

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ „ДНІПРО“

КИЇВ — 1966

ГНАТ

**ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ**

ХОТКЕВИЧ

ТОМ ДРУГИЙ

У2
Х85

Упорядкування, підготовка текстів
та примітки
кандидата філологічних наук
Федора ПОГРЕБЕННИКА

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

7—3—3

74—66

КАМІННА ДУША

ПОВІСТЬ

Ой Марусе, камінная душе!
Не слухати ж було шептання мого,
Не лишати ж було попонька свого.

Отже, сьогодні новий ксьондз служив по раз перший службу у церкві. Гуцули прислухалися, придивлялись і остаточно винесли не зле вражіння. Особливо подобалася проповідь. Не змістом, бо змісту мало хто вкємував, а тим, що було її сказано голосно і виразно.

— Вогорит,— ек відпечетує! — говорили один до одного пошептом.

Взагалі вся служба пройшла дуже добре. Дяк, бажаючи показатися, вигалайкував на дух кінський, закручував, заплутував мелодію до того, що сам ставав як дурний у тім усім, і під кінець служби захрип, сарак, так, що доброго ока горівки треба було відтак, аби голос вернувся.

Та й ксьондз, нема що казати, голосники мав добрі, гуцулія теж гула з охотою, хоч і невлад, а багачі кидали до скарбонки цілими левами.

А поки тяглася служба і дим кадильний, змішавшись з різними іншими гуцульськими пахощами, возносився до престолу, баби по черзі бігали поздоровляти молоду попадію. Властиво, секретно кажучи, гадка тут була інша: баби хотіли переконатися, чи попадає молода, чи файна, отже, чи є надія, що піп буде триматися жінки. Бо попередник сього ксьондза великий був преподобник по бабській часті і добре дався гуцулкам узнаки.

І тут вражіння було добре: попадя виглядала, як квіточка.

— А йке-с молоденьке, бог би те вкрив! — весело казали баби і гурмою лізли цілувати у руку. А їмость червонілася, як яблучко, і не знала, чи їй тримати руку, чи сховати за спину, чи обтирати за кожним разом. Все то було для неї нове: і шлюб, і місце, і люди, і сама вона здавалася собі не такою, як була.

Утішені баби голосно прирікали, що хто дає на нове господарство, і на цей раз дари їх були щедрі і давалися з охотою. А тим часом закінчилася служба і ксьондз ішов царинкою, оточений гуцулами; газди топталися один одному по ногах, аби йти ближче до нового попа та хоч краєм вуха чути, що там він таке говорить.

Ксьондз вичисляв браки, які побачив у церкві: того немає, того немає, а те хоч і є, але в такому виді, що краще би його й зовсім не було.

— Презбитерія... Та хіба ж це презбитерія? Це, вибачайте, хлів свинячий, а не презбитерія! Презбитерія— це найголовніше місце в церкві.

— Ає! Ає! — підтакувала гуцулія.

— То, прошу їгомостя, то та' ек би сказати — усупутерю тото місце на собі держит,— говорив старший брат, бажаючи за всяку ціну сказати й своє гідне слово.

— Яку путерію, що за путерію? Я ваших слів не розумію, але презбитерія мусить бути упорядкована. Треба наймити маляра, аби вималював порядно. Отже, прошу позволення мені тим зайнятися: я знайду маляра, зговорюся...

— Ає, ає! Стокмити го поренно, аби не вшахрував.

— А що, газди, думкуете? Таже воно все може бути. Ксьондз вичисляв далі.

— Воздухи — як шмати. Сорочка на престолі — мов у смолі купана. Ризи — сором убрати на себе. Чи вже ви, люди, такі бідні, що у вас храм святий у такому порядку?

Гуцули не признавалися до вини і все валили на попереднього попа.

— Прошу, їгомостику любенький, ми у тім ані сине за ніхтем не винні. Ек піп за церкву не дбає — хто ме дбати? Ци я, ци сусіда?

— Ає, то таки так. Тот піп бирше за молодиці дбав, їк за церкву.

Ксьондз старався повернути бесіду на інше поле, бо йому неприємно було чути нарікання на члена корпорації, але гуцули попали на своє болюче місце, як муха на садно, і не легко їх було звідти збити.

— Він замість «Господи помилóй» співав: «А хто любить гриби-гриби, а я й печериці, а хто любить дівки-дівки, а я й молодиці».

— Він і файнішої ше вмів.

І тут же одвертими формами оповідали досить нескромні деталі приватного життя свого духовного наставника, як рівно й деталі події, що привела до зміни старого попа на нового.

Речі стояли дуже просто. Один газда, переконавшись, що таки дійсно піп ходить до його жінки, ужив звичайного средства прозріваючих рогоносців — сказав, що йде до Жебйого за орудов, а сам заховався в смеріче так, що міг бачити одразу і плебанію, і Черемош, і свою хату.

Чекав недовго, бо піп, задравши одіяння, уже перебрідав Черемош, а перебрівши, не пішов ніде, лиш просто до тої хати. Газда облазчиком-облазчиком прийшов верх своєї хати, зайшов у тіль, двома колами добре припер двері, а сам, взявши третій, уліз у хату вікном.

І що там уже була за бесіда, не знати, а лиш егомость, прийшовши додому, впав на ліжко та так уже й не вставав, аж доки не прийшло єпископське розпорядження про перенесення до другої парафії, а нім¹ така знайдеться — з чеканням при консисторії.

Таким чином очистилося місце в Криворівні для молодого о. Василія. Він лише-лише вискочив з семінарії — як тут дають самостійну парохію. Оженися — і самі печені гриби до рота полізуть.

Властиво о. Василій давно вже намітив собі жінку. Правда, була бідна, як миша, виховалася в кляшторі² на кинений кривими гріш, але зате була гарненька і як на смак новоукінченого семінарста, то навіть дуже гарненька, отже, цілком на добре зачіпала естетичні струни душі о. Василія.

Очевидно, опікуни на освідчення о. Василія відповіли цілковитою згодою. Боліли, правда, душею, нарікаючи

¹ Поки.

² Монастирі.

на померлих родичів Марусі, котрі буцімто не лишили бідній сироті нічого; від себе подарували дві перини і ще надзвичайної роботи хрест у флящині, але о. Василь якось не дуже піклувався про віно: перспектива одразу, впрост зі шкільної лави сісти на багату гірську парохію, де за похорон дають вола, а за шлюб і пару — ця перспектива вносила деякі компенсації в питання о гріш.

Ну, і от привіз на парохію молоду жінку, почалося нове життя.

Для Марусі мусило би бути таки геть цілком нове в усіх значіннях. З дитини-підлітка вона нараз стала жінчиною, хоч це якось... мало відбилося на ній, не зробивши жадних надзвичайних змін: мабуть, занадто ще була дитиною і по-дитинячому пережила чи, скорше сказати, перебула цей факт.

Нова обстановка домашня також не зробила на Марусю надзвичайного вражіння. Мати чоловіка, стара господиня, що з'їла зуби на веденню домашнім, любовно, але рішучо відсунула молоду невістку від усякого господарювання й життєвих дрібниць.

— Воно ще молоде. Нехай побавиться, аби не нарікала потім, що запрягли її до роботи,— говорила «бабця», як уже зарані величали усі стару їмость, і дійсно зуміла цілковито ухоронити Марусю від усяких буденних турбот. Навіть каву приносила до ліжка пестійці, і Маруся, ніжачися та шулячися, як кітка¹, випивала запашний трунок і знов шурхала під ковдру.

Та вже єгомость якось запротестував:

— Де то видано, де то чувано? Замість того щоб самій раненько устати та старій жінчині подати до ліжка каву, вона — дивіться, люди добрі! — сама вилежується, аж поки їй принесуть.

Говорив він це не злобно, а от просто так собі, для порядку: просто це порушувало якусь там гармонію його понять про обов'язки жінки.

Маруся кривилася потім два дні на чоловіка, але каву з того часу варила вже сама. Єгомость підкпивав² собі:

— Що то, мамо, нині кава так ніби... чи то недоварена, чи то переварена?

Бабця посміхалася, говорячи:

¹ Кішка.

² Підсміювався.

— Ну, ну... Буде вже тобі.

— Та ні, таки справді щось кава мені не смакує. Чи то, може, не ви самі варили?

— Прошу не пити, коли не подобається! — з обуренням виривалася Маруся, схоплюючися. На початках вона брала ще то все за чисту монету.

О. Василь робив великі очі.

— А-а-а!.. Так то, може, ви варили?

— Я. Але вже по раз останній.

— Ну, то так би ви й казали. Я би тоді почав хвалити,— і пив далі, наче розсмаковуючи.— Гм... Воно й справді кава нічого собі. Гм... Але ж таки й зовсім добра кава. Гм... Я би навіть сказав, що зроду не пив такої доброї кави.

Маруся розцвітала.

— Направду?

— А бігме направду. Так що навіть прошу позволення поцілувати ручку.

Згодом, коли така кумедія повторялася регулярно за кожним питтям кави, Маруся призвичаїлася і вже не звертала уваги на слова мужа, а свій обов'язок варення кави повнила вже без сердечної тривоги: вставляла заспана, з позіханнями мішала, колотила там щось, чаклюючи над сметанкою. І все те під безперестанний шепіт бабці:

— Але йди... Йди, я сама... Та він не дізнається... Йди-бо...

Маруся ще смачніше позіхала і півсвідомо бовтала ложечкою.

Решта господарства цілком оминула плечі Марусі — бабця сама несла весь тягар на собі, не допускаючи Марусю навіть до дрібниць.

Взагалі родинне життя надзвичайно якимось скоро увійшло в свою колію. О. Василь мав щось із флегматика в собі: все, чого лиш він діткнув рукою, набиралося якоїсь сірості, як в дощову годину. Впору з'їсти, впору лягти спати, з нудотою відробити свій обов'язок, положене число разів на тиждень приголубити жінку — в тім замикалося все. І не дивно, що завдяки такому регулямінові¹ якимось занадто вже скоро осів о. Василь: в швидкім темпі почало відростати йому черево, звисало мо-

¹ Розпорядку дня.

лоде воло, рухи ставали лінивими і число їх все зменшалося.

І в усім тім новім життю, в усій тій розміреній пристосованості, і в сонній любові мужа, і в ніжних піклуваннях свекрухи — в усім тім Маруся відчула би, певне, дуже скоро величезну нуду, якби... якби не було... гір.

Гори!..

Спочатку не зробили вони на неї вражіння. Навпаки: перші дні, як лиш молоді сюди приїхали, Маруся відчула, що гори давлять її.

— Але бійтеся бога, отче! Де це ви мене завезли? Та тут страшно жити!

О. Василь лиш блимав очима. Він був з Поділля, і йому самому якось було... «омкно» серед тих мовчазливих велетів. І лиш стара їмость, уроджена в горах, одразу почула себе на місці і дихала, як риба в воді.

— Нічого, дітоньки, нічого! Буде все добре. Я виросла і весь вік свій прожила на долах, але люблю гори понад усе.

І справді: вона відразу вжилася в гірську атмосферу і ввела в неї дітей. Та й о. Василь скоро пристосувався: потребував лиш вигідного хліва, а де він, цей хлів, буде стояти, у горах чи на долах,— це йому було цілковито однаково.

Але зате Маруся згодом відчула гори цілою душею і полюбила їх.

— Чекай, чекай, доню,—часто говорила стара їмость у відповідь на захоплення Марусі.—Це ж іще зима. А от як прийде весна, як укриються верхи зеленню новою, позацвітають трави, як вилізуть гуцули зі своїх кожухів та розсиплюються маком червоним по узгір'ях — от коли наші гори красні! Узимі якось... тісно в горах: усе пов'язане, поплутане стежечками, від стежки ані руш. А вліті — куди оком глянути, туди й ногою ступити. Пташечкою будеш літати кичерами, коли...

— Коли що, бабцю?

Бабця усміхалася.

— Але, бабцю,— коли що, ну?

— Коли... коли я... не буду бабцею. А як буду або сподіватимуся — о, тоді обережненько будеш ходити, на паличку опиратися, а я тобі буду смачні страви варити, і тоді вже кава йтиме до ліжка, хоч би там що. А відтак... відтак винесемо його сюди, на ганок, і буде на

него сонечко світити, буде його вітрець полонинський обвівати. І буде рости він здоровий, красний та розумний.

— Хто се, бабцю?

— Він, мій унук. Отже, бігай, ходи, шебечи, набирайся сил та здоровля, щоб легко, господь дав, пішло, щоб було покорму багато, щоб свобідно перетерпіла.

— «Аби-с легко зносила та й мирно злегала...»

— Дивись! А ти звідки знаєш гуцульські приговірки?

— Таже я завше між гуцулками, бабцю!

Справді, Маруся одразу стала загальною улюбленоцею. Гуцулки її pestили, як малу дитину, і, здавалося, не мали жадної пошани для такої високої гідності, як їмость. Навіть називали просто «Муха», бо чули, що іноді ксьондз так її називав.

— Ей ти, Мухо! А йди суда! — кликали, мовби яку сусідку, але по суті речі любили свою їмостечку, як лялечку, і зробили би для неї все.

Марусі, наприклад, дуже подобалася «уберя» гуцульська, і якось в неділю вона, для жарту, перебралася по-гуцульськи: від одної баби взяла запаску, від другої постолі, від третьої фустку, сорочку свою побігла принесла. Молодиці убирали свою їмостечку, як вильце, зі сміхом та жартами.

— На всі гори молодичка!

— Ае! Нема носі понад гуцульську! Красит, панит, кольору додає.

А третя вже підспівує:

Ци то, люде, чучурина,
Ци то горошина?
А ци то ми, добрі газди,
Файна йка дівчина?

— Та ци ти, Мухо, дівка, ци таки молодица? Бо шош не вигледаш ми на молодицу.

— Ае! То би ті в уплітках було файно та в згарді.

— Ей де! — сміялася Маруся. — У вас молодиці краше ходять, як дівчата.

— Бо то так і треба. Дівка шо? В дівці смаку нема, — і баби реготали.

Тим часом скінчилася служба в церкві. О. Василь, оточений, як завше, гуцулами, ішов до хати, наскоро полагаджуючи всі справи і щохвилини повторюючи:

— Люди добрі! На бога, дайте мені чистий спокій. Бо ви сте харчували, як зіходили до церкви, а у мене ще й горобець у роті не наслідив.

Але гуцули не звертали уваги на ці моління. Раз на тиждень, а то й на два доводилося зіходити з верхів, і неділя була єдиним днем, коли можна було полагодити всі справи: і що дотикалися душі, і що зв'язані були з потребами тіла. Купувалася сіль, олій, усе-чина; упорядковувалися відносини з властями — словом, очищався й запоряжався гуцул на багато будучих днів наперед.

Найбільше допікали о. Василеві баби. З ними він ніколи не міг дійти ладу, а надто на перших початках, коли майже нічогісінько не розумів, що вони говорять. Гуцули-мужчини, як-не-як, а сходили з верхів частіше, бували й на долах, ходили різними царами, а баба що? Сидить собі на своїй «течірі» і говорить так, як на цій «течірі» говорили дід її, й прадід, і всі попередні покоління на тисячу літ назад. А що на другій «течірі» говорили «май інакше», то о. Василь часто попадав впрост в розпуку.

— Він корнее, корнее, а ми не гонні. От ік би змора посіла. Та витак¹ си провєргли — а ту ті мреч в очех, а дух ек не зіпре у хавках.

І півгодини часом б'ється о. Василь, поки зрозуміє, що «загоріло дівчинише, бо каглу завчесу заткали».

— Коли ж то було?

— А сночі, ігомостику, сночі.

— Що це значить «сночі»?

— Та... ніби сночі, сночі, ади... Саме у завлеги...

І тому тепер, забачивши, що молодіці купою стали йому на дорозі й чекають, о. Василь хитрим способом хотів обминути газдинь, але вони посунули за ним. Тоді він узявся їх переконувати, що для цілого всесвіту буде ліпше, коли вони цю справу відложать на слідууючу неділю.

— Та ми нічо не маємо до рахунку, прошу ігомостя. Лиш тут онна молодичка... аби-сте були ласкаві приймати та й зговорити шос.

— Я не маю часу, я не маю часу. Бійтеся бога, люди

¹ Відтак.

добрі! Ви вже харчували, а у мене ще й дрібки у роті не було.

— Та вже, їгомостику любенький та годний, вислухайте цесу молодицу. З далеких верхів тіцький світ ішла.

— Що ж там у неї пильне таке?

— Нехай сама вповіст,— і випихали Марусю наперед.

Зашарена, усміхнена, стояла вона напереді, перебираючи запаску пальцями, і дійсно, було на що залюбуватися.

О. Василь протирав очі зі здивовання.

— Ти?.. Що?.. Що то має значити? Що то за маскарада така? Звідки? Хто тебе вбрав? Геть мені скидай! Цю ж хвилю!

Але тут уже всі гуцулки зачинали говорити разом, вступалися навіть газди.

— А не майте серця на того, їгомостику.

— Таку жінку бог вам дав, що маєте декувати опередь престолу.

Але о. Василь удавав дуже розсердженого. Пощо — і сам не знав. І потім, за обідом уже, їсть-їсть та й згадає.

— Я що? Я лиш о тім, що ти, певно, вже білих звірів маєш повно. Бо то ж треба знати — з кого брати, а з кого й ні.

А на другу неділю гуцулки, змовившись, принесли своїй їмості в дарунок геть цілий убір гуцульський. Одна дала унучі, друга постолі, файно поморщені та пофарбовані, треті зложилися на киптарик із сернини: давно вже киптарик цей лежить готовий у кушніра, та все не було покупця. Бо одно, що дорогий, а друге — що таки ні до чого: ніжне таке, дощу си боїт. А от їмості — саме таке.

І запаску, золотом перетикану, і фустку шовкову, а пацьорків то нанесли тільки, що «корову би стало прикрасити...».

Маруся аж не могла рішитися, чи приймати їй то все, чи ні.

— Любі мої... дорогі мої... Та за віщо ж то? Та чим же я відвдячитися годна?

— Бери, бери, Мухо,— то з доброго серця.

І молодиці пригадували, як Маруся власними руками нашила й нагаптувала багато всяких і воздухів, і сорочок на жертвеники, та на престоли, та на налої; не переставала й тепер постачати всього того, хоч наглої потреби вже в тім і не було.

— Се на будуче,— говорила, приносячи якесь нове покривальце. А тепер сиділа над якимось гаптованням до антимінса й плащаниці.

II

Отак і йшло життя — в тоненькій якійсь гармонії. Не чулося твердого чогось, тривкого під стопою. Все було, мов порцеляна, дококола: на око приємне, а опертися не вільно.

І єдиною твердою річчю в усім тім, чула Маруся, було почуття старої їмості. Тільки бабця одна щось знала певно, ніби посідала тайну життя і вносила це розуміння в оточення. Простими словами говорила високі істини, ясним поглядом добиралася дна душі. Дивилася розумними очима на свою невістку і думала: «Що зробило тебе такою пташечкою й квіточкою? І чи зумієш отак проспівати, прощebetати цілий вік — чи зломить тебе життя, як квітяну гілочку?»

І сумно ставало по цих думках на душі. Любила сина, але не могла не бачити, що для поривчастого й поетичного темпераменту Марусі треба би було іншого чоловіка: розумного, твердого і трошки романтичного. Романтизм згодом вивіявся би, і зостався б лише розум та його поезія.

А о. Василь... Отець Василь був і не твердий, і зовсім не романтичний, і... не дуже розумний навіть. Бачила це бабця і журилася.

Якесь складне почуття носила в собі. Відчувала, що синові дуже мало треба до щастя і що його задоволила би кожна жінка, але що сам він далеко не кожному жінку міг би зробити щасливою.

«Поки воно півсвідоме — не відчуває нічого. От — бавиться собі, співає... Ще не перестала бути дівчиною-дитиною. Але потім — чи не прийде щось велике, чи не скалічить душу?»

І боялася приходу того великого, і молилася.

А Маруся брала життя таким, яким воно їй давалося. Любо їй було чути себе загальною пестійкою, любо збігати сніжною стежкою, порипуючи черевичками, та крикнути молодиці:

— Єк днювали, Одно?

А молодиця засміється, мовби ясний місяць уздріла, і скоро-скоро кричить щось у відповідь.

А то скаже Грицькові зладити сани, понабирає дівчат, величезною стоголовою купою наваляться в сани і летять згори униз. Вивалюються в сніг, регочуть — аж відляски горами йдуть. А хто йде-їде — усміхнеться тепло, дивлячися на чисту цю радість.

— Узев собі наш піп не жінку, а дитинку.

— Най. Най своє відбудет. Видів¹, не було чесу в дедя-нені.

— Повідают, що зросла в екихос манастирьох ци де...

— А но видиш!

А довгими зимовими вечорами, коли сонце о другій вже закотиться за кичеру і лиш ганок востанне ловить бліді снопочки холодних променів, сідала Маруся в кухні — бо там найтепліше — і, вишиваючи, слухала довгих, безконечних оповідань баби Гафійки. Стара жінка оповідала все, що бачила на довгим віку, все, що чулося, пережилося, передумалося. Дивними зворотами простих фраз, неясними скоками примітивної фантазії розкривала перед молодістю їмостою весь біль гірського життя і всю радість його. Картини снувалися за картинами, потріскував восковий недогарок, десь у запічку, угрівшись, безклопітно цвірінкав цвіркун, сліпими очима заглядала в маленькі вікна чорна гірська ніч — а оповідання плелися одно за одним, мов польові квіти: і рожеві, і темні, і лагідні, й болючі... Десь в далекім Гіндустані рождалися перед віками, тисячі літ переносилися з уст в уста, з грудей в груди — аж поки не дісталися сюди, в цю щілину межі гір. А діставшись — пересякли гуцульським по́том, зашуміли поточчинами, заговорили сумно в темно-синіх сиглах — і перетворилися. Огріли гуцульську душу, пояснили їй її саму, так припали до серця, мов мама рідна. І поли-

¹ Певно.

нули потім далі, далі дивувати людей міццю прастарої керниці, з котрої зачерають, зачерають покоління — і не годні вичерпати до дна.

Маруся забувала шиття на колінах, утопивши очі в світлу авреолу довкола гнотика. І бачилися там боги й богині, князі з княгинями, страшні дракони убиралися в медвежі шкіри, пестрим фантастичним лицем дивилася стара стара казка, а творці того всього називалися «руська віра».

І коли кінчалось оповідання і, зітхнувши глибоко, оглядалася Маруся дивним поглядом доокола, — довго не могла зрозуміти, звідки ж це чорні стіни — замість палацу золотого, восковий недогарок — замість сяйливих ламп, і баба Гафійка — замість чарівниці, гірської пишної цариці.

А відтак співати починала Гафійка. Старечий голос дрижав, душа тріпотіла в словах, і вони, кимось уложені в гармонійні строфи, мов самі творилися в серці, виливаючися зі сльозою.

Багато знала й багато співала пісень стара Гафійка, але ці в одній з них не тужила так, душу всю виливаючи, як у пісні про славного Яношіка. Щось ріднило душу Гафійки з сею легендою, і старі очі наповнялися сльозами. А Маруся, притихнувши, слухала, як багата удова, злакомившись на червоній червінчики та на пишні убірчики, силою-неволею віддавала дочку свою, одиначку, за Янчика, великого розбійничка.

Орало дівча, співаючи, сивими волами в красній долині, але й борозни ще не провело, як чує голос матері:

Гей, ходи, дівча, додому:
Віддам же тя, не знаш кому.

Ударилося дівча в поли руками, густі коси вимикало, усякими голосами кричало. Треба забувати милого, тихого, як місяць ясний.

Сипнув розбійник телярами битими по столі перед удовою, блиснув лудіням розкішним, кіньми турецькими, поясами угорськими — і загорілися очі в удови.

— Аби й за коси тя притягати мала — а таки віддам тебе легіникові за гонір.

Схопив, як орел здобич, молодеє дівчатко, поніс-полетів межі сині гори, в дикі ізвори. Приліпив хатку на

скелі — і почалося життя-мука молодій молодиці. Тихої любові хотілося, запашного городчика, свічки перед образом, любої розмовоньки вечірньої — а замість того, налітали, мов круки, хижі товариші мужа, приносили зі собою закривавлений шум, стрілянину, напивалися, будженицями об'їдалися і лізли уночі до молодиці молододі, а Яношік рубав зухвалим голови сокирою. Ранком стручували труп у безодню, пили довго, темно й суворо мовчачи, — і знов знімалися, мов стадо чорних птиць. Щезали за виломом скелі, замовкав посвист вартового — лишалася сама молода молодиця з німою дівчиною, служницею-рабинею. Лишалася сама, затихала в вечірнім присмерку, тихим голосом співаючи про чоловіка, що

Нічков піде, нічков прийде —
Все кєрвавий меч принесе...

І не настануться молодиця білі хустки прати, отой кривавий палаш витирати...

...І по зритих літами щоках баби Гафійки повзуть бліді сльози... останні, виснажені, і капають десь на суху кисть руки. Діамантами повними блищать сльозинки на рожевій щічці Марусі і не хочуть падати: шкода лишати. А пісня йде далі.

Прийшла дитина. Бог зіслав її до цього неприступного орлиного гнізда. Сподівалася молодиця, що, може, хоч янголик цей невидимими крильцями прив'яже батька до дому, що хоч тепер почнеться маленьке щастя, латане — але де... Ще буйніше починав собі опришок, ще довше ганяв лісами, горами, розбиваючи купців в караванах, панів на молитві, корчмарів по корчмах. Додому приходив у роздертій сорочці, зранений, скрипів зубами від лютого болю й від незагашеної пімсти.

Підносила до нього дитину, просила поцілувати, але опришок штовхав матір у живіт ногою, кричав, аби йшла пріч. Валився десь під смереками і, як медвідь, зализував собі рани.

...Тихий вечір настав. Винесла колиску з душної хати, поставила під яблунькою. Десь пішов чоловік — зілля шукати на найстаршу рану, що болить, спати ночами не дає і вже смердить гноем, а злобить так, що весь світ би порізав.

Колисала синочка й співала. Сама не знала, що співає. Родилися слова десь глибоко-глибоко, з кров'ю підіймалися до серця, з диханням виривалися з уст.

Люляй-люляй, малий хлопець,
Не будь такий, як твій отець,
Шо по лісі все лиш ходит,
В правій руці топір носить,
А якби ж ти, білий хлопець,
Та мав бути, як твій отець,—
Дала б тебе іскупати,
Орлам хижим роздзьобати.

І ринули сльози, як вогонь, гарячі. Похилилася на бильце, тяжко заридала.

— Ой, викупала би тебе по раз остатній, а відтак — нехай ліпше хижа птиця роздзьобає, як мав би людям кривду завдавати, горе нести.

А Яношік стоїть за яблунькою, чорний, як ніч. Не знайшов зілля на рану, то знайшов ворога свого лютого. І озивається з-за спини:

Ану, співай, як співаєш,
Коли добрий голос маєш!

Мов грім із ясного неба ударив. Обернулася, побіліла, як стіна, не може й слова сказати. А муж наближається, очі, мов вугілля, горять, як ножі гострі ріжуть.

Співай, жоно, як співала,
Як-ес хлопця колихала.

Ой... я, мужу, не співала...
Наємниці поганьбляла...
Шо корови не доєні,
Шо покої не метені...

І сама не знає, що говорить, білими рученьками перед себе тріпоче. А опришок вже знає, що буде робити.

Сідай, мила, на лавочку—
Най ті зігну головочку.

І буде відтак хвалитися, як посадив жінку на лаву, аби зручніше їй голову стяти.

Остання відвага вступає в серці молодиці. Вона знає, що опришок свого слова не звержеться хоч би тому лиш, що його сказав. І в останній раз просить:

Зажди, мужу, хоч хвилину —
Най поцілую свою дитину.

І поцілувала... В одну щічку поцілувала, а в другу
вкусила.

Маеш, сину, на пам'ятку,
Коли забив отець матку.

Скричала дитина, пасокою заллялася... і змішалася
кров матері з другою, рідною кров'ю...

...Плакала Гафійка, плакала Маруся. Мов сама пережила ту страшну драму в тісній щілині між гір, у хатці — ластів'ячим гнізді, безладно заваленій здобичами нічними, денним розбоєм.

А коли йшла потім спати Маруся, — довго прислухалася: чи не скрипить де підозріло віконниця, чи не йдуть опришки, чорні хлопці.

III

Що їй говорили старі їмості про весну, але їй то мало. Всім еством своїм відчула Маруся прихід свята землі.

Мов чар який уступив у природу, по людях, оп'яняючи, розлився. Мов тисяча заплющених очей розкривалася. Чулася якась напружена робота в організмі всесвіту, якась боротьба і якась нове торжество нової правди.

— Йой, сказати — що то весна! — говорив старий Дмитро, вартівник. Маруся часто любила збігати до нього і слухати довгих його оповідань. Зустрічав уже якусь не то вісімдесяту, не то дев'яносту весну, а все ще не міг рівнодушно відноситися до її приходу, сам відживав рівно з природою, чув «еснішу кров» у собі.

— Йой, що то весна! І мив би ю та й тримав в обидвоїх руках по вік вічний. І що то за чес, що то за любовіть — годі вповісти! Думайте лиш собі, їмостечку, що таку сми путерю в кістках чую, що зара' бих... не знаю, що робив.

Маруся поглядала на крепкого, жилявого діда, на його міцні чорні від праці руки і гадала собі: який же він був в молодості?

— Виходьте д'мені, їмостечку, на сету ніч¹ благовіщене: мемо ворожити вбое²,— казав Митро і підморгував, підкивував головою, мовби любаску кликав до себе на ніч.— Зрештою, хто знає... хто знає... Усеко на світі...

На ніч благовіщенську Маруся до діда не пішла, але однаково знала погоду на цілий рік наперед. Річ у тім, що Митро славився умінням відгадувати погоду після приміт благовіщенської ночі, і до нього регулярно щороку зіходилася гуцулія довідуватися: чи сіно дешево пускати, чи худобу, чи плувій віщували сеті зорі, а чи верем'є на літню пору, чи сіяти колопні³, а чи лен і т. д. і т. д.

І старий Митро, пихкаючи люлечкою, повагом, зі свідомістю висоти функції говорив:

— А ци у кему вам⁴, люде добрі, та ци у памнеть— ек сми тогид⁵ вам говорив: запасайте, люде, трави худобов, спізнойте косіне — най дзелень божа не ростет борзо, аби не вдарили студени, плюти та й гляба тогди косити?

— Ае! ае!.. Говорили-сте, Дмитрику, діждали би-сте.

— А ци то си не справдило?

— От ік у воко, бігме.

— Я шош коло хати спас, а у верху, гадаю собі, най буде, бо то, ади, високо зимарки нема. Та шо думаєте, газди? А не взев-сми відтив ні віхтя сіна!

— О?

— Кобих так здоров! Шо брав звідтив двоє сін, а то — ні віхтя.

Митро слухав те ніби рівнодушно, але зморшки весело грали у нього на лиці. Помовчавши кілька слід, зачинав:

— Ну, то тепер іскажу вам, газди мої славні, шо й весна буде файна, і сапане, і по сапаню, і ек колопні брати. Не сійте, люде, лену, бо лен дощ полюбляє, а

¹ На святу ніч.

² Ворожитимемо обое.

³ Коноплі.

⁴ А чи пам'ятаєте.

⁵ Минулого року.

зорі так приповідують, що ладне буде верем'є увес час і на трави добре. На Юрія й віл си напасет, не то вівця ци там баран.

— Ой га! А я сіно перетримав. Так було в думці, що навесні багачам дорого му продавати.

Гуцули сміялися. Це говорив Ілько, калай, що зроду не мав нічого — ні сіна, ні маржини. А от ішов. Ішов слухати приповістей Митрових, хоч йому було цілковито однаково — «ци верем'є буде, ци сльота».

Весна, весна! Приходить!..

Маруся літала по проталих стежечках, весело плюскуючи гарними своїми чобітками. Зупиниться на хвильку, набере повні груди гірського чарівного повітря — і мов крила від того виростають! Летіла б до сонця, до вершків гір, до хмар. І серце завмирало на саму лиш думку, що скоро настануть цілком теплі дні, зійде сніг з усіх зашкалубин і можна буде видряпатися на найвищу кичеру, стати там і заспівати.

— Як же ж то гарно, як же ж то мило! — і цілувала дітей, дівчат, весь світ готова би цілувати.

Іде весна! Мати Велика!

От уже скоро-скоро приїде на білім коні святлицар Юрій, і люди вітатимуть його. То ще давно-давно, в сивій давнині, урочисто почали обходити цей празник оновлення тіла, празник потомства, празник будучого. Довгою зимою під шкірами сховане тіло відбувало обов'язки, було рабом; тепер — увільняється і буде святкувати. На зиму припадають всі ті моління, клячання, пристосовання душі; весна — празник тіла. Воно велить, воно веде, воно творить.

І все чекає великого Юрія. Як молода дотримує честі до вінця, так все доокола, вся природа чекала приїзду кінного лицаря. І їде він, пишний та годний царевич, в блискучім лүдіню сяйливім і здалеку ще кричить: «Мечи ключі, брате Миколо, бо відіб'ю!»

І старенький Микола, перелякавшись, борзо вергнет назустріч Юрію ключі від світа, а сам тікає у запічок, на небесну постелю, спочивати по труднотах довгозимових.

А пишний Юр їде, коником виграє, гострим списом леди пробиває, з гір зиму стручує, просікає копи-

тами стежки-доріжки по убогах. Стрепенуться сонні смереки, киваючи Юрієві назустріч, на привітане, напружаться бучина, березина соком налеться. Широко зітхнуть гори, Черемош запіниться, вийде сонце і довше постоїть над землею. Їде! Їде Юрій! Ліси косичить, земля правиться, хором могутнім несеться клич:

— Весна! Весна! Задзвонили гуси-клячі, поверх моря йдучи!..

Частіше зупиняються легіні з дівками коло перелазів, шепочуться щось на вухо. Або йде попри хату молодець, високо затуає:

Ой напий си, бідашечко,
До мене горівки,—
Ти не маеш чоловіка,
Я не маю жінки!

А з-за хати, десь з-під оборога, задирикувато відкликається дівочий голос:

Ци я тобі не казала,
Не казали й люде,
Шо з нашого ба й кохана
Та нічо не буде?

А легінь лиш усміхнеться собі в усок та йде далі, в сопілоньку вифівкуючи, теплого вечора, темної ніченьки дожидаючи...

От і Юрій!.. Сонця Великого празник предвічний!

З незнаних країв, з-понад мір'я невідомого принесли гуцули честь цьому празникові і, як грань темної ночі, березуть із покоління в покоління. Повмирили старі боги, нові народилися,— а сонце все лишилося сонцем, а плоть плоттю. І тому — як зможет ци у силу сонічко добре і днинка продовжит ци май-май — востра кров приливає гуцулові до тіла, і святкують сини природи спільне свято з матір'ю посполу. Зиму — перебувають, літом — набувають ци. Юрій літечкові відчиняє ворота — тож чолом Юрієві!

І маржинка святкує. Весь добуток гуцула в маржині. Без неї гуцул ніщо, з нею — все. Заможність рахується на голови скота або на сінá. Про газду кажуть, що він «у двадцятєро сін стоїт» — і це вже повна міра заможності. Зустрівшись, гуцул, по привітанню, питає: «Єк маржинка?» Жебрак простибіг проговорює:

«За ваше здоров'є та й за маржинчине здоров'є». Півзими жие відлюдно гуцул у зимарці — бо так на маржину ліпше; півліта жие відлюдно гуцул у полонині — бо так на маржину ліпше. Тисяча приміт, тисяча заговорів, чарів, примівок — все то для маржини, ради неї. Як хто хоче допечи кому, то закликає на маржину; як хто хоче приемність кому сказати — бажає добра маржині: «Аби кожда вам чинила по двоє, корови та вівці вєліко манни давали, прудко множили си, пишно котили си...»

І Юрій, цей поворотний, приворотний празник — весь у ворожінню. З далекого загода пам'ятають гуцули на цей день. Ще на свят-вечір, коли пеклося й варилося до святої вечері дванадцять страв, брала газдиня з усіх мисок по ложці, пекла з того всього книшик та й ховала той книшик аж до Юрія. Ще на благовіщення ходила газдиня до мурашковини і клала туди сіль, булки кавальчик, а відтак свої бовтиці, пацьорки, чепраги і присипала тото все землею аж до Юрія.

А в Юрійове надвечір'є, лиш запало так май трішки у ніч, гори в сутінь повилися, долини поглибшали і Черемош почорнів — дивний малюнок забачила Маруся.

Саме всі в плебанії сіли вечеряти. О. Василь оповідав щось нудне й нецікаве, як нараз Маруся, несподівано глянувши у вікно, закричала:

— Пожежа десь! Горить!

І так переразливо скрикнула, що всі посхоплювалися з місця. Підбігли до вікна.

Дійсно — по тім боці Черемоша, у Задуреків, горіло. Пишне зарево червоно-золотим півколом здіймалося угору і кидало криком у темні небеса.

— Пху, як же ти мене налякала,— говорила стара їмость.— Та яка ж то пожежа? То Юрія завтра.

— То що?

— Та палять гуцули ватри глогові — від того маржині, кажуть, добре.

Тим часом коло другої оселі запалало ще більше огнище; далі коло третьої, четвертої,— і скоро всі гори, кілька було їх дококола, засіялися вогнями, задржили червонястими, золотими променями.

— Як у казці...— прошепотіла Маруся.

Коло вогнів ворушилися, видно, люди. Часом якась постать заступала костер — і тоді дококола брызкали

затушовані снопи. В Черемоші дрижали й ломилися золоті мечі.

— Як то красиво!.. Я побіжу,— і Маруся скочила з місця.

— Але куди ти? Чи не здуріла часом? Таже ніч надворі.

— Ну, то що як ніч?

— Ще зачепить хто по дорозі.

— Кого? Мене?— і в голосі Марусі було стільки здивування, що о. Василь махнув рукою.

— Нехай біжить. Се ж уперше вона бачить Юрія у гуцулів,— вступалася стара їмость.

— Я теж у перший раз буду святкувати Юрія у гуцулів, одначе мене анітрішки не кортить бічи кудись стрімголов. Навпаки: се треба поборювати, і я буду старатися всіма силами скасувати сі поганські звичаї. Бо то поганство.

Маруся вже не чула дальших наук. Накинувши хустку на голову, байбарочок старої їмості на плечі, вже бігла царинкою коло церкви до найближчої своєї сусідки і найліпшої приятельки — Анниці Дим'яничушки.

У Дим'яничуків саме запалювали ватру. Штефан приніс давини з-під маржини, підкладав під гліг, а жінка тримала скіпку з вогнем. Побачивши Марусю, закричала:

— Ой їмостечку, біг би вас укрив від усекої прички! Ану-ко підкладайте цесу ватру своєв ручков: маєте руку шесливу, та й через вас біг нам маржинки, ади, примножит.

Штефан, присівши, кивав привітливо головою. Маруся взяла з рук Анниці скіпку з вогнем.

— Де маю класти?

— Усуда та утсуда, їмостечку,— з чотирьох усіх боків. Қазав бих «синку», та не вільно,— і Штефан підіймав топорищем гліг.

З якимось священним трепетом підкладала Маруся вогонь. Таїнство обряду захоплювало.

Суха трава спалахнула. Затріщали, закрутилися на вогні дрібоцькі галузочки, закурився дим. Штефан з Анницею шелотіли:

— Аби тільки було маржини, кільки має бути попелу з цього курища... аби жедні уроки маржинки нашої не ловили си, ек сего глогу нічого си не ловит...

І їх голоси спліталися з димом, іскрами приоздоблювалися і летіли високо-високо, в чорне небо, до старого гуцульського бога. Марусю обхоплювала урочистість хвилі, солодка близькість до таємного ритуалу; здавалося, що може вірити і вірить, як ці гуцули.

Ватра палала, розкидаючи фантастично вирізаними плямами дококола, щохвилі їх міняючи, творячи нові. Хлопчик-пастушок зіп'явся на ворині і з якоюсь не то радістю півсвідомою, не то острахом дивився, застигши очима, в саму глибину таємної, чарівної ватри. З переляком, осадивши глибоко в толуб голови, дивилася на вогонь маржина і не вимахувала хвостами. А серед тої всеї незвичної обстанови тонесенька, гей гаджучка, чомусь радісна, чомусь усміхнена стояла молода їмость. І мінилася лицем в цілюючих, червоно-золотих смугах. Скакала би через цей вогонь, співала би, жертву би приносила!

Штефан відійшов трохи і уважно стежив — в який бік більше хилиться дим з курища. Стовп віявся в усі боки, але так, здавалося, що наворачтає от ік би бирше на Волощину. Кемував собі з того Штефан, що на там-тім боці, за ріков, тра пробувати.

«У кого ж би? З кого ж би то маржина на нас мала переходити?»—розкидав головою і не міг дорахуватися.

Все в першу весінню цю ніч мало значіння, було насичене чарівною силою віщування. Той, хто установив цей обряд і вшанував, не хотів і думати, щоби хоч щось могло пропасти дурно. Все говорило, все давало знаки, все ворожило — треба лиш було розуміти цю мову.

Спалахнувши високо, мов одразу пожерши, вогонь почав поволі пригасати; десь в однім місці, на сухій гіллячці зможеться, лизне жвавніше — а потім жовкне, золотіє, поникає. Пишна грань мов ворушилася, мінячися блисками й світлами.

Уважно приглядався Штефан до ватри, і як лиш пригасла вона стільки, що не було поломені, кивнув на хлопця:

— Ану!

Хлопчик скочив з вориння, борзо розіклав і, гейкаючи, погнав худобу через грань. Корови жахалися, виставляючи вперед ноги та дужим рухом мотаючи з сопінням головою, але потім, широко переступаючи ногами, бігли через грань до загороди.

— Напаслася! Напаслася! — радісно підкрикувала Анна.

А ватра тим часом гасла, мертвіла грань, темнота ставала смілішою. Та Штефан, як тільки перейшла остання скотина, набрав із купи оберемок глогу і кинув у мертвіючий жар. Пригасла на хвильку ватра нараз з новою силою залопотіла, заборюкалася, веселими зигзагами просвердлюючи тьму.

— Підкидай,— коротко сказав Штефан жінці.

— Нічо, нічо. Мемо з їмостечков підкладати вбі¹. Сідайте, прошу. Не дуже сідець файний, але най буде,— і змахувала запаскою ковбочок, що лежав збоку, і просила Марусю сісти.

— Тра підкладати цесу ватру, аж докив когут не запієт, бо то, ади, проти чередінниць, проти відьмий тотих.

— І то всюда будуть вогні тримати аж до півнів?

— А всюда. Бо то відьма ласа сеї ночі ходити за молоком та й гет би зопсувала корову анінащо. Ото Штефан пішов також проти чередінниць кидати кецков. Бо вна, відьма тота, страхат ци, ади, того та й гляба йї приступити.

Штефан відійшов убік. Брав заготовлені «кецки», обвивав їх сухим сіном, запалював і кидав, кільки було сили, вниз по царинці.

— І-і-і-хха!..— кричав при тім таким голосом, що не треба було бути й відьмою, аби перелякатися.

Кецки скакали, як невидані вогненні звірі, і, здавалося, свистіли проразливим свистом. Наскочивши в польоті на купу зікладеного каміння, підлітали догори і відразу гасли, розбризкуючися тисячами іскор доокола. Маруся плескала в долоні, як дитина, і тупотіла ногами, регочучи, тішачися й скачучи від радості.

І довго сиділа потім, час від часу підкладаючи патики в огонь, задумчиво слухаючи, як Анниця оповідає усяке ворожіння на Юрія.

— ...А витак попіл, що то, ади, з сего курища позістане, тра розсівати царинкáми. Маржині добре си робит ви'² того на усеке. Сира́ така буде, йк глина, а вівці мут обростати, йк земня травов.

¹ Обидві.

² Від.

Маруся двоїлася, слухаючи й дивлячися. Виростали таємні образи нерозгадані з вогняних язиків, тріщало і гілля, оповідаючи казку передсмертну, і билися лицарі, криваві королі поблискували скіпетрами, і мінилася зізда на безціннім уборі молодій цариці. А з-за костра, прориваючися через гостре полум'я, доносилися слова:

— ...Треба ще перед сонцем, бо то би не файно було, екби хто завидів. Голіська меш бічи, от їк мати породила. Назбирати зілля Юрочка, а витак до мурашко-виня до того, що то на благовіщене закопуєт ци усечіна. Тото си вибирає і даєт ци сіль з тов булков маржині, а до того ше дрібощюк посічет ци тот цвіт. Та й си при-мов'єє при тім: «Даю ті манну з усего світа, шо мурашок наробив, шо тут наносив — та й би моя голубаня так ми з усіх свіків молока носила та й так аби старала, ек мурашок си старав». А витак доїти тра корову через тот пацьорок, шо си викегне з мурашіня, та й так ви-доїти, щоб ані-ні молока не позістало. Бо то є така ворожка, шо ме корова цілий рік давати тільки молока, кільки го' дасть на Юрія самого. Та й тому маржині підкладат ци перед цим днем сіна побогато найліпшого, та й живит си добре, та й все.

Вже на плєбанії почали непокоїтися, шо так довго нема їмості. Стара пані казала Оришці піти пошукати, але та не фатигувалася йти далеко: стала на перелазі та й загукала, як на черево:

— І-мо-стеч-ку, го-о-ов!

Та так старанно, шо старша пані аж знетерпливили-ся й вийшли до перелазу.

— Та шо це ти гукаєш на їмость, як на корову? Посоромила би ся. Не піти та не пошукати!

— Та вони у Анниці — де би їм ше бути.

— Ну то шо з того? Треба піти гречно попросити, а не так галайкати на все село.

Оришка побігла, ляпаючи босими ногами.

— Імостечку, любі! Там старі їмость такі лю-юті-і, шо аж пудно си дивити, бігме. Ідіт скоріше, бо вже ків тримають, мут бити.

— Ти не лякай, а сідай ліпше підкладати.

Оришка не давала себе довго просити, присіла перед ватрою і, ломлячи дрібно гілочки, любувалася, як вони спалахують. Потім зскакувала і, щезаючи в тьмі, кричала:

— Чкайте! Я знаю, де ще є гліг. Бага-ато-багато! — і за кілька хвиль тягла оберемок нового пруття, сикаючи, як залізе котра колючка у тіло.

В тихій бесіді, в гляданню мовчазливім тайн неговорених серед царства вогню минула ще яка година, аж сама Маруся згадала нарешті, що таки треба йти додому. Напустилася на Оришку:

— Ти пощо прийшла? Пощо тебе післано, га? Аби їмость до хати вести? А ти сама бавишся?

Оришка реготала.

Ішли потім вузькою стежечкою, лізли через ворине. Дим'янчучка кричала Оришці услід:

— Прийди завтра будза їсти!

— Не требую!.. Я газдівська дитина! — відгукується Оришка, і голос її, дзвінкий, гострий, свердлує вухо.

— Який будз? Що за будз? — питала Маруся.

— А то, ади, завтра, на Юрія, по раз перший вівці си доят. Зара' молоко гледжиют, та роб'є будз, та несут до церкви разом з колачами перенними. А витак тото свете¹ та дают кому бінному, аби бога молили та просили, аби вівці давали бирше молока. А я не требую тими будзами — ци я не маю шо їсти? Ой га!

Ішли, близько притулившися одна до другої, в нічних потемках. Близькості хотілося перед цими темними несподіванками, в свіжій вогкості першої весінньої ночі. Маруся кріпко цілувала Оришку.

— Що се мені цілуватися так хочеться нині?..

IV

Прийшов Юрій — і розрішив. Сказав: «Плодіться, і розмножуйтесь, і наповняйте землю, радуючися», — і жажда життя, жажда любові, жажда еднання розлилася в повітрі. Нею дихалося день і ніч, нею переситився напитек, і хліб, і тогорічний овоч. І всюди, де сила, де природа, де творці, — там широкою рікою розливалася вона, перетворюючися в поезію, в радість, в саме життя.

І Маруся відчула це веління, але не зрозуміла його. Щось прийшло. Живіше забурхала кров у жилах, око заблищало, хтось велів бігати, співати. Неясні думи, не-

¹ Святять.

ясні бажання заворушилися в грудях, звідкись налітало зітхання, мимолетний сум — а потім знов хотілося дзвінко реготатись, повиснути старій їмості на шії, пеститися, як кіточці.

І було солодко... Спочатку..

Але ріс і повнився місяць десь за горою; світло-зеленим хором grimнули нараз пісню нові бруньки на деревах; земля запишалася материнством... і легіні фуркали потоками, як молоді олені, викликаючи дівчат; і яку червонішу фустку надівала молодиця в свято, а пацьорків стільки чіпляла, що аж шия вгиналася,— і Маруся все частіше й частіше попадала в задуму і тихий сум. Щось росло, виростало, кликало кудись, а хто кликав— не знала, не уміла відгадати.

Хтось могутній ходив селом від хати до хати і сіяв одуряючим зіллям. Підійде, кине у відчинене вікно і йде собі далі, а від того зілля шаліють веселим солодким шалом люди, множитися хочять, вічність творити. І земля пристроюється на празник єднання, земля вагітніє, земля родить, земля велить бути собою всьому живущому. Чари, чари, чари весняні розіллialiся темним небом зоряним нічним, першими цвітами яблунь і слив, рожевими хмарками на сході і темно-пурпуровою, наливою жагою пеленою в час західній.

А Маруся ходила в незрозумілій тривозі, шукала — і не могла знайти. Ішла двором — з-за стайні випорхувала, як пташка сполохана, вся зашарівшиися, Оришка і лопотіла босими ногами, а через вориння штрикав хлопець і, згинаючися, біг у корчі.

Сідала під старенькою дзвіницею дивитися, як сонце заходить, а внизу, не бачачи нікого за густою вербою, шепотілися... Мужеський голос, стримуючи схвильовання, говорив, перериваючися:

— А я ті то все дарував... Ек ти з Васьком заходила собі,— я ті дарував. І з Федорчуковим колач ек розтегали на пальцях,— гадаш-сми не видів? А я й то ті дарував...

А повний грудний набалований голос жінчини, мало стримуючися, дзвенів і дрижав вабливо:

— Фе! Було би не дарувати. Я ті кажу, шо з тобов нічо в нас не буде, та й іди собі гет.

Але ніхто не йшов геть, тихли згодом слова, чувся шепіт і довгий, щемливий поцілунок...

Могутньо співала природа! І діти її знали, що вона співає, квапилися виконувати її приказання. Без наміслу, без рахунку, як птиці, і пчоли, і цвіти. І лиш Маруся ходила неприкаяною в тім чаді, серед тих екстаз і не знала, шó з нею діється.

А як зіходив над Добушінками млосний місяць, таємний властитель приливів, притягань, як натягнув свої струни і тоскливо задзвенів мелодіями покликів і питань,— гострий неспокій заповзав у душу Марусі. Простягалися стомлені в самоті руки, заломлюючися в гнучке коло, вигинався в солодких хвилях стан, а уста розкривалися, пили холодне повітря, принесене хвилями місяця, пили й не насичалися.

І міцно в таку ніч тулилася Маруся до свого попа, жадібно й гаряче цілувала. Піп сопів, розпалювався, довго возився коло жінки, а потім, відвалившись, засипав у ту ж хвилю і хропів. А Маруся, півголодна, роздражнена, довго лежала, вся в огнях, і хотіла стогнати. Засипляла під ранок неспокійним, жарким сном, до пізнього потім не вставала з ліжка і виходила аж під обід, стомлена, вимучена, з великими синцями під очима.

Запитливим оком поглядала стара їмость то на сина, то на невістку. О. Василь червонівся і потупляв очі в таріль, а Маруся, не розуміючи, як загнана ланя, дивилася великими очима кудись далеко-далеко.

А приходила ніч, знов вставав проклятий мучитель-місяць і, мов злий чарівник, трубив у свій ріг, кличучи до жажди, до польоту, до усолод, і простягав руки, тайну відкрити обіцяючи.

...Сюди... сюди... шепотом-шелестом шуварів на високих полонинах, шумом потоків, свистом вітру в смерекових сиглах облою, обвію, засиплю цвітами, дзвоненням крапель...

...Тихою вільною вічною казкою я обів'ю твої скроні рожевії, з слів і таємних заклять зачарованих буду сплітати вінки срібноцвітнії, тайни розкрию гірських моїх схованок, зроблю тебе Чорногори царицею!

...І царевич полонинський прийде з топірцем блискучим, свисне, крикне по-легінськи — гори-доли затріпочуть! З пістолета-двійки стрілить — що аж кінь спряде ушима, і ухопить тя, царице, понесе понад верхами, по-

над прірвами, лісами, понад тими потоками, що роко-
чуть вдень і вночі, що манять дівочі очі.

Ге-е-е-ей! Злітайтеся, орли! Викрешіть вогню з скали
тими крильцями із криці для гуцульської цариці! Та за-
палим ватру, пишну, дивну, чудно гожу, щоби на три
світа ясно, щоби красно, дивно щасно!

...Розстелю, постелю, приголублю дорогу... обійму,
притулю, до півсмерті зацілюю. Заспіваю, вколісаю, сна-
ми казки спеленаю, місяць в хмари заочу, вітром тихий
сон примчу... Спи, моя царице красна... спи, кохана зоре
ясна... спи під тихі шепти гір, береже твій сон простір...
Спи і сни солодкі сни... спи, моя царице, спи...

...І заснули з нею гори, повились в туман ізвори, ніч
притихла, хвилі стали, тіні світла вколісали. Лиш ген-
ген, не знать далеко, там, де в синь верхи повиті, тужно,
тоскно, мелодійно грає гуцул на трембіті...

.....

Що творилося з нею по тих піснях нечутних, по тих
снах неснених, по тих думках недуманих, по тих злбних,
жорстоких, безумно-солодких і прекрасних покличах,—
не могла би уповісти. І тужила би, тужила, русою ко-
сою шию овиваючи, і причитувала би над кимось помер-
шим. І шаліла би в танці безумнім, при вогнях, обнаже-
на ціломудрено, жаглива при огнях — і молилася би, на
холоднім каменю священного підземелля, в чорних ша-
тах вклякнувши, без світла, без празника.

Тісно... Тісно й душно в нудній плєбанії. Нудно зі
старою Гафійкою, нудно з одноманітною в любові баб-
цею. Ішла б і йшла вгору по місяцевій срібній струні,
грала би на невиднім і невиданім інструменті і, мов лу-
натик, вдивившись у місяць, усміхаючися, ходила би з
верха на верх, а гуцули дивили би ся й чудувалися:
«Що то, варе, най си преч каже, лешує кичерами?..»

І кінчалося те все рясними безпричинними сльозами.
Падала головою в подушку і мочила її, гейби дрібним
дощем. А стара їмость не знала вже, на яку й ступити,
яким духом дихнути.

— Що тобі, моя ясонько, що тобі, золото? Чим тебе
скривджено, чим уражено? Скажи ж мені, рибонько,
скажи, донечко моя, втіхо моя, скажи мені, чим тебе ря-
тувати, чого тобі бракує?

Але що могла відповісти Маруся, коли вона й сама не знала. Не знала, чому палять її місячні ночі, чому зове невидимий голос, чому в журкотінню струмка чуються шепоти, а в шумах смерек сопілкові, флоєрні ноти. Що їй бракувало? Нічо. Достаток, свобода, безклоптітність, молодий муж, за котрого йшла, не почувуючи відразі; добра, на-світі добра свекруха, милі люди, любі верхи,— чого ж їй бракувало, ну, чого?

І, лиха сама на себе, казала, що більше так не буде, що то від безділля, з жиру. Казала собі, що з завтрашнього ж дня почне працювати по господарству і забуде дурні хвилювання. Але безсонна ніч приносила під ранок тяжку, розломлюючу втому, нило молоде тіло, руки не підіймалися навіть учесатися.

Борзо йшла весна цього року: на бистрім коні приїхав свят-лицар Юрій.

Ще Чорногора вся була в снігах, і, піднявшись трохи вище на ґруник, можна було бачити блискучі шапки, і в лице повівав прозоро-зимний вітер, а внизу вже так потепліло, що хоч купайся. І Черемош так борзо очистився, опрозорів, і зелень так буйно й відразу розвилася.

Наближався великдень.

Клопоти передсвяточні уйняли трохи неспокою Марусі: не було часу. Хоч усе робилося, власне кажучи, само, а проте все ж і на Марусину долю випало чимало праці. А тут іще, мов на біду, навчила Анниця писанки писати,— і Маруся ціла потонула в цій цікавій забаві. Двадцять горнят і мисочок відразу було запаскуджено усякими жовтилами, зеленилами, красилами, чорнилами; у всіх наймичок кінці носів були пофарбовані, а сама Маруся, випадало, більше була подібна до папуги заморської, як до високоповажаної жони пастира душ. А сидячи над гранею і капаючи туди з незручності воском, вона так наїдалася того незносного чаду, що очі рогом лізли, і довший час не могла прийти до себе та, блимаючи очима, крутилася по хаті, як дурна вівця.

Але зате, як привчилася трохи, дивувала усіх своїми писанками.

— Йой, їке ж то ладне! — вигукували наймички і просили кожна собі наперебій. З радістю віддавала Ма-

руся, і любо їй було знати, що таки й вона щось уміє та ще так добре уміє. Написала ще більше, ще ліпших, положила до кошика і побігла до своєї професорки похвалитися.

Дим'яничка була задоволена з учениці, дійсно похвалила, а при тій спосібності оповіла цілу історію, звідки пішли писанки на світі. З якимось надзвичайним зацікавленням слухала завше Маруся усякі оті гуцульські оповідання, повір'я й приказки. Розкривали вони перед нею нові світи в туманах невідомості, квітли квіти незнаемі, плелоя рожевее марево. Потім кілька день блудила Маруся в казкових підземеллях, передумувала свої мрії, волічкою¹ шовковою їх оплітаючи, позліткою позлочуючи. Фантастично проста різьба народної фантазії знаходила якийсь короткий приступ до її душі і заволодівала нею цілковито. Щось було в тім і рідне, й невідоме, і солодке, й страшне.

— Та й доти буде світ стоєти, докив люде мут писати писанки та вогні на Юрія палити. За високими грунями, за шумливими потоками, дес далеко, не в нашу думу, у безвістях безвістенних, у темнім ізворі на дванацітьох ланцюгах сидит найстарший ірод — Пекун, прикутий до чорної скали. Сидит — і ек день, так ніч ірвет си з тотих ланцюгів, уриває, ади. Та посилає юдів, обслужалих своїх на земню: «А йдіт ви, юди, йдіт ви, обслужалі мої, довідайте си — ци ше говоре люде до себе, ци ні, ци гнівають си помежи собов, ци ні, чи шенуют дедя та й неню, ци братя й сестри не ворогуют із собов, ци сусід на сусіда не закладає. А ци пишут ше писанки та ци вогні пале на Юрія?»

І долітають юди тоті, перегледають, а ек назад приходе — вповістуют: «Ой біда, біда! Сповідаяот ци ше люде і мирно межі собов жиют. Та й дедя-неню шенуют, та й брати з сестрами мирно межі собов жиют, і сусід на сусіда не закладат. А писанки пишут іще люде, й писанчері ходє, й кокуцарі, та коледники. Та й вогні на Юрія ше пале».

Та й тогди Пекун тот плаче гірко, говорючи: «Ой, не скоро, варе, ше цес світ ізгине!» — та й зелізе тогди на нім си потужат. А ек гнівають си помежи собов люде та си сварут, ба тото, ба сесе — тогди май легше стає Іро-

¹ Ниткою.

дові у ланцах, смієт си тогди. А от ік не станут люде писанок писати та на Юрія класти вогнів,— ізгібне світ цес і памнеті по нім си не лишит!

Щось передчувала народна душа, що прийде чес — і не мут уже більше писанок писати: у Косові на фабриці їх нароблять. А відтак мине потреба і в писанках самих, і в тім, що викликало їх писання. Згинуть повір'я й віра з ними, не стане гуцулів з їх оповіданнями, ношею й культурою минулих віків. «Згібне цес світ — і Пекун розкуєт си!»

Але настане інший світ, на Пекуна нові ковачі скують нове залізе: з розуму людського варене, доброю волею бгане, чистим сумлінням щеплене!

v

От і великдень!

Минула «бечкова неділя». Нахльостували гуцулки свою їмостечку по плечьох прутем, приговорюючи шепеляво, як до дитини: «Не я б'ю, бечка б'єт. Віннині за тиждень великдень».

А легіні з дівками так хльоскалися попід церквою, що кожухи тріскали. Не одна та й не один пішли д'хати з доброю смугою через лице.

Минула й живна середа. Кокуцарі бігали з галасом та реготом селом, ставали вряд під хатами й кричали щодуху:

Грійте діда,— дайте хліба!
Грійте діда,— дайте хліба!
Грійте діда,— дайте хліба!
Аби вам овечки!
Аби вам єгнички!
Аби вам телички!

А газди виносили кокуци та обдаровували дітву, а дівчаткам давали до того ще й сіль лизати, приговорюючи:

— Лижіт-ко, лижіт, дівочки! Може би так бог дав, аби нарік мої овечки чинили єгнички.

Село принаряджувалося, приоздоблювалося. Газди опоряджували свої оседки назверхе: вивозили гній з подвір'я, обкутували маржину, чистили кошери, назно-

шували сіна та нарублювали дров на цілі сетки¹, бо якби рубав дрова під час свят, то би птаха кукурудзи рубала.

А газдині давали лад всередині хати: мили столи, лавиці, ослони, мастили припічки, опецьки, учічковували образи зіллям, та писанками, та голубцями; робили «ді-дів», зв'язуючи кукурудзяні шульки у гушму хвостами та рівненько внизу обтинаючи чівки, відтак, поплівши з шумеління кіски, завішувати на «бегариках».

Мився посуд у шафці та в намиснику: усі тоті миски, глеки, черсаки, боклаги, горщета, пугарі, блехівки, ко-лачі, що так вигідно виснуть на руці, аби мож і наливати, й випивати. А газда — тот прикрашує стіну: чисто випуцував² топірці, тобівки старовіцькі блеховані, порошниці, гарапники, які файніші дзьобні; дав поредок стрюбі — отим кресам, пушкам та пістолетам, бо будуть у роботі через цілі сетки, а поки що мають хату закрасити; повісив ред конечий на клинках, тарниці зі стременами, аби кожне виділо, що не без шкап'ети си жие.

А газдиня вже вчиняє паску. Місить тісто з побожними думками, стараючися гнати від себе всяку злість і нечисть. А як пора уже ставити паску у піч, виходить газда з хати, — то він має не пускати нікого: докив пасака в печі, нікому не вільно входити, бо би врік.

Ще хвилька — і чутно то там, то там, то там ви-стріли селом: то газда, заглянувши знадвір'я у вікно, бачить, що вже суне жінка паску в роззявлене жерло печі, і бавкає тоді з пістоля. А газдиня любо приговорює до паски і просить: «Йка-с лізеш у піч ладна та гладонька, така аби-с і вилізала...»

І Маруся захопилася водоворотом тої усеї передсвяточної суетливості. Пов'язалася білим рушником, мов наміткою, і з великим трагізмом колотила, мішала, рідила, коштувала всякі масти й омасти. Щохвилі підбігала до бабці запитатися — чи досить муки, чи не мало цукру, чи не густе, чи не рідке, і в дев'ятох випадках з десяти кінчалося на тім, що бабця брала миску в руки й робила сама. Правда, Маруся протестувала і то навіть дуже голосно, пищала, вириваючи з рук, але врешті корилася.

¹ Свята.

² Вичистив.

О. Василь, заморочений службами, обтяжений людськими гріхами, що тягав їх на собі тепер тисячами, ходив завжди злий і роздратований. Кричав на паламаря, на дяка, гуркав на гуцулів, а коли в плебанії бачили, що він іде вже додому,— всі стрімголов кидалися, чим би йому запахнути горлянку скорше, аби заспокоїти.

Уже вигнали газдині з хати божку посту, що на збиток людям апетит наганяє — їв би, та й їв, та й їв. Шурхаючи лопатою по всіх кутках, приговорювала Анниця:

— Ей ти, нетленна божко! Іди собі надвір — вже тобі тут не вольно бути ані раз.

А відтак здіймала з себе пояс і перев'язувала греди у куті, над ложем супружеським.

— Не зав'езую греди, але себе в'езу з газдов, аби смо жили, їк дотепер. Та шоби він не міг другій дати, а друга йому, аби лиш зо мнов і жив, і газдував, і не дав си нікому ані перемовити, ані переговорити, та й нас аби ніхто не розірвав, як цесі греди з цим поесом ніхто не розірвав.

Таки боялася трохи за свого Штефана. Хоч і був то солідний газда і ніби не заходив собі ні з ким, тримався своєї Анниці, але — все ліпше, як безпечніше. Бо то біда не по камінню ходить, а по людях, щезла би.

Наступала тривожна хвиля — витягати паски.

Перехрестившись разів, може, сто і штиринацять, постягла Анниця у піч і тремтячими руками витягла першу паску.

Все, що було живого у хаті, навіть кітка, сунуло до припічка. А на нім — дишачи теплом в усі боки, красувалася пишна перша паска. Перша паска!

Є що показати на столі, є чим перед людьми похвалитися, є про що говорити цілий тиждень. Уже зарані уявляла собі Анниця Одокійчине лице — як вона увійде до хати і насамперед зиркне на паску.

— Ой, у тебе, Анничко, паска нівроку. А в мене шош сего літа не так...

А у неї так щогид¹. Бо одно — не вміє, а друге — нехарна, а коло того тра охайності.

І, зложивши руки напереді, скромненько вимовить Анниця:

¹ Щороку.

— Ей де, кумочко!.. От так, аби-аби,— а в самої аж рот до вух хоче си розкегнути.

Повитягала менші паски, повитягала перепічки. Трошки потривожилася була, як тягла паскевник: натикано в нім глухим кінцем яець стільки, скільки є душ у хаті. Та котре яйце трісне,— та душа має вмирати се-го року.

На щастя, усе було ціле. Словом, не знала вже Анниця, як і радуватися. І сама стала така добра, що сорочку би попросив — віддала б. Та що! Навіть Штефан, завше суворий і мовчазливий, мов посвітлішав і, задоволений, сидів на лаві. Хотів курити, але жінка не звеліла: каже, що не вільно. Ну, як не вільно, то й не вільно.

Пішла винесла дорінник із комори. Е — то не простий дорінничок був! Брат Анничин, що у Космачі сидить, канцер був до таких робіт: таке вдасть, як схоче, що вже раз. А над цим дорінником сидів був щось місяців чотири — але ж бо й виробив! Хоч би королівна сама несла паску до церкви у сім дорінничку, то би си не повстидала! То вже ті був вицвекований, та пацьорочками побиваний мудро, та й ще раз мудро. Давали барана Анниці за цес паскевник, але де!

Тепер почала його опоряджувати. На сам спід дору поклала хліба, худоб'еної паски, сира букату, ковбасу, ракву з маслом, солонину, яйця, а між ними сире одно — бо то проти згаги добре. Флешу з тов водов, що яйця си варили,— від очей помагає; збоку натикала хрину з косицями, часнику і всього-всього, що треба.

А опорядивши паскевник, поклала його в одно вухо бесага, а в друге — першу паску, перепічки, свічки, кусні, солонини, буджениці. Штефан важив того на руці, довго похитуючи, з серйозним лицем; Анниця запитливо дивилася.

— Шош... от ік цесе переважає.

— Йке?

— А з дорінником. Тра шош докласти.

Анниця докладала, а Штефан знов важив на руці.

Нарешті бесаги виважені, завішені на кілку, хату опоряджено, все готове. Лягають спати. Там того спання буде — от, аби очима кліпнути. Як у верхах сидять газди, то май опівночі встають, бо докив си вмити,

докив си прибрати, докив газдиня дівкам волосе оподредит, то вже, диви си, чес і до церкви.

А церква — уже прибрана, прикрашена: дяк з дячихою та з дяченятами і паламар з тою ж гієрархією вже доклали рук, що й самі любуються тепер на свою роботу.

Днина обіцяла бути файною. Добрим світлом розсипалося сонце по ясній зелені трав, грало на ніжних нових пуп'янках смerek; де-не-де вже й дерева були в листочках, а поважна задумлива зелень старих смerek давала тло. Тихо стояли гори, мов говорячи: «Бачили ми, бачили... бачили не раз... Ще й не те ми бачили... ого...»

Вже починала з'їздитися гуцулія. По всіх пляях і плаївках зачервонілися сардаки, фустки, мов по величезнім зеленім мурашковінню порозповзалися черлені комашки. І обличчя у всіх радісні, веселі, кричать усі дзвінко та голосно, цілуються mocno, зі смаком. Аж нема де коням ставати коло церкви — тільки їх напратало си.

Паламар навив цілий оберемок витиць і тепер продає; люди купують, ліплять на паскевники. Обділюються всі взаємно дорою з приговорами, з бажаннями всього найкращого, з ласкавими усміхами, цілуючи одно одного по руках.

Маруся стояла на узгір'ю, і в неї аж дух захоплювало. Перший раз в життю бачила вона таку картину, і хотілося самій упасти на коня, крикнути так, як оті гуцульські амазонки, і летіти, летіти, щоб вітер у вухах свистів, щоб іскрами з-під копит дорою собі освічувати.

Але найцікавіше було ще впереді: се два багачі найбільші криворівські. Один по цей бік ріки сидить, а другий на тамтім боці, але до бері їм разом. І щороку, як сусіди, ставлять вони паски рядом, разом їх ксьондз святить, разом зав'язують у бесаги, разом сідають на коней — і от тут вже починається.

І хоч усі зайняті кожний собою, але в ту хвилину, коли тихим кроком виїздять на дорогу Харук з Якіб'юком, — все зупиняється і завмирає. Заповняють цминтар, лізуть на ворине, на верби і то не хлопчища, а газди; дерево ломиться, все, що йде-їде дорогою, стає осторонь:

то значить Харук з Якіб'юком женуть! Але як!.. Очі ро-гом у коней лізуть, нім вони цей кавальчик до бері пере-летять.

От і тепер... Не спішачися, по-газдівськи зав'езують у фустки багачі свою свекість — але мощно! Бо зара' не буде вже чесу дивити си за пасков. А якби згубив — ого! Сміху було би на ціле село — та де! На цілі гори!

Зав'язали. Перекинулися словом-двома — от так, про що-будь. Відтак приклякнув кожний, повагом, не квап-лячися.

Ідуть... Зводять коней на дорогу, бо церква повисоку. Один другого гречно вперед пропускає...

От уже на дорозі... Подали один одному руки. Остан-нім нервовим поглядом пробігають кожний по своїм реди: чи все в порядку, чи не сповзе тарниця, чи не ста-неться прички якої. А потім — мовби сила неземна під-кидає їх обох — зскакують на сідла один з другим. Рво-нули коні! Каміння, болото бризнули з-під копит. По товпі мороз пробіг. Гейкають, присідають, кричать щось незрозуміле для самих себе.

А багачі вже далеко. Вріши в сідла, пруть, не розби-раючи, чи є хто на дорозі, чи нема: не встиг утекти — сам винен. Зуби їм затиснуті, руки аж заклакли на вуздах. Летять — мов чорти від води від свяченої.

А товпа — живе з ними й за них. Ахкає, коливається, мов поле від вітру. Десь заїдуть коні на хвилю за горбок, за купку смерек — мов затріпає хто товпою, роз-риваючи її в кусні.

— Е-е-е-е-е-е... — частить якийсь гуцулик, себе не пам'ятаючи. От стоїть собі у лисій киптарині, убогу свою пасчину тримає під пахов; може, зроду й не бачив коня на своїм подвір'ю, — а горить, усе забув, нічого не ба-чить. Настоптав дитині ногу, здусили, змяцкали йому паску ліктями, а він лізе комусь на шию, на спину, витягається увесь.

— Ой не дай си, не дай си, не дай си, не дай си, — і разів з двадцять викрикує це «не дай си» з найдивні-шими інтонаціями і електризує своєю екстазою і без того вже наелектризовану товпу.

— Ой, браччику Васи'!.. Ой, браччику Васи'!..

— А ігій на тебе! Та ббий коня, ббий! — і се «ббий» вимовляється з таким притиском, наче там сто «б» стоїть.

От уже на закруті коні... От уже, може, яких п'ятдесят до шістдесят кроків до бері. Що робиться з товпою— годі вповісти! Забули про церкву, забули весь світ. Та що! Сам егомось забув про решту пасок та так і застиг із кропилом у руці.

І шарпнулися, хто міг, вище, д'горі — щоб видніше. І бачать, що лупцює, лупцює коня Якіб'юк, але де!... Скок за скоком, поволі, але твердо, невпинно, з залізною силою випирає Харук своїм конем дорогу. От уже його терх коло голови Якіб'юкового коня, от уже фіст... От уже він коло бері, але не може повернути — лиш раптом, підскачовши високо та тріпнувши обома руками, кричить дико в торжестві — дає всім, всьому селу, всім горам знати, що — він випередив у сім році! Не дурно кохав коня, випасаючи його на ліпших травах, не даючи важкої роботи. Будуть сусіди приходити, дивувати си, чудувати си...

Заревла, загоготіла товпа. Довго ще не могли отямитися гуцули та кричали, доказуючи щось один одному. Вже доспівав піп молитви, вже дяк повідбирав до коша, що належне, і пішли вони до церкви, а гуцулія все ще непокоїлася, мов схвильоване море, вигукуючи, розмахуючи руками.

...І, мов зачарована, стояла Маруся й дивилася. Чи то сон їй сниться, чи то казку лицарську хтось оповідає? Але се був не сон і не казка — лиш гуцульський великдень!

VI

Минув великдень — і якомсь одразу настали теплі дні.

Скінчився період боротьби початків, шаленої битви скованих і схованих сил, коли все живе мало одну ціль — проявитися, родити й родитися.

І весела, й жорстока, і радісна, й безжалісна скінчилася гра. Слабші погибли, сильніші переторжествували побіду — почався зріст.

Росте. Все росте. Синім благосним шатром розпростерлося небо, в спокійнім спочиванню лежать гори, зеленими укриті. Міцно врзується корінь в груди землі, смокче соки і гонить їх в смереку, в буче, вільху, калп-

пу. І навіть стара верба над потоком не дається обігнати: вибила, виштовхнула з трудом з-під грубої шкіри кілька молодих паростей і гонить, та й гонить тепер на них лист за листом, галузку за галузкою, мов приговорюючи: «От як у нас!... От як у нас!.. Ми ще постоїмо за себе!.. Ми ще покажемо, як то ся робит...»

А молоді верби підсміхаються. Легко, свobodно, он далеко вже погнали віттям, а одна якась, злобна сусідка, пре великою гілкою таки старій прямо в сад молодих прутів і заступає дорогу до сонця. Лютьється стара, а вже нічого не годна вдіяти — безсила боронитися. Он на ній самій, пустивши коріння в струхлілу середину, кілька літ вже росте куц рябини, і о. Василь, чи йдучи, чи їдучи попри сю вербу, ніколи не помине, аби не сказати за кожним разом одну й ту ж саму фразу:

— Он як у нас на Гуцульщині: скоро на вербі груші будуть рости, а на осиці кислці.

Марусі, як казала стара Гафійка, «попустило трохи». Жура втомилася і пішла собі за високі гори, за дев'ете море, де кури недопівають.

Повільним кроком, довго йдучи, виходила Маруся ген на високий верх, лягала на угрітій сонцем царинці і, утопивши очі в бездонну глибину небес, лежала так цілими годинами. Мислі пливли от як ті білі хмарки в небі — такі ж чисті, такі ж безцільні, такі ж фантастичні.

І легко було з ними, безм'ятежно. Спокійними очима тихої задуми дивилася, дивилася на далекі сині верхи Буковини, на суворе пасмо Чорної гори і на тогу яскраву плямку снігу, що блищить сліпучо під заблуканим сонячним променем. І любила в ті дні говорити зі статечними газдинями, древніми дідами; не прикучувалися їй вічні оповідання о тім, як то було давніше, що нарід май не був такий кручений, ади, та збитошний, оповідання довгі, нудні, пересипані скаргами то на попереки, то на кривди від властей, від природи, від злих людей.

І йшла відтак додому тим самим меланхолійним кроком; лагідним рухом пестила корову, що попалася на дорозі, а стрічної наймички питалася — чи дома егомость?

— Сплять, — була стереотипна відповідь.

Іноді, от так по обіді, в вільну хвилину підсідала до Марусі стара їмость і починала розмову, але тонко, по-

літично, здалека. Говорила о тім, як її колька колола у бік сеї ночі; про якогось Штефурака, що приходив сьогодні до ксьондза з орудов про телицю,— словом, про всякі дотичні питання.

А потім, так ніби непомітно, зводила розмову на діти, починала захвалювати їх взагалі, яке-то воно миле, гарне, маленьке, як-то приємно коло нього ходити, але зате вже ж і берегтися треба, особливо в тяжі. Не можна тоді піднімати що тяжке або серцем печалуватися — то так погано потім відбивається на дитині, що страх.

А підготовивши таким способом ґрунт, стара їмость притулялася до вуха Марусі і питала:

— Ну... а ти, голубко?.. Чи не чуєш чого? Отак ніби... ніби якось під серцем що смокче, а?.. Ніби так іноді захочеться чого з'їсти такого — ні?..

Маруся хитала, заперечуючи, головою, але стара їмость не вірила: після її рахунку то вже слід би було щось почувати.

— А може, ти лиш не звертаєш уваги? Може, ти не помічаєш? — і починала оповідати детально, як то буває, що женщина чує при тім, які об'яви.

Маруся нічого того не почувала, не мала жадних об'явів, і стара їмость, зітхнувши глибоко, йшла до себе.

— Що би воно за знак? Сама, як орішок, здоровенька і все. Тут би діти та діти — а от дивися!.. Ні, таки, мабуть, з моїм Василем щось та не так..

А то нараз підхоплював Марусю якийсь вир радості й гострого відчуження розлитої доокола гірської краси. Тоді співала цілими днями, як пташина, літала садом, лізла в поточчини, де ще й нога людська, здавалося, ніколи не бувала. Мило було продиратися між кущами ліщини, крислатими буками, колючим смеріччям, любуючи на кожнім кроці все новими й новими фантазіями вибагливого потоку, малими водоспадами, озерцями, заточинами. То пропаде вода між камінням і вурчить десь в глибині, то знов вискочить, засміється і мие пласке каміння, тріпає гілкою, що упала вздовж. А Маруся стане на рухавий камінь і гойдається, як дитинка, сама собі підкрикуючи; великий камінь то плюсне краєм у воду, то вирне знов, то плюсне, то вирне, а відтак, змокрівши, посунеться вниз, а з ним і Маруся. І скрикне, і замочить черевички, і вискочить, і регоче потім, регоче на весь ліс, як русалка.

А то стане тихенько-тихесенько під хіхлатою віковою ялицею і слухає... Довго слухає, як в південній спеці коло насиченої жаром землі десь бринять невидимі мухи; як чорний метелик, не знаючи людини, летить і сідає на білу ручку, мов на лілею пахушу, і шукає хоботочком поживи; як коник великий важко скочить на билину, билина погнеться аж до води, і маленькі хвилі хлюснуть на коника; перестрашений, вилупивши великі очі, хоче лізти він вище, хоче скакнути, надрабляючи крилами,— і падає в воду.

А доокола так сліпучо, так гаряче світиться біло-яскраве каміння, дишачи жаром; маленьке змієнятко порскає десь у щілину між плиттям, а Маруся випорпує його звідтам патичком, але де!.. Воно вже не знати куди проповзло між камінням.

Ще кілька кроків вище потоком — і мов у другий світ попала...

Величезний храм із прозорчисто-зелених стін, зеленим гонтом побитий, наповнений фантастичним зеленим півсвітлом. Десь-не-десь прорветься промінь, упаде на гнилий пень — і мов запалить його! Ген далеко, мовби в сутках, стоїть всохла смерека; обілляло сонце її червону фою — і аж дивно глянути: звідки тут сей інший колір в сім зеленім морі.

І все тут, в тих вічних тінях, все тут якесь вогке, пририсле, нерухливе. Потік зі срібного став чорним; переплівся чорним корінням; сире сіре каміння поросло мохом, а поміж всіма ними малими — один, величезний, мов патріарх сивий між правнуками, лежить від сотворення світу уламок давно неіснуючої скелі. Порепався весь від лютих морозів, відвалені непокірливі діти самі вже мохом поросли. Вода нанесла землі жміньку — і от росте вже в щілині зелененька смерічка, радуючися наївно своїми блідо-зеленими пучечками. Таке дурненьке... Сміється, а того й не знає, що ще рік-два — і висилиться випадково нанесена купка землі, не стане чим жити. І судорожно простягатиме, засуджена, тоненьке ніжне своє коріннячко в усі боки — але всюди зустріне холодний, злобний камінь, непоживний одвічно й непривітний невмолимо. І зів'януть зелені безжурні пуп'яшки, згорбиться стан, вже не сміятиметься більше смерічка, задрижить передсмертно.

І до сердечного болю жаль стане Марусі дитини-смерічки. Сідає коло неї, цілує м'ягонькі зеленці, пестить, як хоре немовляточко. А камінь сірий лає і б'є сердито ніжною. Глухо говорить камінь у відповідь:

— Ой, не бий мене, молодичко, не бий мене, чорнобривочко, а вислухай. А я розкажу тобі казку — не казку, билицю-небилицю, бо багато, сонце, бачилося, бо багато, миле, вичулося.

...Розкажу я тобі, як дівчаточко вибігало сюди, сідало от там саме, де ти тепер, — легіника чекало, постільчиком, нетерпливлячися, било-вибивало — от там саме, де ти мене вдарила.

...І легіник приходив. Цілувалися, милувалися, білими руками обіймалися. Шо було, то було... шо сми видів — не видів, шо чув — не чув...

...А відтак пібрали си... І забули про камінь... А я не забув... Го-о-ой, шуме мій, шуме, зелений мій шу-уме. Та веселії квіти, тоненькі віти... віночок сплітається, чоло квітчається, серце з серцем таємно стрічається...

...А то ще було раз... ек мати з сином прощала си... Шо як закувала зозулиця святої неділі, а іскликав д'собі тісар хлопці молодії, то так зробили-споредили, шо у бінної удовиці, у нещасливої сироти одним одного си-на-юнака брали.

...Ой же й не плакала й не ридала стара Василина та й об землю головов не била си й ні, лиш сивим волосем камінь вимітала, сльозами лютими скелю пропікала. А легіник говорить:

— Ой не плач ти, моя нене, журов не вбивай си — лиш за штири неділеньки мене сподівай си...

...Та як минуло їх штири, п'ета си зачала, — темної ночі дощової стукав у віконечко молоденький жовнерочок, а стара неня виходила, дзьобенку наладовану виносила, пістолета¹ мосендзові, рушничку набивану. Та ішли сюди і тут, от на сім місці, де ти сидиш, прощели си, випрощели си, неньчини сльози з потоковими філями мішели си.

— Ой і сину ж мій, ти жите мое, буду ті питати: звідкив му те вигледати та й коли видати?

— Ой, у тотій полонинці ізродили рижки, а іду я, моя нене, тепера в опришки. Ти ж набери, нене моя, бі-

¹ Пістолетн.

ленького цвітку — щиро за мене бога проси на сім білім світку. А їк ме тот сухий цвіток черешні родити — та й тогди д'вам, моя нене, буду приходити.

...Тріснув барткові по камені,— он диви си, ше й досі слід видко.

— Ой та! — крикнув.— Най же тепер кемує, хто має кемувати, шо я цесу барточку в ручках тримаю!

...Та їк свиснув, шо аж лист з вілхи покотився, як шугнув д'горі — посипалося дрібне каміннячко з-під постолів, а ті камінчики неня у пазуху сховала...

...О-о-о-ой сльози, сльози, сльози нелічені, душі покалічені... Хто вас, сльози, збиратиме, хто вас, душі, зцілятиме...

...А темної ночі сталася новина — шо іскев¹ побратим побратима. Не за воли, не за вівці, не за білі сороківці — лиш відобрав віку за пишну Маріку...

...Ішов легіник, в сопівочку вифівкуючи, постільчиками камінчики потручуючи, а з-за смерічки, темної схованочки, звисла бартка-стальованка, та не влучила ба й головоньку, лиш правее плече...

...Скочив легіник усюда, от де ти сидиш, лівов ручков си відбиват, правов ніжков по мохові ховзаючи си. А воріг кев уводно², геть посік-порубав — і впало тіло легінське-молодецьке, увпоперек потоку упало, воду загатило. От тогди й на мене вода пішла, кров злизала, принесла смерековее дзерно та й ви'тогди ся смерічка на мені ростет. Дурненька, як ест... я їй уже казав...

...Е-е-е-е-ей гади, гади, гади коло серця в'ються, шо буйнії легіники поміж собов б'ються. Потоками й на уббочі, за ті дідчі чорні очі...

В руки коліна защемивши, тихо колишучися з хвилею разом, слухала Маруся дивних оповідань сірого каменя, бачила плями крові на м'якім мосі, крапельничку сліз діамантову, слід ноги закоханої дівчини. І завидувала каменеві, що випив він усю поезію гір, що бачив життя і записав його на своїх незрушних скрижальях, розкриваючи лиш тому, хто вміє читати.

І стільки радості, стільки щастя приносила Маруся зі собою з тих прогулок, що наповняла веселістю весь

¹ Зарубав.

² Ворог рубав раз за разом.

дім. Як листочок квітаний злітала, трошки голодна, трошки притомлена, і радувала всіх. Кіточкою терлася коло старої їмості, просячи їсти, а бабуся робила суворе лице й буркотіла:

— Бігає світами не знати де, не знати по що, а ми їй тут маємо семеро обідів наставляти. Он там, у печі, пригрівається, що слуги не доїли — бери собі та й їж, коли хоч, а не я ще тобі буду подавати.

Маруся накидалася на страву і, переплітаючи пізній свій обід оповіданнями про чорного метелика та про великий камінь, сміялася дзвінко, мов срібні дзвіночки на кінцькім реді би сколихнув. А стара їмость лиш похитувала головою.

— Ох-ох-ох, біда, біда! Правду гуцули кажуть: узев собі наш піп не жінку, а дитинку.

— Поки енчої не маєте, бабуцю, най я вам за дитину буду... добре?

— Ну, а коли ж я матиму енчу?

— Фе, бабуцю! Встидали би-сте ся такє серед білої днини говорити.

А ввечері сідала стара їмость коло постелі і розпочинала свої допитування:

— Може, тобі квасного чого хочеться? Може, стіну лупати та й тото їсти? А може, хочеться гарно вбиратися, гуляти?

— Ой, того мені завше хочеться, бабуцю!

— Ну, то одна річ, а то друга річ. Бо як хочеться строїтися та танцювати,— то певний знак, що дівчинка буде. Лиш я, доню, знаєш, не хотіла би дівчинки на перше. А втім, буду любити, буду берегти вас обох, як зіницю в оці... Буду вночі уставати, гріти тепле молочко...

На рісницях старушки тремтіли сльози. Вона замовкала і лиш жувала беззвучно старими губами. А Маруся дрімала вже, угрівшись під легеньким ліжничком, усміхаючися крізь сон. Схилялося над нею віття смерекове, поточчина журкотіла...

— Гм... Але ж то дивно, напrawdę таки дивно. І ти так-таки нічого й не хочеш?

— Ой, хочу, бабуцю.

— Чого ж, моя доню? Чого, любя?

— Спати, бабуцю...— і тут же засипляла з дитячим усміхом на лиці.

Стара їмость гасила пальцями свічку і тихо, навшпиньки виходила пріч.

Наступала гірська чарівнича ніч. Таємне небо зорешливе, вічний шум вічного Черемоша, тоска темно-зелених смерек... А потім чорна-чорна хмара наповзає з Чорногори, оплутує верхи, сон нагонить... Твердий, здоровий, як дерево полонинське.

VII

І от раз пішла Маруся незнайомим потоком — тут іще ніколи не була.

Ішла собі та йшла, з каменя на камінь перескакувала, співаючи щось — вабили все далі й далі чарівні картини. Потік біг химерно вижолобленим коритом, раз падав зі ступеня на ступінь, раз протискався між чорними голими ребрами. От стала рівна, мов гибльована¹, стіна на дорозі, і потічок, що біг досі вузькою гадючкою, розливається тепер в широке плесо, з небом у воді блакитним, зі спокійними плащами, з дрібоцьким шутром на дні. А потік спочиває, любуючися, але на те лиш, щоб за кілька кроків знов забитися, запінитися, спішачи, перекидаючися між камінням, стискаючися між двома плитами, щезаючи під одною з них і знов винирюючи коло смерекової вивороті облизати їй обідраний бік, жовтогарячий від ударів сонця.

Любо!

Любо скакати з каменя на камінь, мити ноги в прозорій воді і темної гущавини весело боятися!

Любо звуки пити і пісні гірського потоку, безміром життя упиватися, топити око в ніжних розмріяних світлах!..

Любо жити і чути себе дочкою Великої Матері Природи, відчувати себе в гнучкім стані, в бистрім погляді очей, в волосиночці отій, що рухне нею легіт,— і залоскочеться чоло.

Любо!

Любо рівною чути! Рівною всьому: і дереву, і потокові, і небесам, і мушці над водою, і пстружкові під каменем.

Скачучи то в той бік, то в другий, чогось чекаючи на кожному завороті, поринаючи то в холод вогких ті-

¹ Вистругана.

ней і мокрого звисаючого коріння, то в море зеленавих снопів сонячного світла,— Маруся опинилася нараз на якійсь високій скельці. Потік шурхнув кудись усвід; над головою звисли лапаті, неповоротні віти баштанника; грубе, мов ноги слонові, коріння повилізало з усіх боків і простягало лаби, неначе величезний павук шукав здобичі.

Маруся стала і прислухалася...

Було дивно тихо. Десь унизу ворухився, мурмочучи, потік, мов виривався, а його не пускали, надавлювали. Не знати з якої причини трісла галузка на гаджучці і — тихо...

Величезний віковий ліс мовчав, як дитина у сні, і в тім мовчанню було щось священне, а разом і... страшне. Маруся нараз почула, що якийсь... холодний жах починає її проймає. Йй подумалося — що, якби в сім лісі почали душити людину? Таке тут можна кричати стома голосами — однаково ніхто не вчує, а ворог, сміючися, все сильніше душив би за горло.

І чим довше стояла испорушно, тим страшніше ставало, тим частіше билосся серце. Треба було чути щось. Хоч щось, хоч шум потоку бодай, хоч гомін хвилі живої. І, не роздумуючи довго, скочила вниз з високої скельки.

Скочила — і закам'яніла...

Прямо проти неї, в двох кроках, хоч і на другім боці потоку, стояв легінь. Стояв в хижій позі, очі блискали неспокійно, рука схопилася за пістоль.

Але се тяглося лиш одну хвилю. Побачивши перед собою жінку, легінь заспокоївся і навіть набрав молодечої постави — от як завше легінь перед дівков.

Маруся не так скоро вийшла зі свого оторопіння й переляку і довший час не могла вимовити ні слова. Мовчав і легінь, усміхаючися.

Першим рухом Марусі, коли вона прийшла до себе, було — тікати.

Але куди?

Глянула в один бік, в другий — виходу не було. Стрімко стояло голе каміння, потік розлився широке, одна лиш була дорога — власне, попри того легіня.

І, мабуть, ця безпомічність надто вже яскраво відбилася на лиці Марусі, бо легінь, все так само не рухаючися з місця, усміхаючися, сказав:

— Не бій си, молодичко, не бій си — нічо ті си не стане.

Голос був прийнятний, ласкавий, його звуки заспокоювали. Аби сказати щось, Маруся спитала:

— А відки ти знаєш, що я молодиця?

— Та вже так...— відповів легінь і розсміявся. Сміх був густий, горловий, і в нім чулися заразливі нотки.

Страх Марусі поволі минав, і вона з цікавістю почала приглядатися молодцеві.

Та й справді це був молодець! Рослий, стрункий, кріпкий і на руку, і на ногу. Викохався в цім цілющім гірським повітрі, в дорогих пахучих травах мати купала. Легко і свobodно стояв на камені, мов урісши в нього червоними своїми постоломи.

Уберя на нім була незвичайно багата — такої Маруся не бачила і в найдужчих газдів. Киптар вишиваний шовками, саф'яном, з якимись камінчиками по ньому, з позлітками; широкий у півстану ремінь, весь орнаментований, бляхою мосяжною ціткованою побитий, прикрасився зверху ретезьком, зчепленим напереді незвичайно красною турецької роботи чепрагою, емальованою і, здається, ще й з дорогими камінчиками. За ременем стирчала пара пістолів, а з-за плечей визирав кріс.

Обвита тонкою жированою бляхою крисаня була зачичена готурами й павичами, дармовиси й китиці бовталися по боках. Через плече висіла красна тобівка, вибивана мосяжними бовтицями та бобриками; навхрест мудро рехтовані різьблені порошниці. На друге плече накинутий був червоний гаптований сардак, в руках сяйливий, дорого битий топірчик, котрим легінь грався, поблискуючи на сонці, — це було щось дійсно надзвичайно красне в цих відлюдних дебрях і пушах.

Мимоволі задивилася Маруся. Не був це лицар, що приходив у неясних мріях місячної ночі, але щось подібне.

Задивилася Маруся — і усміхнулася. А легінь помітив цей усміх жіночий, однаковий в усіх станах і класах, помітив і знав уже, як поводитися.

— Хто ти такий, легіню? — питала Маруся.

— Я? Газдівський син.

— А що ж ти тут робиш?

— Деревини на хату шукаю. Маю хату будувати, а сим потоком, дедя казали, добра деревина на хати.

— Ну що ж — знайшов?

— Не знайшов-сми смереки, лиш одну гаджучку молоденьку, — і легінь розсміявся.— Та шош не знаю — ци і¹ рубати, ци так узети.

Маруся не зрозуміла.

— Як прийшов по дерево, то рубай.

— Ой, шкода би була... А ти звідкив, молодичко файна?

— А ти мене хіба не знаєш?

— Ні, не знаю.

— Я ж попадаю ваша, їмость.

— А-а!.. Я не знаю, бо я з енчої парафії.

Розмова урвалася на хвильку. Маруся вже зовсім перестала боятися, навпаки — їй приємно було стояти та розмовляти з цим незнайомим красним легінем. Бо легінь таки й на правду був дуже красний: суті рум'яніці грали на здорових, темного кольору лицах, поблискували рівні зуби з-під вуса; набік кинена крисанічка відрізувала косу тінь на одній стороні обличчя, тоді як друга була розбарвлена сонцем. Очі грали і солодко шулилися.

Чомусь зітхнула Маруся і сказала, що хоче йти додому. Легінь питався, чому так борзо. Відповіла — так.

— Ну то давай руку, молодичко, я ті поможу. Бо то й карк ту поломити мож у таким шпиткім.

— Не треба, я сама. Ти лиш покажи, де йти.

— Усюда, — і показував стежечку коло себе.

Маруся скочила, але не цілком зручно. Дужою рукою підхопив її легінь.

— А видиш? Так мож упасти.

Взяв за руку та вже й не випускав. А Маруся не висмикувала. Так легко ще ніколи не скакала з каменя на камінь.

Вийшли на якусь полянку. Крізь смеріччя показав легінь Марусі церковну баню. Жаль було розставатися.

— А зведи мене вже й на царинку.

— Ой, не можу! Бо дедя ме сварити, шо сми не врубав нічо.

— Щось не виглядаєш ти так убраний, як до роботи. Борше як на весілля налагодився.

— То про всічину. Гадаю — може, дівку йку файну

¹ Ії.

зустрічу, а ци молодицю,— і легінь сміявся, блискаючи зубами.

— То ти так любиш дівки та молодиці?

— Не лиш я їх, а й вони мене.

— А яких ти більше любиш — чорнявих чи білявих?

— Таких, ек ти.

Маруся розреготалася і грозила пальчиком.

— О! Таких, як я, не вільно любити, бо за таких піп у церкві виклинає.

— Та най собі виклинає, мені шо до того? Ек тот повідат: «Вже набив си він мене шо набив, та вже ж і я го си набештав». — «А він чув?» — «Та де!..» — Отак і мені з того уклєтя. Най собі він свою роботу має, а я свою.

— Як я бачу, ти дуже ласий до жінок,— задумчиво сказала Маруся.

Легінь нічого не відповів. Підкидав топірчик високо вверх і ловив. Дармовиси теліпалися, скрипів ремінь.

— Прощай...— тихо сказала Маруся. На неї наїшла хвилька перелетної якоїсь безпричинної задуми.

— Майте си гаразд.

Маруся ступила крок і зупинилася. Хотілося іще що-небудь сказати легіневі.

— Видиш, ми скільки проговорили...

— Та дай, боже, наперед бирше.

— Наперед? Не знаю... Не знаю, чи побачимося ми ще...

— Та й чому би ні?

— Не знаю... А ти би хтів?

В цю хвилию сталося щось несподіване.

Легінь зігнувся, витягнув вперед шию, очі напружилися. Хвилию стояв він такий напнений, мов туго натягнений лук; відтак рвонув крисану кріпко на голову, шелотом швидко щось проговорив до Марусі і в два скоки щез між смереками.

Все те сталося так блискавично, що Маруся не встигла отямитися і стояла без руху.

Але доокола було так тихо, так ясно, світло, так дружельобно мовчав ліс, так привітно поблискувала бляха на церковнім куполі, що не могло бути місця страхові, і Маруся, вже лиш дивуючися, почала поволі зіходити стежечкою вниз.

Доріжка, як звичайно з гори, не йшла безпереривною лентою, а була витоптана слідами: сотні ніг ступали в одно місце, і там вибивався великий слід. Але ті сліди були раховані на замашистий гуцульський крок, і Марусі незручно було попадати своїми маленькими ніжками в ті ями.

Йшла й дивилася на церковку, шулячися від сонця. На півдорозі зустрівся їй пушкар з Жебйого — Гордіюк. Пишно вбраний, в крисані з високим наголовником, обшитим кованою бляхою, він ішов, як цар, гордо несучи голову.

Побачивши їмость, він навіть не вступився дуже з дороги, лиш підняв трохи крисаню і уклонився злегка. Маруся теж не з надзвичайною ввічливістю відповіла на уклін, — не любила цього пушкаря.

Взагалі, здається, мало хто його любив. Повідали, що був в опришках колись, але, піймавшись, обіцяв за ласку свободи перейти на службу поліційну і виловити всіх своїх бувших товаришів. Суд прийняв ту оферту, і от таким чином Гордіюк став отаманом пушкарів, а разом із тим і царем своєї околиці.

Направду: часи були неспокійні, опришківство росло й ширилося. Ніхто не міг поручитися, що, лігши спати поренним¹ газдов, не встане опришком; ніхто не міг поручитися, що завтра або й сьогодні уночі не прийдуть до тебе пушкарі, не скажуть, що ти опришок, не зв'яжуть, не кинуть у катуш. Поки збереться суд, поки розглянуть справу. А розглядаючи, можуть присудити на муки «для прискореня справи» або засадити в темну яму «для вилічення від упертості». І щастя твоє, коли ти, хоч і з ущербком для здоров'я, а вирвешся з пут: то був ще ліпший кінець; в іншій разі можеш і повиснути, ніхто тобі того не візьме за зле.

Не дивно, що таке владичество над душами людей робило пушкарів самодержавними деспотами гір. Гинули, правда, часом від якихось таємних куль, що не знати звідки вилітали нараз з-за смерек, але все ж при певного рода обережності можна було проносити своє пушкарське достоїнство таки досить довгий час.

От таким пушкарем був і Гордіюк. Коли до тих усіх

¹ Порядним.

прерогатив первобутної власті додати ще брутальність необмеженої можливості задоволити кожне своє бажання, упоення тою своєю високістю і могутністю, свідоме відчуження своєї богорівності, недотичності,— ми будемо мати Гордіюка.

З ним ніхто не відважувався говорити, бо ніколи не можна було бути певним, що під кінець розмови не вийде якого непорозуміння. Щодо гуцулів, то Гордіюк розумів лиш одну форму відносин: низький уклін, підлесливу ухмілку і виконання всіх, найдурніших навіть, велінь. Все, що виходило за ті межі, найменший опір приводив його до шалу, очі наливалися кров'ю, і тоді він був страшний.

Маруся прийшла додому задумчива й мовчазна. З'їла щось там трошки без охоти, а потім вийшла на ганок і довго сиділа сама. Слухала, як завмирає життя на селі.

Сонце вже впало за гори. М'яке, всюди рівне, без початку і кінця світло благосно постелилося на всім, не поживши тіней. Он молодиця на Черемоші допирає білизну, часто й сильно б'є праником, а з-під нього розлітаються бризки, мов дощ дорогоцінного каміння. Дві дівчини сперлися на заворотницю, шепочуться, а потім враз дзвінко, розкотисто регочуть, відкидаючися тулубами. Чийсь коні перебрідають на той бік ріки, а маленький хлопчик хоче їх завернути, та приступити боїться: узяв прут, вимахує ним, а коні йдуть, попустивши голови, і не звертають уваги. Далеко, на Бережниці, торкотить млин, і в тиші передвечірній широко розноситься його ритмічне тарарахання.

Тихо-тихо, нечутними кроками наближається вечір. Товар'є заруло десь далеко на дорозі, уїдають котюги. Повагом, в царственній величі підіймається місяць з-за Синиць, і невідомо звідки ледве-ледве доноситься трембітання... Високо-високо підіймається вільним польотом рідна гірська мелодія, переплететься з зітханнями сонних уже вершин і, відбившись від далеких, ледве позначених контурами хребтів, вернеться назад, блакитна, прозорчиста, вся пронизана тими високими променями, що біжать іще десь там, в недоступній вишині, і освітлюють, мабуть, дашок на найвищій стаї в Чорногорі... І жура якась ущемить серце кожного, хто чує ці невидимі звуки. Стане, тихо зітхне...

— Умер хтось...— тихо сказала бабця. Вона давно вже стоїть тут тихесенько.

Маруся не обернулася. Не хотілося нищити очаровання. Синіли недавно ще золоті верхи, місяць підіймався, і глибшими ставали долини, наповнюючися синюватими туманами.

— Йдім вечеряти, голубко...

Зітхнувши, встала Маруся. Ще б сиділа, ще б любувалася, ще б пісню вечора слухала — але що ж... не вільно: чоловік буде сердитися. Він любить, щоб усе було в порядку.

І цього вечора не слухала вже Маруся ні розпитувань бабці, ні Гафійчиних оповідань та пісень. Сказала, що хоче спати, і рано лягла. Але не спала. Неясні мислі, неясні бажання, мов ембріони будучих істот, ворушилися в грудях, серце билося тоскливо, і хотілося чомусь плакати.

VIII

З того дня щось змінилося в життю Марусі.

Насамперед нарешті вона могла сказати бабці, що ніби... ніби чує щось під серцем. Радості бабці не можна словами сказати. І без того вона ходила за Марусею, як за дитинкою маленькою, а тепер і поготів: з очей вичитувала кожне бажання, берегла від найменшого роздратовання, від найменших турбот. А з сином мала довшу конференцію, звертаючи його увагу на скомплікованість теперішніх його подружних обов'язків, на потребу подвійної обережності і так далі. О. Василь червонівся, блимав очима від ніяковості і згоджувався на все.

А другим фактором, що вніс нове щось в життя Марусі, були згадки про красною легіня... А так, так!.. Стояв він невідступно в уяві і манив. Іноді до того, що заволодівав усіма помислами, кличучи, обіцяючи незвідану ласку, непережиті солодкі муки — і як земля, довго палена жорстоким сонцем, жадібно чекає на краплю дощу, так ждала Маруся і думала... несвідомо думала про дощ поцілуїв і шептаних слів, про болючо солодкі обійми.

Мріяла...

Він здавався їй півбогом таємним, рожденним морем одразу в усім блиску і сяйві. Під звуки його чарівного рога танцюють гори й ліси; його кінь золотогривий літає понад хмарами, пашиє вогнем із нізд-рив, побрязкуючи срібними підківками; його зброя валить тисячі ворогів, гонить в пустині, а він сам, прекрасний, могутній, царствує десь за високими горами, за глибокими синіми морями. І прилетить він на своїм бистрокрилім коні, схопить, понесе понад борами непроглядними, ріками зміїстими на коврі-самольоті, примчить до палацу прозорчисто-мармурового і скаже: «Ти тут королевою!..»

Радісно усміхаючися, в дорогоцінним уборі, відбившись усією постаттю в сотнях дзеркал, піде вона оглядати своє царство. Над басейнами нахилиться, заглядаючи в сріблясту глибіню, послухає дзвонення незчислимих водограїв, запашних цвітників потопче радісний килим, приголубить ласкавих звірят заморських приручених і засне потім, солодко втомлена, на пишнім, усіянім цвітами ложі...

І настануть потім дні солодкого щастя, полетять, помчаться безперервним дзвенячим ланцюгом. Рано буде прокидатися під звуки невидимих флейт, лебедів білих буде годувати на блакитнім озері, а увечері — буде бал!..

Пишно, сліпучо освітяться золоті палати, сотні розкішно вбраних вельмож, галантних кавалерів, красивих дам будуть плестися в граціозні, гармонійні вінки менуета під ніжні звуки невидимих оркестрів. А під час прогулок освітленими алеями молоді красавці будуть шепотіти своїм дамам любовні фантазії, поезії, мадригали...

А серед всіх тих сяйливих, блискучих товп — вона, цариця балу, йти буде зі своїм лицарем, зі своїм владикою. В сукні, зітканій з повітря й сонячних променів, із жемчужовою діадемою в волоссю царственно буде шестувати серед загального поклонення і, ласкаво відклонюючися, сіяти білі рожі доокола. А з кутка, з-за густого лісу пахучих пальм ревниво будуть стежити за кожним її рухом гарячі закохані очі молодого юнака: він ще в сьогоднішню ніч закінчить свої рахунки з життям через нещасне кохання...

Марусю тягло до потоку.

Приходила, сідала на тім самім місці, де була з легінем, і шукала очима сліду. Он тут він сидів, от придавлена травичка, листочок, що лежав на крисані, а потім упав на камінь від молодечого повороту голови.

І перебирала в гадках усе, що тут говорилося, усміхалася, пригадуючи собі оригінальний який-небудь гуцульський вираз, і вдивлялася в зелену темноглибинь лісу — чи не роздвинеться завіса, чи не з'явиться легінь, ще стрункіший, ще кращий, ніж перший раз.

І не було їй страшно, і соромно не було. Кого ж би мала соромитися? Ніхто не чує дівочих дум, ніхто не знає мрій дівочих.

Але його не було.

Хоч би знати, як він називається. Забула спитати. Вже зуміла би якось так хитромудро допитатися хоч би, скажім, у баби Гафійки. Почала б здалека. Наприклад, спитала би: а чиї то взагалі потоки? Хто їм газда? Властиво, чие то дерево, що росте поточчинами? А цей потік до кого належить? Властиво, я хотіла сказати, до якої громади? Ну, і так далі. Вже би вона потрафіла. А тепер...

От уже третій раз приходять сюди, на камінь, а легіня немає. І втома якась душевна нападає на Марусю. Вертає до хати — все обридло, все таке нудне, скучне — очі би не дивилися.

В такі хвили не знала, куди себе дівати. Ішла на церковну царинку, під свою улюблену вербу — там не було спокою: дві баби, стоячи кожна на своїм подвір'ю, лаялися скільки було духу, і далеко розносилися їх міцні, на простори раховані голоси.

— А бодай би ті так легко на свікі жити! Суко! Бодай би ті викришило до дитини, до пня й до сухого листу!

— Пес би ригав на твої слова, гадино ти з-під їлового коріння. А зійди лиш суда — я ті висмикаю тоті косиці кошечі, що легіні по коршмах недовисмикали!

Марусі ставало нудно. Нудно від сеї милої розривки гуцулок, нудно від тихого, недвижного повітря. І навіть гори, теплими синіми хвилями купані, обридали, удався шум Черемоша в уха, — і Маруся йшла до плєбанії.

А тут іще гірше. Все таке одноманітне, все таке відоме-перевідоме. От крісла місцевої продукції. Со-лідність роботи їх, без сумніву, була понад всяку конкуренцію: вже висиділо на них п'ять поколінь і ще п'ятнадцять висидить. Але беручи з поглядів естетичних, їх іще в третім поколінню треба було порубати на дрова.

От гуцульський таріль різьблений, з писанками гуцульськими на нім; таріль красний, правда, і писанки ладні, але бачити сей таріль рано й вечір, день в день, день в день — ставало невиносимим.

Он якась плутанина зі смрекових гілочок, ніби рамця які, чи що, але в тих рамцях немає нічого, порожню стіну видко. От консолик із векелеї, а на нім фігурка божої матері в яскраво-синіх шатах із традиційно-скорботним виразом обличчя. Ой, як же то все наобридло, яке ж то все нудне, остогидне, настобісіле!

— Скучно мені, бабцю!.. Скучно мені,— скаржилася свекрусі, єдиній людині, з котрою можна було поговорити.

Але бабця не розуміла. То старалася потішити вже справді, як дитину, солоденькою булочкою, сушеною грушкою, то вигадувала неіснуючу хворобу і заливала липовим цвітом на ніч.

— Це все від вагітності у тебе, це все від того... Ти не бійся, ти нічого не бійся— все йде дуже добре.

Рано, ще Маруся була в ліжку, прибігла Оришка. Упала на коліна, зарила лице в ковдру коло ніг Марусиних і, нічого не говорячи, почала плакати.

— Що з тобою? Чого плачеш? Розбила що-небудь? Оришка не відповідала і ще гірше заходилася плачем.

— Та ти хоч скажи в чім річ. Перестань плакати.

— А йк він мене призвів, так би на тім свікі було би му легко, йк мені тепер! Та й шош я дедеві іскажу? Бідна ж моя головочко нешіслива... Шо виволочит мнов дорогу на ще й гірше ме карати.

— Та за віщо, за віщо?

— Бо я, ади... заверемініла...— і знов починала ревети.

Маруся сплескувала руками.

— Ти?! Та що ти говориш! Таже тобі, мабуть, ще й тринадцяти нема!

— А я знаю кіко?.. Він на того не дивив си, лиш... Ой бідочко ж моя кервала!..

Маруся стояла безрадна, не знаючи, що почати. Питала — хто. Показалося — син сусіди, також молодий хлопець, літ п'ятнадцяти.

— Він казав: «Ти лиш ми іскажи — ци ти хочеш зайти, ци ти не хочеш зайти, бо я,— кае¹,— можу й так, і так». А я му кажу, що не хочу, бо дедю маю злобного — ме на мені шкіру до сім раз ізтегати. А він тогди кае: «Візьми ти,— кае,— іми мотиля, йкого-будь, та вирви му голов, а витак з лилика крила, та очі з миші та з кертини, а витак уломи вухо з голки та з обірничка денце візьми, а витак троха згури та ладану крішку та й усе тото змішей, та найди тогидний воріх, шо то зиму перележів, та не зійшов, бо му чірвак середину виїв, та й тото усе поклади у вотой у воріх. А ік меш класти, примовей: «Так наді мнов аби Пилипко пролітав, ік цес мотиль усі дороги пролітав. Та й аби я так не могла від Пилипка закежити, ік перехінна дорога та й не може си з морем споїти. Та й аби так Пилипко не мав мені пугері² дитину зробити, ік цес воріх не має сили навесні сходити, а я би тогди ви'него дитину мала, йк цес мотиль ме літати, цес лилик ме цего мотиля ловити, а миш цими очима видіти, а кертини з тов мишов си бити, а згура у цій шкаралущі горіти, а дівка цев голков шити та й цим обірником реміне прикрашети. Та й Пилипко аби наді мнов тогди силу взев та й мені дитину зробив, ек си зо мнов ізвінчее, а доки си не звінчее, то аби ми так нічо не зробив, ік я цес гудз зав'езала, а він самий си не розпустив, так аби мені дитину не зробив».

Оришка оповідала з запалом, горда з такої ученості свого Пилипка, і забувши навіть, що це про саму її йде річ. Але потім нараз згадувала і, заревівши, знов утикала лице в ковдру.

— І ти все тото робила?

¹ Каже.

² Спли,

— Ає! Та сми робила усе, їк він казав, та, ади, ношу цес горіх, запав би си, й дотепер, на голім кілі,— І Оришка підіймала сорочку, показуючи на тонкій бронзовій фігурці шнурочок коло бедер.

— Фе... що ти робиш, Оришко?.. Встид.

— Аби-сте виділи...

Але чим допомогти справі, Маруся так-таки й не знала. Сказала о. Василеві; гадала, що він, як пастир духовний, прийме цю вість близько до серця, але, на превелике своє здивовання, почула рівнодушну відповідь:

— Ну, та й що? Ну, та й що?.. Що ж я тому винен? Що ж я тут можу порадити? Я нічого тут не пораджу. Гадаєш, що вона одна? Та таких дванадцять-п'ятнадцять на рік отут, у одній моїй парафії. Бо ті гуцули — то як дики. То такий зіпсований нарід, що поняття переходить. Що я наговорюся їм, що си я набештаю,— а то все мов об стіну горохом, а то все ні до чого. Та вже не хочеться мені й губи отворити: дідько вас бери, чи я маю за вас у смолі кипіти? Дав би бог свою википіти.

Маруся хвилювалася, обурювалася, але о. Василя розворушити було неможливо.

А вночі Маруся лежала, розпалена думами, і... завидувала Оришці.

«Вона взяла свою частину. Надіялася на якийсь там горіх — і свобідно любила. Чому ж мені не дано навіть украсти свого щастя? І де воно?.. Чи не той легіник чорноокий носить його на вістрію своєї бартки? Чи не в камені тім великім заковане, за дванадцятьма дверима? Де ж? Де мое хоч маленьке, хоч коротесеньке щастя?»

ІХ

Раз якось, коли думала Маруся про того легіня, прийшло їй у голову, що, певно, він мусить бути з яворівської парафії. Яворів межував верхами з Криворівнею, той потік біг, власне, з яворівського боку — це все наводило на думки.

Рішила їхати до Яворова: там в неділю мав бути храм. Властиво, між яворівським і криворівським

пароходами майже не було жадних відносин: ні о. Василь не їздив на храми до Яворова, ні, знов, яворівський ксьондз не приїздив сюди. І тому о. Василь, почувши, що Маруся хоче їхати до Яворова, здивувався і навіть розсердився.

— Таже ти не знаєш там нікого! Я сам з тамошнім парохом знакомий от так, лише з реколекцій та соборчиків.

— Ну, то що? Я можу й зовсім не йти до священика: побуду лиш у церкві та й назад.

— Та ти збожеволіла, чи як? Та вони ж образяться: була коло церкви, а до хати й не зайшла.

— А коли образяться, то зайду.

— Нікого не знаючи? І тебе ніхто не знає.

— Видко попа по халявах, як то кажуть. Зрештою, то мені зарахується за першу візиту.

О. Василь лиш руками розводив.

— Та що на тебе найшло? Чи об'їлася чого, чи як?

Маруся здвигала плечима. Якась упертість заволідала нею і просто хотілося поставити на своєму.

— Хочу, та й більш нічого. Хочу на храм подивитися.

— Та хіба ж у нас то вже й не храм? Або по сусідніх парафіях, з котрими жиємо?

Маруся навіть не відповідала. Знала, що буде так, як вона хоче. Стара їмость прийде на поміч.

Так і сталося: бабця уже говорила ласкаво синові:

— Та поїдь уже, поїдь з нею. Що тобі? Подивися, яке ж воно молоденьке. Йй же розірватись хочеться, на людей подивитися, себе показати.

О. Василь висував останній аргумент:

— А служба божа? Таже і у мене неділя якась, не можу ж я кинути свої обов'язки та їхати світами для жінчиних примх.

— А ти згодом трохи приїдеш. Ми поїдемо наперед, побудемо в церкві — служба ж буде довга. Зроби вже так, Василю. Молоде ж воно, хочеться радості. А тут все сама та сама.

— А що ж я їй — паничів зі Львова буду спроваджувати для розривки, чи як?

— Та й то би не завадило. Правда, Марусе? — жартувала стара їмость.

О. Василь уже починав бурчати собі під ніс. Це було знаком, що подається.

— Люди живуть ще й гірше нас. Нам ще дякувати та й ще раз дякувати богові треба. Парохія не зла, їсти-пити є що і в чім сходити — якого ж їй ще, за перепрошенням, дідька треба?

Але врешті збиралося й їхалося. Маруся скакала з радості, викликаючи остереження старої їмості. Тиждень борзо проминув в приготуваннях: все ж треба було між чужі люди неабияк показатися.

А в неділю з самого рання у Марусі був якийсь святочний настрій, котрий іще вдесьтеро побільшився, як сіли нарешті на візок і поїхали. Радувалася всьому, що лиш попадалося їй на очі: хмарці, рельєфові гілок на ясно-голубім небі, пишним картинам гірського життя.

Е, та й було ж таки на що залюбуватися! Все зелене доокола. По-весінньому яскраво-зелене. Навіть небо набиралося зеленавих тонів — мов уся земля окуталася надією. А на тлі цього зеленого моря, мрійних контурів далеких верхів, мов рухливі чічки барвисті, посіялися гуцули й гуцулки. Ось вузький, не видний в траві плаїчок — ним тягнеться безпереривна лента постатей. Ярko світяться черлені, переткані сухозлоттю запаски молодиць, кричать фустки яскраві, переблискують на сонці стародавніми прикрасами на головах дівчата, легіники топірцями, а поважні газди сардаками пишними. Щось чарівне, до поеми фантастичної подібне, — і Маруся переповнялася почуттям безграничної радості.

От і Яворів. От і церков яворівська. Доокола повно народу. День був чудовий, і всі понадівали найліпше своє лудіне. Молодиці, сліпучо блищучи на сонці білими рукавами сорочок, сохвилі під'їздили скорим кроком на конях; легко, граціозно, вигинаючися станом, здоровкалися зі знайомими, і кожний рух дихав природною красою й радістю життя.

Жартами, дзвінким сміхом перенижуючи кожне слово, віталися.

— Єк днювали, Одно?

— Гаразд, шо ви май?

— Ци дужі, Мику'?

І не можуть, щоб не зачепити сусідки. Киваючи головою на якусь Василину, кричить одна:

— А ек кажете, кумко, — ци в добрім перебутку цес день си опровадит?

Це натяк на сварливий характер Василини, про неї бо кажуть, що вона ні одного дня не може пробути без лайки. І Василина розуміє, в чий це город камінчик, але що має дуже добру вправу, то відповідає їдучо, влучно, б'є в саму болячку.

— Сокотіт ліпше свої вуші, аби-сте вигодували на добру маржину та й скором йкийсь з того мали.

Молодиці троха не в сих, ідуть уже на мир:

— Та чо ви, Василинко, оперед служби та у гнів заходите?

— Я си нікому не зурічую, най і мене не чіпают.

— А йдім, кумо, най си преч каже з таков заходити. Ади, у неї зуби на продаж.

— А ви не молитися до церкви приходите, а гріх на гріх закегати. З вами нема доброї бесіди ані раз. Йкби-сте мали добрий розум, то би-сте не пашекували таке ні до чого не здале. Ади, йкі пересмішниці ми си повдавали!

Молодиці тікали в товпу, не раді, що зачепили таку зубату.

Поважні газди вели поважні бесіди. Де-не-де по купках переговорювалася найновіша подія тижня: люб'яс забив на смерть чоловіка своєї любаски. Один з очевидців оповідав подробиці:

— Я йду, а так вже темнічко си ізробило, а вна, сука, вибігла, кричит: «Ой, ретуйте!.. Ой бідочко!.. Ой душічко ж ма нешислива!..» Збздріла мене та д'мени: «І Танасієчку, і сусідо ж мій любий, не дайте ж ми пропасти...» А я вже таки скімував-сми, у чім річ, та лиш си питаю: «А хто?..» — «Та Онуфрій,— кає,— мого чоловіка,— кає,— забив...» Ага, суко, кажу, дограла си?

Газди злобні. Попадися їм тепер ота Параска — побили би камінням. Дивна ненависть двох полів...

— Іду я д'хаті, а він лежить на порозі, та вже й крові з него полили: «Декувать ті,— каже,— Парасочко», — лиш уповів. А вна, сука, дріжит, от їк лист дріжит. «А я ж тому винна?» — вповідат. А він вже нічо й не каже, лиш харчит...

Сонце ярко світило. По горах повзли тіні хмар, і здавалося тоді, що, замість одної гори, стоїть дві: одна темніша, друга в світлі.

Стара маленька церковця могла вмістити дуже мало народу і була набита по береги, хоч дев'ять десятих

парафіян стояли надворі. Впрочім не кожний і пхався досередини, хіба вже як відбувалося там щось занадто урочисте,— тоді тислися, завішуючи в притворі на колічках крисані й топірці; хто не пішов досередини — клякав на одно коліно, на царинці, не перериваючи розмови з сусідою.

Хоч і стала Маруся в церкві на упривіленийанім місці, але за кілька хвиль вже почувла, що не годна стояти: нічим було дихати. Вся мокра від поту, ставала на пальці, щоб хоч одним оком побачити кавальчик синього неба, але, окрім чорних, сивих, довговолосих голів, нічого не бачила.

Маруся вийшла на цминтар. Доріжка зигзагувато вилася поміж могилками; сиділи жебраки й співали на всі гласи, що хто хотів і умів, перетворюючи слова апостольських молитв у якесь ідолопоклонське чрево-віщання. Кожний з калік старався виставити свою біду якнайефектовніше: один висовував на дорогу обрубок ноги, змазавши його насамперед маслом, аби блищало на сонці й різало око; другий відкидав з чола волосся й задирав голову догори, аби усі бачили його пепідроблену сліпоту; третій, не маючи можливості похвалитися хоч яким-будь каліцтвом, бодай натягав на себе надзвичайні лахмани й виставляв уперед загорілі мохнаті груди, що на них можна би й залізо кувати, а на грудях тих теліпався в усі боки величезний металевий хрест, котрий краще було би поставити й на церковну баню.

І кожний з жебраків хотів звернути увагу лиш на себе; милостиня, подана сусідові, здавалася видертою з власних рук, і тому шохвилі серед цього повзаючого й стогнучого населення підіймалися люті суперечки.

— А проклетниця, котюго! Коли я вже бога си домолю, аби на правду ті очі з лоба виперло, аби-с не дурила людей преославних!

— Та змовчи хуч коло церкви, сучко ти годована. Нагулив си ті окоман і спереду, і ззаду.

А в крайнім кутку сталася ціла драма. Зайшла з того, що жебрачка зачала дорікати своєму сусідові багатством:

— Та встид би-с мав на прошечу дорогу сідати. Таж-ес газда, маржину мішееш, а в бінної удови з рота видираеш.

Каліка вважав, що того вже забагато, схопив камінь і торкнув ним бабу в лоб. Баба скричала скільки було гласу, ухопилася за голову — з-під пальців капала кров. Ранка була невеличка, але наслідки могла дати великі, і баба це зрозуміла.

Верещачи кілька далось, сама непомітними рухами розмазувала кров собі по лиці і роздирала ранку більше. Потім, мовби в нестямі, хапалася закривавленими руками за сорочку, покриваючи її плямами, нахилялася й капала кров'ю з чола доколя себе — словом, грала варіації на задану тему, весь час не перестаючи голосити й причитувати.

Каліка вважав за ліпше благородно віддалитися. Чуючи крики, почав збиратися коло баби нарід.

— Хто ж то так бабу покервавив?

— Та, ади, ростіцький тот каліка.

— А за віщо?

— Гроші баба хтіла украсти. Упали з пазухи, а вна...

— Та брешете, вибачейте, не до вашого гоніру кажучи, бо сми ту була та й виділа.

— Та я шо? Люде повістували.

— То прошек тот так си вимов'ее.

— Ади, вни так сиде, а вна баба бінна, незарібна, а він, рахувати, газда.

— Газда?

— Ає! Четверо товару держит.

— Та й попід церкви си хилее?

— То вже раз погана душа!

— А та баба му вогорит: не мав би-с устиду ручку корчити. Ліпше би маржини сокотив. А він тогди чим-таки вхопив камінь, тим-таки морснув бабу по голові.

А баба тим часом робила не злий інтерес: вставляючи в слова подяки репліки про своє гірке нещастя, швидкими рухами збирала монету.

— Простибіг, простибіг, газди мої... Аж ми си у голові закомашило... За ваше здоров'є, за господарське старане... На бінну бабу й здохлек гавкне і усека пеня зачепит та й си збиткуе... Христос вам напереді, Христос вам назаді, аби-сте діждали... Та так ми в грудех іздусило, шо гляба й відітхнути... Ой бідочко ж ма кервава.

А у каліки геть цілком попсувалися влови. Звістка про його злочин обійшла пару разів доокола церкви, що, мабуть, о тім вже й попи у вітварі знали. І де тільки не показувався каліка, всюда зараз підійма-лося:

— Цес бабу вбив?

— Ає, ає! Тот самий.

— Ой діду! Посувай си назад у Ростокі, бо шос над тобов нині бучки си крутють.

— Газдочки мої любі, та й солоденькі, та й файні... Я нічо... Бо тій бабі на дідька би вже переходити... Аби йкий був терпець, то мусить си врвати. Та в'онно та в'онно... а я вже не кемую, ек у мене й тот камінь у руці си знайшов...

Але, очевидно, це нікого не переконувало, і каліка, бачачи цілковите зіпсуття інтересів, надумав направити наслідки свого войовничого запалу і поповз перепрошуватися до баби. Штурхав її голим ліктем у бік.

— Та-бо той, Вась... Та ну...

Але баба знов занадто яскраво бачила всі незчислимі вигоди свого положення і миритися в жаден спосіб не хтіла.

— А йди ти від мене, аби те й очі мої не виділи й вуха не чули, ек ти мене навіки здоров'я збавив. Ади, люде добрі, що нема мені ек і рани відоткнуті,— ек бих видомокла, тут би мене й смерть моя посіла. Ой-ой-ой, побило мене трьома нещестями!..

Жебрак совався коло неї, заповзав то з одного боку, то з другого шепотом обіцяв грошове винагородження, але баба, певне, була того переконання, що ліпше синиця в руки, як журавель в небі, і не піддавалася. Стративши цілковито надію, каліка махнув рукою.

— Рустиме тепер цілу ннину...

А доокола стояли газди, підсміюючися, дивилися на ту ідилію і жартували:

— Ци бисте, діду, не казали: та вибачей, бабо мила, бо з тобов на слюбний на коверець стану.

— Та змилуйте си наді мнов, божі суди, та й ви, люде добрі! Та й кобих винен, та й кобих винен, а то нічо в свікі.

— Е, нічо! — вмішувалася якась енергійна повновида молодиця в білім кожушку; мабуть, з другого села.— Добре ми нічо! Та йкби то в нас на храму си стало таке, то би в Черемош такого діда вергли. Пху, кат би вже далі брав таких прошеків, шо си б'ют.

— Та й що ти таки си роззіпала¹ на мене, молодичко, бог би те вкрив? Та сми й не бив ю ані раз, лиш морснув отак-о!

— А камінь на йку маму в пазуху сте сховали? Ше й другого кого бити?

Каліка спішно підв'язував свої милиці й тікав. Очевидно, сьогоднішній храм му си не вдав.

Маруся пройшлася кілька разів цминтарем, обійшла церков. Знайомі гуцулки з Криворівні радісно вітали свою їмостечку, цілували руку, говорили звичайні слова — що от, мовляв, файна днина, що під добре верем'є і храм добрий, а під годину, то би си не вхрамував. Одна молодичка, жартуючи, запитала:

— А кого, їмостечку, вигледаєте? Може, йкого легініка файного?

Жарт був звичайний, гуцульський, але від нього чомусь зашарілася Маруся, як маків цвіт.

Казань відбулася перед церков. Дек скочив поза пліт, укев штири гаджючки та й вбив посеред царинки. З того замаєня говорилося проповідь. Гуцули потисли туду і збилися такою лавою, що нею хиляло, як хвилею на морі. Мало хто зрозумів, о що там ходило попові, але хто був ближче — скорботно зітхав, підіймав очі догори; хто стояв май далі, бесідував собі потихеньку з сусідою о маржині, а одна жінка положила собі кожух під голову і заснула, сказавши збудити себе, як казань си скінчить. Дві баби плакало зі зрушення; впрочім, на кожнім казаню плачуть дві бабі.

А потім був обхід доокола церкви. Сяло полушлене золото церковних святостей на сонці. Дяки галасали, стараючися перекричати один одного, бо то гонір бирший — май-май високо, понад усі деки голосом повести; а при тім виверчували, завивали мотив, роблячи його подібним до гуцульської вбері, де все кручене, верчене, здоблене. Любить гуцул «дрімнее завитечко» — така вже його вдача. Як сипле що або вирізує, — кладе

¹ Розкричалася.

туди сто орнаментів, сто мотивів, сто барв. Так же й убирається, так же й співає, таку ж і психіку має покручену, незгадану, многогранну: вибачає такі речі, яких ніхто би не вибачив — і нараз образиться через дурницю, через дрібницю — і хапається за топір.

Іде до війська, блукає геть світами, царами, а вернув д'хаті, знов убрав свій сардак, постоли взув, і ні по чім ви не пізнаєте, що він у Відні пуцував¹ коні капітанові, у Пешті маширував, шукав любовних приключок в «златей Прадзе». Сів собі на ґрунті оседком і сидить сам-саміський, і все життя, і все, що в нім, сам собі творить. Лиш те своїм узиває, що відвоював у природи, у звіра та ще ніби у бога випросив. Ані потреби сусідства, ані користі групи, ані сили єднання він не розуміє — він індивідуаліст.

А історія летить невпинним маховим колесом, насувається молот культури — і недовго хіба проносити гуцулові його своєрідність.

X

Нарешті служба скінчилася. Нарешті!

Похриплі дяки ходили, роззявивши роти, а коли говорили, то мов повішельники, яким пощастило зірватися з шибениці. Тричі скупані у власнім сосі, попи були голодні, як... впрочім, обійдеться без порівняння. Ближні гуцули забирали д'хатам своїх кривих, знайомих, гостей з других сіл, але більшість, маючи зі собою все потрібне для храмування — як гусленку, бриндзю, масло, мед, різні-різніські кулешіники, бурешіники, голубці, а також обов'язкову прикрасу святого храму — добру посудину з горівок, — ця більшість розсипалася знов-таки по цминтаріську, і там, серед зелених могилок, під захистом хрестів та смерічок, ішов правдивий гуцульський храм.

Гуцульське кладовище і в звичайні часи ніколи не буває смутне, бо гуцул до смерті відноситься цілком філософічно і не боїться ані її самої, ані її царства. Не раз можна бачити на цминтарі натерховану кобилу, що мирно пасеться між могилками, з'їдаючи

¹ Чистив.

траву, порослу, може, з частин тіла попередніх газд її предків, а сам теперішній кобилин владики, трудний ходом, спить собі, положивши голову на чиюсь могилку. Часом забіжить сюди й закохана пара, вишукає собі захист, і тоді в царстві смерті совершається таїнство зародження нового життя. Словом, гуцульське кладовище — це зовсім не хитар юдолі плачу і скорбот, а просто собі кавалок землі, який обов'язково треба було відрізати для одної конечної потреби життя.

А вже тепер, під час храму, то цминтарисько веселилося, грало життям, сміялося. Та де там сміялося! Таки попросту реготало, за боки узявшись. Самим мерцям, певне, весело було лежати та землю держати, а не один, може, був такий жвавий, що й сам би вискочив та дзенькнув чарчиною-другою. Але шкода заходу.

І ллються речі гучні та веселі, сиплеться град гуцульських жартів, іноді неотесаних, вузлуватих, але завше влучних, що попадають просто в око, а головне — природних. Те, що в устах іншого здавало би ся безсоромністю, в устах гуцула або гуцулки, на тлі цих могутніх верхів, під небом синім безконечним, під немовчній гомінь Черемоша, здається природною частиною безконечно різноманітного життя.

А в плебанії собі йшов храм. Так, як завше.

Перемучені попи накидалися на їду і не мали часу говорити; господиня звивалася, як вужівка, стараючися, аби все було якнайліпше, аби любі гості не взяли потім на зуб. Властиво кажучи, всі ті старання були цілком даремні, бо однаково, роз'їхавшись з празника, попаді будуть судити й пересуджувати кожну дрібницю: і сос був пересолений чи недосолений, і сукня була комічна, і дань було мало.

Але тут — усміхи, похвали надміру, і тьма-тьменна повітової гречності. Попівни піджимають губки і не хочуть їсти, кавалери кібіцують і до поту стараються якнайдосконаліше наслідувати шляхоцькі маніри, а іноді, мов каменюкою в лоб, садять якимось dowсіrem¹.

Серед гостей старшої генерації йдуть поважні розмови на сучасні теми, про останні новинки, а втім, очевидно, найбільше про послідні виступи нового молодого отамана опришків Марусяка.

¹ Жартом (польськ.).

Звідки він узявся, цей метеор на галицькім небозводі,— ніхто якось докладно не знав, але про його безумно смілі і в такій же степені щасливі напади вже ходили цілі легенди. Ще так недавно появився він в ролі отамана опришківської ровти, але встиг уже здобути собі славу найпершого ватажка.

Появлявся цілковито несподівано серед переповненого народом ринку, починав пекельну стрілянину і наводив паніку на всіх; грабував, палив, забирав здобич — і щезав одразу, мов у воду падав, для того, щоби вирнути десь на другім боці гір і, зірвавши голову якогось біреву угорському, знова щезнути безслідно. Всі мандатори з ніг збивалися, ганяючися за ним грунями; от-от, здавалося, тримають вже в руках, а він виховзне, мов в'юн, і під носом властей дозволяє собі такі авантюри, що панове мандатори волосся на собі рвуть.

Ті, кому довелося його бачити, оповідали, що Марусяк був просто красавець, отже, не дивно, що мав успіх серед представниць прекрасного полу, і дуже можливо, що всі його оті незрозумілі появління та щезання залежали в певній своїй часті від тих успіхів. От навіть тут, на яворівськім храму, коли зайшла річ про Марусяка, молоді попаді почали шушукатися між собою, і якби хто з попів довідався про зміст отих сповідей, було би, може, не одній попаді кепсько.

Господар казав, що вони тут, в Яворові, опришків не бояться.

— Чому так, отче добродію?

— Бо у нас випадок тут був такий, що з того часу не хочуть опришки сюди приходити.

— Який випадок? Коли? Де?

— Коли — сего вже не могу вам сказати докладно, але був. Раз прийшло до нас сюди на Яворів на толоки дванадцять опришків. Посідали, витягли бербеницю горівки, ладяться пити — а заїдати нема чим. Дивляться — іде один наш-таки, яворівський, газда. «Мой! Сда йди!» Той підійшов ні живий ні мертвий — боїться. Та й хто би не злякався — дванадцятро хлопів, як дубів.

Велять йому опришки, тому газді, принести харчів на дванадцять душ... «Але дивись, кажуть, не дуже хавки розтвирай, бо може бути біда. Неси мовчучи — спокійніше на тебе буде».

Пішов той хлоп за харчами. Що було лиш у хаті,— все позабирав. Приніс, почали опришки пити-гуляти, баювати. І самі п'ють, і хлопіві дають, але він все відмовляється, не хоче. Ну, не хоче, то й не хоче — як собі хоче. Будемо пити самі.

Та й п'ють, та й п'ють, та й п'ють, та й п'ють, та допилися до того, що де хто був, там упав, там і спав. Порозкидалися по толоці, гей колоде.

Бачить хлоп, що твердо вснули опришки, взяли його думки. Бо він видів, як легіні пересипали золото в бордюгах, а потім, кладучися спати, положив кожний собі свій бордюг під голови.

Взяла задрість хлопа на тоті гроші, і рішився він на велике діло: ухопив сокиру й повідрубував усім опришкам голови. Так-таки усім дванадцятьом. Потім забрав усі дванадцять бордюгів, поховав між каміння, а сам пішов до мандатора і замельдував, що от я, такий-то й такий-то, замордував на яворівських толоках дванадцять опришків — прошу мені за того нагороду. Та ще й нагороду дістав, не гадайте собі — от який був митець.

От з того часу оминають нас опришки, бо тут, у Яворові, нещасливе місце для них. Всюда б'ють, всюда розбивають, а сюда бояться йти.

Але не встиг егомость закінчити фрази, як сталося щось цілком несподіване. Надворі почувся шум, гвавт, якісь крики, потім розітнувся вистріл. До покою влетіла якась дівка, кричачи: «Опришки!.. Опришки!.. Чорні хлопці!», а вслід за нею, нагинаючися в низеньких дверях, один за одним, один за одним почали входити високі, рослі молодці. Стали під стінами, мов дуби, і чекали.

В першу хвилину всі гості окам'яніли. Відтак жінчини почали плакати, мужчини стовпилися, мов гуси, і зі страху не знали, що почати. В хаті, і без того не дуже просторій, стало зовсім тісно. Опришки стояли мовчки, очевидно, чогось чи на когось чекали.

Ждати довелося недовго. За якусь хвилю до хати сміло, свобідно увійшов... той легінь, о котрім дні і ночі марила Маруся...

Троха не крикнула!

Легінь увійшов, зняв крисаню, поклонився.

— Єк днювали, ігомостику?

Але ніхто не обізвався й звуком. Ніхто не поворухнувся.

— Єк вам си храмує? — казав далі опришок.— А чо ж, їгомостику, нас, легіників, не покликали-сте на храм? Виджу доста гостей наскликали-сте,— і опришок повів очима по хаті. Погляд його упав на Марусю... На хвилику щось блиснуло в очах, але опришок здержався.

Маруся помітила сей бистрольотний погляд, і серце її забилося частіше.

Тим часом першою прийшла до себе господиня дому. Низько кланяючися, підійшла вона до отамана.

— Пане юнацій!.. Хіба ми вам що злого зробили? Хіба ви від нас яку кривду виділи? Пощо ж ви нас так налякали, і гостей наших, і от дітей?

— А котру ж то я вам кривду роб'ю? Що сми на храм ід вам прийшов, так тото за кривду собі маєте?

— Борони боже! Се честь нам, велика честь. Ми б і самі вас просили, лиш не знали, де шукати вас, куда вість давати.

Опришок розреготався.

— Файно сте, їмостечку, сказали, таки нема шо. Але не бійте си, нічо вам си не стане. Єк сми прийшов, так піду, лиш окуп візьму, бо то не є честь — отоманові з порожніми руками відходити.

— Та якого би-сте окупу хотіли, пане ватажку? Люде ми небагаті, самі сте знаєте попівські гаразди.

— А я хочу окупу. Та ще й не простого.

І як спочатку, бачачи, що опришок сміється, всі зітхнули вільніше, так тепер засумували: Марусяк звик брати добрі окупи.

А опришок стоїть, підпершися у боки, і згори поглядає на всіх. Дійсно був красень. Сила тремтучим потоком переливалася в жилах, біла ключем. Весь у червонім, тримаючи в руках життя і смерть усіх присутніх, він стояв, мовби який бог-громовержець, що злетів з недоступних гір,— і чув це, чув свою міць, свою власть над душами цих людей.

— Ой, беру я окуп, беру не малічкий!— поволі цідив опришок, поблискуючи зубами.— Грошима не хочу, фантем не хочу, лиш хочу...

Опришок зупинився. Приємно йому було тримати усіх в напруженні. Завмерли всі... Ану ж чийого життя захоче?

— Хочу, аби мене онна молодиця поцувувала.

Мов гора в усіх з плеч звалилася. Загальне зітхання полегкості пролинуло по хаті і — як уже воно так сталося, хто його знає, — лиш очі всіх присутніх чомусь звернулися на Марусю. Вона це почула й згоріла відразу. Опришок теж зупинив на ній свій погляд і усміхався.

— Яка ж молодиця? — питала господиня і до того осміліла, що навіть дозволила собі жартувати. — Може, я?

Всі уже посміхалися підхлібними, далековидними усмішками. Скажи опришок усім ставати на голову — стали би.

— Ой не! Я хочу, аби їйка найфайніша мене поцувувала.

— У нас всі красні, пане ватажку, ми поганого не тримаємо, — вискочила вперед юрка, весела попада білоберезівська. — Може, би-сте самі вибрали, бо ми на ваш смак не годні потрафити. Котру ж вибираєте?

— Цесу, — і опришок показав барткою на Марусю.

Маруся чомусь перелякалася. Ховалася за чиїсь спини і, мотаючи перед лицем руками, повторяла:

— Не хочу... не хочу... не хочу...

— Та побійтеся бога, їмость! Рятуйте нас усіх! Що ж тут такого страшного?

— Через вас одну нам усім пропадати, чи як?

Смілива білоберезівська попада знов вискочила:

— Давайте я вас поцілую, пане ватажку!

— Ой не! — похитав головою опришок. — Як приходит газда шо купувати, то не берет, шо му крамарчук підстав'єе, може, гнилого, лиш того берет, шо му си вдало.

Хтось із панів порснув сміхом. Опришок, прищуливши око, подивився в той куток — там стало тихо.

— Ну, ек же вно буде? Ци дают окуп, ци сам беру?

Тепер уже всі як єсть напустилися на Марусю. Вона не знала, шо говорити, шо робити. Поглядала на свого попа, але о. Василь як сів, вилупивши очі та розкривши рот, так і сидів без руху, від страху нічого не розуміючи.

— Та йдіть уже, йдіть, попаде, — підштовхувала Марусю білоберезівська їмость. — То вопа, проше пана юнація, так не хоче цілуватися, як муха меду не хоче.

Страх минув уже в усіх. Почули, що біда скінчиться жартом. Маруся, розчервонівшись, підходила несмілими кроками до легіня. Підійшла, зупинилася і — сама не знала як, пощо в неї вирвалося:

— Чи й обіймати?

Всі розреготалися. Сміялася навіть пасивна опришківська гвардія. Усміхнувся й сам Марусяк.

— Аекже! Без того не поцулунок би був.

Маруся зрозуміла, що сказала щось не до речі, і, бажаючи вже скорше того все закінчити, борзо обняла опришка і поцілувала в повні губи.

Гомін одобрення, трохи насмішливого, трохи заздрісного, пройшов покоем, а Маруся, уткнувшись головою в груди першої-ліпшої попаді, не знала, що робити з собою.

— Славно! Славно! — кричали гості. — Ще раз!

Марусяк зняв крисаню і низько кланявся господині.

— Ой, декуват, газдинько люба, що сте мі дарували так файно. Не від учера ватагую, а такої пишної здобичі ше сми не мав ніколи.

А відтак звертався до товаришів:

— Ано-ко, йдім-ко, легіники-брата! Та не будьте на мене гнівні та й лихенькі — вже відплачу си. А тобі, молодице, шо-с ня цулувала, скажу — сокоти си! Бо так-ес мня злакомила, шо я ше й до Криворівні на храм прийду! — і, підігнувшись у одвірку, вийшов пріч. За ним опришки.

Не одразу по таких гостях прийшли до себе всі присутні, але коли вже всі заспокоїлися і переконалися, що небезпека цілковито минула — жартам і сміху не було кінця. Центром їх, розуміється, була Маруся; вона, бідна, буквально не знала, куди очі дівати; їй здавалося, що всі, ек есть усі, уже догадалися про її попередню стрічу з легінем там, над потоком, і про її мрії, і про її — о боже! — про її таємні, нікому не відомі, самій собі не висказані бажання.

А о. Василь так і не прийшов до себе цілковито. Щось мурмотів незрозуміле і дуже швидко згодився їхати додому, коли Маруся о тім натякнула.

— Ага, ага... А так, так, так, так... їдемо... А звичайно, їдемо. Я тепер уночі не поїхав би ані за які гроші. Їдьмо, їдьмо, поки ще світло...

Стара їмость не пізнавала Марусі — так розведівся та розщебетався її пташок. Та й сама Маруся не могла зрозуміти — чого це їй так весело.

Була певна, що ще побачить Марусяка. Як, де, в яким характері — не знати. Чи на потік прийде, чи справді, розбійничим звичаєм, влетить до хати — трудно відгадати, але що прийде, то це певно.

— Він Марусяк, а я Маруся, — повторяла сама собі і усміхалася.

З відмінним уже тепер почуттям слухала пісню Гафійки про Яношіка, славного опришка. Гадалося — гей, коби то я газдинькою була в тім ластів'ячій гнізді! Прилітав би до мене сокіл щоночі, і вміла б уже я його оплутати, аби не літав більше.

А вже по цілій Косівщині з уст в уста передавалася пікантна новинка о тім, як попадає криворівська цілувала привселюдно Марусяка на храму в Яворові. Різні з того факту виводили комбінації.

О. Василь, їдучи до Бистреця, умісне поступив до пушкарського отамана Гордіюка. Скаржився.

— Що то має бути, справді? Скільки маємо пушкарів, а опришки, мов не знати що, ходять дорогами та хатами, нападають. Та ще нехай би на гуцулів чи там коршмарів — н-ну, най би вже там. А то ж на попів!.. Та бійтеся бога — на попів!

Гордіюк хмурих брови і приймав зневажливий вид.

— То лиш до чесу, егомостику, лиш до чесу. Най ми з Юрашком поговоримо, бесіду най маємо. А витак поглядимо доріжку тому Марусекові. На високий верх поглядимо му доріжку — аж на шибеничку.

А Маруся з дивним якимось почуттям вислухувала те слово — «опришок». Воно звучало в її вухах майже як «лицар», і не лучилося з ним поняття про нічні напади, кров, огні — була лиш поезія верхів Чорногорських, дрижала в нім вільна воленька гуцульська, красиве свавіллячко.

Опришок — це той, що як на свято вбирається щодня, що грошей не шкодує, розкидаючи їх жменями в товпу, що любить шалено і свистом тягне женщин за собою на високі гори, в каміння, в потоки. Опришок — це той, що ввібрав у себе запашні соки гірських цві-

тів полонинських, що ріс, як смерека, на вільних вітрах і виростив руку зі сталі, груди з каменя, горить очима, як вугіллям, а свище так, що коні рвуться й дибки стають.

Як це воно тягнуть опришка на шибеницю, цього не могла собі уявити Маруся. А от як він орлом злітає зі скелі, вривається в село, як, гнучкий і блискучий, обіймає і цілує шалено, як сєє топірцем в дикім танці,— це уявляла собі легко. І солодко мріяла про стрічу, і боялася її.

І стріча відбулася. Таки знов на тім же самім місці, на потоці.

Вибігла Маруся до потоку, скочила зі скелі — а легінь, точнісько як тоді, стоїть перед нею і усміхається. Мовби чекав і дочекався.

Він же перший перервав і мовчанку.

— А-о видиш? По раз п'ятий приходжу сюда.

Маруся хотіла сказати, що вона, може, й двадцять разів була тут, але не сказала нічого: ще що погадає собі...

— А я до того не звик.

— А до чого ж ти звик?

— А я звик до того, що йк мені йка молодиця ци там дівка впаде в око, так я посилаю свого легіня до її дедя чи там чоловіка, аби велів їй вбрати си у шо найфайніше та й випустив у такім а в такім чесі на таку й таку ріжу.

— І виходить?

— А виходить. Ше не було разу, аби не вийшла.

— Ну, і що ж потім?

— А шо потім, то хіба вже сама знаєш.

Маруся почервоніла.

— Ні, я не про те... я... А потім, ніби зовсім потім?

— А потім, йк подобала ми си, кажу йти за собов, та й ходит із нами. Витак відступ'ю кому з побратимів або д'хаті відішлю, ек укемит си. А ек не вподобат си ізразу,— наб'ю си поренно, та й іди си куда хоч.

— Пощо ж бити?

— Таку вже натуру маю. Лиш я не б'ю так, от пусто-дурно. Лиш ек писката дуже та на рот дранкава. Але ж бо тогди й б'ю!

Маруся сиділа у відлюднім потоці, близько-близько коло неї от сидів цей розбійник, що б'є женщин, коли

не влодобалися — а їй зовсім не приходило в голову, що й її теж може взяти цей опришок, мов кавалок будза: що з'їв, то з'їв, а що не з'їв, псові кинув.

А опришок дійсно поводився зовсім не по-розбійничому: ні словом, ні рухом не налякав Марусі, і сам навіть не розумів, звідки в нього ця повздержливість.

І пішли з того дня стрічі за стрічами, все тут, на цій камені. Це було найбезпечніше місце, бо сюди ніхто ніколи не заглядав, а до того було ще так красиво, так поетично.

О чім вони знаходили між собою говорити,— хто їх знає, а тільки як наставала хвилина розлуки,— не хотілося уходити Марусі.

— З тобою не скучно, легіню...

— А як весело, то тра нам іще поговорити. Вийди сюда завтрічко о цій порі, і я вийду. Ти не бій си — я ті нічо лихого не зроб'ю.

— Я й не боюся, але...

— Вийди, вийди. Оннаково то недовго.

— Чому?

— Та чіму? Бо я не можу на оннім місці довго бути, то не є безпечно мені. Тра буде роздекувати си скоро.

— Ах, правда!.. Ти опришок... Розбійник,— тихо додавала згодом, і якась нотка печалі перевивала її голос. Підіймала очі на опришка.

— Чому не кинеш того, легіню? Чому не сядеш на grunt, не оженишся? Випасав би маржину на полонинах, бив бриндю, старшим братом би тебе наставили, а відтак вйтом.

Опришок скривився, мовби оцту випив.

— То ти ми ек би по перченій ковбасі гнилого сіна на заїдку дала. Ой га! То сми не видів — на grunt сідати? Ци орев¹ на дземню сідати? То галич на дземню сідати та й дземню їст, а орев — подиви си!

Марусяк показував барткою в небо.

Високо-високо, під хмарами, летів цар птиць, ледве примітною точкою чорніючи в синяві. Царственно пропливав під сонцем і, без льоту, без маху крил, підіймався все вище... вище... вище...

Задивилася Маруся, піднявши голівку. Опришок тихо, ніжно приторкнувся до неї і підтримував... І від сьо-

¹ Орел.

го дотику солодко якось стало Марусі і трошки туманилося в голові...

Уже щез орел... вже не видно було орла...

Маруся зітхнула, відхилилася. Опришок пустив руки.

— Так ти орел? — сказала, мов про себе з тихим зітханням.

— Ає! Орев. Лиш люцький. Єк седу на трунику, єк заграю у флоеру, — видно мені всі плаї й доріжки, видно кожду хату і знаю, шо хто в екі' хаті йку гадку тримає. Та й не має мене ніхто зачіпати. Бо йк злечу з верха та йк дзьобну отсим дзьобиком чіченим, — і він блискав своєю важкою барткою, — так уже, ади, скемит си на тім свікі. Бо я не знаю, єк хто б'є, а я знаю, йк я б'ю. А я б'ю так, шо йк уліп'ю, то тра вже й свічку давати. Бо вже остатні того дороги.

Він говорив ці слова бутно, підкреслюючи. Вся гордість його була в тім, шо от він уміє так добре бити. А Маруся й тепер не рисувала собі дійсних картин із тих слів, не бачила в тім биттю нічого, крім красної казки.

— І шо ж то тобі радість дає, шо ти тільки душ загубив?

— Та й чіму ні? Усек си боїт. Газда — хуч йкий з тебе газда, а все тобов хтось помітує. А наді мнов нема пана. Оден пан наді мнов — моя шибеничка, шо ї тешут ми у Надвірній ци у Кутах.

— Таже гріх то великий.

— А шо ж гріх? Я, видиш, так міркую, шо єк іде кінь уверх та й має терх на собі великий, теркілу, ади, тежину. То вже їк я до того до терха своїх пару постолів довергну, то видів коневі ви' того не буде кешше¹. Та й тоті мої гріхи так само. Тіцько сми їх напретав, шо вже, ади, йк тот повідав, мокрий дощу си не боїт.

І він безклопітно реготав, показуючи рівні зуби. Дійсно, такі деталі його не клопотали. Брав життя за той кінець, яким воно до нього повернулося. Сам був життя. А шо, може, кому не сподобалася його професія — ну, та то трудно. Кожна професія має свої неприємні сторони, опришківська також, але і тільки ж, не більше. І Марусяк, раз рішивши собі усю оту справу, більше не клопотав собі нею голови.

¹ Тяжче.

Маруся забувала, що хотіла вже відходити, знов сідала на камінь, знов слухала свобідних, сміливих оповідань опришка. А він чув цю владу своїх слів, і вони лилися в нього складно, зв'язно, набиралися поетичних форм.

Сонечко тим часом наближалось вже до заходу, в поточнині ставало темно. Маруся згадувала, що такі вже неправду треба йти додому.

— Ой легінику, красно говориш,— казала, встаючи, і усміхалася. Ще почувала себе попадею перед цим опришком; могла ще так усміхатися.— Красно говориш, легінику, та й не одну, відай, заговорив.

— Та... було усеко... Я ще й грати вмію. Вийди завтра, я винесу флоерочку свою. Маю таку флоєру, шо... екби ми хто ісказав — маєш свою любаску в Черемошу втопити або флоєру об камінь розбити, то бих...

— Що? Топив би любку?

— Бігме топив бих.

— Ну-ну... Завзятий же ти, легіно.

— Такий вже си вдав.

Прощалася. Не обіцяла Марусякові вийти завтра, але він уже знав, що вийде.

І в дивний вінок сплелися дивні дні. Мов у чаді, в голубім тумані ходила Маруся, не здаючи собі справи, що з нею, що докоола. Вдома говорила, сміялася, відповідала на питання, а сама була не тут, блукала десь гадками, десь заблудилася у запашнім лісі чудових цвітів і не шукає дороги.

Стара їмость і чоловік клали все то на рахунок вагітності, і Маруся не розчаровувала їх, хоч сама давно вже помітила, що помилилася. Так їй було вигідніше. Не розпитували, не причіпалися. Могла лягти і мріяти, могла не приходити до обіду, до вечері, могла ухилитися від прісно-несміливих ласк о. Василя.

Не було гадок — були лиш мрії. Лиш колихалася в хвилях пахучих, ішла незримими хмарами білими. Думала тільки про нього, про того легіня пишного, чекала лиш тої хвилини, коли можна буде вибігти до каменя, лягти на ласкавий мох і чекати, слухаючи. Нудилася, місця собі не знаходила, коли вдень був дощ, хляпало зрання і не було найменшої можливості вийти з хати; а коли потім зіжодилися з легінем на другий день,— була задумчива і мало говорила.

Марусяк приносив флоеру. Говорив, хвалився, бундувався, був і гордим, і смішним, але брав флоеру в руки — виростав недоступно. Мов підіймався високо понад цими смереками, понад вершинами гір і звідти, з тих висот, розсипав жемчуги, чарівні звуки.

Маруся завмирала тоді. Скулившись, вона лиш дивилася, мов зачарована лісовим богом наяда, дивилася безсилями, змученими наглою тоскою очима, мов говорячи поглядом: «Бери мене... бери... лиш не муч...»

А легінь не бачить нічого. Сидить, такий прибораний, такий яскравий; сардак висить на однім плечі; лице якесь задумане, мов у падшого ангела в хвилину згадок о загубленім раю й тоски по нім.

І була в тій флоері душа. Билася в сумнівах, в печалі надземній, плакалася й скаржилася на недосяжність гармонії, недостижимість щастя. Горличкою сизою зраненою трепеталася, сумувала шелестом трав сухих, нескошених трав, півзрубаного дерева. Сльози гір лилися, стогнала народна душа. Бо не Марусяк-опришок то грав — то грали з ним усі, що творили лісню гуцульську, що ліпили хатки на стрімких убогах, тяжко працювали у бутинах, весілля співали, тужили по умерлім. Що від пня великого прастарого відірвалися і тоскують до сьогоднішнього дня по своїм Дунаю, ясных королевичах, беззлобнім життю.

Все те грав Марусяк, сам того не знаючи. Красиві губи складалися сумною лінією, притмівалися очі, і сам весь ставав лагідний, ніжний.

— Шос цеса флоера зі мнов робит. Такий мнекий роб'ю си — от ік хліб. Хто би маму рінну просив,— віддав бих, ібігме.

І оповідав журно, печаливо о своїм життю, як з газдівської багацької дитини став голосним на всі гори опришком і котиться, котиться по цій розбійницькій дорозі, аж поки не докотиться до свого страшного кінця. І глибока тоска чулася тоді в його словах, віковічна тоска робітника землі, одірваного від своєї матері.

— Шо ми з одягу доброго та з грошей моїх, ек онаково змію маю під серцем...

А Маруся слухала... слухала...

Там, де Біла і Чорна ріки си сходє, де славне село Устеріки — понад Білою рікою, і на Ледчину й на Волощину лягло-простяглося село Стебни. Невелике, але красне. На пологих узбочах розложилося, сонце якось м'яко паде, і садовина тобі доспіває, і все.

А в тім селі, по лядськім-таки боці, був газда Марусяк. Добрий був газда: мав полонину, щось із вісімдесят маржин випасав, лісу мав добрий кавалок, толок коло хати доста, город такий, що варт,— там таке кукурдзе гнало, ік гаджуга.

І був у того газди одним один син, Дмитро си називав. Парубок файний, сильний, здоровий — прото флекєв.

Наступали парубкові роки. Задумувався вже дедя — що би за пайку дати синові та й що би за дівку на ту пайку з сином посадити. І вже ніби от ік зважив си: багацька дівка, сама-одна; дає стариня добре віно, бере хлопця до себе на грунт; та й дівка сама файна, здорова, робітна.

Куда би вже, здавалося, ліпше? Але вийшло не так. Дмитро твердо сказав дедеві, що дівки тої не бере.

— Чіму?

— Бо не хочу.

— Чіму не хочіш?

— А шо ми з того? Дедя її багач, полонини має: ек засадит мене в полонину,— півжиття маю там пересидіти.

— А ти ек гадав? Шо ті скором сам у рот ме плисти, ци ек? А у тебе що в голові? Дармуванечко сете?

— Я в свого деді так дармував, шо ціле газдівство на своїх плечох тримаю, а тої дівки не беру, бо в мене ше голов не болит.

— Ой, чекай, сину,— шо заболит.

— Та й тогди му знати.

На тім розмова й стала. Дедя гадав — молоде, дурне, най си набуває. Ну, а легінь іншу думку мав.

Ой; була-була в тих же самих Стебнях дівка Катерина. Сирота — дедя її взяв другу жінку. Та не жінку, а відьму перекручену, шо такої й світ не видів. Шо вже вона не назбиткувалася, шо вже не набилася тої пасербиці свої! А Катерина вже така вдалася — от як тиха

вода: лиш гляне на мачуху повними сліз очима та й пічого не говорить. А мачуха від того ще й гірше лютиться.

— Чо мовчиш, суко, било би тобов у каміне та в плить, ек тими, шо б'єт? То, ади, раз не крискенцька¹ дитина, шо ї й не болит. Відьмене йкес.

Хотілося їй криків болю, лайки, оправдання своїх знущань, а дівка, мов на злість,— ні слова ніколи.

І кохалися Дмитрик з тов Катеринков. Буйний бузхлопець Дмитро, а при ній якось тих, благий такий робився, лагідний. Уміла якось його без чарів чарувати, шо не хотілося при ній ні гуку, ні співу буйного, ні данцю шаленого, а хотілося лиш сильним бути — аби її на руках носити, співати, аби вона лиш слухала.

Коли, трафлялося, темперамент проривався і на запит Катерини: «Що діяв-ес сего тижня?» — доводилося відповідати про якесь дурійство,— і не ганьбила, і не сварила, а лиш, положивши руку на плече, питала, заглядаючи в очі: «Пощо робив-ес так?» — і то ці готовий був крізь землю провалитися.

Тихими вечорами зіходилися, благословенними тихими вечорами. Не часто, але солодко. Десь під оборогом, у лісочку, ще де. І дуже починає любити Дмитрик свою Катерину.

Коли оповів Дмитро Катерині свою бесіду з дедом про оженіння, попала дівчина в задуму, і не годен був Дмитро її з того розговорити.

— Але я ті на мій гонір кажу, шо нічо з того варива не буде. Я си не дам.

Та Катерина нічого не відповідала, і не можна було догадатися, о чім вона думає. Лиш як ринули сльози в неї з очей рясним потоком, тогди лиш догадався Марусяк, і розірвалося в нього серце.

— Ой, не плач, Катеринко, бо я не знаю, шо си зробию. Та й чога пачеш? Присегаю ті на сету п'єтницю, шо не буду з ніким жити, лиш з тобов, лиш тебе візьму за жінку. Най лиш троха передурієт дедя, та й я тогди му своє скажу. А йк не схоче,— дідько бери їх з їх гараздами. Маю руки, маю здоров'є — йкос буде.

Ще дужче плакала Катерина і ховала лице на грудах у милого.

¹ Християнська.

— Ой, не буде того, не буде.

— А чіму не буде? Ци ти міні не ймеш віри? А ци я брехун перед тобов? А ци я багато тобі набрехав? Ану, скажи.

Не годен був порозуміти. Зрештою, вона й сама себе не розуміла. Щось кричало, щось переривалося у неї в душі, якесь залізо краяло їй душу надсятеро і скреготало там: «Не буде того, не буде... нічого не буде», але звідки то, чому — не могла би відповісти.

А Дмитро в той самий день, не чекаючи, нім дедя передуріє, з розмаху ляпнув, що бере за жінку Катерину.

Батько-в першу хвилю удавав, що не розуміє.

— Катерину? Йку Катерину? Ци їх у тебе мало?

Хлопець бачив, що дедя грає кумедію, і мовчав.

— Може, Місівчукову?

— Ає.

Старий Марусяк нічого не сказав, лиш лице його почало наливатися кров'ю. Відтак устав, глянув на сина, потім на образ, перехрестився і сказав:

— От ік я на цес образ си переірстив,— не меш тої дівки брати, бо сми не на калаї свої маетки збивав.

А Дмитро теж скочив і теж перехрестився на образ.

— А я вам іскажу, шо йк я переірстив си на цес на образ, так візьму Катерину за себе, хоч би тут не знати шо. І ні грошей ваших не хочу, ні маржини.

— І-га! Такої співаєш?

— Йкої вмію.

— Мемо видіти, чий чорт старший.

— А мемо.

От з того часу й почалася між батьком і сином боротьба. Мовчазна, без слів, але завзята.

А тим часом Катерина принесла ще одну злу вістку. Прийшла раз перелякана, вся дрижить.

— Шо з тобов, Катеринко ма солодка? Била? Знов била?.. Ой!.. Най же б'єт!.. Най же б'єт!..— І рубав барткою камінь, що аж іскри летіли.

Розповіла, що були свати сьогодні. Дмитро аж похолов.

— Хто?.. Від кого?

— Від Юри.

— Від Юри? Від Павличчука?.. Від Тихонюкового? Катерина лиш кивнула головою.

— Ой га!.. А то що си му стало?

Дивувався Дмитро, великим дивом дивувався.

Бо то був собі Михайло Павличчук Тихонюк знов у тих же таки Стебнях. Не був він як кожний гуцул: поля не мав, маржини не тримав, а зробив собі буду коло дороги та брав горівку наборг, та й тим торгував.

Не йшло му то так дуже добре, але йкось жив. Жив, та діти претав, та й напретав їх небагато, лиш дванаціт. А між тими дванадцятьма був один, Юра звався.

І екийсь тот Юра... от не знати, йкий си вдав. Таке було понуре йкесь, не гляне, не заговорить. І не любили того Юра ні дівки, ні легіні-товариші, та й він якось від усіх бокував. Вибрав собі службу коло панів та й там коло них усе пробував — у Кутах, чи що; мало й д'хати навідувався.

І що, і як, і коли, і де впала йому в око Катерина,— не знати, а лиш прийшов він раз до батька та й казав слати сватів до Місівчука. Батько післав.

Мачуха, лакома якнайборше випхати пасербицю з хати, обома руками ухопилася за хліб, нашурхала свого чоловіка, дали згоду, післали за дівкою, але — щось уступило в дівчинише. Затялася, та й затялася, та й затялася і, хоч ти її по букаті рубай, шаламкотить одно: не хочу й не піду, ріжете мене по кавальчикові.

Іх, як не вхопить мачуха поліно, як не кинеться таки при сватах на дівчину, та вже ледве-ледве відборонили. Аж пінилася та кричала:

— Але чкай же, чкай, невірної доби дитина, дідько б у ті ожив! Від моїх рук не втечеш!.. Ше тобі вогко стане від моїх рук. Пустіть ня — най роздеру на шмате, аби й світу божого не паскудила.

Ледве годні були втримати люди — так розстобісилася.

Пішло пекло у Місівчуковій хаті. Що й давніше не мед був, а тепер і овшім. Їла поїдом, гризла по ниточці на годину. Змарніло, зісохло бідне дівчатко — як лиш ходила. Дмитро аж кричав:

— Та я ї вб'ю!.. Та я різати буду й душі надслухати! — але Катерина тамувала всі його пориви одним поглядом.

— Лиши... Може, вно ше перейдет ікос... може, вно що си перемінит... — але сама не вірила в яку-небудь переміну.

Чорними ночами на твердому ліжку сідала, простягала руки у тьму і синіми губами шепотіла: «Брав би мене... брав би мене... най си не караю... Бери мене в колоп'єну хату, бери мене на голу біду — буде біда гота шестем для мене... Лиш бери... бери борше... борше...»

Так говорила вночі. А приходив день терпіння, наставала коротка хвиля побачення — і затискалися уста, не могла сказати, язик не повертався.

А Юр тим часом не дармував.

Прийшов чоловік із Кутів до старого Тихонюка: просить син батька прийги на розмову.

— Овва! Не син дї мене, а я д'синові. Чіму ж сам він не прийшов? Адже так люде йкос говорили, ніби я старший ви' него грохи, ци ек.

Післанець здвигав раменами — не знаю, мовляв, наше діло збоку. Та й звідки йому було знати, що Юра попросту боїться показатися в Стебнях; якби ймив Дмитро, то хіба би вже не з патокою було.

Нема що робити, іде старий Тихонюк до Кутів. Була бесіда в батька з сином.

— Дедику,— починав син просто згори.— Маєте довгів поверс голови, а платити не маєте й не будете мати чим.

Старий ображався.

— То вже моя річ. Відкив ти можеш знати?

— Я вже знаю. Знаю, що ек схоте коршмарі притиснути, то лиш луснете, ек воша на гребінці. Ше вни май трошка чкають, але витак — короткий вам буде бай.

Старий Тихонюк засопів носом. Він і сам добре бачив, що йому не йдеться якось із тими інтересами: таки гуцул не до того. А синок дивиться, як завше, у землю та править своє:

— А я маю гроші запрацьовані та й ваших коршмарів знаю: мої пани з ними шош мають та й, ади, могли би... або тудя, або сюда...

Шкретав старий Михайло в потилиці. Виходило ніби так, що він у сина в руках.

— Ну, та й шо ж я маю робити?

— Допоможіт мені, а я вам допоможу. Ек ізробите ви на моє, то я вам гет усі довги плачу.

— Ой га?

— Геть цалком, кобих так здоров'є мав.

— Ну... добре... Що ж ти, варе, від мене хочеш?

Юра пройшовся хатою, заглянув у вікно. Помовчав.
— Зробіт так, аби Дмитро Марусеків до війська пішов.

Михайло лиш видивився.

— Ігі на тебе! А то що тобі в тім?

— То вже моя в тім голова.

Старий не міг вийти з дива. І лиш згодом-згодом, важко перевертаючи гадками, мов колесами млиновими, почав догадуватися, що дівкою тут пахне. Катерина... сватання... Ага! Зрозумів.

Хотів дещо випитати, але з сином то було трудніше.

— Ви, дедю, маєте робити своє, а я своє. Хочіте.— плачу ваші довги, не хочіте — викручуйте си самі.

— Та де я сам годен? Я сам не годен. Не мав би від синів помочі шукати,— закидав гачок старий.

— Сини за себе мають дбати.

Морщив чоло Тихонюк, сопів.

— Та ек же я тото зробію? Ци я до війська легінів перебираю, ци я війтом?

— Ні ви до війська легінів перебираєте, ні ви війтом, лиш маєте з війтом добру злагоду чинити. Війт лакомий дес шос троха випити — давайте му горівок моцних, містових, грошей не беріт, а все робіт так, аби на Дмитра говорити. А війт має пизьму на старого Марусека, і вже запхне Митрика, не бійте си. А ек Дмитро до війська йде,— я гроші на стів.

Іще дужче зашкработів старий Тихонюк у потилиці. Присіли го довги, таки нема що казати: здовжив си так, що, ади, у рействах спати міг.

Розкидав тепер головою на всі боки. Правда, війт мав гнів на старого Марусека; то був газда достатний, незалежний, любив і правду сказати в очі, любив і віта раком поставити перед громадою, і тому цілком зрозуміло, що війт ненавидів старого Марусека, але що міг йому вдіяти?

Але некрутація — о, то вже зовсім що енчого. Тут уже нема ні рахунку, ні рекурсу,— нічо. Налітають, беруть хлопця, беруть, кують у залізе, везуть до Станіслава ци біда го знає куда — та й авс. Шукай правди, коли маєш охоту. Доки ти ту правду знайдеш, то вже, варе, й свічки тра гледати.

І тому, коли за тиждень чи там за скільки, Тихонюк, підпоївши добре віта, нагадав — чи не можна би...

йкос...— то у віта аж очі заблищали. Назвав себе дурнем, що не прийшла йому давніше тая гадка до голови.

— Чкай тепер, панку-баранку,— я те вірехтую! — і затирав собі руки.

Некрутація — це була найстрашніша пошесть Гуцульщини. Іти «у воянцьку службу» — це був такий страх, що не один легіник волів би смерті пожити. Взагалі відорвати гуцула від його гір, то все одно, що зв'язаного орла занурити в воду, а рибу пустити літати в повітря. І легіні тікали. В гори, ліси, куда очі дивляться — аби не впасти в руки, аби не датися зловити. А коли не вдалося і ставав легінь жовнерочком,— тікав при першій же можливості і ставав дизентиром.

От із тих дезертирів і рекрутувалися опришки. Віді-рваному від усього рідного, загнаному, затравленому легіникові була одна дорога — в опришки. До хати вернутися він не міг, бо могла статися зрада — адже за ворога не тяжко. Ну й прощався легіник з дедом-ненив, брав кріс на плечі, бартку в руки і йшов зводити рахунки зі своїми й людськими кривдителями. Починав нараз відчувати всенародне гуцульське горе і ставав месником народних терпінь, а вже на сім ґрунті вистало все, чого хочеш.

І як уже наближалася бранка, кожний легінь, котрий кемкував, що його мають на приміті,— уже був насто-рожі, чекав, надслухав. Мало спав у хаті, розпитувався.

Але от горами, відбиваючися гримливою луною від верхів, проноситься крик: «Б е р у т!! У ж е, а д и, б е р у т!!» Все молоде, сильне, почувши цей остерігаючий гомін, летіло стрімголов у ліси, у дебрі, залазило в печери, під каміння, лізло на високі смереки. А селами рискають посіпаки, б'ють стариню за втікача-сина, знуцаються, рвуть. І вистріли селом чути, і брязкання кайданів, і крики — і ще глибше заривається в землю легіник, ще вище лізе на скелю, стискаючи в руках зброю — спробуй його хто звідти узяти.

І от, як пощастило переховатися,— ласкава до тебе доля; ну, а як вже піймали — готов бранчик! Права му дорога — камінчиком брукована до самого Львова...

Так було й тепер.

Ой, вилинули, з Станіслава біленькії кури, пустили ба й голосочок, а від того голосочку зарули сиві мамі, заголосили дівчата, тяжко заридали молоді молодіщі.

Затремтіли гори, заплакали потоки. Витягаються горщета з-під букових пнів, висипаються знов на божий світ старі сороківчики, а вже кілько вина-меду разом зі сльозами пролилося,— то й не сказати. Не один газда й пив, маєтку си збавив, нім викупив сина з кежкої неволі — зі служби воянцької.

Ожилися ночі, зажурилися дні. Тріщать плоти в присмерку, скачуть легіники потоками, гонять в далекі дебри відлюдні, на Чорногору, на Угорщину; газдівські сини за робітників наймаються до бирешів волоських, чабанують, маючи свої, за чужими. Темними ночами в глибокі ліси йдуть матері оглядаючися — кулешки, буджениці вовкам несучи; дівки скачуть по камінню, як лані, і свистять, зупинившись, проразливим свистом, а відтак надслухають.

І тільки молодий Дмитро Марусяк нічого не боїться. Він одинак, а ще до того десь там чи у Косові, чи у Кутах дедя має пана знайомого,— так той пан на свій гонір безпечив, що Дмитро буде вільний з того жовнірства, хоч би його й забрали помилково. І тому не ховався молодий Марусяк і не тікав.

Ге-ге-ге!.. Коби був знав свою погибочку — тікав би не знати куди, порятівлі шукаючи. Але що ж, як не знав, не передчував!.. Що й котилися сльози людські горами, йшов плач великий шумом верхів — а все гадалося: чей же промине, чей же таки перекотит си. А воно не проминуло, не перекотилося, лиш упало лихо на Марусякову хату й запалило її.

Наперед вже довідався вїт, де спить Дмитро. Темної ніченьки безокої зібралися пушкарики, стрільці та гайдуки, повно у двір їх набилося. Одразу двадцять душ навалилося на сонного хлопця. Ех, як прокинувся Дмитрик, як гойкнув, як кинув собов — п'ять душ пушкарів злинуло, як листячко,— але що ж, як других десять вже насіло і на руки, і на ноги, і на голову, крутять ливами, ланцями...

Старий Марусяк ходить поміж пушкарями, по руках цілує; мати простоволоса об стіну головою б'ється; сполохана маржина шурхається в загороді, лякаючися огнів, криків; кутюги варводе; сусіди позбігалися, дивляться... А на небі копичаться хмари і женуть-женуть з-поза верхів, далі, далі, мов тікають від цього місця

лютої скорбі. Чорними клубами перекочуються і спішать, спішать, спішать...

Забрали Дмитрика. Сум заліг у хаті Марусяків.

Попродав старий щонайліпшу маржину, голубії воли, коровочки красі, вівці біленькії, поніс гріш до панів. Казали сусіди, що пусто-дурно, шкода твого, куме, ходу, але не вірив, пішов.

Ой, смутний то був ходочок газдикові тому, ек ішов він з Станіслава у гори додому!.. І сина не видів, і грошей збувся, а що найгірше — надії збувся. Спитає жінка вдома: «Що казав-переказував Дмитрик?..» Ой га!.. казав ті: «Вимечи із городця зелений бервінчик — бо ти мені уже, мамко, не меш шити вінчик... А вимечи із городця запашне зілечко — бо вже не меш ти робити, мамко, весілечко...»

ХІІІ

А Катеринка як довідалася на другий день, що Дмитрика взято, — мов скам'яніла, мов заніміла. Сидить, не рухається, сухими очима кудись дивиться; що їй говорять, — не чує, не відповідає.

Потім наче відійшла трохи, але що ж... Порожньо стало їй в усім світі. Що й без того не радісно жилося, а тепер уже й зовсім. Мов закопалася по шию в могилу, привалилася землею. Нема ради, ні розради, ніколи сонце не світить, ніколи квіти не пахнуть.

Зійде на царинку, де з Дмитриком сиджувала. Тугою немовчною кричить кожна билинонька, плаче кожна квітка. Ухопивши голову в долоні, цілими годинами сидить безшасна дівчина непорушно, потонувши в безрадісних думках, як в ранах. І кожна згадка болить, кожне стебельце коле. І нарікає, плачеться дівчина... на матір на свою рідну плачеться...

— Ой нене моя, нене!.. Ци ти у церкові не молила си, ек мене носила, чи ти знехотя, з прокльоном мене зачинала?.. А ци в їдучих зільох, у гноївках та в гострих іглах мене купала, а ци, кленучи, колисала, запихаючи, годувала?.. Та й шо другим дітьом мами, ади, долю випросують, а ти мені такі жорна на тіло повісила та й кажеш у тім ходити. А ти, доле! Усім добра, усім помічна... Чо ж ти мене так зненавиділа, чо ж ти мене

вбійшла десетов дорогов, сльози мої під ноги пометала, долю мою порізала гострим ножем?..

І стогнала тихим стогоном, як горличка ранена, і безміром печалі розколихувалася, як бурєю. В грудях не вмещалося. Хотілося вибічи на найвищу кичеру і кричати, кричати, довго, болючо, серце викричуючи. І вхопитися за волосся руками і дерти, по вітру пускати. Збитися під камінь в Чорногорі, щоб над головою вода йшла, переливалася, змивала ту муку нестерпучу, хоч по крапельці в пропасть уносила.

...Плакала берізка... роси ридали... темним печальним силуетом вирізьблювалася тонка постать на тлі догорівшого неба...

А приходила додому — мачуха зустрічала лайкою на порозі, кидалася з поліном, гнала на нехарну роботу. І в чорній обідраній сорочці пізно вночі перемітувала Катерина ховський гній з одного місця на друге не знати пощо, а потім з'їдала брукату зимної кулеші і йшла з тим спати.

— Я те дошкробаю до живого, — підкрикувала мачуха. — Я си дошкробаю, що підеш за першого похатея-латанника. Не хтіла-с за Юрішка — підеш за торбея, а вже я тебе позбуду си з хати.

А тут старий Тихонюк стрів Місівчука десь на вулиці і зачинає виговорювати:

— А то файно сте виредили мене оногди зі сватанем! Вже так файно, шо варт. Ні від кого не мав-сми такої урази та й негонорства, а таки ж і я вже не з послінних послінний чоловік е ув селі.

Місівчук лиш винувато кліпав очима. Якийсь... плохенький він собі був, тихонький, як вода у калюжі. В порівнянню з Павличчуком так і зовсім зникав, бо Михайло — ого! Вже не той став Михайло. Згонорив си, усобив си. Хоч і не всі довги поплатив Юрішко, лиш половицу, але все ж і то велика була річ. Другу половицу, казав, віддасть, як візьме за себе Катерину Місівчукову; отже, треба походити коло старого Місівчука — пото й зачепив його Михайло по дорозі. Тяг до себе до шинку.

— Ей... та я маю роботу... ади...

— Робота не вовк, не ме в ліс кікати. Всеї роботи оннаково не переробиш. Ідім, йдім, — і тягнув Мафтея майже силою.

Посідали у світлиці, велів Михайло доброї горівки дати, мощної — вже ек то шинкар уміє. І трактуює, й наливає, а сам все приговорює:

— Пийте, куме Мафтею, пийте. Не чкодуйте чужого добра.

Кум Мафтей не вмів відмовлятися і за яких півгодини був уже такий мнекий, от їк віск. Михайло пересів ближче, обняв одною рукою кума за шию, а другою тримав пугар на столі й говорив.

Говорив складно, довго. Говорив про свого сина Юрка, о його блискучій будучині, о тім високім довір'ю, якого Юрішко заслужив у панів.

— Шо гадаєте, куме? Таже то рахувати — панцтво! Слово одно — пан!.. А панові шо? Ти му догодив у чім у дрімнім, а він тобі узев та й висипав сороківців жменю ба й дві. Не?

Кум Мафтей підтакував, блаженно посміхаючися. Тепер він був у такім благословеннім настрою, що міг підтакувати всьому на світі.

— Ає! Хіба ми не розуміємо, проше кума любого? Таже так. Нічо, лиш так.

— О, видите! А тепереньки я вам іскажу. Зробили-сте мені, куме, встид, на ціле село зробили-сте мені встид, але я не памнетливий. Я би таки такий, шо би хтів наші молоденета звести докупи. Бо мій Юрко влюбубував собі вашу дівку, куме, та й най би вже раз си пібрали.

— А хіба ек, куме? Та я... Ци ви, куме, мене не знаєте або, най так кажім, я вас не знаю?.. Таже..

— І ви мене, куме, знаєте, і я вас знаю, а зробили-сте мені встид. А я лиш одно говорю — шо маєте тепер з дівков говорити, шоби ніби був склад. Маєте так, ади, приріхтувати, шоби не було ганьби, чуєте? Бо я лагідний та й добрий, але до міри, кумцю, до міри. А ек міра си переберет — ого! Тогди вже, Мафтею!..

— А я шо хіба кау? Таже ретенно воно так і є. Акурад!

І плівся потім дорогою і все бубонів:

— Дівка шо? Дівка має слухати, шо дедя з ненеv іскажут. Бо то, рахувати, отец... от їк би... рахувати...

Якась баба доганяла його і, сміючися, кричала до нього:

— Шо дзвониц у всі сутки? Ти йди востро!

— Я йду востро, але моя жінка, ади, цеса, друга, то ше востріша. Ой га!.. Там таке ті востре, шо без брича бритити си мож. І кує, й клепле. Та заїла мені дитину, їк ота гадина, пху. Ой Катериночко ж моя, донечко люба!.. Та шос ти в мене не набула си й не нарадувала си у хаті, лиш дрімними сльозоньками повмивала си! Ой запропастив-сми твій вік молоденький, гей-би плитев прикинув! — і плакав, повалившись у канаву. А потім підіймав голову і п'яно грозив кудись кулаком.

— Але чкай, галице підкаменна! Чкай, чкай!.. Ше я викегну ід тобі руки! Ше я не присилéний! Ше муть ті кості йграти та й жили данцювати. Ой га!.. Висит ше плетінка у коморі на цвечку, я ї ше буду кивати та твійов кровйов полокати. Бо тихий-сми, ек вода, але й грізний-сми, ек вода. Виділа-с Черемош навесні, виділа? Ні, я тебе питаю лиш — виділа ци не? Виділа?.. Ага!.. То — мудрація!

А на другу днину десь так перед вечором, як пішла мачуха до сусіди, а Катеринка бурешку шкробтала на вечерю,— почав Мафтей чомусь крутитися без товку по хаті. Щось потужить волоку на носі, у вікно загляне, чомусь у печі довбає довго і все мурчить щось про себе.

Катерина поглядає на нього. Потім каже:

— Шо би-сте хтіли казати, дедю?

Мафтей навіть перелякався. Оглядаючися, соромлячися, сів коло дочки і спішно пестив, гладячи чорною рукою по голівці. І зашкарубла, потріскана рука чіпала ніжне волосся, шелестіла, як по шовку.

— Дитино моя... люба моя...— і більше нічого не говорив...

І від немудрої цеї ласки стиснулося серце Катерині. Схлившись, заплакала...

— Ти... дитино... ти... Я ті кау, шо не плач... бо то, ади...— а в самого сльози течуть по зморшках і голос дрижить.

І була тиха бесіда тихим вечором у батька з донькою, може, перша з того часу, як увійшла мачуха в хату. Радив батько йти за Юрішка.

— Хто тебе ме брати без віна, голіську? Хіба жебрак, каліка йкий або одовець дїтний. Газдівські сини, ади, на віно лакомі, на гроші. Хто тебе схоче? Диви си сама — вже не малічка, вже давно дівуеш, а хто присилав си? Хто?.. Та ніхто. Та й посивієш у дівках, мачуха

ме гризти з раня до вечора... Іди, синку, за Юрка, йди... Він і сам не без сороківця, та й старий Михайло, так гадаю, не порожній — кого меш ліпшого чекати?

— А йк душа моя ід нему не навертат си? Пудний він мені... Б'ю си. От їк у воду — так мені за него йти. З'їст ліпше мачухи.

— То все пусте, синку. Я би в твої долі й за того, що пек му, не при хаті згадуючи, і за того йшов бих. Меш мати свою хату, сама собі газдиня, сама собі слуга. А може, таки й Юрко полагодніет із тобов. То він тепер такий, от їк би вовк, а з тобов не ме бути такий.

Ся згадка про улагоднюючі впливи говорила дещо Катерині. Пригадувався буйний Дмитрик, яким ласкавим та покірним робився він під дотиком її руки,— і важкі сльози ринули з очей. Спомини минулого коротенького щастя рвали душу, жель у серце в'їдав си.

І не почули батько з дочкою за своїми сльозами, як у хату ввійшла мачуха. Увійшла — й руками сплеснула.

— Ой божечку!.. Людочки добрі!.. Дивіт ци!..

Крунув си дедя сокири шукати по хаті, ніби лагодити щось; борзо отираючи сльози, зашкребла Катерина бурешку, а мачуха, як воїн, стала, підперлася руками в боки й кричала:

— Ах ви, дідчої матері діти вбоє, змори на вас не було! То ви роботи не маєте, що си збігли, шляк би вас вибив до кришки й до прутя? Жерти так умієте? — і шпурляла якоюсь ломакою услід за чоловіком, а пасербиці сипала запотиличниками.

— Так я мушу на вас усіх сама робити? Так я роби на вас на усіх, ...би вам пес у рот!.. Ото побило мене трьома нещестями з отсими дідьками! Ой бідна ж моя головочко заплакана, що сми йшла усюди у біду та в недолю з газдівського дому!..

Не одну відтак нічку перележала Катеринка з одкритими очима, передумуючи гірку, безконечну свою думу. Про Дмитрика й чутки не було — та й не могло бути: пішов на дванадцять літ, то вже й не вертатися йому. «Чекати його — немислима річ. Може, він ожениється там, може, й дивитися не захоче, бо й я ж тоді буду вже старою бабою... Ой!..»

Замикався тісний залізний обруч над нещасливою голівонькою, гострими ранами, замість цвітів, сипало, кров точило з серця. Нема куди кинутися, нема де

порадоньки шукати. Самі вороги доокола, весь світ повний лютих звірів. Мов у темному, страшному лісі заблудила глупої півночі і, куди вдаритися, не знає.

Стискала голівоньку міцно рученьками,— нічо не помагало. Дві було доріженьки: або за Юра йти, або повіситися.

XIV

А між тим сталася в Стебнях новина. І то така, що на много літ вирвала село та й багато других сіл зі звичайної життєвої колії.

Надали до Устерік нового мандатора — знімченого чеха пана Гердлічку. Прийшов — і одразу повіяло по Гуцульщині новим важким духом. Бачили люди біду, бачили по три біди зразу — а вже такої то ще не доводилося та най не дочекають і діти від дітей найтяжчого ворога нашого.

Перше, що почав робити, впавши до Устерік,— це будувати новий величезний катуш і то такий, що аж дивувалися люди, будуючи,— чи не має новий мандатор гадки усю Гуцульщину засадити за ґрати.

Оточив себе цілою гвардією пушкарів, в кожному селі понаставив нових котюг, а в сусідні Стебни отаманом пушкарським настановив праву свою руку, головного свого помічника і улюбленика — Юру Павличчука Тихонокового!

А так, так! Юраша!.. Що виходив Юрішко обідранцем голоп'ятим зі села, ніхто не знав коли й куди, а тепер — ого! Гордо-чукітно увійшов Юрішко в Стебни. Дванадцять пушкарських душ чекають на його рѳзказ, летять на його свист, з пушкáми, при усе́кі зброї. Канцелярня має си провадити, печетка...

А так, так... Страшну силу приніс зі собою Юрішко,— і люди відчули то одразу, ще без її проявлення: зустрічали Юру, мов найліпшого приятеля, дітям веліли руки цілувати, знаходилися такі, що й самі навіть цілували. А на другий же день посипалися з найрізномроднішими скарґами.

Ніхто, не виключаючи й самого Юрішка, не знав границь вла́сті отамана пушкарів. Ішов до Юри газда завідомити, що телиця пропала; до Юри йшла газдиня

скаржитися на сусідку, що зі злою думкою якоюсь висипає попіл під оборіг; приходила молодиця з просьбою втихомирити занадто палкий темперамент чоловіка — Юра всіх приймав, всі скарги брав до переведення: шукав телицю, грозив різками молодиці за попіл, кликав до себе буйного мужа і читав йому моральні приписи. Взагалі все якимось так поплуталося, що ніхто не міг розібрати, що куди й до чого.

І завидною, дуже завидною партією став тепер Юріштан — так чомусь прозвали люди отамана пушкарів. Не одна дівка отерлася плечем, не одна мати принесла покладок пригісного і просила відвідувати, але Юріштан завше був суворий, мовчазливий і, здавалося, не мав матримоніальних планів, не розумівся на дівочих принадах. А потім нараз, на превеличезне диво усього села, — подруге післав старостів до Місівчука.

Стискали плечима люди, дивувалися.

— Що му в голов уступило? Що го причмелило?

— А я вам іскажу, куме, ек то у пісні йдет:

Допоможи мені, боже,
Тую дівку взети:
Хоч худоби не діжду си,—
Най з хорошов оженоу си.

— Та вже бих не казав, коби була файна.

— Е, не кажіть, газдо. Дівка чиста, красива.

— Ні, куме. У мене тота дівка файна, шо оборіг плечем перевернет, то у мене дівка файна си називає. А цеса? От їк каченя: пристолочи мезильним пальцем, а воно лиш гигнет.

— На добрім келтунку май відживит си.

— Ой ні! Не поможе вже їй жаден келтунок.

Баби, а найбільше ті, у котрих дівки коси заплітають, вважали то все за роботу нечистої сили. Та хіба ж і не дивно? Міг узяти Юріштан кого хотів за жінку, дитину найбільшого газди, з полонинами, з худобою, з грошима — а він, дивіться, люди добрі, злакомився на чисту посудину.

— Не без дідчої тут охоти.

— А шо ви гадаєте, кумочко?... Таже, варе, тоті Місівчуки... вони такі!.. Я ше памнетаю, ек стара Місівчучка, ніби оцего Мафтея мама, градові хмари відвертала, — аби я так здорова, шо не брешу.

І тільки дівчата-подруги жалували.
— «Кого любила — того хибила...»
— Ой не мед та ще й не солодкий буде їй у тих
у гараздах, запали би си.

Шкода травки та й муравки
Тому облогові,—
Шкода тої молодиці
Тому ворогові.
Шкода її, молодої,
Шкода її зросту:
Прийдет ци їй ба й втопити
З високого мосту.

А старости тим часом пішли. Як перший раз ходили, то мало хто о тім і знав, а тепер — все село говорило, розгадувало. Але двох думок не могло бути: усі знали, що як таке щіське¹ голій дівці си трафее, то вхопит ци за молодого обіруч.

І не помилилися. На цей раз старости заміняли хліб, вернули, перев'язані рушниками,— Катерина Місвчукова віддавала си!

Юріштан о віно не дбав, ще й тестеві дав, аби було з чим доньку вирядити. А весіле так уже й зовсім ціле перебрав на себе. Та вже ж і накупив усечіни, уже ж і приготовився, так де він того тільки й брав усього! Я сказав би, що хоч і панові якому найпершому, то не було би встид таке весіле, ає!

Але хоч і багато було горівки, і медів, і їди, й музики,— та невеселе було весілочко. Молода весь час сиділа мов з хреста знята, ні до кого й словом не обізвалася. Казав дехто, що вона удає, але занадто вже ясно було, що так удавати трудно.

Убрана була — як цариця. Вже такого повимудровував Юрішко, вже такого понавозив із Кутів ба й з самої Коломиї, що у Стебнях і не виділи такого. Очей си ловило! Сяла вся, як сонце, а в очах світилася незцілима мука.

Гадали було дівки зрушити її, до сліз довести, щоб заплакала. Бо тогди май легше на серці буває — ади, ек відкегне. І співали тужливо, жалібно виводили — самі плакали:

¹ Щастя.

Ой чіму ти, зозулечко,
У лісі не квіш?
Ци ти, може, зозулечко,
Кежку зимку чуїш?
Ой чіму ж ти, Катеринко,
Так гірко сумуїш,—
Певно, собі, Катеринко,
Злу долю віщуїш?..

І виводили таким тонким виводом, що навіть у молодлиць, котрі давно повіддавані, а й то сльози з очей скакали, ек біб, а Катерина мов не чує, мов не тут вона і не до неї співається. Голівка спущена додолю, у лиці ні кровиночки, замість уст, лиш чорна смужечка якась. Пишні убори, мов на мерця вбрані.

А дівки — розливом розливаються, всю землю цвітами жури устилають, душу вибирають:

Лежели берви бервінкові,
Крутое дерев'ечко витое...
Коби ж наша молоденька така веселенька,
Єк яблінка у садочку тота зелененька.
А яблінка не яблінка — зелена трепітка,—
Так дівочка ізмарніла, що лиш ї крихітка.

А мачуха не втерпіла, щоб і тут не вшкробнути, і шепотіла на вухо сусідці:

— Та то вна зі страхий попісніла, шо не справедливов дівков.

І Юр не був веселий, але надрабляв грізною міною. Чомусь був певен, що все минеться-перейдеться; вірив, що покорить собі й цю дівчину, як покорив свою долю; і ця красавиця поклониться йому своєю любов'ю, як кланяються от усі оці люди. І бажалося йому тепер лише одного: щоб усе це гаркане, та пияцтво, та дупотіне скінчилися вже нарешті, та взяв би він сю дорогу свою теркілу д'хаті, міцно двері притулив від заздрого людського ока і почав би нове жите. Оточив би молоду жінку достатком, гараздами і добивав би ся любові. Не купленої, дійсної.

Настали провѳдини. Узяв старий Мафтей деревце доньчине, а мачуха Юркове, почалося цілування перед виходом — це ж молода навік лишає батькову хату!

Прошибла смиренна, скоро обтерта сльоза бідного Мафтея. Серце краялося на одну думку, що не дав доньці радості у своїм дому, що наплакалося, набідилося

біднеє сиротяточко. А тут іще дівки прокляті. Мов ножем начетверо ріжуть.

Ой не плач-ко, ти мій лельку,
Не плач же за мною —
Не усе я забираю,
Мій лельку, з собою.
Лишею круглесенькі
Слідочки по двору,
Ше й лишею дрібнесенькі
Сльозоньки по столу...

Аж стіни ревнули плачем. Баби заводили, як по мерлому. Жель усіх потис.

Глянули на молоду... А вона стоїть... очі вирячилися... рот перекосився, чорний... Учепилася за стіл, що аж пальці задубіли, і от-от повалиться.

Кинулися до неї — але гляба від стола відорвати. Мов цвєками прибила си. І хилиться... хилиться... хилиться...

...Бухнула з рота червона, як калина, кров. Кричащим потоком заливала стіл і все, що на ньому...

Піднявся галас, метушня. Ніхто не знав, що робити.

Підхопили Катерину, понесли до комори, роздягли. Дехто в замішанні починав уже був прокрадатися до дверей: «Бог з ним, із весілем цим...» — але тут Юрішко крикнув. Та так крикнув, що аж шиби задзвеніли:

— А прошу милих гостей не кікати, бо весіле ме йти своїм порядком.

Ніхто не посмів не послухатися.

І дійсно — пішло весіле своїм порядком. Яко-тако висадили молоду на коня. Хилялася, їдучи, зі сторони в сторону, мов колосочок самотній на скошеній ниві, але якось заїхали до хати молодого.

Старий Тихонюк, чомусь гордий без міри, почестунок робив чистим медом зі шпіритусом, і поволі, поволі весільний чад почав заповняти хату. Уступала у люди охота! Хотілося радості, хотілося співати і збереженням пієтично давнім співом пов'язатися нерозплітним вузлом із тими, хто творив перед віками цю пісню, хто велів так гучно шанувати таїнство еднання, вити оці деревця, сипати пшеницею, зачаровуватися символами надій. Предка шанувати хотілося, не лиш потомка.

І все, що свобідне, і все, що широке, проявитись бажало. В сильнім русі, в дикім крику, в заволодіван-

ню й побіді. А тому — данцювали так, що еми у долівці вибивали, з тіла шішнацетий піт іллєв; дівок шарпали — аж кожухи тріскали; гукали — аж у череві боліло й стіни си розсідали, а вже що з пістолів гевкали!.. Мабуть, в Чорногорі всі орли полякалися й літали чорною хмарою, не знаючи причини своєї тривоги.

Вимодовували усеке. Баби, як кобилиці, дупотіли ногами й такі співаночки ховзкі вигукували, що сало капало. І реготали при тім широким, зовучим реготом, вискотіли високо й тонко. А від того реготу й вискотіння, від тупоту ніг, від близькості розпалених тіл — кров вогнем розливалася, бажання рвалися на волю.

Непомітно виходили за хату. Короткі шепти, обіймаючі, даючі поцілунки. Скакали потім через воринє, вломлюючися в кущі, і безумствували, скрипіли зубами, а потім, вдоволившись, шепотіли кілька хвиль і тоді лиш помічали, що хтось іще шепочеться за сусіднім кущем.

І ввалювалися знова в хату, знова голодні, знова жадні. Пили й співали, данцювали, біснувалися. Празник фаллуса відбувався в сю темну весільну ніч, празник великого інстинкту розмноження!

І-і-іх! Закрутив-завертів хижий бог усіх у своїм рвучім водовороті. Ой, не один віночок упаде сеї ночі з дівочої голівоньки, не одна голубонька прокинеться завтра з лютою змією коло серця і захоче кричати. Але то буде завтра! Завтра, а сегонне:

— Бий, браччику, з пістоля, аби гук був!

— Мой, скрипачі! А то таке ваше йгранє? Люто ми грай, а то у писок увалю.

І люто грали скрипачі, зубами скрипки гризли. А під тії шалені звуки — й ш о в д а н е ц ь... Лютий та ще й з лютих найлютіший. А дружби під окнами, ставши в ряд, як не двинуть, як не двинуть з дванайцятьох пістолів враз — так пуду давало, браччику! Земня дрижела, ає...

..Щось уступило в людей цеї ночі. Єкісь відьмаки крильми звієли, щось у зіллю було гнівне, у питтю. Старий Мафтей, п'ений йк земня, ухопив сокиру і почав каглу розвалювати. Це всім дуже подобалося, кинулися помагати.

А вже під кінець, то вже почали скакати на бабий, ек жеребці. Все забули люди, потуманіли...

Таке-то було весілечко пушкарське, на всі гори див-неньке!

А в той час, як літали поміж людьми невидимі духи шалу, в той час, як бісилися баби, казилися молодичі, розпалювалися газди, а молоді легіні готові були віддавати свою силу направо-наліво хоч цілу ніч,— в коморі, на м'яких ліжниках, витягнувшись, лежала Катерина, а коло неї на колінах стояв всесильний отаман пушкарів Юріштан.

Не смів... Не смів кинутися, не смів скористати зі свого права, зі своєї сили нарешті.

Таже, до дідчої матері — це ж все його! І хата оця, і ліжники, оті дорогі убори, і тонка сорочка, і це вутле молоде тіло, так довго ждане, такою ціною куплене, таке красиве... Все то його! Його, Юрішкове! Палив панам груби, прислужувався, приподоблювався, не одно витерпів, не одну зневагу перескрипів зубами — а все мав гадку, що тим купує оці очі, оці руки купує...

І от купив! Ось воно, безпомічне, лежить біле тіло, все в його власті. Що хоче, може з ним зробити! Що хоче.

І... не сміє... Замість веліти — просить по-жебрацькому, замість відбирання покори — сам клякає. Видно, й справді великими чарами уміє це дівча чарувати, коли вергло сего лютого пушкаря собі під ноги.

Шепотів, схилившись:

— Чому ж не хочеш мене любити, Катериночко?.. Ци я ті шо злого заподіяв, ци я у тебе шо вкрав? Я ж тебе люб'ю, йк свою душу. На жедну дівку не хтів-сми дивити си, з жеднов молодлицею собі не заходив — все про тебе мав гадку. А ти вінчена зі мнов, а не хочеш бути жінков мойов...

І тихо, задихаючись, відповідала йому Катерина:

— Я тебе не люб'ю, Юро,— я ті тото говорила? Правда?

— Правда. Говорила.

— І тото ті сми говорила, шо не за щіськем іду, лиш із великого болю у ще бирший біль? Говорила?

— Так...

— А ти мені шо казав? Шо таки береш мене, шо маєш надію на тото, ади, ніби вно йкос си перевернет.

— Маю. Маю надію!

— Ну, то чкай. Може, твоя буде правда, може, ше си навернет мое серце ід тобі, але сегонне — не руш мене. Видів-ес, іке мое здоров'є, видів, шо береш у хату не робітницю, а хорібницю, то хуч не забивай одразу. Най си подужею трохи, най зберу міць, шо мачуха та горе з'їли...

І замовкла, важко дишачи.

Понуривши голову, сидів пушкар на землі, і разом із добрими лихі думки вертілися у нього в голові. Крикнути б!.. А при тім бартков над головов гримнути у стіну!..

Але не крикнув і барткою у стіну не ударив, лиш тихо, несміливо, загикуючися, спитав:

— А може... може, ти...— і не смів далі.

— Ні, Юро. Чистою ід тобі приходжу. І буду вірною тобі, Юро, жінкою, вірно слюбу дотримаю до скорої могили своєї—лиш не руш мене нині, Юроньку, не руш...

І за це слово малее «Юроньку», за ласкавий дотик ледве теплої руки — не рушав пушкар своєї жінки сю ніч!

xv

Темної, вітряної й недоброї ночі тікав Марусяк... Чорні хмари тривожно копичилися на небі, тьмили стежки й доріжки, двоїли дерево в очах, запроваджували подорожнього в корч, над проваллям ставили.

Тікав!..

Весь час, кілька жив, кілька дихав,— весь час думав лиш про втечу. Били його в лице капрала, туркали йому до уха слова німецької команди — а перед його очима в'ється дорога, що йде почерез Буковець коло Варятина, іде маржина нею на ермарок, пастухи гейкають... Пуцував коні офіцерові — а думкою витав коло Ферескулі, Перехресних, Довгополя і далі, далі... понад Черногорськими полонинами, стромими урвищами угорських верхів, стаями далекими, непомітними плаїчками поміж камінням...

В тиші касарняної ночі шуміли смереки до болю, до муки любим віковічним шумом. Трембіта звучала, і чувся призивний крик легінів: «Ігі-і-і-а-а-а!..»

І зривається Марусяк у темі зі свого твердого жовнірського ложа, надслухує... Але то лиш хропе жовнір'я, чужі люди. Хтось лається крізь сон, і важкий дух стоїть в низенькій темній жовнерській кошарі.

Тужив. Смертельно тужив.

По тім нектарі полонинським, на котрім зріс, міське повітря давило йому груди, затроювало кров із кожним зітханням. Першими тижнями то вже так було зле, що аж кров'ю почав блювати. Сам навіть злякався. Не смерті, а того, що могла би вона прийти сюда, могла би зітнути його тут, у чужій царі.

— Утечу тепер, най так кажім. Але куда йти, не знаю, де переховок мати, не знаю, де що яка дрібниця,— нічо не знаю. Спіймают — вже не виходити тогди звідцив. Ні, тра робити з рахунком. Вже перетерп'ю раз — але назавше.

І терпів. Гірко терпів. Може, так, як ніхто.

А терплячи, лиш одну гадку носив зі собов днями й ночами, лиш про одно міг думати. Обережно, але всюда і всіх розпитував про околицю, куда, де йти, яке село, як ся називає, де на Коломию шлях, в який бік, що по дорозі будуть за села, які люди в тих селах живуть — геть усе цалком розпитував, бо на кожне хтів бути безпечним. А що мав, як усі майже гуцули, досконалу пам'ять, то скоро знав так околицю й дорогу на Коломию, як свою касарню.

А тим часом підсушував собі сухарів з комісника, уробив постолы, бо знав, що в чоботах далеко не зайде, а в постолах — хоч і дві доби буде йти не присідаючи, то нічо.

Знаходилися й товариші на втечу, і Марусяк на початках був зрадів, але потім почав роздумуватися — і взяли його сумніви. З одного боку, воно ніби було добре, бо таки що два, то не один. І в пригоді якій, в випадку дорожнім — мало що може трафитися в дорозі — завше є на що опертися. Але з другого боку один — сам собі голова.

— Йк я сам — і в мишечу дерку си сховаю, йк до чого. А йди з товаришем, так ше й його тра сокотити та за него свойов головов гриміти. Ей не — йду ліпше сам.

І сказав товаришам, що тікати вже роздумав і що рішив терпіти до кінця. А сам тільки й жив, що надією на скору втечу.

І той день прийшов нарешті. Радше сказати — тая ніч.

Тисячу перешкод переборов, перебув тисячу небезпек — але вибіг нарешті з касарні, виплутався з павутиння вулиць, лишив за собою місто і — зупинився на хвилю серед рівних, безграничних, тьмою окутаних піль...

Величні простори дихнули на нього і сказали: «Вільний!»

Ніч розкрила нешумні обійми і беззвучно кричала: «Вільний!»

Небо порожне, заблукані хмари, місяць невидний — все, все кричало йому: «Вільний! Вільний! Вільний!» І мало сам не крикнув Марусяк: «Вільний!»

Але не крикнув, стримався. Лиш пігнав у шаленій радості! Пігнав, як олень, розбиваючи весінньою кригою затягнені калюжі, пересікаючи поля з озиминою наскіс, видираючися на пригорбки, скачучи через межі.

Багато перебув, багато переболів, багато перетривожився, нім дістався до своїх родимих, виплаканих гір. А як дістався — упав на землю, і цілував її, і мочив сльозами... А потім скочив і побіг вперед з подвоєною енергією. Біг пляями, скакав через лопю, гнав облазами і чув, чув, що кожний крок наближає його до хати, кожний zostавлений позаді кавалок землі відсікає його від проклятого минулого.

І якось зовсім не гадав, зовсім не приходило йому до голови, що не може ж він прийти до хати от так свобідно, як завше. Йому здавалося, ніби вертає він з далекої полонини. Вже чекає на нього привітно неня на порозі, голову змие, дасть чисту сорочку, гарячу кулешу на стіл виверне, а то й бануш заколотить. І теплом дише від печі, теплом обгортають милі слова, рідна ласка... хочеться спати... голова хилиться. А неня вже постіль постелила, теплий ліжничок приготвила — і спить так солодко-солодко.

І лиш от тепер, коли сталося до хати, може, кілька годин дороги, — нараз шибнула Марусякові до голови думка, що він же, властиво, наближається до якоїсь прірви.

Та, може, ж його вже пушкарі чекають у селі! Облегли плаї, рагаші, прикучнули за огорожами, набилися

в обороти, наставили пушки набиті, фузійки — і поглядають лиш.

Хоч і міг сумніватися Марусяк у тім, що вість про його утечу випередила його самого, але — хто ж його знає! Може, гнали кіньми як день, так ніч напраці, а йому ж доводилося кружляти. Може... та хто би збаг, що пани можуть?

І жаль стало Марусякові. Жаль самого себе, і свого ходу, і своєї радості, і своєї думи день-нічної.

— Пощо ж я болів тільки?.. Пощо ж я прийняв такі труди?

Але потім сказав сам собі, що нема чого печалуватися зарані: поживемо — побачимо. Та чим вихопився з Бутівця на Ісенево, тим-таки борше передав си на тот бік, вломився у ліс, перебрів Красноільський потік та Лельков, Лельков, Лельков такими лісами, що аж пуду давало. Але тут уже знав він кожне дерево — бо цес ліс межував зі Стебнями.

Якась надлюдська сила уступила в нього. Стомився так, що впав би та й лежав без руху — а він усе біг і біг лісом, д'горі, д'горі, ломлячи віти, як ведмідь, скачучи вовком через каміння, через гниле коліде, через трупи смерек і буків. Задихався, зірвався в шмате, проколов десь ногу в дірявім постолі, кров чуріла, набивалася фоя в ранку — а він усе гнав, гнав і гнав, як одержимий, наче хотів від смерті втечи.

— Вибіжу наверх — а витак грунем... грунем... грунем,— шепотів сам собі переривистим голосом і ще надавав, ще ширше скакав, ще в більшу гущавину ліз.

А вже темінь почала залягати, вже десь зайшло сонце. Там, угорі, може, й золотяться ще останнім відблиском вершечки смерек, але тут уже зовсім потемніло. Тут червоне царство смерті.

Все сухе. І стовбури дерев, і віками сипана на землю фоя, і низенькі віти, що з надіями колись виростали, але давно вже вмерли без сонця. Якась берізочка заблукана витягається до болю, хоче прорватися до світла. Все забула, всі радості понехаяла; сама, сама убивала молоденькі свої гілочки — і лиш витягалася, аж шкіра на ній лускала. І от потратила всю свою життєву енергію, знемоглася, а не добилася нічого: лопоче десь там угорі непомітною купкою блілого листячка і дрижить тонким стовбурчиком. Всім чужа, не потрібна ні-

кому. А смереки і не помічають навіть її. Суворо-кам'яно стоять у великім мовчанню і царственно віють під хмарами сильною зеленню досягнутих вершин.

А внизу ні травиночки, ні грибка, ні стебельця — все покрите грубою передвічною верствою червоної фої, що в камінь зляглася там десь глибоко. За сто літ, може, не впала сюди ні одна крапля дощу, ніколи ні одна сніжиночка не торкнулася поверхні цієї червоної пустині, не цілував ні один промінь сонця. В півтемній прохолоді живе лише мох, м'яким килимом окутуючи кожний виступ.

Еге. Бережуть своє царство смереки! Стоять тисячолітнім муром і гадають витримати до кінця, до загальної погибелі. Коли й умре котра з них, переживши п'ять століть, — не дають їй упасти, не дозволяють ослабити ряди. Підставляють плечі, обхоплюють руками і держать.

— Е, треба підтримати. Це з доброго заводу, небагато вже у нас таких лишилося. Треба підтримати.

І тримають. Звідти гілкою підопруть, звідти другою, там молоденька гаджучка прислужиться в надії. І стоїть мертвець, як на багнетах. Як милості просить позволення упасти, спочивку просить, бурі, щоб прийшла і, немилосердна, змилосярдилася. Але mocno тримають хранителі престижу, не бояться й бурі, боротися будуть. Смертельно боротися! О-о-ой і шумить же, мабуть, цей ліс під час бурі!

А ним, унизу, непомітною комахкою гонить Марусяк. Добре тут бічи, свобідно. Б'ють лиш неудачники, сухі галузки, в лице, дряпають злобно — он як щоку покривавили. Але то байка. От іще, іще, іще трошки — і толічка на самім ґруні. «В яким місці вибіжу? Може, нашу хату буде видко? А вже що шинк Тихонюків, то певне».

«...Тихонюк... Юрко... сватання... Катерина...» — і мов поліном хто у груди двигонув.

Як то не дивно, але мало думалося Марусякові про Катерину в касарні. Думалося, правда, але лиш часами, і то якось неясно, туманово, наче з вічним прислів'ям: «Чекай, чекай — от відбудемо головне, а тоді вже...»

І от лиш тепер, на Стебнянських верхах, в першій шепоті наступаючої ночі заворушилися думи, як змії. Що ж то там робиться? Що з Катериною, де вона? Чи

жис, чи любить, чи чекає?.. Йому здавалося, що вічність уже ціла минула з того часу, як виволокли його з села. Чого-чого не могло статися за такий час.

Став серед лісу. Обдумати хотілося. Але нема часу, нема часу. Треба гнати, гнати, гнати.

— Потім, потім... От уже нехай дома... От уже скоро.

Вибіг на царинку. Мов посвітлішало.

Он як Стебни, розгляглися по Волоськім боці. Ще трохи пробічи — і наш бік буде видко добре.

Ондечки шинк — його звідусюди видко добре. А он там... за гніздом верб... лиш побойку троха видко... наша хата... Наша хата!

Серце билося. Схопився рукою за груди.

Летів би!.. На крилах би летів, але — не вільно... Ще не ніч. Ще лиш вечір. Уночі смієш лиш підходити до рідної хати. Коли люди поснуть, коли загаснуть всі огні — тоді лиш будеш серед тьми підкрадатися, як злодій, до віконечка і, зашкрабівши злегенька, чекати...

Чекати й слухати, як дедя з ненеv мут шепотітися за вікном... як дедя ме шукати напотемки пістоля... заgrimить ненароком стручена з лави бартка... Бо хто би нічми си добував, ек не опришки?

...Опришки...

Занило, застогнало серце Марусякові... Таже й він тепер опришок!.. «Чорний хлопець!..» І його ж доля віднині — все життя от так грунями бігати, від погоней вічних ховатися, нічки не переспати, днини не мати супокійної. І не бути йому вже газдою ніколи, не зариче маржинка д'нему, не поклоняться вівчері-наймити в полонинці.

Щемить, смокче в грудях. Вік вічний ганяти от так, як сьогодні, вовком висолопленим, не мати кутка, не знати щирої приязні і любові щирої, все купувати за страх та за гроші — ой, важко...

Марусяк сів на колоду і звисив свою буйну голівоньку...

Як жити, що то за життя його буде тепер — невідомо. Щось жорстоке впхалося, розбило, розтрощило, знівечило, розметало по морській хвилі, по вітру польовому — і стоїть тепер безокиm стоголовим чудовищем, стежить костистими лабами, оскалює зуби.

І куди не поткнешся — всюди гостро, немилосердно.
І ломить руки Марусяк.

— Кому ж?.. Кому завдечити маю? Хто ж мій
воріг кежкий?..

Стогнав...

Здавалося йому, що якби знайшов ворога і відом-
стив, скупав руки у ворожій крові,— все минуло би
ся, було би по-старому. Розлетяться, як дим, навіяні
чари, переснитися страшний сон, життя потече тихим
своїм руслом.

І шукав думкою своїх ворогів, перебирав у голові,
рахував — і не міг знайти. Не було їх.

Ніч насувалася. Зарикали корови в селі, заблеяли
вівці; то там, то там затеплювався ласкавий вогник у
хаті, побої оповилися димочками. Мир і спокій стели-
лися селом, спускаючися з гір в невидимих колісницях.
Волоські Стебни були троха ніби світліші — бо вони до
сонця більше; на нашім боці то таки вже цілком темно.

Марусякові ніби захотілося їсти. Витяг кавалок
засушеного хліба і гриз. Розмочити б...

Оглянувся за чуркалом, прислухався — чи не жур-
чить де, але не було чути. Шукати не хотілося; зреш-
тою пригадав, що й нема тут чуркала поблизу.

В усім тілі розгізділася якась всемогутня втома.
Ось коли почув, що зробив, власне кажучи, те, чого
не в силі був би витримати ніхто, окрім гуцула. Щось
притискало кожний член до землі. Так би й розтягнув-
ся кілька довгий і лежав би вічність.

Але Марусяк не міг. Треба бути обережним.

Сидів на камені. Ранена нога одноманітно щеміла.
Ласкавий тихий вітрець подув передсонно, приголубив
і заплутався десь у гілках, повис... Сам не помітив,
як заснув Марусяк.

Прокинувся — мовби хто в бік коцнув. Одразу ско-
чив, прислухався — чи не тріщить де ломадже, чи не
підкрадається ворог?..

Але все було тихо дококола, замовкло... Була вже ніч,
і вмерли звуки. Неясною лентою вився далеко Білий
Черемош, у важкім мовчанню дрімав величезний ліс.

— Пора! — сам собі сказав Марусяк. Пересмикнув
плечима від холоду і, вглядаючися, мов ножами прорі-
зуючи тьму, тихо поховзнувся вниз...

Довгою, не знати якою довгою, здалася дорога —

наче сто літ пею йшов. А бігав же колись на цес грунь за пару хвиль.

Серце то билося, то завмирало. Весь час готовився до всяких можливих несподіванок. Якби брехнула котюжка в сю хвилю — не знати би що зробив. Або кинув би ся тікати, або...

Кожний крок тут знайомий, кожне деревце: мов учора тут був. Он ялиця: ростуть дві з одного кореня. Одну скев дедя, а друга стоїть. І вийшов так, от ік би сідець: на зрубану сісти, а до другої спиною притулитися... А в ній дірки. Се він, Марусяк, вертів: заворітниці всуваються. І пною все мокрого там повно, під тими смереками: вже й каміння намітував і землі, а каміне потоне тудя, от ік у безодню йку, та й знов.

Знайомий запах, знайомі колоди... Ще цілі. А от і нові ковбки лежать на подвір'ю: певно, сеї зими дедя прикег із лісу. Знаю й відкив.

Котюги не тримали. Тихо, як злодій, відчинив ворітця і скривився, мов від болю, коли вони зарипіли троха. Підійшов до вікна... Серце так билося, що, мабуть, чути було його в хаті.

Підняв руку, щоби застукати — рука дрижала... І несміло стукнув тричі в шибку, а сам притулився збоку до стіни.

І чув шепіт в хаті, чув, як скрипнули хатені двері. Чийсь голос шепотів коло сінешніх:

— Хто там?

— Я... — сам дивуючися своєму голосові, сказав Марусяк.

Але пізнала! Неня пізнала!..

Відчинила двері — і упала синові на груди. Зозулицею заголосила.

Коли минув перший чад перших привітань і грізна дійсність безжалісно заглянула в очі, — наче каменем одразу всіх привалило. Відобрало і радість, і слова, лиш сліз не відобрало. Змішалися сльози стрічі зі сльозами розлуки.

— Шо ж меш діяти тепер? — питався дедя, а сам добре, ой добре знав, що син ме діяти. — Хтів-сми викупити тебе з воська, та не мож було. А вже з дигентирів так не знаю, ек і викуплювати...

— Немає мені викупу, дедю... В опришки тра йти. Заголосила, затуркотіла стара мати — але що вдієш? Справді — куди діватися? От, може, й зараз: обіймаємо його та цілуємо, а там уже обскочила ровта подвір'я та чкають лиш на знаки. Навіть післала чоловіка:

— Піди, старий, подиви си про всеке.

Вибіг старий, глянув туди-сюди, але всюди було тихо.

— Йшов-сми жевку. Так кему, що не бути сегонне погоні аж 'ді тут. Може, завтра.

— То ще переночуєш?

З тоскою повів Марусяк очима по стінах теплої, милої рідної хати...

— Ой ні, неню... Тра безпечити си. Де прийдуть,— то лиш суда.

— Правда, правда, Дмитрику... Вже Юріштан не заспит.

— Єкий Юріштан?

— А ватаман пушкарський, Тихонюків.

— Хто?.. Тихонюків? То він за втамана у вас?..

В одну хвилю зрозуміла мати, що про весілля ліпше не згадувати.

— А він же, він. Настановив го Гердлічка на нашу голов!

— Йкий Гердлічка?

— Ой сиу, новини за повинами. То мандатор новий в Устеріках. Лиш такий, що най би вже го біда брала з-перед крискенцьких душ.

Все то дійсно були новини за новинами для Марусяка. Неспокій заповзав йому в душу, не чув себе безпечним і в рідній хаті. Лишав гори в старім порядку, а тепер от ціла нова організація.

Квапив стариню, аби борше збирали. Переодягався, узброювався, борзо перебув важку нестерпучу сцену прощання і тоді лиш зітхнув вільно, як вискочив на грунь, на полонинку.

Починався ранок. Потягло вогкістю з дольного потоку. Самітний пустельник бук зашепотів листом, а в тім шумі слухав чомусь Марусяк пророцтва долі своєї:

«...Кешкі зимки ті зимувати, легінику... від люцького ока крити си... на крискенцьке жике наставати... Із ізвора воду пити... з торби хлібом жити, гойданочки сподіваючися. А й гойданочка пишна, на ввесь світок дивна — два стовпці з перекладинкою».

Защеміло серце. Скорбно глянув-поглянув на ближній лісок молодих смерек.

— З котрої ж то смерічки ми шибеничку втешут? Кобих знав — ізрубав бих, іскев те ше гаджучков і віворіть бих іспалив.

І лють нараз напала. Гостра лють!

Помсти! Помсти усім, хто вирвав його з рідного села, з рідної хати і кинув у вир розбійничого життя!

І в нападі шаленості вихопив з-за ременя пістоль і гевкнув із нього у бук.

Покотилася луна горами, розсипалася... Скачуть залізні кулі по горбах і ген далеко уже побігли. Там упали в якісь ізвори, зарилися в шкалубини скал, в поточчинах під корчі позабивалися, в воду пірнули і вмерли.

Так пішов Марусяк у талап у свій у гіренький!

XVI

А Юріштан?

Темно, невесело та й гірко було в Юріштановій хаті. Каралася там Катеринка, карався Юрішко, а чезрє нього люди.

Десь так тиждень по шлюбі прийшов свекор до молодят. Такий масненький, солоденький.

— А, невісточко люба! Газдуеш? Ну, газдуй, газдуй, най ті бог помагаєт.

Потім водив очима по хаті, мовби уперше її бачив.

— А шо то в хаті йкось... не так? Ци тут шо нове стоїт, шо сми го ше не видів? Ци тут, може, шо з віна стоїт, Катеринко?

Катерину мовби окропом хто обілляв. Нічого не сказала спочатку, лиш потім, піднявши очі, тихо вимовила:

— Виділи-сте перед весілем, шо сми не мала свого віна,— нема пощо тепер очі випікати.

Аж підскочив старий Тихонюк.

— Та ци я ті очі випікаю? Ци я ті шо кау? Не мені з тобов жити. Син брав — знав, шо брав, а мені в тім рахунку нема. Я з того нічо не мав та й нічо мати не хочу. Я лиш кау, шо би пішла ти ік дедеві — таки хуч єгничку йку би дав. Не для себе кажу, бо тим не тре-

бую,— лиш про люцьку говірку. Бо в нас люде йкі? Зара' мут прикладати та кепкувати, шо взев си жінку з самов, перебачайте, дерков, та й що з того? А чоловікові ек того слухати? Та й буде на тебе гніваний, та й скаже йке там слово. Я вже знаю, ек то в хаті буває — ого!

Пощо він намовляв її — не знати. А ще більше не знати, пощо вона його послухала, пощо пішла, на що надіялася. Але пішла.

Не застала батька вдома, а мачуха — як би наперед знала — вже сидить на порозі з поліном. Та ще й не наблизилася Катерина добре, а вже та почала горлати:

— За віном-ес прийшла? За віном? Тут наплетали б віна длі тебе, шляк би те трафив поганий, потеруха би те роз'їла до кості. Розтрусила-с своє віно по вечорницьох та по гулянках, шо їх сокотила-с та пантрувала, а не свбї роботи. Ото кат не видів отих прошечок поганих, фурнуло би тобов об муровану стіну! Забирай си ми пріч ізвідцив, бо я ті привите зроб'ю!

І кидала поліном у молодицю, ще та не встигла й у двір зайти.

Заплакала Катеринка, пішла пріч.

І треба ж було як на біду, як на гірший сміх — кіточка маленька. Пізнала свою добродійку і вибігла з хати. Біжить за Катериною, нявчить. І близько не підбігає, і ззаду не лишається.

А мачуха побачила то, іде ззаду, регоче та кричить, щоби всі чули:

— А дивіть-ко, дивіть, газдиньки! Виходьте з хат, бо такого ше сте не виділи! Пушкаріха-вотаманиха телічку ведет на нове господарство. Ей де телічку — таки цілу корову! Ой га! Біжіт борзо та кажіт Юрішкові, аби до кернички скочив дійнички мити, аби було куда набіл претати, га-га-га!

І свистала, й біснувалася, мов чортиця.

Горить земля під Катериною від сорому. А тут іще добрі сусідочки й собі піддають жару, а котра й зупиняє, то так, щоб ліпше би вже мовчала.

— Не чіпай, кумко, най си преч каже. Таже пушкар.

— Ігі на дідчу маму з пушкарем. Я си не боєла пушкарів та й си не бою.

— Ти. А газду мут за тебе чіпати.

— Та й газда мій не воловід, не має чо си пуджети. Через тоту задрипану жебрачку би люде їв?

Бігла, як від пожежі, а баби фуркали услід. Злосна то річ — баби.

І завертілося, закрутилося зачароване якесь коло в хаті Юрішківій. Чув отаман пушкарський, що не на-вертається до нього жінчине серце,— і все йому остогидло. Опротивів увесь світ. Мов павук величезний, оплутав Юрішко все своє село і темною всесильною властю стояв у свідомості кожного гуцула.

І розпросторився Юріштан на цілу околицю. Часом у нього аж у голові мутилося, і він сам не знав, що робити зі своєю властю, щоб відчути її до кінця, щоб насолодитися до решти. І дивно, і боляче було іноді дивитися, як Юріштан, молодець, що міг би за сина бути якому старому гуцулові,— кричить на нього, б'є в лице, плює. А що поробиш? Треба терпіти.

І люди терпіли. Знайшовся був один охітний, що пішов проти Юрішка, але закаявся.

— Я не злодій та й не розбійник. Та й ні в кого не вкрав нічо, нікого сми не вграбував та я й си не бою. Най той си боїт, хто сумліне має нечисте.

Але одного гарного дня у двір до сього газди ввалилися всі дванадцять пушкарів, почали чогось шукати і знайшли чужу корову, на городі прив'язану. Забрали газду, дали «катуш» під руки, сам Юріштан і крутив, аж поки кров не бризнула,— та й пігнали бідного чоловіка до Устерік, до пана мандатора.

А пан мандатор і не розпитував довго — вірив Юріштанові, як самому собі. Та заховали газду до катуша здоровим, а випустили хорого навіки, та ще й мовчати веліли.

По таким випадку — все впало ниць перед могутністю Юріштана. Міг прийти до якої хоче хати, міг узяти, що му ся вподобало, і бути певним, що ніхто нічого не скаже, а ще будуть кланятися та дякувати.

Ішов до церкви — крисанями дорогу устинали, забігали наперед ворине розікласти. В церкві розступалися до самого вівтаря, першому Юрішківій піп кадив, проскуру чи там артос першому йому давав. З церкви виходив — не відіб'єшся: той просить ласки

зайти до хати, той кличе на обід, той до корчми. Та все не хто-будь, все багачі, перші газди.

А приходив додому — і кудись дівалася вся його власть, щезала міць, чув себе безсильним перед сею блідою хоровитою женщиною. І не міг крикнути на неї, не міг ударити.

Коли виринув з невідомості Марусяк і щось дуже борзо загриміло його ім'я в горах — допитливим, проідаючим зором дивився Юріштан на жінку. Як приходив хтось із людей і оповідав про нові виступи молодого отамана, умисне кликав Юріштан жінку до хати, аби й вона чула. А сам дивився спідлоба, стежив за найменшим рухом, за виразом обличчя, за очима.

Але помітити нічого не міг. Завше рівна, завше однаково журлива, з однаковим, здавалося, почуттям жалю вислухувала вона оповідання про всіх опришків.

— Бідні люде,— говорила, зітхнувши, і йшла по господарству.

І повну безсилість чув Юрішко перед сею тихою скорботою. Здоровенний, дикий, коли ввалювався в село, то мов ведмідь у загороду вліз межі вівці,— а в своїй власній хаті сам ставав вівцею. Опускалися руки зі знаменитою Юрішковою бартков-сталенков, не потрібен був і не менше знаменитий гарпник.

Ся бартка і сей гарпник — то були атрибути власті Юріштана. Важка, на топорищу з якогось сильного кореня, бартка була страшилищем для всіх: злегка ударити нею обушком межі плечі — одразу валить чоловіка з ніг. А гарпник теж: в ремінь був уплетений тонкий дріт; удар сього інструмента пробивав сардак, кожух і сорочку, а як попадав по голому тілу — робив рвану рану.

А так, так... Виходив Юрішко з хати надвір — і на його посвист півсела збігалось, товплячися, в очі заглядаючи, просячи приказань. А входив з двора в хату — покірно вішав гарпник на стіну, ставив бартку в куток, здіймав усю свою зброю і говорив тихим голосом. Не міг перенести ніколи своєї власті через поріг, деь вона там, у сніях, лишалася.

Іноді хотілося йому пишно, красно убраться, заблискати золотом, засяти дорогоцінними камінцями і царем увійти до хати. Царем увійти, царем глянути

і, як цар, покорити. Але уявляв собі погляд Катерини в сю хвилю... Як вона скине здивовано-іронічними очима і кутиком уст посміхнеться...

Пропадала вся охота Юрішкова при сій гадці. З якоюсь упертістю говорив собі: «Буду, коли так, жебраком ходити. Буду, буду. Коли так, то нічого мені не треба. Му ходити, ек старчук»,— і ходив.

Аж дивувалися люди, дивлячися. Ідуть пушкарі, мов війско — по два... Зібрані — як павичі: в крисаннях із високими наголовниками, у блехах, у гачах-крешениках; на грудях ремені порошниць, тобівок, густо вибивані. Та все то блищить, очей си ловить.

А впереді сього війська сяйливого — обідраний жебрак. Шепка на нім — страшилище якесь без форми й без кольору, замашена, що аж лубом стала; сардак був, здається, колись крашений, але тепер трудно було би те сказати; гачі з дірками, а постолі й онучі як взує нові, то так і носить, не здіймаючи, докив не потліє то на ногах.

А Юріштанові то любо; якесь щемливе задоволене в тім знаходив. Знають, мовляв, попа і в рогожі. Не дивися, як я вбраий, а дивися, хто я такий є. І радувався внутрішньо, коли віддавали шану його лахманам, але горе було, як попадався чужосторонній чоловік і не пізнавав в старчукові пушкарського отамана. Гірко карав тоді таких Юрішко.

Але що був Юріштан, темний гуцул, одурений своєю властю, нещасливий в родиннім життю і вибитий тим з нормальних відносин,— що був він у порівнянню зі своїм безпосереднім начальником і повелителем цілої Гуцульщини — паном мандатором Гердлічков із Устерік! Дитина невинна.

Се вже було щось страшне. Се вже були наслідки якихось важких ненормальностей і дефектів організму в цілім ряді попередніх поколінь. Фантазія сього чоловіка щодо вигадування всяких мук була невичерпальною. Він перший вигадав і навчив Юрішка карати людей «остатнім огнивом», мукою, котрої гуцули не можуть забути й по сей день, говорячи як страшне закляття: «Побило би те востатне вогниво Юрішкове!»

На «востатне огниво» кував Юріштан так.

Брав чоловіка і кріпко зв'язував йому руки спереду, а ззаду, в лікті, просував линву, вставляв патик

і починав крутити. Крутив доти, доки лікті не зіхотилися до купи ззаду. Тоді брав обі ноги, закладав їх за кінці того патика і там їх сковував. Чоловік став як яблучко. Мало того! Юріштан брав сардак і натягав рукав із нього на всю голову чоловікові до шиї — і тоді вже приковував до стіни.

Пекельна фантазія! Сам Юрішко спочатку соромився примінювати це средство з власної ініціативи, куючи гуцулів на «остатке огниво» лиш зі спеціального поручення. А Гердлічка й овшім! Не треба було навіть надзвичайної провини.

Любив теж пан мандатор баб різками бити. Захльобувався від радості, коли баба попадалася вересклива і, в'ючися вужем, вискотіла на ціле село, як льоха. Часто бувало, що треба випарити бабу, а вона — «не сама собов»¹. Аби не тратити нагоди, мандатор винайшов і прилад осібний: корито з великою ямою посередині. Бабу клали черевом у ту яму й били.

Якось раз донесли йому, що один газда з Ферескулі уміє читати і прочитав навіть своєму сусідові контракт. Гердлічка велів пригнати того газду до себе до Устерік і, ні слова не сказавши, навіть не допустивши його до себе, велів тої ж хвилі засадити до катуша.

І сидів у тюрмі Танасійчук півтора року. Добивався все — за віщо? Бога ради — за віщо?.. Але пушкарі сміялися йому в очі. Хотів руки на себе накласти — згадав діточок дрібненьких, жінку.

Потім нараз випускають. Так само несподівано.

Іде Танасійчук до Гердлічки.

— За що ви мене так тяжко покарали, пане мандаторе?..

А Гердлічка сміється.

— Бачиш, голубчику. Було мені донесено, що ти бунтуєш нагід, говориш непоцтиві речі про цісарську фамілію і таке іше. Ну, як же ж ти думаєш — хіба не мусив я тебе узяти? Хіба ти сам, мандатором буди, не зробив би так само? Ну, а тепер я довідався, що те донесення було неправдиве, що то на тебе наговорили твої вороги... І от бачиш — в ту ж хвилю я тебе випускаю.

¹ Вагітна.

Заплакав Танасійчук, пішов. А Гердлічка регочеться та кричить йому вслід:

— То вже пропало, як дим із комина! А ти більше нікому аби не читав записи. Зрозумів-ес?

І все, що було коло мандатора, все помішалось на власті. Його жінка, глупе, заплиле товщем сотворіння, півдня сиділа на ганку спеціально для того, аби відбирати шану, бачити поклони і принижене згинання. А коли хто, йдучи або їдучи дорогою, не поклонився Гердлічисі або взагалі не зняв крисані перед будинком пана мандатора,— Гердлічиха пищала, бризкала слиною, бігли двоє-трое пушкарів, валили сторонілого чоловіка на землю і всипали двадцять п'ять нагаїв. Се була норма компенсації за непошановання.

Мимо катуша теж не можна було пройти, аби чого не сталося. Коли йшов чоловік і дивився на катуш, вартові пушкарі гукали:

— Ей!.. Що поглядаєш? Ци не співника маєш ту йкого?

Коли хто попадався такий, що огризнувся,— хапають, б'ють. А ідеш мимо і дивишся в землю — знов кричать:

— Ей!.. Що борзо так біжиш? Що очима землю риєш? Мабуть, сумліне нечисте носиш? Ану-ко, дайте му, брачкики.

І далеко верхом обходили люди Гердліччину хату або понад самим Черемошем: тулилися стежечкою, в воду лізли, аби не попастися на очі.

Але зате вже як хто догодив Гердлічці — мав право його наслідувати. І багато підлоти, багато огидливості привив людям на Гуцульщині пан мандатор Гердлічка.

Велику мав силу. А надто видко було її в найболючішій місці Гуцулії — в некрутації. Мандатор одним своїм словом міг кого хотів увільнити від військової служби. От бере впрост за руку, веде пріч. «Іди,— каже,— додому».

А коли йому хто з комісії скаже що вперек, у нього одна лиш відповідь: «А з ким же я буду гори боронив?»

І ради того, ради вибавлення синів із пазурів того смока, служби воянцької — повзали люди перед Гердлічкою, по-собачому заглядали в очі.

Такі-то були владика Гуцульщини. І от коли загриміло ім'я Марусяка і то так, що аж «вища власть» о тім дещо почула, прийшов до пана мандатора якийсь папір, мабуть, не солодкий, бо зараз же післяв Гердлічка по Юріштана і кричав на нього:

— Мой! То я тебе на то в люде вивів, аби ти з молодов жінков цілувався? А то, що опришки скоро мене самого у мой власній хаті будуть грабувати, то тебе не обходить ніц? Щоб мені сю хвилю порядок був! Щоб я більше нічого не чув про Марусяка, розумієш?! А то...

І от Юріштан ганяється з того часу за Марусяком, але не годен імити.

xvii

То все розказав Марусі опришок там, на потоці, в солодкі хвилі побачення.

Слухала тої мови, як журкоту потоку, лиш іноді затримуючися увагою на оригінальнім якім звороті, на дивнім факті; здебільшого ж попросту не вдумувалася, не підкладала реального значення. Лиш чари, чари, чари... Якусь дику свободу, якусь безграничну поезію вільної воленьки в шумі лісів, в пісні буйній, в звірному крику на пустинній полонині.

Коли опришок, блищучи очима, оповідав о смілім орлинім нальоті на місто, на двір,— Маруся тремтіла, мов сама мчалась конем, мов сама стріляла, окутувалася димом, а опришок виростав на лицаря свободи, п'яного солодкістю життя, надміром земних утіх.

Не крив він того надміру перед попадею. Весело регочучи, оскалюючи білі зуби, оповідав він про свої безконечні любовні пригоди, і тоді жіночі імена звучним каскадом сипалися з його вуст, переплітаючися з деталями страсті, сльозами, розпукою, а все разом авреолу якусь творило докоола красивої фігури опришка і кружило Марусі голову.

— Ой, та кілька ж їх у тебе було! — сміялася вона, а в тім сміху було трошки болю й трошки торжества.

І уходила додому зрушена, з солодкою втомою по тілі, з хаосом недодуманих думок, непрочутих почувань. Очі то розкривалися широко, мов хотіли що зрозуміти, то притьмивалися довгими віями й снили сні наяв; віддих частився, солодкі мари пересувалися

неясними контурами в хвилястих туманах. І поезія, і звуки, і образи — все зрушувало, все розкривало схований гарячий смисл і усміхалося з глибини призивним усміхом.

А опришок все далекий, все коректний, як принц, все жаркий у словах і холодний в рухах. Кола заточує виром манящих слів, регоче, як фавн, розбризкуючи заклики, мов воду русалкою під промінь місяця, іскрячи, блищачи й запінюючи,— а сам сидить далеко, на холоднім камені, і сам холодний, як камінь.

Але прийшов нарешті й той день, коли камінь присунувся, опришок сів близько і торкнувся плечем плеча... А голос став таким м'яким, вкрадчивим... Слова були все ті ж самі, але як він говорив їх! Голос, голос!..

І Маруся почула, як крутиться у неї голова, як туман застилає очі... хочеться похилитись, упасти... І як той, що замерзає в полі, знає, що загине, коли засне, і бореться з усіх сил,— так Маруся.

Встала, мов зірвалася з місця. Прощалася.

•Хвильку, одну хвильку довше затримав опришок її руку в своїй, а їй здалося вже, що то ціла вічність. Вирвала руку й побігла.

І добре, що не оглянулася. Бо побачила би перекошене, потемніле лице опришка, почула би, як скрипить він зубами.

В сю ніч вовком голодним ввірвався він до своєї любаски, лякаючи молодицю безумством страсті і шаленими своїми вигадками.

Щез спокій Марусі. З того дня ходила, мов затроєна. Чула, що вже не має волі, що вже мусить іти, кидатися в якусь безодню з закритими очима, щоби потім, там десь, в огненній глибині, підхоплювали її чийсь могутні руки і робили з нею, що хотіли.

Ночей попросту почала боятися. Боялася своїх розпалених мрій, свого огнем пересиченого тіла і самотнього ледяного ліжка. Коли б доторкнувся тепер до неї о. Василь,— кричала би на голос і відбивалася б ногами. Але, на щастя, її хоронило мнине положене.

Так довго тягнутися не могло. Щось же має статись нарешті! То нехай стається!

Тиждень цілий перемучилася Маруся, до крові кусала собі губи, а не йшла до потоку. Уявляла собі до найменших подробиць, як сидить тепер Дмитрик, обпершись на бартку, як дивиться горящим поглядом на камінь, з-за котрого звичайно появлялася Маруся, як слухає вовчим вухом найменшого шелесту в лісі, які тіні перебігають в сю хвилю по його лиці і як пізно ввечері, не дочекавшись, сумно встає з каменя і цілує те місце, де стояли її, Марусині, ніжки.

І гнати серною хотіла через верхи і каміння, упасти на груди і плакати, але стримувала себе тяжким окриком:

— Стій! Будь тут!.. Вари кулешу.

Маленька вутла душа не могла витримувати боротьби. Маруся бігла в садок, під свою любу остогидлу яблуню, заломлювала руки і звала, звала на поміч.

О, нехай би прийшов хто-небудь і розказав, пояснив! Або прибив би на хрест, рвав тіло, палив свічами. Нехай приходять люте, жорстоке, яке хоч,— аби лиш винесло відразу з сього моря ігол, що лізуть у душу з усіх боків!.. І стогнала, затиснувши зуби, а потім бралася рукою за чоло... а потім... бігла пріч... мимо церкви... далі... далі... у потік... на камінь...

Дмитра не було...

Чи, перечекавши тільки днів, укучився й перестав? Чи зовсім не чекав ні одного разу? А що, як зловили його і сидить тепер десь у катуші? А що, як умер?..

Роем крутилися думки в голові і обезсилювали. Крикнула б: «Прийди!.. Прийди, коханий, бажаний, прийди!..» — але знала, що не почує. Бігла б сама — не знає куди. Тільки віп, отсей вічний хранитель вічних тайн, камінь, мохом порослий,— тільки він еднав їх і був мостом. Більше немає дороги, пустиня.

І сіла на нім, на сім камені, й чекала.

Заспокоювалася поволі. Немовчно тікали маленькі хвилі пересохлого потоку, і кожна з них уносила з собою крапельночку дівочого горя. Заколисували тихі пісні лісу, в снопочок маленький звивали тривогу й уносили пріч, а з-за синіх просторів, з невидимих царств на безшумних крилах приносили тиху благовісницю — журбу. То лиш осики листочок падав на голову, а здавалося, мов елей всезцілющий пролився, і питання рідив, і давав відповіді. І родилися вони, печальні від-

повіді, глибоко-глибоко в душі, збитою купою підіймалися наверх і викреслювали, викреслювали одне питання за другим. І зникали, розпливаючись, дрібні вороги у тьмі і лишали місце... лишали місце для одного величезного нерозрешимого питання:

— Боже! Пощо я живу?

Чула всею душею, що могла би жити лиш у щастю — а щастя не було доколя. Блиску, сміху, здійснення мрій, танців веселкових — а замість того треба жувати твердий, як підошва, глевтяк буденщини. І страшно вертати знов до тої ненависної плебанії, до тої ховзької калюжі, до тої безмірної нудоти, вічної, непереверненої, тягучої нудоти.

— Пощо, пощо, пощо?.. Вічно свині, кава, слуги, калачі, хавтури, і то все в атмосфері вонючого поту о. Василя. Ой!.. В Черемош, чистий святочний Черемош кинутися, щоб обцілував прозорчистою хвилию, заколисавав у мрійнім сні, а потім виніс би трупа на Чорногорі і бережно, як плащаницю, положив на високій скелі. І злетіли би ся орлами полонинські чорні хлопці, стали би на коліна в великім крузі, дзвенячи топірцями похоронну піснь. А відтак громом вистрілів наповнили би простір — і в тих пахущих ладанових димах розтопило би ся змучене тіло, щезло б у відблисках блакитних небес, а на тім місці уросла би квітка біла...

...Довго сиділа. Не помітила, як і сонце зайшло, як темніти почав потік, як зникла, сховавшись, мало топтана стежка у лісі.

І коли встала, оглянулася — мов по хоробі тяжкій, все відмінилося доколя. Тихою стопою в благоснім отупінню якісь ішла, всепрощаючи й благословивши, — і кілька день потім ходила, мов послушниця в переддень великого таїнства постригу. «Отрицаєши ли ся?» — «Отрицаюся»...

І не кликав її потік, сні не мучили. Спала мало, але спокійно. Мов вигоріло все в раптовнім вогні і росло тепер... до слідуєчої бурі...

Але коли зрозуміла нарешті, що се вже кінець, що не опустять уже її привиди, що лиш дають їй хвилиевий спочинок, аби відтак рвонути ще сильніше, — стала безпорадна, попустивши безсилі руки, а горящим погля-

дом шукала в куті спальні опришка, щоби кинутися на коліна перед ним і кричати:

— Бери мене, роби зі мною, що хочеш,— лиш позбав мене сеї муки, сих наворотів незрозумілого шалу. Топи мене в воду. От так, візьми за шию і дави, дави,— і, мов вирвавшись з чийось рук, побігла на потік. Там сидів опришок.

І... лиш устав. Не крикнув, не схопив в обійми, не схопив — а лиш устав...

Де він навчився такої тонкої гри, як умів не взяти ні одного фальшивого тона,— сам не міг зрозуміти, сам собі дивувався. Великі, мабуть, змоги були заложені в душу сього опришка...

Але сьогодні не витримав. Сидів близько, говорив пошептом, а в Марусі завертівся весь світ перед очима. Крутий, потужний запах кожуха й мужеського тіла різав їй ніздрі. Лиш напором волі стримувала себе, аби не впасти на груди опришківі й не зашепотіти: «Цілуй... цілуй...»

Зрозумів опришок. Тихим рухом обняв, похилив навзніч і впився губами в губи... Все закрутилося в імлі... став час... наступила вічність...

Але перетяг струну опришок. Рвонув сорочку на грудях — і, мов ужалена змією, скочила Маруся на ноги.
— Прічі!..

Відступив опришок на два кроки, зупинився на одну непомітну хвилю. Заграли в очах звірині вогні, розум щез, кинувся — але став. І над ним було вище щось...

— Що хочеш робити, опришку? — вся тремтячи, в півсвідомості питала Маруся.

З уст опришка готово було зірватися слово, котрого він уживав, коли його так питали другі дівчата, але заціпило. І замість того говорив щось лагідне, в чімось просив вибачення, в чімось каявся, щось обіцяв навіки, а сам чув, що се лиш несвідоме продовження свідомої гри, а сам чув, що нічим, жадним напором, жадним натиском не міг би так легко покорити й обезоружити.

Маруся сіла на камінь. Хотіла було піти додому, поки ще світло, поки ще нема ночі, але сіла...

І слухала тремтючу гаму схвильованих звуків, чула

його голову коло своєї, не виривала більше руки... не виривала більше руки...

А ніч прийшла. Відьма. Непомітно прийшла на крадіж, одвічну крадіж дівочих вінків. Обманами окутала м'якими, вартових поставила і зашепотіла ядовитим шепотом відьма: «Ніхто не побачить... ніхто не дізнається... ніхто, ніхто...»

...І затих потік... віддалився далеко-далеко... Теплі хмари спустилися на землю... непрозорими стінами стали дококола... затрубили в незвучний ріг хранителі тайн...

Уже не видно лица, лиш чути його жар... і град поцілуїв, і міцні руки обвилися... уже навік... навік... не розімкнутися більше їм ніколи...

...Шепотіли в тінях листів, а не знали — ніч ще довжиться а чи наближається день. Потік знова прийшов і говорив, але не о тім. Маруся лежала на дні темної безодні в божественній утомі, і не хотілося рухнутись ні одним членом. А опришок — і клякав, і обіймав, придавляючи усім тілом, а відтак сідав близько-близько, брав Марусину голову в руки і цілував, цілував тисячу разів, у трепоті, в безумстві, спішачи, мовби планета мусила тікати вже пріч і ніколи вже більше не вернутися на це місце.

І нараз він крикнув:

— Шо се?! Кров?

А відтак... без віддиху...

— Так ти була дівков до сегонне? Ой га, небого...

А Маруся... Маруся теж чула, що вона була «дівков до сегонне», але тепер перестала. Щось шепочучи, підгорталася ближче до опришка, а він хихотів.

Смішно було йому з егомостя, що наставляє сотні пар до тайнства шлюбу, а сам того тайнства не розуміє.

XVIII

Відтепер все стало ясно. Не треба!

Не треба ні тої плібанії, ні тих слуг не треба, ні оповідань баби Гафійки, ні прісних пестошів старої їмості. Є цар, є владика, є його царства, а решта — лиш декорації та нудні аксесуари.

І нічого не розуміла, і нічого не хотіла розуміти. Вдень ходила, мов уночі, вся отуманена, вся в радощах бурних. Нараз ні з того ні з сього кидалася на Оришку і душила її в обіймах, цілувала, а потім відводила у куток і шепотом питалася:

— А чи давно ти бачилася зі своїм Васильком?

Дівча шарілося, закривалося рукавом, гадаючи, що їмость підсміхуються або хочуть сварити, але їмость хотіла лиш слухати, слухати повість трепоту першої любові, чути, як переживали то інші,— чи так, як і вона, чи, може, інакше. Раз хотіла було навіть стару їмость запитати о тих перших, років тридцять тому назад минулих моментах, але, на щастя, повстрималася.

А стара їмость дивилася на всі оті вибрики й тишилася, що буде мати скоро онука.

— Лиш дивно, що на фігурі не помітно нічого. Впрочім, трафляється й так, трафляється..

Для Марусі все стало іншим доокола. І гори, і небо, і люди. Свято було. Синь глибоких проваль на далекім верху радісно сміялася до Марусі, лист тріпотів у захваті, і потоки, і Черемош — все святкувало, все стало прекраснішим в тисячу разів. А сонце, сонце!.. Моря багатств розливало, теплом і щастям наповняло кожну билину!

Вже не знала, що він говорить, опришок, не чула окремих слів, не розуміла гадки — лиш упивалася музикою голосу, лежачи з півзакритими очима, з застиглою млосною усмішкою на устах. Чула силу побіч себе, тверде залізне тіло, чула незнану розкіш і пила, пила її жадібно, безумно, як земля, як природа. Стратила волю, стратила свідомість часу, розуміння добра і зла, дала себе на розбурх інстинктів: най і ведуть, най і бережуть, несвідомі приятелі, най криють її прихід уночі, замітають стежку до потоку.

І вони оберігали. Ніхто нічого не знав, ніхто ні о чім не догадувався, нікому і в голову не приходило.

Раз опришок прийшов не такий, як завше. Задумчиво сів, в очах було видко якусь непевність.

Чув свою владу над Марусею, але не знав границь сеї власті. Не міг привикнути, не міг освоїтися. Всі жінки, яких він мав досі, були гуцулки, от прості собі

гуцулки, але се, рахуйте лиш собі,—пані! Таки що не кажи — лиш пані, та й вже. «Там кіло таке біле, йк будз, а пишне, браччику,—міри нема».

Але от тепер мусила наступити якась зміна. Товариші дали знати, що вже годі, доста безділля, пора відробляти згаяний час.

Значить, треба йти звідси. Ще пара день — і треба йти, треба кидати цей розкритий пуп'янок рожевий.

І опришок задумав щось. Хотів було розпочати здалека, хотів підготовлювати, утворювати відповідні настрої, але то була занадто забавна робота, і замість того — бухнув відразу:

— Зоставай си здорова, Міцько солодка! Декуват ті за цулуванечко, за мовочку-розмовочку, за нічки твої.

Маруся видивилася на нього, нічого не розуміючи.

— Що ти говориш?

— Ає, що говорю. Я говорю, шо:

Вже ми коник вороненький
Копитками йграє,
А срімними підківками
Мураву вриває,
А фостиком золотеньким
Сліди замітає.

Пишуть д'мені побратими дрімненькіі листи: «Ой га,— кажуть,— пане вотамане! Не на те ми на вотаманцтво тебе клали, аби ти з файнов любков цулував си, а на те ми тебе на вотаманцтво клали, аби ти нами провадив та й поредок нам давав».

Маруся все ж не могла зрозуміти відразу.

— Та що таке? В чім річ? Що ти говориш?

— Те, шо чуеш. Маю йти відцив. Вже сми си забарив поренно отут із тобов через тоті смуччі очі. Вже пішли полинули поголосочки про мене, а мое таке — сама знаєш іке. Йк імут — присиле добре. Ой, добре присиле! Вже не меш тогди цулувати.

Все те робило на Марусю вражіння грому з ясного неба. Як, що, звідки?.. Хто це хоче відобрати у неї оці хвилини забуття, безпам'ятного щастя? Хто вирвати хоче з вирів кохання?..

Старалася осмислити! Серце затихло в грудях. А опришок сидить, близько нахиляється, півговорить, півспіває, заглядає в очі. І пісня його про розлуку, про віковичну тоску, змію люту...

Маруся заплакала. Стооким потвором глянула на неї нуда плебанська і перекривила. Знов!.. Знов те саме, порожнеча безмірна! Але тепер вже не буде сил все те знести, не буде сил витримати.

І плакала ясно, дощисто, дрібонькими словами говорила, жаліючися комусь на кривду, на образу незаслужену.

Опришок обіймав, голубив, щось приговорював і пестив. І сими словами, і обривками пісень то заспокоював, то знов доводив до рясних теплих сліз, а потім, коли Маруся вже виплакалася і сиділа зламана, тяжко задумана,— сказав два слова: «Ідь зі мнов...»

— Ідь зі мнов,— говорив хвилюючися,— ачей же ше й нам із тобов місяченько засвітит. Ачей таки ше й нам із тобов сонічко загриєт. Шо тепер на полонинках — рай. Ци хтіла би-с із'їсти шо — я ті всего на-несу аж із самого Косова, що лиш твоя душа забажит. Хтіла би-с файно си носити — такого ті лудія мудрого вистараю, що най цісарова сі сховає. Коні меш мати такі, ек у пана мандатора, а на слуги всі мої легіні ті стануть і я сам напередовец.

Півсвідомо слухала тих шепотів Маруся. Обняла однією рукою опришка за шию.

— Не треба мені ні лудія твого, ні коней. Треба мені лиш твоєї любові...

— А ци я ті не люб'ю?

— Так, так, але... видиш... Паде чоловік у пропасть. Глибоку, бездонну. А летячи, ухопиться одною рукою за корінчик. І повисне на нім, на тім корінчику. І висить, і господа бога молить: «Умоцни, боже, корінчик сей, бо зависло на нім жите людське...»

Опришок не розумів.

— Ну?

— Ну, от і я... Лечу в пропасть. На твоїй любові зависла і долю свою, і життя, і все... Поможі ж мені утриматися.

І сумна щирість сих слів, і глибина, що почувалася в інтонаціях голосу, то злякало опришка.

«Ой га! — пролинуло у нього в голові.— Ци не колесо млинське я си на шию вкладаю?»

А потім трухнув головою, повторюючи свою любиму приговорку:

— Все байка — коби лиш ми здорові! Вже... йкос...

І не образив ні одним необережним словом, не злякав ні одним рухом. Як голуб воркував цілий вечір, приспівував якісь колисанки, грав на флюері і говорив, говорив, говорив, мов певно знаючи, що його бєсїда має щось із чарів у собі.

А коли прийшов час розставатися, піднявся, випростався в увесь свій могутній зріст.

— Ну? То йкий же в нас буде рахунок із тобов, молодичко?

Ой упали кежки зимки
Понад полонини —
Заплати ми, файна любко,
Шо ми си любили.

Не грошима, лиш самов собов. Даю ті добу на роздуму. Єк любиш,— кидай свого попа, йди вночі суда — я вже му тримати коня недалічко, подамо си на Чорногору! На простори полонинські!.. А йк-єс усмакувала в книшах та в саландарах попівських — декую ті за свою пайку, рєшту най піп доїдат. Не згадуй лиш нашої розмови, до цього каменя не ходи, бо мут те згадки їсти гірш чїрвака неситого. Спи нічми кріпко, снї від себе гони, аби не замучили. А попа свого вбїймай дуже-дуже — най ті си здає, шо то Дмитро Марусек, шо вмів тебе так цулувати, вбїямати. А тепер — гости здорова!

І не встигла отямитися Маруся, як опришок у два скоки був уже у неї над головою. Ухопився за гілку смєреки, випнувся — опинився ще вище. Махнув крисанею:

— Я чкаю! З конєм! Вийдеш — добре, не вийдеш — друге добре. Тогди хїба бери на памнетку цесе пюрце — най хуч дурничков мене згадаеш.

Вирвав павине перо з крисані і кинув. Воно летіло капризним зигзагом і впало коло самої води. Маруся борзо схилилася, аби підхопити його, а коли підняла голову,— опришка вже не було.

Щез. Тріщало галуззя угорі, котилися дрібні камінці.
— Чекай! Дмитре! — крикнула.

Довгим призивним свистом відповів опришок і — все стихло. Маруся сама лишилася в лісі.

Зробилося страшно. Ліс відразу став ворожим, і в шумах його чулися погрози. Віти простягнулися хапати,

з-під каміння змії вилповзали. Ще хвилинка — і стане впереду хтось оброслий, безформений, обрубаними ногами загородить доріжку, простягне криві руки і зарегоче.

Вся похоловши від незрозумілого жаху, через три камені відразу скакала Маруся, бігла, бігла, притискаючи лиш павине перце до грудей. А за нею гналася в беззвучнім топоті тисяча лісовиків, всі старі пні підскакували, усе коріння з землі підіймалося, а невидима сила каменяччям гупала услід, та таким великим, от ік би стів¹.

ХІХ

Уже знала, що піде.

Лиш ступила ногою на брудне подвір'я, лиш почула, як о. Василь сварить когось в оборі, відсапуєчи, пригадала, що, певно, трясеться у нього воло під молодим, але вже остаркуватим лицем,— і вже знала, що піде.

Проганяла від себе цю думку цілісіньку ніч, очей не змруживши ані на хвилинку, але відогнати не могла, і в'янула, і покорялася. Хотіла лякати себе будучиною, але картини виходили нестрашні, блідонькі, і пригадувалася буття фраза Марусяка: «Хто ме знати, що буде? А поки що — гулеймо, любко!»

Ставав легінь перед очима, як живий,— і все закручувалося в непримиримім танці, шаленім, запіненім. Не дишучи, розкривала очі в тьму, а коли пригадувала собі, як там, у своїм покою, хропе тепер о. Василь і слина тече йому з кутика губ,— готова була ту ж хвилю скочити і летіти до свого Дмитрика й кричати: «Де кінь? Де тисяча коней? Нехай несуть мене далі, далі, за Чорногору, щоб не чути мені нічого, не бачити, не знати».

На слідуєчий день встала вся розбита, з великими чорними кругами під очима. І ходила затроєним привидом, кочела си поміж чотирма стінами, як камінчик по столі. Не було страху, вже би їхала хоч зараз — коби лиш все те відбулося якимось без неї. Щоби хтось прийшов, узяв за руку, вивів, посадив на коня, цикнув.

Чужі всі були, чужі доокола. Вороги. Знала, що

¹ Стіл.

якби попробувала розказати кому-будь, от хоч би цьому спасителеві, що стоїть сплижеве розп'яття на столу, — то й він би зрадив. Стара їмость кричала би на все село, о. Василь линвами би в'язав, а слуги з кіллям обістали би доокола і грозили би сокирами.

І ненавиділа всіх, і нікого їй не було жаль. Най лишаються, най знають, як то їм буде без неї. І ходила, оглядаючися, мов затравлений звір, боячися кожного уважнішого погляду; всі здавалися їй скритими шпіонами.

— Ага, ага... Поглядаєш так, мовби то й нічого, а чортову думку маєш. Дивишся — чи не беру я з собою чого в дорогу. Не бійся, не бійся, нічого я не буду брати. От так-таки нічогісінько. Нехай веде мене голу, коли любить. Я не маю віна, піп не напрутав для мене. Най бере мене голу. Коли люблять, тоді одежі не треба. Одежі треба по любові, а я не хочу. Хочу любити без кінця, хочу умерти в любові.

Вийшла на церковну царинку.

Злетів спокій на душу, утихомирення. Рівно тепер стелився шлях впереду. Не хотіло би ся лиш обману. Що от тихцем викрадатися, вікном лізти, затримувати віддих — фе... Ліпше би піти, стати перед ксьондзом і сказати: «Отче Василю! Ми з вами не дібрана пара. Бог велів мені бути матір'ю, але не від вас — чи ж диво, що я піду за батьком своєї дитини. Не спиняйте ж мене і забудьте, коли зможете...»

Так би сказати. І поцілувати в чоло.

Але се ж неможливе! Та де!.. Злетіло би ся ціле село, сто погоний пігнало би усіма грунями. Відбивали би, рвали би з рук, кров би полилася. Ні, ліпше вже так. Хоч і не гарно крадьки, але що ж, як інакше не можна.

Сіла, підперши голову рукою. Рівна утома млавила тіло... так би ся спало...

Десь вулицею іде п'яний гуцул. Се Тимофій. Певне, вже посварився з кимось з роботодавців і от тепер викрикує свою досаду. І чим далі відходить, тим дужче кричить:

— Гадаєш, багачику, що ті не прийде на біду ні-

коли? Не бій си! Сороківці тоті не допоможут, ік приїде си вмирати, ає. Зійде й на те смерць із неба сего, буде потинати та ще й добре. Бо то над багача нема биршого грішника у свікі. Людочки-и!.. Йк бесте знали, йкий багач грішний перед господом богом! Бо він не нашої віри, він песячої віри. Він ек слугу токмит, то на таку симбрилю, шо най би го шляк трафив. А витак, ек недогода — гет проганее та й вже. Та ще добре, ік ребро ті не поломит! А ти йди з хати, ек не вмийтй, та й нема ті ні поради, ні розради.

Якийсь газда крикнув йому з двора:

— Шо, Тимофію! Уже?

— А вже, брачку, вже-е. Іду дзвонити по багацькій душі. Ви, люде, йк умре де багач, кличте мене дзвонити: то ми раз люба робота, ає. Лиш я вам шос іскажу: му дзвонити, але ік сеті посторонки дадуть сі вфатити. Бо то не гадайте собі, люде,— не до кожного грішника дадуть си ймити посторонки, ой не! Я правду кажу, кобих так здоров, бо я вже знаю. А йк цес проклетюк гигнет, шо мене вигнав, то ретенно си не дадуть, бо цес ме мати на тім свікі найбиршу трепону. Бо то пес, а не чоловік! Найбирший котев йому дадут на тім свікі, найгоречішу цмолу!

Тепер уже кричав так, мовби йому платили. На дзвінкіших словах натужувався весь, червонів і бризкав слиною. Не ставало йому горла.

— Та то пес, а не чоловік!.. Я в него робив, бог дай би йому бирше не діждати, аби в него крискенин працював. А він чим мене годував? Бурешков з чірваками? Мой!.. Так ти так слуги гудуеш? То такі багачі ув нашім ув селі? То бінний го обсапає, й сіно му зробит, і маржину перелітує, а ек узимй йди до багача, то він те у віконницю ме котюгов тровити. Та на жінку кричит: «Замкай, жінко, браму, бо гість файний іде. Зголоднів уже — іде за зерняти». Та прийди д'нему, а брама підбита, а кутюга остатні холошні дрет. А най-ко божа весна лиш настане — ого! Тогди зблага багач говорит, ой зблага! Тогди берет бука в руки, та йде від псів боронити, та ше на кутюшку сварит: «Ги, встекла би-с! Завостро пантраеш порогів. Най ідут люде до хати, були би здорові. А то через тебе й моя травка не роблена буде...»

Маруся слухала, прижмуривши очі. В тихім повітрію кожне слово було чути, як коло вуха. Сонце виглядало з-за дашка й так приємно гріло в спину. Вигідно якось сілося... заплелися, заснувалися сіті перед очима... якась трава колисалася... жовті птахи безкрилі літали...

...І прокинулася лиш тоді, як стара їмость, лагідно торкаючися плеча, будила:

— Марусе!.. Що се ти прийшла під церкву спати?.. Ото, господи!..

Маруся півнепритомно усміхнулася.

— Іди додому, голубко. Де ж таки то видано? Ото, господи!.. Ще би хто побачив, не дай, боже... Іди, іди до хати. Я постелю тобі, та заснеш. Мабуть, не спала сеї ночі, правда? Ну, йдім же, йдім,— і вела, і підтримувала, мов тяжко хвору.

Стидно... Стидно стало Марусі від сих ласкавих слів, від сеї печальності. Так би й кинулася на шию, так би й крикнула, ридаючи:

— Ох, не жалійте мене, не жалійте!.. Багато зла хочу я вам зробити. Не плачте, бо будете ще другими сльозами плакати. І не голубте мене, бо скоро будете проklinати.

Але стрималася, не сказала нічого. Ішла покірно, далася положити.

Стара їмость причинила вікно, щільно затуляючи кожну дірочку, куда би могло прокрастися сонце. Потім вийшла навшпиньки, і чутно було, як вона зацитькувала шепотом наймички:

— Та замовчіть же ви, бога ради! Що на вас напало? Їмость сплять, а вони... Ото, господи,— не дадуть і заснути.

Але дівки, шкробаючи бараболі, вже не могли втриматися, і як тільки стара їмость виходила, порскали сміхом у рукави і тупотіли босими ногами, задихаючися.

XX

Маруся не спала. Серце нило одностайним рівним болем. Мов приготовлялася до якогось неминучого злочину, до якогось доконечного святокрадства. Хотіла

би бути терплящою, але що ж робити, коли вже так складається.

— Пощо він дав мені добу на роздумування? Чому не пірвав, не кинув на коня, не погнав? Я була б тоді невільницею, а не грішницею. А тепер — сама, сама йду до розбійника. А не йти — не можу.

Знала, що якби рішила не піти, то хіба би мусила відразу й руки на себе наложити. Все одно опришок, як демон, мучив би її привидами півночі, омерзив би кожен крок в домі, затруїв би повітря й їжу. Тому йшла.

— Може, я не знайду того, чого шукаю. Може, проклену сама себе, і світ увесь, і годину ту, в котру рішлася йти,— але мушу. Мушу.

Корилася.

Тихо бриніла заблудькана муха на шибі. То замовкала, повзаючи по склі, то знов співала фальцетом, заплутавшись в складках занавіски, а коли попадала в щілину між рамою й склом, дзижчала нервово і спішно. В покою пахло воском і якимись травами.

Лежала з одкритими очима. В одну ніч з лепетливого метелика виросла жінчина, поглибилися очі й ріжчою стала лінія уст. Уже входила в світ, несучи й своє «я»; уже перестала бути неодушевленим предметом для переносування, перекладування, цілування... «А я? — мов спитала твердо, усією своєю істотою.— А мене хіба не треба запитати? Де ж мое — «хочу?»»

Витягнулася. Прижмурила очі. Вчора ще не вміла важити, не знала цін на життєвім ринку; сьогодні вже важить — і поволі приходить свідомість конечності.

Свідомість конечності! Приходить, заволодіває і не лишає вже місця найменшому ваганню.

— Так мусить бути. Я не знаю чому, але так мусить бути і так буде.

І вона не малювала собі будучини ані рожевими, ані темними фарбами; попросту не хотіла підіймати завіси. Цілком покорилася, віддалася — і це заспокоїло.

Стара імость входила пару разів, тихо, тихесенько прочиняючи двері. Маруся прикривала тоді очі й чинилася сплячою. Старушка хрестила невістку здалека дрібним хрестом і ще тихше виходила пріч.

Маруся не встала й до вечері. Важко було би бачити мужа. Він ще міг би запитати, чого вона така смут-

на, а вона могла би відповісти: «Бо сеї ночі тікаю з опришком у гори».

Роздяглася, лягла. Спала вона тепер в окремій покоїку, бо так ще давно зарядила стара їмость. Бабця було прийшла, сіла коло ліжка, хотіла побалакати, але Маруся сказала, що чує себе не зовсім здорово і потребує спокою. Се було жорстоко трошки — але що ж робити?..

— Ну, то я лишу двері трохи відчиненими, добре? Бо як випадком треба буде тобі що уночі, то аби я могла борзенько прийти,— добре? Або я ляжу тут, у тебе, на сій канапі,— добре?

— Ні, ні, бабцю. Ідїть собі й лягайте цілком спокійно, а двері кріпко зачинїть. Я чую, що жадної небезпеки нема, лиш спокою хочу.

Переглянувши вдсятеро, чи все є, чи не бракує чого, вийшла нарешті стара їмость, але Маруся знала, що вона не раз ще підїде на пальцях до дверей і буде надслухати, притулившися вухом.

От і почалося!.. Почалося воно, безсонне, безконечне темне чекання. Треба вичекати все: і нім, вилаявши по раз останній наймита за коні, ляже о. Василь; і нім стара їмость віддасть всі прикази на слїдуючий день, перемовить усі молитви і ляже нарешті на скрипуче ліжко; і нім наймички перестануть торохкотїти ложками, посудом, наколять трїсок на завтра, гупаючи поліном об долївку так, що аж хата трясеться; і нім полягають потім на купи свого лахміття, і позатихає хихотїння з-під верет, і зморить сон, корявий, як шкіра підшовна; і нім пес перестане, гримлячи ланцюгом, гризти кїсть, а кїтка, за днини ще забравшися на стрих, перенявчить у різних кутках, беззвучно перебігаючи, а відтак, шкробаючи нїгтями, спуститься десь по стїні й скочить в м'яку пропасть.

Тодї затихне все в плебанїї... Темні хмари котитимуться небом, не зупиняючися над закинутим у середгїр'я селом, а коло церкви диким первобутним ревом густиме сторож у рїг. І дивні звїрячі звуки гвалтовно й безтолково будуть рватися в усі сторони, продиралися в ліси, вверх потоками і долетять до Дмитра...

...Він сидить уже, окутаний привичним укривалом ночі, сидить на великїм каменю-жертвеннику, утопивши безрушні очі в білий гребінчик піни. Зупиненим кавал-

ком блискавиці блищить стволіна кріса за плечем; придавивши мох собою, лежить поблизу важка бартка, а десь вище у лісі, на мокрім від потаємних джерелець плаїку, стоїть прив'язаний кінь і пряде ушима, прислухаючися.

...Тихо зсунеться з каменя чорна тїнь... упаде на руки опришкові... Він здушить в обіймах, розум відбере поцілунком і так, цілуючи, понесе високо... Се буде вона, Маруся...

І ся гадка уже запалила, уже відогнала всі останні, уже хорою нетерпеливістю наповнила кожний нерв. Вся напружилася Маруся. Лежала без руху — а мов бігла на гору скільки сили. В висках стукало молотками, мозок вертів шалений вир обірваних слів, проскакував глупий мотив глупої польської пісеньки, а все покривав, все давив собою трикутний топїт:

Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та!..

Галопував невидимий чорний кінь, і дзвеніли стремена, мов дзвони церковні, і гриміли вистріли з пістолів.

А коли настала хвиля робити перший рух на постелі, Маруся не знала, що з нею діється. Здавалося, лиш поворухнеться,— і гримне стеля, захитаються стїни, і ліжок полетить в безодню кудись.

Мов гострим ножем, різало поволі протяжливе скрипіння ліжка. Маруся затисла зуби... А ще ж убиратися, а ще ж відчиняти вікно, лізти. Скільки звуків, яка маса звуків!.. А вікно на защіпці, буде торохтїти, як гармата. Треба було приготувити все за дня, дурна, дурна...

Почала було одягатися, але не могла. Руки дрижать, цокають зуби, взагалі буря шелесту й шумів. Ні, вже ліпше надворі одягтися. От треба вікно відчинити. Вікно!.. Вікно!..

Се ворог був лютий! Се був доноситель! Не умоли ти його і не вмилосердити.

Бралася за нього ніжно, як за новонароджену дитину. Всю лагідність свою перелила в пальці — і отворяла...

Але вікно було старе, давно забуло молодість і її пориви — де йому було зрозуміти. І зарипіло паскудним старечим ехидним рипом, от як злобні старі черниці ловлять на гарячїм учинку молодих послушниць і хихотять потім, бризкаючи слиною, шиплячи змією, випльовують гострі жалючі слова,

І, зачувши перші звуки того скрипіння, з невимовленим прокляттям рвонула Маруся вікно, мовби, розмахнувшись, в лице ударила.

Смілих бояться. Холодне вогке повітря одразу війнуло на Марусю і окутало, наче простиралом. Зітхнула повно, широко.

От тепер уже найголовніше зроблено. Блузка, спідниця під пахою. Взяти б хіба ще черевики. Впрочім — най лишаються, ніколи буде їх узувати — вже ж пізно. Впрочім — уночі можна ногу наколоти. Ліпше візьму.

Стала коліньми на підоконня, спустила ноги і повисла. На обнажене тіло віяло холодом від землі й роси. Шукала ногами опори, але не знаходила; лиш між пальцями заплутувалися холодні мокрі стеблини цвітів.

— Боже мій! Я й не знала, що тут так високо!

Спускалася, скільки могла; сорочка зачепилася за гачок віконниці й піднялася. Маруся висіла гола. Жах і стид обхопили її. Скочила вниз, боляче ударилася об щось гостре ногою і соромливо закуталася в сорочку, оглянувшись, чи не побачив хто.

Потім побігла садом, збиваючи росу, забувши біль в носі й загублені черевики. Подол сорочки змок в одну хвилю і хльоскав тепер по ногах. Одягнутися б... Ні, ні, ні... Не тут, не тут... Далі, далі...

Мов півгори провалилося — завив ріг. Над самим, здавалося, вухом:

— Куги-куги-куги-куги-куги-куги-куги-и-и-и-ку-у-у-у...

Потім старечий голос заспівав:

— Світе ти-ихий святої сла-ави...

Се дід дослужив уже свою вечірню до «Світе тихий». І тут лиш отямилася Маруся — куди вона йде.

Та се ж вона пішла звичайною дорогою попри церкву! Се ж вона вже коло паркана! От розвалене пресло Харучуків. Скільки разів уже лаяв о. Василь старого Харучука в церкві, завзиваючи, аби лагодив своє пресло.

— Бійся бога, Тихоне! Таже свині лазять через твоє пресло на божу царинку. Обгороди святиню, а то так по твоїй душі будуть свині лазити на тім світі, як тепер по царинці.

— Гей-га, їгомостику. Я виджу, ваші свині фурт ходе по божій царинці, та й ви їм нічо не кажете. А ци моя душа толока громацька, аби по ній свині ходили?

Так і вимовиться завжди, а пресло стоїть некиване.

Все те майнуло чомусь у голові Марусі. Вона побачила, що дід направляєтсь в її сторону, й інстинктивно присіла, закрившись, спідницями, котрі тримала в руках.

Дід ішов і співав. І ся немудра стареча пісня, тремтливий голос, і сей темний силует церкви, і сі дрімлючі величезні брили гір із затихшими лісами, з дробнюцькими хатками по убогах — все те творило гармонію тихої гуцульської ночі.

— Шістдесець і сім! — голосно сказав дід, перериваючи спів на півслові й тупнувши постолом. Се він кожну ніч, служачи вечірню, обходив церкву рівно сто разів, підладжуючи так, аби сотка припадала саме під схід сонця.

— Як пізно!.. — ледве не скрикнула Маруся. — Він уже пішов! Він не дїждався! Його нема!

«Бігти... бігти... Чим стій. З усіх сил. Упасти до ніг старому дідові й благати: «Не затримуйте мене, дідусю. Далеко оббігати маю... Пустіть мене. Співайте далі, мовби ви й не бачили, мовби ви й не чули нічого. Співайте собі далі, співайте...»

Все ж зрозуміла, що се хіба було би безумство. Змією поповзла в росистих корчах, вся перемокнувши в одну хвилю, але не відчула нічого...

Тернами, глодами позаростав «вишний» край парканів церковних — бігла. Каміння рвало, краяло ноги — бігла. Ліс насувався темною безоднею — бігла. Бігла, бігла, без дихання, з випуленими очима, закривавлена, мокра, бігла, поки не впала на груди опришкові і не повисла на його руках, як зламана квітка.

— Бійся бога, Міцько, йка есь! — крикнув.

А потім голубив... А так. Умів приголубити, залеліяти. І обігріти, і поцілуями обсушити. Умів змусити сміятися, все позабути. Бо й сам усе забув. Забув, що ранок сіріє над Єсеновом, що никнуть зорі одна за одною, що тиша передранішньою стала. І про коня забув прив'язаного, і за погоню, і за боротьбу... Сам одягав, всю цілуючи, кожний кутичок тіла, і шепотів, і обіймав... Уже зігрілася, уже сміялася щасливим смішком, уже притуляла до грудей голову опришка.

Нараз він скрикнув:

— А що діємо! Гой га!.. Таже, варе, днина! — і засичав, потягнувши повітря в себе, і схопився за голову.

А потім рвонув Марусю і, не даючи їй опам'ятатися, як ведмідь вломився в корчі, ломлячи храбуст, гілля, валячи гнилі пні.

Маруся бігла за ним. Знов бігла, але тепер уже легко, мов крила їй вирости за спиною. Землі не торкалася ногами, чуючи свою руку в залізній руді опришка. Випорхувала на камінь, перелітала через лісову багнинку і знову врізувалася в чорну глибину, без дороги, без напрямку, крутячися в шаленім колі, кличучи стволи вікових смерек до зачарованого танцю.

— Зара' буде кінь... зара' буде кінь,— шепотів опришок і тяг, тяг уперед, розтручуючи, ломлячи все по дорозі.

Вискочили на якийсь каменистий плай. Кінь шарпнувся, перелякавшись раптового появилення.

Мов пір'їну, підняв опришок Марусю на руки і посадив на м'ягенько вистелену тарницю.

— Тримай си mocno. Тут тримай си, за перед. Аби, ек кінь пошпотаєт ци,— не впала через голов.

Засміялася Маруся — так високо було сидіти.

— Поцілуй на дорогу,— шепнула, схилившись, коли опришок потужав стремено.

— Ой, нема чесу,— відповідав Дмитро, натягаючи зубами якийсь ремінець, і лиш притулився плечем до ноги Марусі і м'яко її потис.

— Вже! Тепер іми, попе, коли зумієш! — і, насадивши крисаню тугше на голову, цикнув на коня і попер вперед.

XXI

Се була шалена якась гонитва. Не людський біг, не панічна утеча, а чортвиння якесь.

Опришок так тягнув коня за вузду, що з рота бідної животини шматтям летіла кривава піна, хляскаючи на каміння. Сотню разів могла Маруся злетіти з коня і лиш незрозумілим чудом якимось утримувалася в сідлі і утримувала голову на плечах. Іноді скрикувала, летячи вже в пропасть, але на дорозі завше зустрічалось їй або залізне плече, або рука опришка і різко вертало до рівноваги. Маруся попадала знову в сідло і тоді реготала. Реготала, мов русалка лісова, що заплуталася в гілках.

— Та ціхо! — морщачи брови, з робленою сердитістю кричав опришок, а самого лоскотав цей сміх і наповняв радістю властителя.

— Зачкай, опришку! Зачкай, я ті щось іскажу! — натужуючися умисно голосом і підроблюючися під гуцельську бесіду, кричала Маруся.

— Нема чесу, попаде.

— Але зачкай, най те громовиці б'ють! — і реготали обоє, як два фавни.

Опришок, на збитки, одразу зупинявся. Кінь, розігнавшись в бігу, наносив Марусю прямо на високу стая опришка. Молода женщина підіймалася на стременах, обвивала шию Марусяка руками, мов дві змії оплітали-ся, і, стискаючи, скільки було сили в ніжних руках, пила жар поцілуя устами з уст. А рожеве небо сміялося на сході, сміялися молоді світло-зелені пуп'яшки смерічок, старий гриб під корчем гістівника розсідався від заздрості і плював чорним дрібоцьким насінням услід.

— По то лиш мене затримувала?

— А тобі мало?

— Таже таки так, шо мало. А чкай-чкай, небого, шо то ти в пазуху сховала? — і ліз холодною, приємно шорсткою рукою за пазуху, лоскотав, і реготали знову.

Химерний плай скочувався стрімголов у долину, перелітав у глупій фантазії через потік по те тільки, аби за два кроки знов перескочити назад; а потім вп'ять вибирався наверх, на крутий горб, в'ючися, як змія.

Кінь задихався. Був весь мокрий, як миша. Видко було, шо біжить з останніх сил. Погляне-погляне на нього опришок і вилається.

— І не натерхана, паскуда, а вже си замотала. Відей, дихавична.

А сам легко, свобідно, мов граючися, перескакує з каменя на камінь, рубає топірцем гілки по дорозі і свистить.

— Ше полонинку малічку перебічи...

От і полонинка ся. Аж сміється, зелена. Рівнесенька така, веселенька. Безклопітна.

Вискочили на ґруник. Божий простір розкрився перед очима, мов відхилив хто величезну завісу.

В рожевім тумані повився, поповз Черемош ген далеко, в оба боки блищучи срібною змією. Затуманіли ліси, заголублилися гори, і розстелилося горде село Жа-

б'є!.. Під усміхом сонця, під ласкою перших його променів ніжилося, поблискуючи точками нових побоїків то там, то там по схилах горбів. Темно-зелені плями лісів, яскраві пишні царинки, далекі зигзаги вориння, а над усім селом, там, ген на обрїю, могутнім віковичним сторожем стоїть загадочна Черногора. Скрикнула в радості Маруся і заляскала в долоні.

Черногора, Черногора! Ось вона, Черногора!.. Ось вона, се таємне джерело всіх рік, і потоків, і всіх народних казок, страшних переказів, легенд і ідеалів. Ось гніздо дощів, хранилище снігу, віковичне притулисько всіх озимнених і занадто гарячих! От де всі оті «Нечисті місця», «Прокляті озера», «Чортівські доли», «Дідчі верхи», всі зарослі непроходимим жерепом страшні полонини, зі схованками для ведмедів, вовків, диких кабанів і опришків! І віковичні дебрї непробитні, повні страхів непотривоженого притулку темних сил; і урвище скал з витоптаними могутньою ногою, вигризеними зубом слідами боротьби кентаврів; і вічний сніг, і виття звіра уночі, і буря, і далекий вистріл, що несеться потім з незрозумілою бистротою, б'ється об усі груди, об усі верхи, і скелі, і щити лісів.

— Я буду там... я буду там...— в нестямі солодкім шепотїла Маруся і стояла на стременах, вся переповнена незрозумілим надміром почувань. До фізичного болю чула сю неземну красоту і забула весь світ, але опришок смикав за вузду.

— Ой, нема часу, попаде, тут си бавити. Тут, на рівнім таке, шо й підгленути нас хто може. Вже тікати, то тікаймо.

Цикнув на коня і знову потягнув повід. Жаль Марусі було роставатися з цією дивною панорамою, але коли перенесла погляд на опришка,— задивилася й на нього. І він же був частиною сеї красоти, дитиною сеї природи. Не могла надивуватися легкості його рухів і сїй дивовижній невтомимості. Відміряє собі величезні кроки, скаче, м'яко тупаючи постільцями, повід весь час натягнутий, весь час кїнь ледве встигає, вже змордувавшися вкїнець. А коли вбїгли знову в лїс, кїнь зупинився, задрижав і захитався.

— Ой га, шкапе!.. А най би те вовки роз'їли з таков їздов. Йдїм піші, Міцько, бо з того коня вже нічо не буде.

Маруся скочила.

— Давай руку. Тримай си моцно.

— То ти й мене так будеш волікти, як шкапу?

— А ти гадала!.. Ідім, ідім — нема часу.

— А кінь так лишиться?

— А шо я го нести ше буду, ци ек? Тут є на него газда, не бій си. Йдім.

Пішли. Власне кажучи, побігли. Або, ще вірніше, опришок ішов, а Маруся бігла. Знов лісним плаєм, про-топтаним спеціально на те, аби ломити на нім ноги, карк, перебивати ребра.

Щохвилі шпоталася Маруся то на каміння, то на коріння, ховзалася на мокрих горбиках, але опришок підтримував її в повітря, мов жива рухлива скала. І так любо, так невимовно приємно було опертися на цю скалу.

Звідкись долетіла ледве чутна хвилечка запаху диму. Маруся потягла в себе повітря і оглянулася. Крізь дерева, недалечко, видно було: сизуватий димок переплітався між стволами — хтось ранню ватру розіклав. Або пізню притримав до білого дня.

Маленька толічка. Горбок землі, а з нього в'ється димок. Коло горбка ковбчик, а на ковбчику щось коряве в постаті сидячої людини. Се й єсть людина, але мов зі старого дуба вирубали сокирою в кілька ударів безладну подобизну чоловіка і то так, з корою, геть цалком усьо. Зашкорубле кожушище, на котре зложилося, мабуть, дванадцять баранів, до решти крило в грубім своїм чотирикутнику останні лінії, які могли би скорше нагадувати постать людини.

— Єк спали, Юрчику? — весело крикнув Марусяк.

— Гарс¹, шо ви.

— Декуват за добре слово. Не спав-сми сеї ночі, бо на польованю-сми був.

— Вполював йке покетко?

— Чіму ні? Добрий стрілець усе стрілит. Диви си, йкий файний пташок у сильце впав,— і повертав Марусю в усі боки.

Вона сміялася, Юрчик дивився, пихкаючи люлькою і спльовуючи.

— Угу. Мнесце свіже. А де-с коня мого дів? Збавив?

¹ Гарзд, тобто добре.

— Пропав, браччику, твій кінь. Але не бій си. Це я тепер лиш бінний на коні. Зачкай троха — я ті таким огером відвдечу си, шо ф-фа!

— Сідай, припучувай, аби твоя попада на ноги не впала.

— Най привикає. Нічо їй си не стане. Нема чесу припучувати. Вже мої легіники, відей, мене сварут. А й з-перед погоний тра си забезпечувати.

— Піп ме відбивати?

— Попа не бийно, але за попом сотка уймає си. Та же такого не чувано.

— А не чувано, правда. Флекєв із тебе, Дмитрику... Марусяк задоволено підморгував.

— Русначки си навкемили. Захтінка взяла ше й лецької керви.

— Я не ляшка! Я теж русинка! — бойко втручувала Маруся, поблискуючи оченятами.

— То так у нас си говорить на панів. Бо то, варе, рахувати, оннаково лехи. Крискенин — то онна віра, а пани — то вже цалком... май інакша віра...

— Ає, ає! — підтримував Юрчик. — То таки так. Пана не гріх убити, оннаково, ек коршмаря. У него не наша душа.

Марусі дуже подобалася філософія, і взагалі їй хотіло би ся поговорити з сим дивним лісовим дідом, але опришок не дав.

— Ой, ідім, Міцько, йдім. А то меш замість Черногори — дома ночувати, замість Дмитра — з Василем спати.

Дзвінко реготала. Ухопила за руку опришка і потягнула за собою, дрібно перебираючи ногами.

— Дай, боже, щістя, дідочку-у! — кричала впівоборот.

— Госкить здорові.

Дмитро зупинився. Щось подумав хвильку, потім сказав:

— Ци ше тобі, Юрчику, не навкемило си?

— Ше ні.

— А йк си прикучит, іди д'мені. Бігме, не меш жєлувати.

— Єк схочу, — прийду.

— А знайдеш?

— Ой га!

— Дай боже.

— Ходи здоров.

Коли відійшли трохи, Маруся спитала:

— Що то за дід?

Дмитро здвигнув плечима.

— Ото ми раз диво з того діда! Сидит сам у лісі, як медвідь, та й нічо му не тра. «Я,— кає,— Юрчик Неклопотана Голова! Йкби я,— кає,— свою голов заклопотав, то би всі гори звював».

Дмитро розреготався.

— А чим же він живе?

— А дідько го знає, чим він живит си. Медвідь — ну, медвідь та й вже.

Маруся вже стомилася. І то до крайності.

Безсонні ночі, одна й друга, сердечні тривоги, а потім оця гонитва шалена гірськими пляями виснажили її до кінця. Висла на руках у опришка, як травичка скошена.

Дмитро чухався.

— Ой га, ек же ти, Міцько, зів'ела, сарака! Шо ж мем робити? — і шкробав у голові немилосердно.— А ше Бистрець! А ше д'горі кіко!.. Йй-га-а... Тра жичити.

Посадив Марусю під смерекою, а сам пішов. І довго його не було. Уже дуже високо стояло сонце, день білий був надворі. Маруся відпочивала, простягнувшись, кожною фіброю свого тіла; думала, що, може, засне, але не могла від надзвичайного перетомлення. Потім дрімала, і прокидалася, і знов дрімала. А потім таки й заснула нарешті і пробудилася тільки від свисту.

Опришок біг із лісу й свистав. Притаскав і тарницю, і підклад, і все.

— Ідім, ідім, ідім,— кричав на бігу.— Тамечки на царинці кінь. Будем бічи дорогов, най їх шляк трафит. На-ко букату кулеші, бо-с не їла нічо, сарака.

Сідлав коня і лаявся: перспектива бічи дорогою цілком не усміхалася йому, бо се значило розкривати частину своїх карт. Але з огляду на Марусю — годі було інакше.

Кінь осідланий. Знов Маруся високо на сідлі, і знову починається гіньба. Кобильчина попалася труська, підкидала так, що світ в очах перевертався. Але Маруся відпочила троха і чула себе свіжішою. А потім і зовсім забула про свою втому. Як прийшли нові місця — Би-

стрець з його водоспадами, вузькі щілини гір з ревучим потоком на дні, нові верхи, нові комбінації світла й тіней,— скрикувала від радості на кожному кроці.

Високий плай, крутий,— на Гаджину. Зелень така буйна, що кінь плутається в травах на битій стежці. Багато чула Маруся про сю Гаджину, про її буйну цілющу рости́нність, про величезні простори, укриті найрізноморднішими травами й цвітами, але те, що побачила тепер, переходило всі оповідання. Казкові рисунки килимів, вікові смереки чорні в тінях, невичерпане багатство всяких ягід, овочів, стручків, і все те червоніє, синіє, зеленіє, жовтіє. Покотитися хочеться, забрати в руки всю ту розкіш і не розставатися з нею.

І Маруся шохвилі зіскакувала з коня, забачивши то надзвичайної величини китицю дзвіночків, то невидані ще нею квітки чисто гірських рослин — біждерева, оделену, ростопасті, кедрового зілля. Дмитро усовіщував.

— Та не штрикай так раз у раз, Міцько. Таже ти труджена шос, та ше й гірше натрудиш си.

— А коли ж тут так красно. Я завидую вам, опришкам, що ви завше жиєте у такій красоті. Не диво, що в сих розкошах можуть виростати такі молодці, як ти. Дай же я тебе поцілую за се.

— Гей, нема чесу, нема чесу,—жартома відбивався опришок, відхиляючися убік. Маруся простягала до нього губи, він відбігав, сміючися, вона за ним.

— Аяй-яй! Соромив би си від челіді утікати. А ще опришок си називає!—і сміялася, аж цвіти дзвеніли.

Відтак падала на розкішний килим трав і качалася в нім, як німфа. Простягала руки, купаючи їх в сонячних променях, зскакувала, ставала на коліна, мов молилася, в якімось захопленню неземнім, в якімось переповненню.

— Укікай, укікай, Марічко! Гонють ци за нами! — нараз починав кричати опришок.

— Ну, то що? Нехай. Нехай ловлять — аби разом. Нехай вішають — аби на однім шнурі.

— Урвет си. Та я ше не хочу си вішети сегонне.

— І я не хочу. Лови-и!

Кинулася бігти плаєм, легко перескакуючи з каменя на камінь. Десь скочила убік, сховалася за смереку,

притаїлася. А коли Дмитро підійшов до того місця, кинулася йому назустріч із криком.

— У-у-у! Вовк іде.

Опришок хапав її в обійми; виховзувалася, мов змійка, бігла, опришок за нею. Почалося польоване. Як тисячу літ тому.

З реготом і вискотінням Маруся, мов метелик, робила найнесподіваніші повороти і збивала тим з толку опришка. Дмитро, не дивлячись на те, що робив кроки по сежневі, в жаден спосіб не міг її піймати. От схопить уже, гагакнувши, але вона, мов угор, вислизне з-поміж пальців і знов пурхає між цвітами, пташком взлітає на великий камінь, шурхається вниз. Ледве доторкнувшись вершків трави, знову в'ється, знову блискотить і регоче, регоче.

— А таки не зловиш!.. А таки не зловиш.

— А встид ми буде, йк не йму!

І, напружившись, скакав, мов олень-рогач, гнав уперто, з дикою первобутною силою,— і під натиском сеї сили, упала Маруся на траву, регочучи й задихаючися. Опришок повалився на землю коло неї і цілував, цілував, нахабно, по-розбійницькому...

Відограли-згадали давні, давньовічні лови. І їх солодкість взяли, і торжество покорення, і покірності...

А потім, відпочиваючи, говорили о чимось. От так, аби говорити. І любовно стежили, як ворущатся губи, як над головами високо-високо проповзає срібна хмарка і сипле діамантами, осліплюючи очі.

Кінь, зриваючи зубом верхки трав, підійшов до них і дивився, пережовуючи. Пахло міцно рослинними оліями й соками і збирало на сон...

З чистою усмішкою на устах тихо задрімала Маруся, беззвучно віддихаючи. Повисла на руці у опришка. А він, розм'ячений любов'ю і теплом, тримав руку все в однім положенні. Аж занімала.

— Най їх дідько бере. Повісят — повісят.

XXII

Опришки стрінули Марусяка, як князя, а Марусю, як княгиню. Зчинили таке гейкане з пістолів, що аж ясні полонини димами вкрили. Чомусь раділи усі страшенно.

На обід посідали за величезним, найбільшим каменем. Варили якесь м'ясо, вибираючи шерсть пальцьома, краяли буджениці грубими букатами, ковбаси тверді, як патики; розкладали на листах будзи, бриндзю, бануш колотили — словом, справили таке сето, що хуч би й на храм.

Переголодніла Маруся їла, як ніколи. Все їй здавалося надзвичайно смачним, опришки так гречно припрошували, мов які шляхтичі. А як поводи́ла очима доокола — дух захоплювало.

Синь, синь і синь... верхи, верхи, верхи, мов застигли блакитні хвилі, а по них ходять зблукані тіні хмар. Далека Говерла півприкрилася прозористим серпанком і задумалася. Шпиці пописалися Ребрами, яскраво відсвічуючи на сонці; а там розлігся масивний Піп Іван, мов мертвий колосальний звір задубів.

А тут, коло каменя,— буйний свавільний квітник барвисто вбраних людей. Червоні яскраво сардаки, узорчисті химерні киптарі, ремені, биті спижем, крисані, блеховані в білих, синіх, зелених перах, готурах, павичах, з блискотками й дармовисами, пістолі й кріси, кинені в шувар. А троха осторонь позмітувані терхи лежать купою, пасуться коні; веселі вигуки над вогнищами, розкотистий регіт, а над усею тою дивною в фарбах і комбінаціях картиною, рядом із сонцем, в безмірній вишині парить орел, і зрідка долітає звідтам, з небесних просторів, спокійний клекіт.

Мов у казці!.. Очі протерти хочеться — чи дійсність це, чи фантастичний сон. Але то не сон. От міцною рукою давить за стан опришок, а другою підносить чарку з горілкою до губ.

— Але ж пий, Міцько, то солодке.

Відбивалася руками.

— Не хочу, не хочу, не хочу! Я ніколи не п'ю! Я зроду не пила.

— Шо з того, шо-с не пила. Ти зроду і в полонині не була, а тепер си знайшла. Пий!.. То наше жите таке— прото легінське!

І перехилював за стан навзнак, лляв смердючий напій у зуби. Опікало вуста, язик, задихалася Маруся, але мусила проковтнути.

Під голосний регіт усіх опришків сиділа потім кілька

хвиль остовпівши, роззявивши рота і вилупивши очі, без дихання.

— Ади-ади-ади! Ік струг!

— Тепер їй дулю ссукай та під самий ніс — не ме видіти.

— Ти заїж, Міцько, заїж. Маєш ковбасу,— і совали їй в розтопирені пальці чорну, як обгорілий патик, ковбасу, буджену ще, може, п'ять літ тому. Рубали сокирою на ковбчику.

І довго не могли заспокоїтися — так уже їм смішно було з Марусиного пиття. То один, то другий все щось пригадає, приліпить.

— Диви си, шо то є,— дерленка панцька. А наша челідь дме горівку й не закрити ці.

— Йка си вдасть — ше ліпше від легіня.

— А шо? От ек у мене раз була, браччики, любаска з Підзахарича. Так я ті скау, браччику...

А потім у Марусі дуже шуміло у голові, хотілося реготати до нестями, перекидатися. І всі хлопці здавалися такими веселими, жвавими; могли би кидатися на неї всі, от так гурмою. І качали би ся усі разом по траві, і реготалися, і валилися одно на одно.

Легіні, може, були й недалекі від того, лиш не догадувалися. Розпалювало сонце, їда, горівка розбурхувала, і всі бажання окрилювалися фантазією. Присутність жінщини дратувала, виводила з рівноваги, хотілося щось такого устругнути, аби дивно було. І били дуже один одного по спині, приговорюючи «браччику», і виверталися, як кльоци, під промені сонця, чіпали Марусю словом, рукою, а вона бойко віджартовувалася і реготала до сліз.

— А шо то на тобі лудіне панцьке? Ади, йкос не пасує суда.

Дійсно не пасувало. В барвистій сій товпі, де кожна лінія, кожний рух і тон кричали, де все віялося, бреньчало, дзвеніло,— плямкою непотрібною здавалося простеньке платтячко Марусі, вузько нап'ялене на маленьку, вуглу фігурку, загублену в лісі оцих мощних спин, сажневих пліч і лопатуватих долонь.

Марусяк скочив.

— Ой га, хлопці-побратимчики! Ци не має хто йкого лудіня челідинного у бесагах? Заплатив бих файно.

Крунули си хлопці зі сміхом, жартами кожний до свого добра. Розмітували бесаги, брали, витягали. В одну хвилю виросла перед Марусею ціла купа всякого жіночого фантя, береженого опришками для своїх метрес. Пацьорків було стільки, що з ніг до голови можна було би обвитися. Взагалі найбільше мали опришки всяких побрязкачів, бо на того, ади, челідь найбирше лакома.

Маруся зануряла по лікоть руки у те багатство і сміялася. Сміялися й пацьорки тонким ніжним дзвоном, і опришки сміялися, і сонце, і усміхнулась навіть, здавалося, вічножурлива Говерла на далекім обрію.

— Ано-ко, но-ко — перебирай си у наше.

— А де ж я буду перебиратися? Чи не тут, перед вами?

— А хуч би й так! Ми не боїмо си — вже сми виділи пару разів на своїм віку. Та вно вже не таке й страшне.

— Ае — не страшно!.. А коби виросло з вола, то би не знав, що воно й таке.

І реготали. Всі реготали. До одуру.

— Перебирай си, перебирай си тут. Оннаково нема де си сховати.

Маруся глянула доокола. Дійсно, сховатися було ніде. Скільки око обхоплювало — всюди рівний, трохи вже припечений сонцем жовтий простір. Іди хоч на двадцять «прутів» — все одно буде тебе видно.

Дмитро стежив очима за поглядом Марусі і, усміхаючися, мов відповідав на думку:

— То вже ми собі такі місця добираємо, аби не мож було підлізти. Перебирай си, не бій си — ніхто тебе не з'їст.

Марусі шуміло в голові. З якимось нахабним реготом розстібувала гудзики і скидала з себе одягу; а коли упала спідниця й двома кроками виступила з неї Маруся в одній сорочці, гомін пройшов між опришками. І завстиджена, і з мимолетним почуттям якогось торжества від невимушеної сеї мужської похвали, хвилюк стояла Маруся, вирисовуючи гнучкі лінії на тлі синєви небес, мов сама любуючися і дозволяючи любитися собою.

Потім, соромливо нахилившись, хотіла борше одягнутися. Тягла до себе запаску за один кінець, а Марусяк ухопився за другий.

— Чкай-но... Змітуй і сорочку...

— Ти збожеволів?..

— Чіму ні?.. Оннако...

Маруся рвонула до себе запаску і спішно почала одягатися. Але запаска була лиш одна, задня; передньої так і не знайшлося в терхах. Марусі було якось не по собі в одній задній запасці: мовби зовсім роздягнена.

— Дайте мені що-небудь замість фартуха.

— Буде й так добре.

— А чіму наша челідь увонно без перенної запаски ходит?

— Ваші баби ходять, а я не можу.

— Прото — попадая!

Маруся положила собі свою спідницю на коліна і так сиділа весь час.

А спала сеї ночі, як зарізана. Опришок виклав легво в якійсь гаврі, затягнув її туду і положив на шкірах у повній тьмі. Сам виліз, закидав іще хворостом зверху і тоді вліз знову.

Стало тепло. Дух шкір забив відразу ніс, як чопом. Було тісно, приємно.

XXIII

Прокинулася в абсолютній тьмі. Одразу не могла зрозуміти, чому се в покою так темно і чому о. Василь лежить коло неї.

Потім зрозуміла... Згадала...

Але думати й роздумувати не хотіла. Тихенько підіймалася, аби не збудити Дмитра, але опришок спав чуйно і відразу прокинувся.

— Га? Шо? Хто се?

— Спи, спи, Дмитрику. Я вийду троха.

— Легай. Нема по шо йти. Легай.

Узяв її за руку і так заснув. Трохи переcheckавши, Маруся висвободила руку і вилізла з-під того хворосту.

Сходило сонце. По застиглих від нічної прохолоди горбах переливалися білим морем гірські тумани, а далекі, найдальші верхи вже рожевіли і рум'янилися від першого поцілунку. Темно-зеленими плямами химерно розложився жереп по убочах, голубіло загублене в травах каміння, і бачиться, мов пара якась невидима пі-

діймається вгору від землі на усім просторі і гощить усе із собою, все підносить, все устремляє в вишину.

Маруся стояла... Бачила схід сонця в горах, але не тут, не в сім високім просторі, не над тисячею вершин і пропастей.

І, в пориві, підняла Маруся руки назустріч сонцю, обіллялась першим золотим його потоком, мов піднялася над землею,— і заспівала...

Співала пісню... Чи снила її в тихім передранішнім сні, чи зараз утворила в це свято натхнення — не знала сама, але співала.

Співала, протягуючи довгі ноти, утопившись непорушними очима в золотих променях, в бездонній їх глибині.

Все вище й вище піднімала руки і спів, мов летіла високо... Сама, одна на неогляднім просторі...

Гримнув вистріл і покотився стоногою луною по всіх верхах! Відскочив, підскочив, ударився, розбився.

Як мурашки, в одну хвилю, перелякані, побуджені гвалтовно, повилазили опришки. І шулили очі від сонця, від світла і зиркали тривожно в усі боки.

На вчорайшій попелищу стояв якийсь велет і реготав. І сей регіт теж, мов ряд вистрілів, гуркав по ребрах гір, зміцнявся і гримів реготом якогось веселого бога.

— А дідько би такими опришками ригав! Шо коби йшов із ровтов,— усіх би виловив! Ек курет повихапав бих!

— Юрчик!

— Неклопотана Голова!

— За йков причков, най си текне?

А Юрчик кричав своє:

— То ми раз опришки! То ми раз легіні! То ми раз чорні хлопці, добушевики!

Бойчук, один зі старших опришків, цілувався з Юрчиком.

— Ой га, браччику,— ек-ес си постарів. Не то шо я — лиш молодію. Не май гніву на нас, шо ми си не вбезпечували: були-сми на весілю учера.

— Гой-га! На йкім весілю?

— А наш пан отаман слюб брав з оцев молодичков. Та я був за попа, а Пелех за дека, а Куділь за палама-

ря, Макогін дружбов, решта госкі. Та таке було весілечко, що би й я хтів так си женити.

Маруся не знала, як себе вести. Сьогодні щось в'язало її.

Підійшов Дмитро. Ухопив Юрича ззаду за поперек і валив.

— А ти шо мені легіні пуджіїш, драбе ти їден? Ти мені меш легіні пуджети? — і крутив убік. Але Юрчик стояв, упершись ногами, мов двома вритими ковбками.

Опришки реготали.

— О-гой! То май-май кулешку тра з'їсти, аби сего Юрчика вергти д'земні.

— Ой то й Юрчик! Де він такий і уплекав си.

Марусяк дав Юрчикові спокій.

— Але я си не боров... То жартома йдет.

— А ти спробуй на правду. Ну-ко, ну-ко, спробуй,— підсміювався Юрчик.

— Най колись, при нагоді!..

— Ой, не раджу, браччику, не раджу. Бо я таких умію у ручках тримати. Го-го! Не оден памнетає. Був оден такий, ріцький, з Річки, ади — Петрій си називав, а мав коханку у Криворівні. І прийшов з нев раз теж на весіле — на заводини. А то така була баба — най її пси роз'їде. Не встидала си з опришками ходити при людьох, а чоловік най си дивит. Аж пішов гет з весіля її чоловік — зі встиду, ади. Я му кау: «Шо,— кау,— терпиш?» А він кає: «А що,— кає,— маю робити?» — кає. «Угу! То ти такий? Най буде. Чкай, коли так — я сам поредок ізроб'ю».

А був тогди на весілю й дечок наш. Та така біда смучця до челіди ласа та лакома була, шо най си преч каже. Та й зачев ід тій молодиці підсипати си.

Зачев він ід тій молодиці си підсипати, а Петрій тото йк заздрів, йк не лапнет однов руков дечка за сорочку на грудех, а другов за ногу, йк не фарнет ним у ріку. Гет си на леду руку по лікоть з мнеса обдер дечок — отак-о висіло.

А я тогди лиш сми приступив ід дому Петрієві. «Мой! — кау.— А шо ти собі гадаєш, тут, ув нашім ув селі, людей розбивати?» — «А тобі шо до того? — кає.— То моя жінка». — «То твоя жінка? Ану, чкай, браччику, запитаємо в попа, коли ви си вінчели. Ану, спитаємо в попа! — та беру отак-о молодицю за плечі та й

ніби веду.— Ану, йди-ко, йди,— кау,— до попа — найскаже».

І-іх! Ік не прискочит ід мені Петрій! Хтів і зі мнов, ек з дечком. Лап за сорочку, крутит в оден бік — я стою, прубує у другий — я стою. А витак кау: «Мой! Не так крутиш, бо мене дедя отак учив». Та ек ухоп'ю мого Петрія за обшивку, ек бевхну під пліт, то ше си належав, заки встав, ає.

Опришки раділи.

— Ото пишно вдав!

— А витак шо було?

— А нічо. Ви' того чесу перенний претелик¹ мій си зробив.

Дійсно, про силу Юрчика ходили цілі легенди поміж гуцулами. І кожний з легіників був ніби не вчорашній, і кожний мав яку-таку путерю у ручках, але з Юрчиком ніхто би ся не відважив. Так і носив він свою неміряну, неважену силу тихо, малопомітно. І сам не зчаста о ній говорив: от, коли си трафить, як, наприклад, сьогодні.

Та, власне, і не потребував він так уже реально проявляти свою силу: кожний зарані згоджувався, що вона є, лиш подивившись на Юрчика. Але ж бо й м'ясива було! Як сидів де, та ше у темноті,— страх було й дивитися. Мимоволі приходила у голову думка: «Ну, як устане, та розвернеться, та дасть раза! Таже й кури запіют».

Завше трохи зігнутий, мовчазливий — лякав олицетворенням дикої, стихійної, зачаєної сили, котра лиш от притихла собі на хвильку, але як потривожити її небережно,— піде вивертати дуби з корінням. Ніхто би не хотів, подивившись на Юрчика, зустрінутися з ним десь наодинці. А коли сидів у корчмі і пив, всі скоса поглядали, мимоволі стежачи за кожним його рухом: чи не хапається уже за стіл, чи не почне валити направо, наліво.

Але Юрчик, не дивлячися на свою страхопудність, в суті речі був надзвичайно смирною людиною. Гадок у нього було небагато, але ті, які були, не дозволяли йому, як декому іншому, проявляти свою силу здря, без пуття.

¹ Близький приятель.

Насамперед Юрчик шукав правди. Може, ся правда була не цілком така, як у інших людей; може, сі інші люди були не від того, щоб і запротестувати проти такої правди, але обов'язковість її законів для Юрчика від того не була меншою. І раз він уважав, що те або інше явище є правдою чи там неправдою,— він робив відповідно велінням тих своїх скрижалей і не числився тоді абсолютно ні з ким і ні з чим.

Це робило його незрозумілим. І то незрозумілим для всіх. І до того степеня, що ніхто, власне кажучи, не знав — що ж таке в дійсності є Юрчик. Опришки вважали його своїм, бо він дійсно поперебував у всіх ватагах, пам'ятав «усобиці перших времен», ходжував ще з очевидцями Довбушевих геройств. Але в один прекрасний день опришки прокидалися, а Юрчика серед них не було: він щезав. Щезав так само раптово, як і з'являвся, довший час о нім не було жадної чутки, а потім нараз хтось передає, що бачили Юрчика там і там: уже найнявся ватагувати — найулюбленіше його заняття.

А ватаг був з нього перший на всі гори, і коли він показував бажання перелітувати чиюсь маржину, вигідним пропозиціям не було кінця. Але він мав свій густ і приймав на увагу не людей, з котрими буде мати діло, а полонину: нараз починав почувати симпатію до тої чи іншої полонини і тогди брався ватажити на ній.

А вже коли брався,— мішенники могли бути щасливими: верне худобу, ек пасочку, гладоньков, бриндзі приспорить поверс міри. Вже слово він таке знав на худобу, й на трави, і на звірину.

А скінчилося літо, віддав маржину, роздякувався з людьми — нараз ні з того, ні з сього підіймається з місця, іде.

— Юрчику! Та ци тобі у мене недогода, ци харч не йдет, ци робота велика, а плата мала?

— А чіму? Мені у вас добре було, лиш уже си навкемило, та й я собі йду. Колись іще прийду, йк не задеру ноги.

І відходив. І більше ніколи вже на одно й те саме місце не вертався.

То наймався на найтяжчу роботу, гори перевертав, то півзими лежав у якій-небудь гаврі, у ведмежім барлозі, смокчучи свою нерозлучну віковичну люльку.

А смоктав немилосердно. Одну викурював, другу наби-
вав, безперестанно спльовуючи набік. Де він посидів
півгодини, а ще до того як се було на підлозі, лишав
по собі ціле озеро.

Появлявся там, де його цілком не сподівалися, от
як, наприклад, сьогодні, і не приходив туди, де його
чекали нетерпеливо. Ні власті над собою, ні власті вза-
галі не признавав, не розумів і тих, хто її признає; кож-
ний, хто посідав хоч дрібочку власті в руках, уже був
його особистим ворогом.

— Гех, йк бих ізнайшов таку смерічку, аби на ні усіх
війтів вивішети! — часто скорбував він голосно.

Але всюди, де лиш не приходив, був бажаним гостем,
всюди йому були раді.

Зраділи й опришки. Совали в бік кулаки, тріскали по
спині і говорили ласкаві слова:

— Сідай, Юрчику. Меш їсти що?

— А шо мете давати?

А ввечері, коли, навечерявшись до виригу, розіклали
опришки величезну ватру, кидаючи туди мало не по
цілій смереці, посідали доокола вогню і жадали від
Юрчика оповідань.

Умів Юрчик оповідати як ніхто! Славився тим. А спе-
ціальністю його були оповідання про Довбуша.

Довбуш! Слава опришківства і всеї Гуцульщини!
Довбуш — ідеал легінський, безсмертний герой, котрого
старався наслідувати кожний з чорних хлопців, як
умів, — сей Довбуш, мов живий, вставав в оповіданнях
Юрчика в усій своїй могутній красі, чарівній лицарській
вдачі, із тисячею найрозмаїтших отих своїх витівок.
І кожний з гуцулів знає життя Довбуша, як своє влас-
не, і кожний з них міг би його оповісти, але помимо
того — буде слухати оповідань за Довбуша тисячу разів,
і не вкучиться йому. Бо Довбуш не лице, Довбуш —
нарід.

Згрудилися всі коло Юрчика. Для Марусі накидали
купу шкір, бесагів, киптарів — мов трон злагодили для
цариці. І вона дійсно чула себе царицею сеї вихрової
свавільної череди; часами їй здавалося, що крикни вона
голосно: «Гей! Бийте си оден з другим на пістолях!» —
і кинеться побратим на побратима, поллеться кров.

Величезний оберемок галуззя кинув черговий опри-
шок до ватри. На секунду притьмився вогонь, а потім

спалахнув, мов триста дзвонів одразу загуло, і далеко-далеко освітив пустиню, встромляючи мечі в темну діброву, лякаючи настороженого звіра.

Юрчик почав...

І говорив він о різних знаках небесних перед уродженням Довбуша і о тривозі всіх злих царів і злих духів та о радості людей, що от — став-народився славий-преславний цар легінський, вітер полонинський Олекса Довбуш. І о славнім його зачинанню, о добрі для людей і карі для вічних гнобителів — панів, і о тузі великій Довбушевій, і о смерті його дивній від одвічного ворога мужчини — жінщини. І про незлічимі скарби довбушівські, комори, котрими засіяні всі верхи Гуцульщини і котрі, екби си втворили, то би світ весь закупили.

...Давно вже загас костер... зорі побіліли, заголубіло небо — а все ще, утопивши очі в одну точку, в півзабуттю слухали легіні, і різно билося кожне серце у відповідь.

От пройшла барвистим ланцюгом перед ними повість їх життя, але життя ідеального, до котрого не дорости їм, убогим, що не мають «золотого волоса й сумління золотого». Кожний з них мислив о Довбуші, кожний з них хотів бути подібним, але — життя скручувало зовсім у інший бік.

Скінчилася повість... І ніхто не знав, що робити: чи спати йти лягати, чи знову розкладати ватру та лагодити сніданок, зачинати день.

Маруся була схвильована. Встала, тугше загорнулася в гуглю і пішла. Далеко-далеко... І ніхто її не зупиняв, всі були задумчиві, тихі.

Стала над якимось урвищем. Широкою безмежною панорамою розложився перед нею простір в початках дня. Колись було тут кам'яне море. Збурхані хвилі ходили, гримлячи до небес, а потім застигли нараз під гнівним словом чиймсь — і так стоять донині, в напруженім спокою, чекаючи щохвилі, що від другого слова знов схвилюється вільним сплеском кам'яне море, здвигнуться гори, радуючися й вітаючи.

А тепер — стоять, далекі, сині, березучи в глибинах грізну повість вогненного свого народження, і розпачу під тим прокльоном, і смерті... і довгої, тисячо-тисячолітньої безлюдності... І повість приходу першого чоло-

віка, з бажанням звіриним і жаждою крові. Бігав тут, голий по голих горбах, і лляв кров і звіра й людини-звіра, і вив від голоду, малюючися розпатланою головою на червонім диску сонця, і щезав, і приходив знов, і знову пропадав на тисячоліття.

Вітри приносили землю порошинами, сіяли на камені, а другі, ворожі, здмухували, сміючись, горстку пилу і носили відтак під хмарами. І так боролися вітри, то еднаючися, то сварячися знову, а від їх миру й вороженечі сіялося зерно в розщепині скали, виростала перша смерека. І укривалися поволі обнажені ребра темно-зеленими лісами, билося дерево громом немилостивим в люту осінню ніч, валилося в пропасть бездонну, і глїтала, глїтала пропасть усе: і воду, і землю, і камінь, і весь світ проглінула б, ненаситна! І знов потім голий камінь вишкірявся, небу глумлячися, і знову вітри зачали нудну свою роботу.

І так тисячу раз.

А земля старіє, старіє... Може, скоро кінець?..

Але ж ні! Ще далеко!.. Ще не здвигнув чоловік гір із місця, не порушив їх віковичного спокою, ще не врився в глибінь, не витяг нового металу дорогоцінного. І на безконечних просторах — лиш гуцул ще спасує маржинков вершечки трав, не розбиваючи динамітом середини, не вивертаючи з коренем гір.

І сплять іще гори в прозоро-голубім своїм тумані, ще ждуть... Ждуть, нім щезне поетична гуцулія, а на її місце прийдуть нові, не в м'яких постільцях люди, понабудовують дивовижних будівель на вершинах гір, перекинуть мости через пропасті і літати будуть з одної кичери на другу з візитою.

А коли-то ще буде! А поки — от стоїть Маруся в безмовній молитві, а від далекого логова опришків ледве доносяться звуки пісні. Все про нього, все про славного, вічно пам'ятного героя Гуцульщини Олексу Довбуша.

Попід Бескид зелененький ходить Добуш молоденький... На ніженьку налігає, топїрцем си підпирає, на ледінці покликає.

— Ой ви, хлопці, ба й молодці! Набивайте по стрівбочці, та будемо раду мати, де підемо розбивати, щоб Кути не минути, до Косова повернути!..

— Тепер, хлопці, ідім спати, бо маємо рано встати. Та вставайте всі раненько, убирайтеся борзенько у постолі шкірянії, у волюки шовковії...

— Гей ви, хлопці, ба й молодці! Ідім, браття, разом в гості, бо я іду до милої, ба й до жінки Дзвінкової. Ідім, браття, всі за мною, та й угору, та й скалою. Ой же бігом, хлопці, бігом — западають стежки снігом.

— Олексіку, батьку наш! Не ідім ми в той Космач. Дивний нам сон снів на вас, що там зрада жде на нас. Ми-бо тільки вже гуляли, а пригоди не зазнали. Тепер вона є над нами, молодими легінями.

— Хлопці мої молодії, які ж бо ви безумнії! Я зрадниці не боюся, я де схочу добудуся. А ви, хлопці, уважайте — по дві кулі набивайте; будьте усі під горою, під високою скалою, а я піду запитати — чи всім дасть нам вечеряти.

Пришов Добуш під віконце, а в віконце гріє сонце...— Ци спиш, кумко, ци ти чуєш? Ци вечерю нам готуєш?..

— Ой, я не сп'ю та все чую, вечероньку я готую. Вечеря та славна буде — усім людям дивно буде.

— Ци спиш, серце, ти ци чуєш, чи Добуша заночуєш?

— Ой, я не сп'ю та все чую — розбійника не зночую. А Штефана нема дома, та й вечеря не готова.

— Ци будеш сама втворюти, чи кажеш ся добувати?

— Не кажу ся добувати та не піду й отворяти.

— Пускай, суко, враз до хати, щоб дверей не виваляти!

— Ше б сім років сил кохати, аби мої замки знати. В мене замки сталенії, а дверечка кедровії, а оконці золотії, а ключики срібеннії.

— Не допоможут замки твої, як підложу плечі свої!

Добуш двері добуває — Штефан пушку набиває. Єв си Добуш добувати, ели замки відлітати, ели двері попускати...

— Не з моєї, душко, волі — є й сам Штефан у коморі, а у коморі, ба й нагорі...

Лишень Добуш двері вхилив — Штефан Дзвінка з поду¹ стрілив, Добушеві в серце вцілів... Не так в серце — в праве плече, а з лівого кровця тече.

¹ З горища.

— Ой Штефане, ти, Дзвінчуку, ой, звів-ес ня через суку!

— Було тільки не гуляти, суці правди не казати, бо у суки тільки віри, ек на бистрій воді піни...

— А то файно ти си вдало — коби хлопці за то знали! На мак би тя порубали, жінку твою постріляли. Та кричав би-м — не докричу, та свистав би-м — не досвисну.

Ой як крикнув — та й докрикнув, ой як свиснув — та й досвиснув. Фітькнув Добуш в білі пальці — збіглись хлопці, як баранці.

— Де ж ви, хлопці, забавили — смерті мої не виділи?..

— Олексіку, батьку наш, чом не слухав же ти нас? Ой куда ми не бували, то ми зради не видали; тепер зрада та й над нами, молодими легіями. Добушу ж ти, Добушуку, чом же-с не вбив тоту суку?

— Як же я ї вбити мав, як я щиро ї кохав? Підіть ви ї запитати — ци буде мене ше кохати?

— Єкби-м тебе не любила, то би-м біло не ходила. Я ж би-м біло не ходила, сріблом-злотом не дзвонила.

— Приблизіться, хлопці, д'мені... Ой, як же тяженько мені... Ой ви, хлопці, ой ви мої... Беріт мене з хати тої. Ти, Іване, ба й Рахівський, бери мене по-легінськи, положи мя ту під бука — буде ту нам всім розлука.

— Олексіку, батьку наш! Порадь же ти тепер нас: а чи суку порубати, а чи єї постріляти?

— Найте, хлопці, не рубайте, найте, хлопці, не стріляйте: вна дев'ять раз побожила, свою душу погубила. Однак ми в землі гнити — єї душа ме бідити. Лиш сю хату запаліте, цесе місце загубіте, однак суки не киніте.

— Олексіку, батьку наш! Порадь же ти тепер нас. Як вірлята без вірлонька, — так ми, бідні, без татонька. Як нам, батьку, вже гуляти, як нам замки добувати? Та і де нам пробувати, красний вік свій вікувати? Ци нам іти в Угорщину, чи нам іти в Волощину?

— Не йдіт, хлопці, розбивати, а йдіт, хлопці, газдувати; сріблом-злотом поділіться, чесно, файно розійдіться. І топірці занехайте, люцьку кровцю не зливайте: люцька кровця не водиця, проливати не годиться. Розбивати не будете, бо способу не знаєте; розійдіться по світочку — не маєте проводочку.

— Мене ж, хлопці, ви, молодці, візьміт борше на топорці... Беріт мене на топори, занесіт мя в Чорні гори, де любив-ем усе бути, відки йдучи спочинути. Там би мені вже й гинути.

— Несіт мене в Кидровату: ой, там стоє дві єлиці — то дві мої ба й сестриці; стоє там два євірчики — то ди мої два браччики... Беріт же мня на топори, несіт же мня в Чорні гори.

— В Чорні гори занесіт мня, на дробен мак посічіт мня, ялиночку прирубайте, моє тіло прикривайте — най ляхи ся не збиткуют, моє тіло не чвертуют.

Віковічною тоскою плакали звуки. Не так ще багато літ минуло, як умер Довбуш і народилася його пісня, а от ввїбрала вже в себе тисячолітню скорботу народу, сльози гір і осінню печаль осінніх полонин, коли підуть уже з них всі стада, замовкнуть трембіти й нічні вистріли, щезне вся суєта людська і лишаться лиш вони... безлюдні, безконечні жовті простори, де проскаче вітер з кінця в кінець і здивується порожнечі. Вдарить дверима опущеної колиби, задерє луб на застайці, свисне... і зав'ються, затанцюють дрібонькі зламани гілочки високо в повітря, засвистять жалібно самотні покинені духи лісові, а голодний вовк стане на горбі, весь дрижачи від зимних вітрів, і завіє... Тяжким дротом перев'ється те виття вниз, в лісі заплутається, зайця зажене глибше в нору... А на небі обвиснуть набряклі хмари, от-от засіють дрібним-дрібоньким дощем, поставлять сірі стіни доокола...

— Чо-с, мила, задумана? Чо-с, любко, загадана? — і обняв Марусю, ззаду підійшовши.

Маруся, все ще мріючи в далеких просторах, не відповіла нічого й нічим.

— А йдім, я ті шос покажу, — говорив ласкаво і тихо вів її, задуману, вниз. Відкидав ногою маленькі камінчики з дороги, обходив великі.

Прийшли під якусь пласку скелю: упала на два великих камені, і вийшла печера. Опришок натаскав туди кедрового гілляччя, вистелив усе логово сардаками, бесагами — і справді вийшло затишно.

Вони залізли туди і о чімось тихо і довго говорили.

...Сонце зійшло, і ширше роздвинулися простори. Більше стало гір доокола, наблизилися вони, і різкіше вималювалися їх рельєфи, що лиш уже там, в далекій даліні, зливалися не то з голубим небом, не то з білоржевими хмарами.

Маруся спала сном дитини, а опришок, свіжий, здо-

ровий, задоволений кожним фібром свого тіла, виліз із печери, тримаючи під рукою нерозлучний свій черес; підперезався і стояв хвильку, дивлячися на проложені скісно сині тіні.

XXIV

Медовий місяць Марусі пролітав, як у сні. Ні разу не задумалася, весь час в екстазі, в диму якихось жертвоприношень, в якімось танці вихровім, обнажена, з персями по руках і ногах, з бранзолетами.

Безпереривна вакханалія, празник плоті, празник близькості тіл. З горящою головою й почуттям — тільки й чекала, тільки й ждала, коли прийде, коли наступить ніч, коли опришок знов буде ласкати грубою ласкою, тиснути, давити.

А ще — знала лиш гори, сходи сонця і заходи його, хори далеких звуків, молитву полонии, а більш нічого. Людей не помічала, відносин не тямила, пролітала над усім, не доторкаючися.

Завше п'яна. То від поцілуїв опришка, то від його любові, то від дурманів чорногірської отруйної краси, котру відчувала впрост фізично. Не могла рівнодушно дивитися: щось душило її, стискало серце, коли пила повними грудьми вітер далекий, співала назустріч рожевим предвісникам сонця, коли привидом білим ходила поміж камінням місячної, опоєної тугою гірської ночі.

Опришки відносилися до неї повздержливо: присутність чужої їм, з вищого круга жінщини якось в'язала їх. Не лаялися вже так паскудно, не оповідали різної брудоти. Все ж, рахувати, попадає: попала сюди цілком випадково, завтра вернеться д'хаті, то ще нацмокаєш си і у руку.

Але й вічно повстримуватися вони також не могли — се було цілком противне всьому їх еству. Завше носити маску, завше себе загнздувати — та хіба ж то мислиме? Та тому ж вони й опришки, тому вони й лишили звичайні форми життя, аби бути вільними в усім, аби не ставити перепон бажанням.

А до того ще — оця вимушена бездільність. Хлоп'єча — ек громи, силки — май-май. Проситься силонька наверх, смереки хочеться з коренем вивертати, скали

на скали двигати, а тут лежи, бліх ганяй та сорочку латай.

Ще перші дні — яко-такто. Спали добами, прокидалися лиш по те, аби наїстися, їли до непорушності, до одуріння, вилежуючися потім горічерева на сонці — словом, винагороджували себе за безумні трати енергії й сил в біганинах і нападах і в безудержній титаничній любові.

Боле мене руки-ноги,
Боле мене кості,—
Та най би то від роботи,
А то від любові.

Але от уже наїлися, напилися, належалися, з надвишкою відзискали все втрачене, надовго набрали наперед. Тепер би знову бічи, знову рубати, знову виладовувати — а тут нема нічого. Нема жадних вістей, нема надії на добру поживу, а так, наосліп, їти не хотілось би.

Боролися, що аж кості тріщали; ставали лава на лаву, бігли навиперегони до повного знеможення, метали каміння, а що вже кричали, так, певно, всі ведмеді позабігали за сто миль. Марусяк і зупиняв їх був, говорячи «за ліс не знати», але вони на збитки кричали ще дужче.

Потім витягали цілий сұхар з корінням, ставили сторчака на камінь, чекали ночі й запалювали. Полум'я збивалося гострим шпiцем аж до небес, в безконачність кидаючи криваві, танцюючі відблиски. Оживали задрімані гори, рвалися наблизитись, але їх то притягало світло, то відпихала тьма. Високо звивалася заблудша птиця, перелякано тріпочучи крильми, а опришки гевкали з пістолів в огонь і дико кричали.

Але й се обридло. Не помагало ніщо.

І тоді сильніше і невідступніше починала тривожити їх присутність жінчини. Адже тут ніхто з них не знав, що таке повстримання, як не знає його природа. Появляється бажання — значить, треба його задовольнити, от і весь кодекс моралі. Встримувати має право лиш зовнішня сила. Ну, а от тепер нараз чомусь треба робити то самому.

І видко було, як подразнення їх росте з кожним днем. Хижими, задрісними поглядами дивилися вони,

Група українських письменників
на відкритті пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві
(Фото 1903 р.)

Гнат Хоткевич серед учасників Гуцульського театру. (Фото 1910—1911 р.)

як по вечері бере Марусяк свою любку за руку і веде до свого логова. Починали тоді розповідати один одному свої любовні пригоди, малюючи яскраві подробиці з найбільшим смаком, валилися один на одного, не спали довго, обертаючися з боку на бік та чухаючися, а нарано вставали злобні, розторгані, дикі.

Був серед хлопців один — Бідочуків прозивався. Його мати, вдовиця, славна була з того, що, сидючи зовсім на одшибі, в хатині під лісом, уміла дуже зручно переховувати товаришів свого сина в критичну хвилину. Не раз узимі, наприклад, траплялося, що слід опришка приводить до її хати, далі слід не йде — а приходять пушкарі, перевертають все догори ногами, стіни рубають зі злості, а знайти не можуть нічого.

Впрочім, не тим лиш самим славилася Бідоcha, а й ще дечим. Була на диво паскудна: як виглядала у вікно, то потім три дні собаки на те вікно гавкали. Але жадобу любові і відповідний темперамент зуміла переховати аж до своїх цілком поважних літ і не могла рівнодушно бачити молодого гарного легіника. А то навіть тільки молодого. А то й не молодого зовсім.

І варто було її тоді видіти. Пошкрябане, з давніми й свіжішими синцями, лице її ставало брудно-бурым, рот розчепірювався, різко очерчуючи чорну яму, а в ній пару жовтих поламаних іклів; з кутів уст капала слина, безвінні очі підморгували, а рухи були, мабуть, брудніші всього того разом.

— Ліпше зі старов згубити, ек з молодов ізнайти. Правда, легінчику?

Її збували жартами, потім лаяли, потім били, особливо як трапиться який пуританин, що ховає грішне своє тіло лиш для дівок та молодниць. Але найчастіше Бідоcha досягала свого.

Бо що ж? Клієнтеля її рекрутувалася здебільшого з товаришів її сина. Виголодавшись під енчу годину в полонинах, такий легіник з однаковим ступенем нерозбірчivosti накладався і на солонинку таку душну, що не тра й борсука, і на бриндзю, що сама по столі ходить, і на жіноче тіло. Напхавшись на два дні всяким отим древнім їживом, легіник податливо поглядав на Бідоchu і покійно йшов за нею до комірчини шукати щастя.

Але дивна річ! Майже завше се еднання настроїв закінчувалося драматично. Бо, видите, Бідоcha була

дама вибаглива, не одно бачила на своїм віку, і коли все вже скінчилося, звичайно зачинала висміювати легініка, знаходячи в нім певного роду хиби, від котрих ніхто, навіть сам Аполлон Бельведерський, не був, мабуть, вільний.

Легіник ображався і платив тою ж самою монетою, негречно вдаючися в подробиці, чіпаючи навіть таку делікатну матерію, як питання літ. Підіймалася лайка, від якої червоніли стіни Бідочиної хати, не дивлячись на те, що були закурені сажею на півлікті.

Але ж Бідочу перелятати було неможливо — вона ще й тим славилася. Легінь пускав у неї великим відламком, а вона засипувала його тисячею дрібних докучливо-гострих шпильок — і молодець врешті не витримував: забирив у жменю рештки Бідочиного волосся, впихав голову межі гачі і давав доброго бобу.

Баба верещала на чім світ стоїть. Пушена по екзекуції на свободу, кидала горшками, ножем, руйнуючи власне господарство, але потім усе закінчувалося миром, і ніхто не міг би поручитися, що не повториться колись да Саро¹.

І син її вдався у матір. Була се неоговтана, неокресана якась натура. Він ніколи сам не знав, чого він хоче. Заводив нараз ні з того ні з сього бійку з найліпшим своїм побратимом — і тут же підлещувався до ворога; ображався на найнікчемнішу дурницю, доводячи справу до зброї, — і переносив мовчки тяжкі образи. Завше і в усім якийсь неохарний, завше готовий на якусь брудну екстраваганцію; то блудить очима туди-сюди, то упреться бик биком в одну точку, і сопе, і плюється, і лається.

А коли, траплялося, випивав, то не було біди гіршої від нього. Кидався на людей з сокирою, заводив бійку вже без найменшої причини, от так собі, ні сіло ні впало, і був страшний, поводячи наоколо кров'ю налитими очима.

Товариші не любили його тверезим, а п'яним здебільшого зв'язували. Раніше то били немилосердно, але що ж з того: зіб'ють його на макуху, на шмат закривавленого м'яса, а тільки пустять — кидається з сокирою, стріляє з пістоля.

¹ Спочатку.

Завданням його життя було — знайти якусь комору, аби розбагатіти відразу. І коли він був при своїм умі, то тільки й говорив, що про всякі комори, схованки, печери з грошима і т. ін. Знав і точно описував кілька десятків таких комор, але чомусь сам не користав з них.

Скочив сей Бідочуків раз у долини, украв вівцю. Прикег — на всіх! На товариство, ади.

Всі зраділи, бо давно вже не їли свіжини. Юрчик заходився куховарити і, розрізуючи м'ясо, пересипав його сіллю своїх дотепів і жартів. В бербениці ще позістало троха горівки, бриндзі було досить, кулешка виїшла королівська — отже, обід був, ади, ек панцький.

Пообідали файно, попростягалися на черевах шуваром, пішли пообідні розмовоньки.

— Мали-сми мнесо, мали-сми горівку та ще коби йку молодицю.

— Та би й дівка си здала.

— Хех, сараки, шош ви таке говорите, шо я й не кемую.

Бідочуків сів коло Марусі. Він весь час почував себе ніби господарем перед гістьми, все припрошував: «Харчуйте, харчуйте, не бійте си. Я ще украду». Тепер от сів коло красавиці попаді і, як звичайно, поліз за пазуху.

Маруся скрикнула й підскочила мов ужалена.

Дмитро лежав троха осторонь.

— Мой! Лиши! — тільки й крикнув він, а у самого завмерло серце. Що, як не послухає? Що, як він, от як Бідочук, на зло, навкирки присунеться ближче до Марусі? Що тоді?.. Провалити йому голову, се ясно. А потім?

Але на Бідочукового щось найшло. Він відкотився вбік і задрав ноги.

— Та я нічо. Лиш сми хтів си подивити, ци дівка, ци молодиця.

Опришки засміялися. Цей сміх вирятував усе.

Розмова якось перевернулася у другий бік. Мишко Федюків сів коло Бідоченятка, обняв його й питав:

— А ти знаєш, ек я троха був твою маму не вдушив?

І оповідав потім, як він, будучи ще «дизентиром», ховався по лісах, випадково наблудив на хату Бідочі й побачив крізь вікно, що баба сушить гроші коло вогню, — запліснівіли були.

— А я собі й погадав: увійду зара' у хату, бабу вдушу, а гроші заберу. Та відчинив си від вікна троха убік, закашляв — от ік ніби йду та й кау: «Ану-ко, пускайте мене в хату!»

А твоя матір борше поховала гроші та й пускає мене в хату. Та не спостиг я ще сісти, а вна борше викаєає книші, еешницю з печі та й дає мені їсти: «На-ко, на-ко, харчуй на здоровлічко: зголоднів-ес, сарако, лісами».

Сів я, їм, та й зробило си ми банно. Гадаю собі — ек я ї му душити, йк вона така добра та й дає ми їсти! — І не душив? — спитав хтось.

— Ні, душив — лиш інакше май.
Зареготали.

XXV

Сей маленький випадок зробив дуже багато: в перший раз почула Маруся, де вона є і що з нею може тут статися. Коли вона тепер собі уявляла, що Дмитро може кудись піти і лишити її саму між опришками,— їй хотілося кричати зі страху.

А Дмитрові ясно стало, що хлопці залежалися і що доконче треба щось зачинати. Сказав о тім Марусі, але вона й слухати, і слухати не хотіла.

— Як? Ти підеш? А я де ж буду?

— А ти си лишиш.

— Сама??

— А шо з того? То ненадовго.

Впрочім це Марусяк лиш так говорив: він і сам ясно бачив, що це річ неможлива. Що буде тут робити ця півдівчина, півжінка сама серед скель, серед полонин необозримих, по сусідству з непроходимими лісами та диким звіром в них? Може ведмідь вийти. Та що там ведмідь! Серна пробіжить мимо — і то перелякає на смерть.

І Дмитро заходив у голову: що ж, справді, він буде робити з попадею, коли прийдеться йти на рабунок? Але потім надумав.

Згадав про одного знакомого газду в Жаб'ю і рішив лишити Марусю в нього під час походу. Місце було безпечне, досить відлюдне: від зради можна було забезпечитися погрозою.

— Не бій си, не бій си,— поспішився він заспокоїти Марусю,— то я лиш тобі зажертував троха. Му лишети тебе в Жеб'ю у газди ув онного, претеля. Не бій си — то поренні газди. Вони добрі люде, не бій си.

Але Маруся не могла собі уявити — як се вона сидітиме в чужій хаті і день, і два, і три, а може, й ще більше. І перший раз прийшло їй у голову питання: «Ну, добре, пересиджу — а потім що? Потім вернемося на полонини, добре... А потім що?»

Тут мисль упиралася в стіну, і більше нічого не могла вигадати Маруся. Най вічно буде літо, най ніколи не буде зими, щоб завше можна було сидіти в сім затишнім, милім уже куточку, щоб не приходили пушкарі, не окружали, не починали стріляти.*

Зрештою попросту не хотіла о тім думати. Чула півсвідомо, що за стіною сих питань стало і стоїть щось страшне.

Стомилася... Вся була пересичена. В усім тілі чулася якась розламаність, члени були важкі. Лягти б і лежати непорушно, щоб давав хто-небудь ранню каву до ліжка і смачний обід.

І відчула нараз, що вона ж уже кілька тижнів не милася. Поглянула на руки — руки були брудні і потріскалися, по тілу повзали різні звірі, що іноді й півночі не могла заснути, ганяючи.

— Але лиши, Міцько,— крізь сон мурмоче опришок.— Таже то не вуша, блоха. Воно чисте.

Та хоч і було воно чисте, та все ж Маруся заснути не могла. І потім... сей брак мила. Уже півжартома, півсерйозно наказувала опришкам, щоб вони, як підуть на рабунок, то аби розбили такого корчмаря, котрий милом торгує. Пообіцяли.

Уночі опришок підсувався до неї з ласками, але випросилася. Дмитро не настоював, бо теж був перемордований; відвернувшись, скоро захріп. А Маруся довго сиділа, взявши коліна в руки, і думала. Власне, не думала, а прислухалася, як в голові перемішується якась каша з обривків гадок. І так сиділа, доки не зморив її сон. Тоді лягла коло опришка, прикрившись ліжником.

В декілька день по тім Марусяк оголосив похід.

Опришки стріли ту звістку з шумливою радістю і були би понапивалися, коли б не випили перед тим усієї горівки.

Борзо зібралися і на слідуючий ранок пішли.

Марусю справді лишив Дмитро у одного знакового на Жеб'ю. Легіні підговорювали газду зі собов, а що се була м'яка, податлива натура, то коли б не жінка, чого доброго, і пішов би з опришками, хоч і не маючи до їх ремесла жадної охоти. Але жінка його була баба енергійна і попросту не пускала газду з хати, а опришків ляляла.

— Тобі свої голови не шкода, дурню ти божий? Та же маєш діти, маєш жінку, а не плутати си з цими головоїдами, шляк би їх вибив уже раз.

Газда винувато посміхався, мов пригласаючи подивитися: бачите, братця?.. Та я б радніший — але що ж з тою бабою поробиш.

Один з опришків, чорний, дикий, служав-слухав, і здалося йому, що то вже занадто.

— Мой! А ци ти загрозиш жінці, а ци я ї загрожу? Уже їк я ї загрожу...

Але баба була не з полохливих.

— Иди на дідчу маму, опришку ти недорізаний! Наїв-ес си, напив-ес си в мої хакі та ше би мене й бив?

Опришки дали газді спокій і пішли без нього. Маруся лишилася сама. В чужій хаті, у чужих людей, що тримають її не з охоти, не з радості, а зі страху. Дивляться ворожо, неприязно. Гуцулка, горда тим, що вона мати, порядна жінка, газдиня, з мало укритим презирством поглядала на опришківську любаску, і Маруся чула крізь вікно, як вона голосно, анітрохи не стримуючися, говорила надворі чоловікові:

— А видів-ес попаду? А шляк би ї трафив поганий у вутробу! То вже раз паскуда має бути! Та же то світ не видів — з такого дому, з таких гараздів та в таке, прости господи, свинече багно лізти — пху! Ей би дати попові знати! То би узев д'хаті та присилив косицями до смереки, аби крутила си, бігаючи доокола, та прев¹ би, доки не посиніла. Пху!

Маруся заплакала...

Вона, ся женщина, бачить її в перший раз у своїм життю — і от рада була би дивитися, як її б'ють. І всі, всі... і ті навіть, хто ні разу не бачив її в своїм життю, — ті були б раді. І весь світ сих порядних, закріплених на

¹ Бив.

своїх місцях людей,— все те осудить її, оплює і закричить «розпни». Хто ж заступиться? Хто ж стане в оборону? Ніхто, ніхто... Сама-саміська на світі... Весь світ — чужа хата, от така, як ся, з чужими людьми, от як ся газдиня...

Ридала... Почуття повної самотності, закинутості заволодівало нею все остріше й остріше, біль від загального презирства, від загальної стоокої пазуристої ненависті краєв душу, і душа рвалася в риданнях.

Газдиня увійшла до хати і стала коло порога. Брови її були нахмурені, і лице суворе, і кожний мускул в ній говорив: «Так тобі і треба; паскудо!»

Але довго дивитися не могла. Поволі зморшки зникали з чола, суворість щезала; звідкись із-під серця клубком підкочувалися сльози. Хотіла було вийти пріч із хати, а замість того підійшла і ласкаво доторкнулася до плеча Марусі.

— Може, чого потрібуєте, їмостечку?

Маруся здригнулася, підняла голову, мов крикнути хотіла: «Чого ж іше тобі від мене треба? Лаяти будеш?..» Але поглянула в лице гуцулці, почувла се ласкаве «їмостечку», давно забуте, утрачене навіки, безповоротно,— і заридала ще дужче, уткнувшись лицем у груди газдині...

Та півсвідомо гладила її по голові, щось говорила, а потім і сама розплакалася і сіла на лаву, витираючи лице рукавами.

І сиділи так, плакали обі...

Потім Маруся заспокоїлася, дякувала за віщось. А потім розпитувала. Се ж була перша жива людина! Ся газдиня от сидить у селі, зустрічається з людьми, ходить до церкви, омивається хвилями людського моря, чує багато слів і приносить додому пил з далеких і різних цвітів.

І жадібно слухала Маруся прості слова: кожне з них було таке нове, так нагадувало щось давне, любиме, близьке...

— Ми люди далекі — видиш, де сидимо. І до церкви не щонеділі мож піти. То воно ід нам не йдет так борзо, та й я не знаю, лиш-сми чула, шо рейвах великий си зробив за вами. О, великий рейвах!.. Ксьондз ваш усі ровти позбивали, усіх пушкарів на ноги поставили. Бо то, ади, спочітку не знали, шо гадати: може, втонула,

гадали. Та ходили, де глибокі плеса, де кашиці та велике каміне та гаками все шукали скрізь. А вже так, вже май не вборзі, ізрік хтось, що ніби видів, ек Марусек із ековс панев ішов десь конем, ци вже не можу сказати ек. Та вже лиш по тому, то вже си ровти зачели, ае. Ксьондз ваш, повідають, самі їздили на Ускеріки з Гердлічков говорити, та й тот, варе, обіцев, шо вишукае, хуч би тут не знати шо. Та й Юрішка д'собі кликав, гострий наказ му давав, аби вишукав. Та й Юріштан бігав, шо бігав полонинами, та лісами, та бих зна чім¹, та оннаково гляба було вас ізнайти: десь закег поренно головоід проклетий.

І знов плакала Маруся, уявляючи собі всю ту картину: і здивовання о. Василя, змішане зі страхом за свою репутацію, і шепти та смішки цілого повіту, і... гірке почуття образи старої бабці... От мов жива стоїть перед очима: «Спасибіг, Марусечко, спасибіг...», а в самої сльози ринуть з очей і скочуються в глибокі зморшки.

А відтак попливли дні за днями. Скучні, однамітні. Надворі показуватися Маруся боялася, аби хто не побачив, і цілими днями сиділа в душній хаті. Коли приходив хто і питався: «Що це за молодичка?», газдиня відповідала різно: одним казала, шо се з Білоберезки жінка, другим — шо з Річки, як кому.

Приходили вісті й про геройство Марусяка, про деталі його нападів,— і Маруся тепер лиш помітила, як мало поезії в кривавих злочинах молодців.

— Прийшли ід тому війтові та й си сховали у колибі. Так перегадом приходить слуга війтів у ту ж таки у колибу, дмухае у ватру — ци грів си, ци варити шо хтів, вже того вам не скажу. А коло него були два пси. Та й тоті пси зачули опришки, зачели гарчети. А волох — тот слуга волох, ади, був,— а волох підвів голов та й скричев по-свому: «Лабурж!» Та лиш він тото слово скричев, а оден з опришків кев го у потемки через пресло сокиров. Ударив у штуба, оту-о понизь ребра, так, шо, перебачейте, калюхи му випали.

Слуга уфатив си за бік руками та й засакраментував по-свому. А між опришками й волохи були. «Ов,— кажуть,— шкода! Свого-сми порубали». Та зара' узели того слугу на плече та д'хаті з ним.

¹ Бог знае чим.

А втамана самого не було вдома: поїхав десь некрутів віддавати. Лиш сама жінка си лишила та син Юр. Він орав цілий день уверху, то й прийшов уже д'хаті понад вечір. Пустив волий¹ у загороди, полагодив там ще щось на дворі коло хати, а витак пішов у хату та і запросив у матері напити си шош.

А матір кає: «Бери хіба росільниці, бо бирше нема нічо».

Подала му мати миску росільниці, та лиш Юр піднев миску до губий, а тут опришки у хату та й того слугу несуть на плечох.

Газдиня скричела не своїми голосами, забила си у вугов², а Юр крунув си поміж опришки, хтів си замішети межи них та в двері; лиш опришки йк зачели бити го сокирами, то ледве живого закегли витак під лаву.

А слугу положили на лаві та узели си му калюхи зашивати: затрутили, перебачейте, кишки му всередину, знайшли голку, нитку та й зашили.

Витак зачели у газдині питати си, де гроші. Баба вогорит: «Я нічо не знаю, мужа нема вдома, я нічо не знаю». Лиш опришки того не слухали багато: узели, розіклали ватру у печі, бабу розібрали, розкегнули на земні та й сипали грані на черсво. Кричить баба, а де гроші, не каже. Та вже кіко ю не мучили опришки,— так і не сказала: не знаю та й не знаю нічо.

Плюнули опришки, кинули бабу, пішли самі шукати. Та вже не можу вам ісказати, кіко знайшли,— а шо вже лудія, ліжників, сукна, фантя ружного-преружного позабирали, то, нене моя рінна!.. А двері й вікна, ек відходили, позабивали ковбками.

Нарано повставали сусіди — шо то тихо так коло хати? Ані худоба не пускана, а нікого й не видко. Туда — аж там двері позабивані, вікна позабивані... Ойга!.. Гости були сночі.

Відбили двері, вікна, увіходют — а там... Господочку тихий та любий, не дай того видіти жадному крискенинові!.. А баба лізе на коліньох з хати надвір. Та полізла до хліва та й там легла голим черевом у самий тот, перебачейте, муст. Ає, ає! Тут нема сміху. Мусила

¹ Волів.

² Кут.

вна у того легати, бо би інакше не видержела. О-о!..
Вже таки би ретенно не видержела.

Приїхав і втаман, ідет ід хаті — го-го! Є шо видіти у хаті. Слуга на печі лежить, Юр у ліжниках загорнутий на постелі, вба йк коліде, поздуло їх так. Юр стогне: «А бог би вас побив із вашими достатками, та й з вашими маєтками, та вотаманцтвом, йк я через него свого здоровля си збавив».

Іде втаман до хліва, а там баба плаває у тім у мусті, гей качка! «Шо дієш, стара? — питаї ци. «Не бій си, діду,— стогне.— Ше-м те не цалком осиротила». Тобто має значити, шо не признала си за гроші. А втаман на тото: «Но-но... То байка. Коби ти лиш, сарака, подуже-ла. Решта — байка».

...Цілу ніч не могла заснути Маруся, вислухавши то-то оповіданнячко. Дмитрик!.. Її лицар, її коханий, той, ради кого вона зломилла своє життя,— сипле бабі вугле на голе черево, допитуючися про гроші!

Жах обхоплював її у тьмі ночі, і не знала, як тепер стріне опришка, як буде дивитися на нього, як прийматиме ласку.

З газдинею зав'язалися у Марусі щирі, приятельські відносини. Се була добра женщина.

— Шош ти, любочко, делінь будеш робити? — питала вона іноді Марусю, звертаючися до неї по-материнському, на «ти».

Маруся лиш здвигала плечима.

— Я сама не знаю. І не думаю, і не хочу думати о тім,— і покивала голівкою.— Дивно, дивно зложилася моя доля... Ну... та тепер уже пропало: повороту для мене нема.

— То чіму? А йк би-с си вернула та перепросила газду? Най би вже попобив си троха, бо без того не буває у хаті, але витак узев би назад. Бо ти лиш рахуй та кемуї — ек попові без жінки? Вже крискенин без жінки нічо не вартует, а шош піп? Та ти йму оннаково, шо половицю кіла уке-ла. Еї, вертай, бігме, вертай.

Маруся лиш хитала заперечливо головою. Коли уявляла собі ті погляди, котрими її стрінуть, суди-пересуди та переговори попадь та попівен повітових, усі оті маленькі шпигливі питаннячка, невинно-ядовиті уваги, усмішечки, словечка; коли пригадувала все те, ясно їй

було, що вона би того не витримала, що поворот немислимий. І говорила рішуче:

— Що буде далі — побачу, але назад не піду нізащо, нізащо в світі.

— Але ж погадай, що говориш! Таже цес Марусек, ланц би му шию в'їв, лиш ізвів тебе та й кине. Лиш му си навкемиш,— і кине. Кіко він вашої сестри, отаких-о мав — хо-хо! Та у него ув кождім ув селі по любасці сидит, а то й по дві! Шо ж меш робити, сарака, йк він те вижене гет, а на твоє місце другу приведет?

Мов металом поплавленим, капала кожним своїм словом! Ой... Все складнішим, все безвихіднішим вставало перед Марусею її завтра, все безумнішим показувався крок.

— Не кажіть так, газдинько, бо... бо того не може бути...

Але гуцулка не помічала ефекту своїх слів і говорила далі. Словами, як клевцями, біла.

— Ой-га — не може бути! Лиш так-таки буде та й вже, згадаеш тогди мое слово. Ци ти му жінка вінчена, шо він те тримати стане? Ае!.. Шо лиш троха не так — ану-ко, забирай си. Та ше задеруть спідничку та всип'ють бобу доброго на дорогу та з тим і підеш. Тогди меш говорити, шо «не може бути»... Ге — коби-то не було! А то вже бувало. Та й не раз бувало! Та й ше буде не раз.

Маруся холоділа... «Замовчи!» — хотілося крикнути з усієї сили, але не кричала. А молодиця різала та й різала, по-своєму, по-простецькому, забираючися в саму душу зі своїм шорстким бажанням добра.

— Та от, не будемо далеко загадувати — йк заверемінеш, а може, таки вже й заверемініла,— хто то знає? Ну, та й шо? Ци ти му потрібна тогди будеш, із калюхом? Ова! Та він собі ув кождім селі цілу ізнайдет. Здорову, свіжу. Та ше тобі на злість приведет ід хаті, ци де ви там спите, та ше меш дивити си, ек він із нев, з тов другов, спати ме лігати. Ае! Ти ше, сарако, не знаєш наших людей, опришків тотих самих. Йому коби лиш солодко було, а шо там далі,— то він не знає.

Або, най так кажім, дитина у тебе си знайдет... Шош ти меш робити із нев там, у полонинах? Та от ми, шо вже у нашім у стані, у крискенцькім, та й то кежко си трафее, шо вже ми привичні,— ади, по п'етнаціть, по

двацять котим¹. А шо ж, варе, ти меш робити? Диви си, йка ніжна, булочками вигодувала си: на першу ж дитину розсипес си. А при положі хто ті поміч дасть? Ци не Марусек бартков? Го-го!.. То ми баба, ха-ха!..

І сміялася таки цілком широ, навіть весело, не помічаючи, що Маруся от-от упаде непритомною.

— Ае, ае! Так воно, так. А йк уже миңет ци усе та й добре минет ци, прийде дитинка. Любити лиш го та гріти — а тут опришок прийде, та за ногу, та об камінь головов.

— Шо ви кажете!! — в нестямі скрикувала Маруся.

— А те, шо знаю. Казали такі, шо самі виділи. «Я те,— іскажет,— на любаску собі брав, а не щоб вогкість ти ми тут розводила та з отсим бахурем набувала си. Ми люде гірські, ми не маємо чесу колисаночки співати. Єк ти моя любаска, то ти маеш свою роботу робити, а ні — перепрашеємо на усі штири вітри, п'етий шум. Такого добра я си усюди ізнайду».

Лиш тут помітила, шо Маруся побіліла, попісніла у личко і хитається, хитається... Підхопила її, крикнула на чоловіка, щоб дав води...

Впрочім, Маруся скоро прийшла до себе. Попросилася лягти. Йй було зимно.

Лягла. Газдиня любовно прикрила її ліжником, старанно обтикаючи доокола. Потім стала, підперши щоку рукою, і хитала головою.

— Чого ви, газдинько, головою хитаєте?

— Та шо... Видив, ти, Міцько... зайшла вже...

XXVI

Сумні дні і довгі безсонні ночі... І мислі важкі, і гострий сердечний біль.

— Боже мій!! Шо ж се я наробила! — нараз скрикувала усією своєю істотою і, мов безумна, підхоплювалася з постелі.

— Та шо ж се запаморочило мене, шо оплело? Як же сталося, як могло статися? — і стискала голову руками і, хитаючися зі сторони в сторону, беззвучно вила серед глупої півночі.

¹ По двадцять народжуємо.

Мов у пропасть чорну упала. Високі, в темне небо упершись, стали стіни дококола, впереді невмолима, непорушна скала, і ні розбити її, ні обійти — і немає виходу. Кінець уже. Життя пропало.

Будь у сю хвилину ніж під рукою — ударила би ним себе в груди.

Розпитувала газдиню, що роблять опришки взимі.

— А що роб'ють? Оден у катуші сидит, шибениці чкає, другий гонит світами, біда го знає куда, стає на службу у йкого газди та й служить, а ше йкий залегат у зимовнику дес. Наб'є собі тудя будженничий, бриндзі за літа та й сидит, маліцьку ватрочку кладет, аби не пізначно було дуже.

— Що ж то за зимовник?

— Зимовник? То палац такий, на пльонтрах, золотий. Та й слуг дванаціт обід варут, а стелев місяць-зорі ходе.

— Ні, газдинько, скажіть — я ж не знаю.

— Нема що там знати. Дера йкась у селі або ема у земні. Привалит тото плитем, форостом замчет та й залегат утудя, йк медвідь.

— І цілу зиму лежить?

— Ае. Він не може виходити, бо би го слід ізраджував. А вже коби то лиш вислідили — ого! Останньо би му тогди дзвонили. Йй-га!.. Проклетий тото хліб — на свікі проклетий! Шо йкби мій Іван та пішов у тот талан у гіренький, то би сомного¹ сокиров порубала. Най гниет, йк має таке жите провадити!

Газдиня плювала, і очі її загоралися. Була ж селянка, віковічна тружениця.

А Маруся малювала собі в уяві той зимовник. Вузонька темна яма, діра для вповзання, ковбчик для сидіння, купа шкір для лежання. Дим, що не має виходу, і всі запахи, що не можуть утекти від самих себе, і опришок під боком... місяць... два... три...

І нікуда не вийти, не дихнути свіжим повітрям. Відростають пазури, шерсть разом із брудом укриває тіло грубою корою, очі відвикають від денного світла і болять в ідучім диму... Захоріеш — кричи, вийся від болю, а тебе будуть смарувати ведмежим лоєм і його ж, розтопивши, змішають зі смердючою горівкою та зали-

¹ Сонного, сплячого.

ватимуть горлянку... То дуже добре! То від усекої, ади, хориби помогат!

А лицар же де?.. Блискучий, в панцері золотім, з шоломом в струсевих перах на прекрасній голові, вічно усміхнений, святочний! А де ж замок, що стояв на високій горі, де сад із тисячолітніх грабів і буків, плеяда русалок у голубім озері! І гондоли, убрані ліхтариками, невидимі хори в тіні дерев, і прекрасні танки сільських дівчат, і пажі, і оксамити, і кришталеві кубки, одежа золота?

«Де ж то все?... Де ж ви, смішні й дитинячі, але солодкі мрії мої?... О-о!.. Яка ж дурна я була, яка нерозумна... Та чи мені ж, попаді криворівській, марити було о всіх тих небувалих красотах? Таже того нема і не було ніколи. То лиш у глувих мріях дівочих снується, в незадоволених, стривожених...»

І гірко посміхалася, і сльози текли по непорушнім лиці.

«Я марила, а життя пливло мимо мене, і я нічого йому не давала, нічого не приносила. Дозволяла гратися собою, як забавкою, як лялечкою, тішила і тишилася. Не приходила в життя діяльним членом, що во ім'я виконаної роботи має право вимагати, а була гарненьким паразитом. А в додаток — усім тим, хто мене любив, хто хотів позбавити мене від скуки щоденності, хто заколихував ласкою, як дитину маленьку в колисочці,— всім тим я принесла стільки ганьби, стільки сорому, стільки сліз... Ох!.. Та пощо ж я на світ народилася така дурна, така нерозумна! Бабцю, бабцю, чи простиш ти мене!..»

І падала в подушку лицем і тужила, тужила... «Бігла би, бігла, сю ж хвилю бігла, через гори й горби. Се ж так близько! От коли б вийти троха на грунь за хатою,— видко верхи криворівські, видко Ігрець, Синиці.

Але не мені туди вертати... Я проклята! Я блудницею стала. Сьогодні мною розпоряджає один опришок, а завтра будуть усі. Будуть відкуповувати за пару сороківців один у другого, і заливати будуть горівкою, і топтатися босими ногами по тілові... Ой! Я голову собі розіб'ю об скали! Ножем заріжуся!.. Пустіть!..»

І зскакувала серед ночі, кричала. Перелякана газдиня вбігала до комори, довго не могла засвітити. По-

тім заспокоювала любовно і, забувши втому денної праці, сідала на постелі і довго розмовляла.

Все радила вертати до Криворівні.

— А що гадаєте? — говорила вона, перейшовши уже на «ви». — Я збігаю до Криворівні та скажу вашому чоловікові, аби йшов ід вам. Пощо карати си тільки.

Але Маруся протестувала всіма силами:

— Та як же я прийду? З якими очима? Ні, ні, ні — се неможливо. І того не буде, ніколи не буде. Все вже пропало. Відрізати скибу хліба можна, але приліпити її знову — трудно. І не клопочіть собі голови, голубко, — я уже все одно як мертва. Вибачте, що я от потривожила вас серед ночі, але не моя в тім хіть, бо не по своїй волі знайшлася я у вашій хаті.

Але газдиня не хотіла так скоро кидати своєї ідеї. Радилася з чоловіком:

— Я побігну, Йва'. Прийду та й скажу тому попові: «Їкби-с хоків свою жінку узети, то йди та й бери, докив опришків нема ше».

Але Іван замотав і руками, й ногами.

— І-і-і-і... Таже Марусек вб'ет! І тебе, і мене. Та що вб'є — вогнем ме печи!

— А відки він си довідає? Відки? Скажемо — прийшов піп із двацять люда, обскочили хату, нас пов'їзали, молодицю взели — то й що ми му винні?

— Ой жінко, не требуй Дмитра! Бо він нас не так, ади, потребує. То вже така біда, що має очі усюда. Ти підеш до Криворівні — а йму вже донесут, що ходила, ади, баба до Криворівні, — та й що тогди мемо робити? Спрахтит із світа та й напiti си не даст.

І то все з такою силою переконання, що навіть газдиня почала роздумувати.

— Та вно на правду, ек тот повідав, не пхай пальці межи двері, аби те не скалічило. Шкода молодиці, нема слова, але й свої діти також шкода.

Але дивитися на Марусю рівнодушно таки не могла і, коли ще раз повторилася нічна сцена, рішила — що буде, то буде, а я таки піду. І рано, не сказавши нікому ні слова, шезла з хати. Іван дізнався о тім лиш тоді, коли сусідка прийшла варити обід.

— Ає! Та в мене своя жінка є.

— Може, си навкемила, то беріт чужу.

— А мою де сте задівали?

— Випрали та повісили сушити.

Впрочім, Іван догадався вже, де його жінка, і зі страху, як би чого не вийшло, перестав розпитувати.

А молодиця відмахувала кроки. Пішла не дорогою, а толоками та ще й правим, менше людним боком Черемоша — боялася стріч. Справді, Марусякові могли донести, що виділи, мовляв, Олениху — бігла до Криворівні.

Взагалі всякі думки брали. З усіх боків можна було чекати, що скажуть: у чуже просо не сунь свого носа. Про Марусяка нема чого й говорити: в нім наживала собі вічного й страшного ворога. Маруся теж протестувала і хоч можна було думати, що ліпше не звертати уваги на сей протест, а все ж... Нарешті от підходить вона до чужого дому, увійшла туди, не знаючи, як і куди. А що, як і тут їй скажуть: в чуже просо не сунь свого носа? Таких, мовляв, що від чоловіків тікають, нам тут не треба — тримайте собі.

І так си збоєла — аж ноги си типуть¹. Все таке чуже доокола. Була тут, може, разів два на храму в Криворівні, але тоді не було тут так непривітно.

А вже як прийшла на плебанію, так хоч назад біжи. І наймички всі такі непривітні здалися і наймити зухвали — так би й їли. Вже й сама не знала, як привіталася.

— А що би-сте хтіли, газдинько?

— Йгомостя би мені... ади, ксьондза...

— Нема ксьондза, поїхали хору йкусь законювати. А то далеко: на Бережницю, аж під саму Білу Кобилу.

— А коли зійдуть?

— А ци ми знаємо? Видев, увечір.

Якийсь наймит підійшов і чіпався:

— А тобі нащо ксьондза? Удруге заміж хочеш? — і ліз до молодиці.

Олениха, сміла й находчива, якомсь стерялася тут, в чужій обстанові, і не знала, що робити, але в сю хвилю вийшла стара їмость.

Старушки не можна було пізнати. Пожовкла, зморщилася, очі погасли і сиділи глибоко-глибоко. Всі кості гостро повилізали, руки трусилися.

— Що тобі, молодичко? Скажи мені, я передам его-мостеві.

¹ Тремтять.

У Оленихи забилося серце... Що робити?.. Говорити? Але як?.. Тут?.. При наймитах?..

Стара їмость бачила, що молодиця вагається. Думала, що ходить о якусь дискретну справу, і покликала Олениху до покоїв.

— Ну, що ж там таке? Чи то лиш ксьондзові можна оповісти?

— Ні, я можу й вам. Прийшла-сми вам ісказати, що ваша невістка у нас у Жеб'ю сидит.

Старушка розкрила рот... і ухопилася за серце... Олениха стерялася і не знала, що робити. На щастя, старушка скоро спам'яталася.

— Звідки? Як?.. — говорила, задихаючись, а потім почала плакати. Від сліз їй стало легше.

— Ти не дивися, що я плачу. Ти говори, а я буду плакати...

І плакала. Гуцулка оповідала, а вона плакала. А коли Олениха, сама хвилюючися, оповідала про мучення Марусі, як вона кричить ночами, старушка, здавалося, розпливеться в сльозах.

Нарешті обі заспокоїлися трохи. Стара їмость хотіла їхати сю ж хвилю, але Олениха навіть руками сплеснула.

— Але що ви, їмосте? Таже то тра силов, та ше й великов силов тра брати. Може Марусек наскочити під тот чес, тогди вже горечо буде брати. Тогди я вже не знаю, ек ю й брати, бо він і вбити ї може. Ае! Таже то бійно з-перед такого вопришка.

Пішла.

Стара їмость не могла спам'ятатися. Як ненадійно, наче грім з ясного неба, приголомшила її утеча Марусі, так само неждано явилася тепер можливість її повороту.

Чекала сина так нетерпеливо, що кілька разів сама вибігала на дорогу, а нарешті веліла наймитові осідлати коня і борзо їхати назустріч егомостеві та сказати, аби їхав як тільки можна найшвидше, бо важна, дуже важна справа.

Наймит поїхав, а старушка все не могла заспокоїтися. Ходила по покоях і ломила руки.

— Господи, як би її спасти!.. Господи, як би її врятувати!.. Одузив, обпоїв проклятий розбійник... Плаче, мучиться... Іди... Іди, голубко моя!.. Ми простили, ми не

згадаємо. Слова ніколи не почувеш. Будеш коханою дитиною, як і давніше, буду так само любити, навіть більше... І все забуду, все я забуду: і ночі свої безсонні, і сльози криваві, і образу... велику образу, Марусел!. Відобрала ти в мене життя трохи, але най уже я тобі сей кавальчик дотачаю.

Нарешті приїхав і єгомость.

— Що тут ся стало? Пощо мене так нагло кликали? — а сам оглядався і шукав очима. Скакав з надією, що приїде, а Маруся стоїть, сміється... «А ось і я! А що — добре я з вас собі зажартувала?»

І наравду не попам'ятав би... От наче на потік собі пішла та трошки затрималася довше.

Уже переболів свій удар і навіть чув себе трохи винним, хоч і сам не знав, у чім. Весь час ходив якийсь стеряний, винувато дивився на всіх, говорив несміло; все здавалося йому, що парафіянин слухає-слухає його, а відтак, чухаючися, й скаже:

— Усе тото файно, їгомостику, лиш ми би вже хтіли раз мати ксьондза поренного. Єк ви у свої хаті не можете справити, то у цілій, рахувати, парафії вже не вам газдувати. Усекі є попи на свікі, усеких-сми видів, але таких, шоби жінки він них кікали з опришками,— таких ше-м не видів.

Коли, почувши про скандал, нараз почали до парафії навідуватися гості, і число співчуваючих, рідних духом виросло до незрозумілих розмірів, і все то приїздило, лізло з чобітьми у душу, задавало нескромні питання,— о. Василь попросту тікав, скориставши з найменшої причини. Йому було сором дивитися людям в очі, він не міг витримати цього фарисейського співчуття, сього погано скритого задоволення, що світилося в очах усіх цих милих добрих сусідів, далеких і близьких кривних і т. п.

Лиш стара їмость уміла з ними говорити.

— Ми переболіли сее горе, що спостигло нас так неждано. Тепер ми постановили ніколи більше о тім не говорити і дуже просили би вас не торкатися сеї не загоєної ще рани.

По такій фразі, сказаній спокійно, гречно, трудно вже було зачинати річ на сю цікаву і пікантну тему. Попаді швидко прощалися і зезали.

Але зате ж уже й надолужували потім! Скільки бу-

ло переговорено, скільки було наплетено в повіті! Для попадей то просто рай наступив, ніколи ще не було так весело в косівськiм деканатi. То було з'їдуться миропомазанi глави зi своїми немазаними половинами i морять мух. Ксьондзи рiжуться у карти, що аж курява встає, а попадi зябра собi днуть, позiхаючи. А тепер!.. Яка безконечна, яка невичерпана, яка прекрасна тема для розмов! Навiть порозцвiтали попадi, рум'янцi собi подiставали. А вже скiльки жартiв!.. корявих «родинних» жартiв!.. Скiльки запаморочуючих вiцiв — хо-хо-хо!

Як лиш гримнула вiстка по повіті, о. Василя викликав до себе «дзекан». Бiдний криворiвський парох, не встигнувши ще опам'ятатися взагалi, аж розплакався перед старим.

— Ну, що ж я тому винен, отче, що ж я тому винен? Господи!.. Я ж нi в чому не винен. Обов'язки всi повнив... усе — i от!..

Декан почухав пером за вухом.

— Та зрозумiйте ж мене, пане добродiю пане (се була приговiрка отця декана), що я так само нiчо не винен. Я вам, пане добродiю пане, бажав завше добра i бажаю, пане добродiю пане, так само i тепер. Але що ж я можу поробити, пане добродiю пане, коли від мене вимагають, пане добродiю пане, з консисторiї, пане добродiю пане? А що я їм скажу, пане добродiю пане? Правда, ще менi нiчого, пане добродiю пане, не писали, але напишуть, напевне, пане добродiю пане, напевне.

Порiшили на тiм, що на консисторський запит, коли він ще прийде, о. декан має вiдповiсти: «Понеже урядъ деканальный не може вѣрити самимъ лишь роспространеннымъ слухамъ, яко бы жона такого-то, пароха на Криворивнѣ, Быстрецѣ и Рѣцѣ-Зеленомъ куда-то, невѣдомо куда, щезла, то урядъ деканальный зарядилъ провѣрити точными вѣдомостями на мѣйстцѣ, по довершеною которой провѣрки буде о всимъ донесено консисторiи».

Отець декан страшно був задоволений iз себе i все пiдкреслював, все звертав увагу о. Василя на свою доброту.

— Бо я, пане добродiю пане, не лиха людина. Хоч я знаю, пане добродiю пане, що менi можуть бути, пане

добродію пане, неприємності, пане добродію пане, і то ще великі неприємності, пане добродію пане, але я, пане добродію пане, не можу витримати, коли бачу, пане добродію пане, можливість зробити кому-небудь приємність, пане добродію пане.

І от коли тепер о. Василь дізнався, що Маруся недалеко, в Жаб'ю, він сильно зрадив, але що робити, за що взятися в першу хвилю, не знав. Не орієнтувався.

— Та бійся бога! — квапила його їмость.— Треба борзо все робити. Треба збирати людей, треба йти.

— Людей... А де ж я їх візьму, тих людей?

— Та де хочеш бери, а мусять бути.

— Парохіяни не підуть,— тягнув о. Василь.— Он учора треба було сіно перенести з горба до оборогів. Так я сам чув, як оден, отой п'яниця Матій, казав: «Жидові би-м поніс, а піп най заплатить добре».

Стара їмость стискала руки.

— Та чому ж ти так повів себе з парохіянами? Чому ж вони так тебе не люблять? Чому за других священників люди раді й голову положити, а тебе ненавидять?

Отець Василь розводив руками.

— Люди тут такі, погані. Я їм нічого злого не зробив.

«Але не зробив нічого й доброго»,— погадала собі старенька, та тепер не пора було підіймати се питання.

— Ну, то їдь же борше до Жаб'юго, шукай Гордіюка, най дає пушкарів, най ідуть, най відбивають. Та ворушися ж! Таже кожда хвиля дорога.

— Я б з'їв що...

— Добре, добре. Я покладу тобі — в дорозі будеш їсти.

О. Василь погнав до Жаб'юго.

XXVII

Марусяк літав селами, всюди якось спішачи, всюди якось недороблюючи. На великий рабунок не йшов, задовольявся малими нападами: на корчми, от отамана пушкарського в Зелениці хотів піймати, та не вдалося; ограбував пару менших дворів, вїята одного пошарпав, аби не так уже занадто одверто прислужувався полякам,— отаке усеке.

Але й сього, очевидно, було досить, щоби занепокоїти власті. Якись дивні відносини були у властей з опришками. Наче умовилися: коли ви будете сидіти тихо, то й ми будемо сидіти тихо; ну, а коли ви тее, ну, тогди й ми, значить.

І під час «замирення» власті досить толерантно відносилися до опришків; систематичного очищення не робили, от хіба вже як занадто запусують чорні хлопці, тоді розколихувалися органи влади невеликою амплітудою, щось там робили, щось там писали кудись. А минала хвилева небезпека — і знов святий спокій до слідучого вибуху легінської сваволі.

Так було й тепер. Власті прокинулися, заворушилися, але чуткий Марусяк мав ніс і при перших же небезпечних ознаках сказав — досить! Пора додому.

Але як же можна отак піти, щезнути, попросту сказавши — утекти без сліду? Ні. Вся легінська вдача протестувала би проти того. Треба ж порозкошуватися, показатися перед світом в усій своїй красі, блиснути шитвом киптарів, багатством ременів, сипнути сороківцями — щоб дзвеніло, дий його кату! І показати, що нікого й нічого на світі не боїшся, що кожному можеш плюнути в очі і що взагалі на все тобі начхать. Оправдання життя свого хотілося, перед самим собою і перед світом цілим.

І Марусяк оголосив, що на місце сеї прощальної гульні вибирає Ясенів.

Дійсно, се було найвідповідніше місце. Голови, може, були би безпечнішими, але, власне, в тім був свій присмак: сміло глянути небезпеці в очі, побравірувати нею. Та й малі були занадто Голови, розмаху нема. Навпився та й вались. Ну, а Ясенів зовсім інша річ. Село велике, красиве, над самим Черемошем, при битій дорозі; розляглося широко на пологих горбах та ще й в шістьох кілометрах від самого гнізда — від Устерік. І нарід у тім Ясеневі все розмашистий, буйний: з найдавніших часів ясенівські люди найбільше підтримували опришківство, та й тепер все село було симпатично настроєне до чорних хлопців. Взагалі де вже й побаювати, як не в Ясеневі!

Та й по сусідству з Криворівнею: потоком лиш, Варятином, відділяються одно від одного сих два села.

Попові криворівському донесуть на слідуючий день, що був, мовляв, Марусяк в Ясенові... Ае!..

І ще одна, може найголовніша, причина потягнула Марусяка до Ясенова: там жила Олена Срібнарчучка. Передумуючи своє будуче побачення з Оленою, Марусяк відчував осібний якийсь присмак, що от, мовляв, маючи там десь попадю — не кого-будь! — все ж іде до другої любаски.

Ся думка лоскотала. Уже представляв собі розмову з Марусею, як вона, довідавшись про Олену, буде говорити: «Митрику-любчику! Та нащо тобі другі дівки та й молодиці? Ци я не файна та й не люб'ю тебе? Ци я не кинула свого попа задля тебе?»

А він їй буде говорити: «Слухай, Міцько. Ци була ти у лісі коли?» А вона: «Ой була, була!.. Коли не була — тебе би не знала». А я знов: «А у лісі егоди виділа-с?» — «А й чіму ні. Лиш пощо таке пусте говоріне?» — «Бо, видиш, челідь — от їк егода. Шо йдеш лісом та ті й не в голові егоди,— тра дес їти борзо ци на серці журу маеш велику. А вона, егода тота, визира-ат з-під трави. Та черлена така, йк грань, та велика та файна. Так си й просит: «Зірви мене, легішику!..» Та й хуч би ек ті було безчесно, а мусиш сідати та й тоту егоду ірвати та й їсти. Та й си зарікаеш, шо не будеш бирше ставати, нема чісу та йдеш собі далі, а вона знов, егода, з-під зеленого листу — блим. Та й ше бирша, ше смачніша ті си здаст. Та й знов ти ід ній. Так і з дівков та з молодицев. А ше я таку натурочку маю, шо бих усі егоди переїв, усіх би дівок пере... перецулував».

Але ж бо ради тої Срібнарчучки, шо то до неї вибирався тепер Марусяк, і варто було дещо витерпіти. Вже йк-бис ісказав, шо була молодиця на цілий Єсенів, то би не збрехав ретенно. Та ше не знати, ци й по других селах були де такі.

Красна — як звізда. Як співає,— то з вигуком, як гуляє,— то з викрутом та ще так, шо кожна жилочка в ній говорить. Як сміється,— то легіням мухи по спині повзають, ну, а як уже блисне очима та ще слово яке ласкаве скаже,— то прив'язала до себе чоловіка та й тягне, мов ланцом, куди хоче.

От іде в неділю до церкви. Шо вже вивберана, шо вже чічена — очей си ловить! Коло бері легіні позасі-

дали; жартують молодеки, висміюють усіх, свистять у слід. А йде Олена — дві слові лиш скаже: «Шо дієм, легіники?», поведе плечем, усміхнеться, а вже най би загадала легіням у Черемош скакати — бігме би скакали!

Великих гараздів не мала — а в хаті у неї завше чисто; городчик у цвітах, у мачку, всюда чисто, всього доста: і скорому наплетано, й солонинка перетримує ці, і шос на пригісне, на простибіг завше є, легкодушнички там які, подавнички; дитина забіжить чужа — своїх дасть біг — то вже не вийде без яблущка, ци бобу, ци черешеньок, або там баранчика з сиру. І хто б не прийшов до хати — старий, малий, хорий, здоровий, багатий, — кожний виходить усміхаючися, з радістю в серці: вже якось уміла кожному сказати щось таке приємне, чим-небудь потішити, розвеселити. І лиш одної людини на світі не вміла ніколи розвеселити — це свого чоловіка.

Не був він журний, але йкось... «оннаковий», як про нього казали. Спитають — відповість до ладу, розумно; попросити о чім — зробить з охотою; чим тільки в силі допоможе, але щоби він коли засміявся, чи переступив корчемний поріг, або у людей випив понад міру — сього ніхто ніколи не бачив. Як частують, — вип'є порцію, але лиш одну.

— Та ци ви, Андрійчику солоденький, записегли від горівки, ци ек?

— А шо вам того поможе, йк я вип'ю? А мені чкоду робит, бо я мушу того відхорувати.

Тут вступалася, звичайно, жінка.

— Та дайте му покі', не марнуйте добра. Він оннаково не всмакує, лиш переведе. От спадьте лиш на кему та й д'мені си напийте! — і сміялася, а від того сміху всім ставало весело.

Різно пояснювали собі люди тую, так би сказати, серйозність Андрія, що переходила часом у сум.

— Бо то, видите, не оден він газда до жінки, — судачили заздрісні баби.

— Ає! У тої Оленочки не кежко си допросити.

— То би тра... коби Андрійко не поганив собі ручок та взев добрий бучок, то хіба аж тогди був би поредок у хаті.

Оленка ніколи не перечила отим усім пересудам. Тільки сміялася, а чоловікові, коли він, весь побілівши, передавав їй оті пльотки, задерикувато співала:

Ой чоловіче-невірниченьку!
Чіму не віриш мому серденьку?
Ой купи мені ключ-колодочку
Та замкни мене у коморочку.
Ой їк я схочу хлопця любити —
Будут си твої замки ломити.
Їк си наважу — двері виважу,
А їк ісхочу — крізь вікно скочу;
Ой намащу си я солониною,
Втічу я й крізь стелиною.
Ой чоловіче-чоловіченьку!
Коли не віриш мому серденьку —
Купи ми, мужу, срібний дзвончок,
Присили мені під подолочок:
Ой їк си рушу, — дзвонити мушу:
Дзінь-бам-бум — на твою душу! —

і реготала, і кидалася потім на шию, осинала ласками. Називали її Марусяковою любаскою, але знов-таки — хто то міг докладно знати? Усіх інших любасок Марусякових знали достовірно, могли, в разі потреби, скріпити фактами — про Олену ніхто жадних фактів не знав.

Часом, як десь в гостині розворушить уже вогнева горівка гуцульську кість, лютий данець розігріє кров догореча, а руки мимоволі йкось хапають сусідку за всякі недозволені місця, — пробує хто підсунутися й до Олени. Притискається плечем, шепоче на ухо — а вона регоче на всю хату і відбиває всі натиски гострим яким словом, влучним дотепом. Узлощений претендент кричить:

— Та й що там сокотити? Шо сокотити? Таже то люцьке все! Не оден уже тоту дорогу мостив! Пху!.. Якби хуч поренне шо, то би не жель.

При таких словах Андрій блід і тремтячими руками шукав сокири, але до нього підскакувала Олена, обіймала за шию і, щось шепочучи, заглядала в очі. І він сідав покірно, лиш важко дихав, а Олена тут же, мимоходом, приліпляла неудачливому претендентові таку латку або оповідала таку подробицю з його життя, що всі помирили зо сміху, і п'яний тікав під загальний регіт із корчми, лаючися й відгрозуючися «калюхи випустити та в

дерку запахати». Але ніхто ніколи не торкнув Олени й пальцем.

От сю Оленочку й захотілося провідати Марусякові. Іти до Ясенева цілою бандою — таки то було велике ризико. Таже до Устерік півгодини дороги, хто-небудь чи свідомо, чи несвідомо міг дати знати Гердлічці, зрештою просто луна від вистрелів опришківського баю могла донестися до вуха всесильного мандатора. Але все те лиш прибільшувало гострість усолоди — і легіники радістю стріли намір Марусяка побаювати востанне, власне, в Ясеневі.

Повбиралися у найфайніше своє лудіне; інший то стільки навернув на себе, що ходити було невідгідно. Щедро настили голови найкращою передтогідною солониною, до крові шкробали підборіддя букатами кіс, наvertsали стільки пар унуч, що ноги здавалися ковбками, морщили собі нові постолы, пуцували бартки, наповняли ремені сороківцями, а тобівки тютюном — словом, хотіли затьмити всіх і все.

І злинули буйно, гучно, з криками, з гевканем пістолів, з галалайканем. Щоб одразу все село знало. Щоб збігалися дивуватися, і заздрити, й підхліблювати. Та й щоб кожна Настунька ци там Парасочка знала, що ліпшу май еку вберю тра витегати, що пора вже Венері спішити назустріч Марсові.

І спішили. Корчма гула від мощних, невковирних голосів. Мошко звивався, як вужівка, стараючися vsюди встигнути й нічого не втеряти. Кожний стіл, кожна група живе своїм життям. От щиро приятельські відносини, і люди обіймаються, цілюються по кожній чарці; от стримано ворожий настрій, коли сусіди гречно частують один одного, але чекають лиш першого незручного слова, котре можна було би вважати образою. Але загальний тон корчми — було першенство чорних хлопців, їх вищість над сими «домаретами», що ради вигід спокійного життя терплять стільки понижень, що не знають вільних бажань і вільного їх задоволення.

— Ей ви, домарета! — вигукне нараз хто з чорних хлопців. — Ци напретали сороківців доста? Ой, пантуруйте! Бо йк прийдемо — аби було шо драти. Та й лудіне робіт борзо.

А другий, ляскаючи по спині газду, питає:

— Шо чувати, Ники'? Ци давно зі згури-ес обмив?..

Корчма регоче. Бо се гострий натяк. І кожному іншому Никифір, може, розрубав би голову сокирою, але опришкові мусить змовчати.

Річ у тім, що опришківські буйні показні гаразди пекли очі багатьом; не один погадав собі: «От сей та той оден із другим сороківці розмітуют, гуляють та й баюють. А я ци не в гачох ходжу? Ци би й я не потрафив?»

Але кидати господарство, влізати з головою в усї небезпечності опришківського життя теж було неохота— і от знаходилися такі, що хтіли пробічи помежи дощ і, приобрітаючи капіталець, соблюсти невинність.

Багато, коли не більшість, опришків були військовими «дизентиріями» і тому носили коротко стрижене волосся; отже, се могло, до певного ступеня, служити зовнішньою ознакою опришківства, але, своєю дорогою, могло піддаватися й імітації.

І от який-небудь аматор легкої наживи вдень кутав собі маржинку, працював по господарству, а вночі підбирав верхне волосся під крисаню, а спідсподу трохи стриг і в таким виді йшов пробувати щастя.

Так зробив і цес Никифір Химчек. Одної файної ночі зібрав волосся у гушму на темені, лице вимастив сажею і пішов грабувати свого кума.

Кум сей жив глибоко в потоці: якби що си трафило, то би вже ніхто не прийшов на ратунок. Тому Ботей був завше насторожі: тримав кутюг добрих, зброя завше набита, хата в гражді — цілий фестунок! А до того ще й сам був собі хлоп не під стіл виріс: коби у ручки взяв, то потримав би. Отже, не легко було сього Ботея взяти.

Прийшов Химчек у потік, підходить до кумового оседку. Кутюги брехнули раз та й замовкли — пізнали. Став Химчек під вікном, а як зачати — не знає. Запукав у вікно, лиш несміло, несвобідно, мовби до хати на ніч просився.

А сеї ночі Ботей сам був у хаті: жінка поїхала матір провідати, слуги в полонину пішли. Почув Ботей шкребот у вікно, присів і дивиться.

Бачить — якийсь чоловік, сам-один, на опришка не виглядає, хоч і при зброї. «А щезай, бідо! — гадає собі Ботей. — Шо вно має бути?» Узяв пістоль у руку на всякий випадок і питає:

— А шо би ви доброго сказали, газдо?

А Химчек не знає, що й відповісти. Стоїть мовчки коло вікна знадвору, а Ботей стоїть мовчки в хаті. Химчек повертається кудись убік і півголосом каже:

— А-но ви там, легіні! Пантруйте! — а потім знов до вікна.— Я опришок,— каже.— Веди мене до свої комори, а то ті ту й смеркь.

Ботей перелякався, виходить, просить до хати. А в хаті сується, світить вогонь, тягне хліб, горілку, бриндю... А як приготував уже все, кланяється низько Химчекові й просить:

— А може, би-сте, кумцю любий, вмили би си перед вечеров, бо то вно йкос... Істи в тім...

Картина.

І хоч як уже просив Химчек кума нікому не говорити, але вже якось так воно вийшло, що скоро о тім знало ціле село. Сміху було доста, але більше заочі: кому охота наживати собі непримиримого пизьмача? Сунет ті у калюхий під темний вечір, та й шо у тім доброго?

Але опришкам, звичайно, боятися було нічого, і вони потішалися над Химчеком скільки хотіли.

Бойчук оповів другий подібний факт — як в Ростокх Середніх теж двоє таких аматорів пішли грабувати один одного. Та ще й стрінулися десь на перелазі.

— Єк си маєте, Йва'?

— Гарс, шо ви май.

— А де бог провади'?

— Та... шош... баби повідали, ніби... от ік ніби сіна хтось поперевертав, ци ек... Іду си подивити. А ви куда, не мавше діла питати?

— Та я... ади... жінка шос... У череві ци де... Іду горівки — би не помогло...

— Таков ночов пізнов?

— Рує, йк корова. Мус, браччику, нічо їк мус. Іду борше — може, ше Цмуль не спит. Дай, боже!

— Госкить здорові.

І розійшлися. Та той пішов того грабувати, а той того. Забрали один у одного що далосся, ідуть назад. Один собі погадав: не піду я стежков, аби того не стрінути, а піду грунем ліпше. А другий теж собі таку думку має і теж не йде стежков.

Ідуть грунем — та й знова си зустрічають! Один терх кегне поренний, а другий май ше ліпший!

— Ов?.. А то ви, газдо?

— Я. А се ви? А шо то, варе, кегнете? Відей, драли кого?

— А ви шо несете?

Та слово за словом, слово за словом та вже й за бартки пора си фатати. Один кричить: «Покажуй терх, бо то ти мене ходив рабувати». А другий собі те саме кричить.

І замалим, замалим не дійшло до кривий¹. Та вже йкос си погодили, забрали один у другого вузли.

— Але ж бо й натерхали ви, кумочку! — каже один, крехтячи.

— Та-бо й ви, сусідо, не почкодували.

Корчма легала від сміху.

І пили, й танцювали, і одурманювалися. Розбігалися відтак із любасками по затишках, а хто не мав підходящого серафима в Ясеневі, той надрабляв питтям, трактував других і викрикував співаночки таким голосом, що кури в курнику лякалися і не могли заснути.

Зійшов місяць і обложив тьмою половину гір, притиснувши її вниз, а по другій, світлій, тонкій та високій, розставив усюди дивні чорно-білі фігури.

В темних корчах, у лісочку, навznak лежала Срібнарчучка; перекушувала й випльовувала стебельця фії, а коло неї вився Марусяк. Щось шепотів...

Олена лиш угумкала.

— Угу... Угу... А так, так.

А потім не то проговорила, не то проспівала дрібущечку:

Ой там, ой там, при пасіці,
Просив заяць у ласіці;
Вона ему відповіла:
«Ти не годен мого кіла».

Ає! не годен, брачку. Шибенички-єс годен.

— Але чкай: тото мене не минет...

— Лиш коби вже скорше. Вже бих таку свічку ізсукала, йк нога кінцька,— і, ліниво потягаючися, говорила крізь зуби: — Ой-га! Шош тра й д'хаті си пусувати, вечерю варити, ци ек...

¹ Крові.

— То за йким дідьком виходила д'мені?

— Таже ти звав...

— Ну, звав...

— Ну, то я й вийшла. Гадала, шош розумного вчути, а вно нічо нема, лиш пустек самий,— і робила рух встати.

Міцно кидав опришок її на землю.

— Ти з мене дурня не роби, бо я не з тих. Я ті не пускаю так, порожнов, аби не сміела си витак, шо півночі була з легінем та й нічо не міг мені ізробити.

Олена прищулювала очі і колола з'їдливою фразою, кепкуючи з сеї можливості подібного ущербку легінської гордості. Але потім нараз мов підкидало нею вгору: раптовно обіймала опришка, притулялася до нього всім тілом і сама починала шепотіти, шепотіти, питатися... Питалася, чи попадає файна, чи висока станом, чи не суха занадто, чи уміє цілувати і усякі ще такі подробиці, на котрі легінь відповідав лиш хихочучи.

А місяць підіймався все вище й вище, стараючися заглянути в темну печеру між кущами, але на те ж і опришок, аби вміти вибирати схованки: не раз сто очей пушкарських повзало по тім місці, де, зігнувшись й не дишучи, сидів Марусяк. То йому вже не сховати свою любку від одного ока?

...І заходив уже місяць... Більше як півночі минуло, а під кущами все ще чуються тихі речі, переривані поцілунком та сміхом, що то дразниться, то лащиться... І лиш як піднялася вже біла ранішня зірочка, як прoderлися в глибину корчів сірі вовки, згризаючи тьму,— розставалася молодиця з опришком. А розставалися,— обіймалися, серцем д'серцю притулялися; не на день, не на два прощалися, а може, й на ціле життя.

І тому mocno цілувала Оленочка свого опришка, сильно обіймала; вже тепер він хотів відходити, а вона не пускала. І лиш як уже затрембітала востаннє трембіта коло церкви,— останній раз завмерла Оленочка, впившись губами в губи, і пішла-побігла додому...

А в хаті, спершись обома руками на віконницю, сидів Андрій. Як сів учора ввечері, так і не встав і не поворухнувся за цілу ніч.

Тихим кроком вступала молодиця до хати. Андрій не обертався... Постояла хвильку, назвала його по імені... Сидить... Не поворухнеться навіть.

Скинула китар на гредку, поправила нову черлену фустку на голові. Ще хвильку постояла, мов надумуючися, а потім сіла, тихо опустившись, коло чоловіка, обняла за шию і щось почала говорити...

І що вона йому шепотіла, що він їй відповідав,— о тім не дізнається, мабуть, ніхто ніколи.

XXVIII

Ішов якимсь Юрішко, отаман стебненцький, Ясеновом. Був злий і несвідомо шукав, на чім би тую свою злість вилляти. На біду, хлопчишка якийсь струже собі щось за плотом і в усе горло витинає опришківської співанки:

На високій полонинці
Ізродили рижки,—
А ци підем, пане-брате,
Навесні в опришки?

І то так різко, дзвінко, з ударом! Юріштан зупинився: хлопчака не видко, але голос далеко чути:

А вробимо топірчики
Із самої міді,—
Ік підемо у вопришки,
Не зазнаєм біди.

У Юрішка кипіло все всередині. От так би одну лабу пристолочив, а за другу би роздер на дві половиці, ек жебу! А хлопчишка ще дзвінчіше старається, ще закрутистіше вигукує:

А що у тій Черногорі
За вороні коні,—
Ходім, брате, у вопришки,
Чуем за червоні.
Ой учуем за червоні
В пана молодого,—
Та ек би то їх узети
З двора головного?

«З двора головного,— гадає собі Юрішко.— То, вивед, про пана мандатора... А може, про мене? Ах, ти пся мать, щенюк поганій! Вже го хтос мав учити».

Ой знаю я, пане-брате,
Ік би їх узети,
Молодого того пана
До скіни прибити.
Ой прибити руки-ноги,
Ще й межи плечима,
Шоби він си на нас дивив
Чорними очима.

Того вже було забагато Юрішкові. Як вепр, скочив він через ворине, ухопив хлопця за волосся і почав ним тріпати в усі боки. Хлопець закричав не своїми голосами.

Вибіг дедя з гнівливим словом на устах, але, побачивши всесильного пушкаря, зупинився і почав низько кланятися.

— Даруйте му, в чім завинив. Таже він ше не кемеує так дуже... Таже...

— А... твою псом маму! Не кемеує? А опришківські співаночки співати вміє? То ти го вчив!

— Та де би я го вчив, пане втамане?.. То так, ади, десь помежи хлопчищами...

— Я не маю чісу з тобов ту говорити, а хлопця беру зі собов. Я вже знаю, ек си допитуют правди, хто го вчив.

Вибігла мати. Коли побачила, що її дитина вже в Юрішкових руках,— так і вдарилася головою об землю. Хлопець верещав, як ошпарений, але то нічо не помагало; Юріштан скрутив му руки ливною і пігнав перед собою, йк паце, підганяючи бартков.

Без шапки біг за Юрішком нещасливий батько, мати кричала не своїм голосом, збігалися люди, але тільки дивилися; ніхто не посмів обізватися й словом.

— Гет мені усі! — гаркав Юрішко, і люди розсипалися, хто куди попав. Лиш отець із матір'ю не відставали й бігли далі.

— Ідіт ід хати, на дідчу маму! — кричав на них Юрішко.— Йк мете бічи далі, то вкатушую вбох, та й будете сидіти, докив си сидит!

Знали, що то може бути, і тому вернули. А тим часом через відчинені двері до хати забралася свиня і господарювала по-своєму. Побачивши такого гостя, газда так узлостився, що вхопив кіл та текнув ним свиню по голові, що вона покрутилася, повертілася та

й витягла ноги. Давай тоді її швидше дорізувати: поробили вони з тої свині ковбаси, навудили, і почалося ношення того всього добра до Стебнів.

Але вже переносили цілого пацюка, вже почали носити курей, полотно, кожух новий, ані разу не вбраний, але Юрішко був невмолимий. Чому — і сам не знав. Умисно велів приводити зв'язаного хлопчика тоді, як приходили родичі, і любувався сценою, що відбувалася перед очима.

Мати переривалася від ридань, дивлячись на свою дитину, на бліде личко, на знемоціле в темнім катуші тільце; хлопчик кричав, рвався до матері, як черв'ячок звиваючися у своїх кайданах, а Юрішко сидів і курич люльку. Мати кидалася на коліна, землю цілувала коло його ніг — а Юрішко курич люльку.

Так, сильна була се душа. Одурили його, поставили не туди — і от мучився він тепер. Мстив усім за дисгармонію свого життя, божеволів і, мов запійний п'яниця, не міг уже обійтися без своєї отрути. От таким, мабуть, був далекий цар московський Іван-батьюшка Грозний. Бачив безодню під ногами, чув, як ніхто, все безумство, всю потворність своїх учинків — і ліз, і ліз все глибше у кров'яне море, щоби на ранок шукати кров'яного ж похмілля.

Боляче відчував Юріштан, що напрасну велику кривду чинить батькові й матері, що піддався злобній хвилі і взяв хлопця на муку за пусто-дурно. Знав, що відбирає у хлопчика здоров'я вогким підземеллям, може, й навік, надаремне тортурує батька й матір, що авторитет його не вщербився б ні на йоту, коли б він от хоч в сю хвилю дозволив узяти хлопця додому, — а мимо того таки тримав дитину в катуші, приймав дарунки. І йому хотілося, аби вони бодай лялися, відгрожувалися, збиралися мститись, але се були звичайні смирні люди, терпеливі, як вівці. І Юрішко знав, що коли він випустить нарешті їм сина, то вони лиш помоляться до свого чорного образу в куті і передадуть всю свою справу на руки неквапливого вічного судії.

Але трохи помилився. Випустити хлопця він випустив і під натиском нових вражінь забув про своє надужиття, але не забула о нім мати. Пам'ятала, день

і ніч пам'ятала і зберігала в умі деталі, аби передати все те в руки земного мстителя.

Опришки. Знала всі легенди, всі пісні про Довбуша, була того переконання, що й кожний опришок — то Довбуш, втілення сили й правди. Поскаржитися отаманові опришків. Якому — то все одно, вона навіть імен їх добре не знала. Всі вони однакові, всі — носителі істини і мстителі людських кривд. І бігла б шукати сього отамана в лісі, в полонини, геть усюди, але обов'язки приковували її до хати і треба було обмежитися на саме лиш чекання.

І вона чекала. Все чекала, що щасливий випадок зведе ж її нарешті з яким-небудь отаманом опришків, оповість вона йому все — і от тоді віділлються Юрішкові усі криваві сльози і муки ні в чім не повинної дитини.

І коли почула на своїм далекому верху, що до села зійшли опришки, — не могла дочекатися дня. І раненько встала, загорнула хліб у рушник на пригісне і збігла до села шукати отамана.

Але ніхто не знав, де він є. Запропонували їй посидіти в корчмі — вже, напевне, він туди явиться. Але сидіти в корчмі, місці радості, з незагоєною раною в серці не хотілося, і вона пішла тим часом до одних своїх знайомих, зачекати ліпше там.

І довгими здавалися їй ті години, але вже постановила ліпше пересидіти, як знов іти даремно. І коли прийшла потім до корчми пополудню — там уже був бай горою. Вискотіла скрипка, ухкали легінці, витанцювуючи й тупим звуком вибиваючи постоломи; лилася горівка, чулися задушевні розмови, пісні; чад туманив очі, а в тім усім, маленька й непомітна, стояла у кутику газдиня зі своєю кривдою.

Аж закашлялася від диму і довший час не могла нічого розібрати в сизих хмарах; бачила лиш, як металася туди-сюди фігури, розмахували якісь руки, ноги тупотіли. Потім очі привикли, почала шукати отамана.

Гадала, йдучи, що одразу пізнає. Наче цар, буде сидіти високо в пишнім-препишнім уборі, а всі будуть кланятися. Але жадного царя не було, були собі звичайні півп'яні легінці, а хто з них отаман, — невідомо...

Насмілилася запитати когось.

— А де ж, варе, сам пан вотаман?

— Асек¹ тут був. Ади генди сидит.

Марусяк саме в сю хвилю їв щось. Газдині ніяково було перебивати їду, і вона хотіла було заждати. Але перед опришком стояло багато: видимо, він зголоднів дуже, і довго довело би ся чекати. Газдиня приступила. Серце билося.

— В добрім здоровлю спожити, пане юнацій..

— Декуват за добре слово,— не поглянувши навіть, відповів Марусяк звичайною формулкою. В своїй блискучій величності, ще повний солодких учуть своєї побіди над найкращою женщиною, він міг і не помітити сеї убогонької баби.

— Може, би-сте були такі ласкаві та й гречні приймити цес хлібець від мене, пане юнацій, бог би вам щестя примножив.

Марусяк глянув і задоволено усміхнувся. Хліб узяв і положив коло себе на столі.

— Декувать. Видів, маєте шос, газдинько, до мене?

— Ой, маю, маю, любчику солоденький, дав би господь любенький не мати бирше.

Хитала головою і збиралася плакати.

— Ну, то кажіт, най слухаю.

— Може, би-сте харчували, бо з тим не спішно. Ади, не було спіху тіцький чес, то нема й тепер.

— Та я му їсти, а ви мете говорити.

Газдиня оглянулася. П'яні люди, запах порозливаної горівки, натоптаного на підлозі бруду, погані слова, чад— все те дисгармоніювало з її сердечною тугою.

— Ой легінику мій ти медений та цукрений!.. Не казати би ми тут...

— А чіму би й не казати? — вмішувався хтось із ясенівських газдів.— А чіму би не казати? Ци ми не знаємо?

— Шо ж там? — питався опришок.

— Та то, ади, пане, таке, шо Юрішко збиткував си над нами дуже: укатушував сина, таки, ади, хлопця малого. Та й носило си ід нему, лиш шо си возом не возило, ає...

¹ Від Марусек, Марусяк.

Марусяк похмурнів. В корчемну гармонію його сили і загальної поваги вривалася дисонуюча нотка.

Треба було гадати, як вивернутися. Щоб із честю. Але поки що ще не знав як.

— Та й що ж? Та ви, неню, не плачте, бо мені в тім не розумно, ек ви плачіте.

— Ек же не му плакати, що збавив дитину здоровля навіки. Шо був хлопець їк хлопець, а тепер уночі си зриває, кричит, на ноги си скаржит. Йой, божечку... Та й звідки ж нещесте впало, що храни госпідку любий усекого ви' такого...

— Та й що ви, неню, хочіте від мене?

— Та й то так тому пропадати? — скрикнула газдиня. Вже почула серцем, що якось не так із нею говорить опришок і слова не такі.

— То так тому пропадати? Таже то не чоловік, а пес! Таже він люцьку би кров пив, ек воду! Та шо він си пакарав, шо си набив, накатував си людей — їй, бідочко моя кервава!

Газдиня забула обережність і кричала, не зважаючи на те, що, може, завтра ж усі її слова буде знати Юрішко.

— Та й не буде такого легкого на руку, аби го зі світу спас? Та я сама бих застрілила го, ек кутюгу, на шкамате бих порубала та й свиням би до корита пометала букатки. Та й свиней би тотих попалила, аби мнеса того ніхто не покушев та би не встік. Ой, діправді шос нема добра на свікі!.. Шо вже сми гадала, думку держела, — тот ді мене поретує, тот за кривдами моїми, за нещестями синими моїми си вдаст. А ви... Ой, дав би вам бог здоровля, пане юнацію, та й вже. Людочки добрі!.. Та де ж тої правди шукати, скажіт мені, порадьте мені!.. — і брала голову в руки і причитувала.

А Марусяк майже нічого того не чув. Невідступно, безпорядочно, хапаючися то за ту, то за іншу гадку, думав тільки про одно — що сказати? Що сказати, як вивернутися, щоби з честю, щоби з достоїнством?..

Потім лице його прояснилося, і він «ізірік»:

— То, видите, газдинько ма солодка, так іде. Я Юрішком не требую, лиш він мнов требует. Гонит си ровтами за мнов та збиває, а оннак не може мене ймити. А я за ним си не гоню, лиш... — і Марусяк зупи-

нився, підняв палець угору, — лиш до чесу. Розумієте? До чесу. Бо йк я си вже погоню за ним — ого! Тогди вже простиг його борщ. Тогди вже лиш кури запіли по нім, та й вже.

Бурливий і підхлібний гомін одобрення пішов корчмою. Престиж був урятований.

— Ає, ає!.. То він правду говорє.

— Та то таки так, ади, й є та й вже. То мудре слово.

— «Я, — кає, — ним не требую та й си не гоню. А вже йк погоню — тримай кучму», — га-га-га!..

Марусяк узевся за перервану їду. Зовнішньо він був задоволений, і корчма зовнішньо була задоволена. Але всередині гризли Марусяка неприємні почуття: і те, що от міг він бути предметом таких надій, а не в силах був їх оправдати; і те, що він, власне кажучи, брехав, коли говорив, ніби не потребує Юрішком, і те, що корчма, може, навіть не дуже глибоко й вірить у таку його, Марусяка, могутність — що от захотів, мовляв, та й роздавив Юрішка, лиш гигнет.

Але назверх і Марусяк, і корчма були задоволені — і серед усіх тих задоволених одна лиш мати зосталася ображеною. Всі її надії були розбиті. Вона так чекала, так вірила, що знайде правду, і от тепер показалося, що опришки зовсім не те, чим вона їх собі уявляла.

І не сказала більше ні слова Марусякові. Лиш поклонилася низенько, дуже низенько Марусякові й виїшла. Та вже ж і плакала-плакала дорогою — гори хиталися!

А в корчмі — воістину день сенсацій сьогодні! Ледве утихли розмови про горе бідної баби, як появились...

Та таки так і не можна сказати, хто появилися. Появились Срібнарчуки. Разом!

Ає, ає! Разом! І Олена, і Андрій. Та Олені не диво, була вона тут не раз, але Андрій!

— Брачкики! Коршма си валит! Світ перевертат си!

— Свят-свят-свят, кум Саламон! Андрійчику! Йким дивом дивненьким, їким чудом чудненьким?

— А подивіть-ко си, газди, ци не вивалив він там порога. Бо то, ади, з незвички...

Видимо, любили сього Андрія. Щось тепле чулося в усіх тих словах.

Олена була вбрана, як королева. І не так, щоби все на ній було дороге та багате, але просто вміла вже так, знала. Як прийшла, бровами повела, розкотила срібним горохом веселого сміху по стінах — так мов одразу посвітлішало в корчмі. Посипалися жарти, заклики з усіх боків. Якось відсунулися на другий план і опришки, і самий Марусяк.

— Ци дужі ви двое? Браччику, Андрійку! Ідїть-ко ви сюда із жінков. Посувай си ти, стара.

— Ой, і я би хтів, браччику, такої жінки.

— Та чи чуєте, кумочку, тра сто воликів скохати, аби таку жінку дістати. Правда, Оленочко?

Олена віджартовувалася на всі боки, дзвінко сміючися. Нарешті залізли за один зі столів, сіли. Орендар підбіг і теж жартував:

— Ви такі у мене рідкі гості, що я би з вас і грошей не брав.

— І не будеш. Я плачу,— обзивався сусіда.— Хіба я не можу раз за куму заплатити, ци ек? Таже ми куми — так ци не, Оленочко?

— Аекже! Таки куми. Лиш не знати, ци проти дня, ци проти ночі.

Всім було весело від присутності сеї молодиці, і всі сміялися. Лиш не сміявся Марусяк.

Він нараз почув, що перестав бути центром загальної уваги, і се боляче його діткнуло. Ну, Олена — нехай би вона. Але Андрій! І на нього тепер звертають більше уваги, ніж на самого Марусяка, отамана опришків!

Удавав, що зовсім не бачить Срібнарчуків, говорив підкреслено рівнодушним тоном про дрібні речі, а коли корчмар, завозившись коло стола Срібнарчуків, не так борзо підбіг, Марусяк рвонув його за бороду, і, лиш бистрим рухом підкинувши голову, корчмар сплясся від вічного поруганія.

В хаті почало наростати якесь напруження. Нічого, здавалося, не змінилося: так само дзвеніли чарки, так само лилася піна з пива, і дим все так само ходив сизими хмарами, ударявся то об одну стіну, то об другу, повзав між людьми, то обгортаючи фігуру чоловіка, то знов її обнажаючи.

Але тепер дим став немов густішим, до нього примішалося ще щось. Якась сила громовинна незримо

збиралася десь на двох полюсах, щоби розрядитися потім, потрясти і в наслідках незнаних zostавити слід по собі.

Зухвало й голосно сміявся Марусяк при своїм столі. Хвалився своїми богатирськими вчинками, і тими, що були, і такими, що їх не було. А при другім столі — мов ластівочка, мов горличка коло свого голуба, припадала Олена коло свого чоловіка. І Марусяк чув, не так чув, як відчував кризь голосні свої похвальби тихо сказане слово ласки, бачив, як Олена близько сідала, обіймала за шию, а потім, узявши праву руку мужа, притискала її до чола і до грудей по двічі. Се був якийсь предвічний жест для означення повної своєї покірливості і рабської любові.

Кров кипіла. Марусяк уже важко дихав.

І дивне щось почало творитися в корчмі... Ніхто нічого не знав, нічого не міг би сказати певно, але забриніло вже щось у сім пересиченім повітрі, майнуло якесь таємне крило — і розділило людей на два ворожих табори. Чомусь згрудилися легіні і одна половина гостей коло Марусяка, і чомусь друга половина оступила стіл Срібнарчуків. Голосно сміялися в однім гурті — ще голосніше сміялися в другім. За одним столом кричали меду флешу — за другим казали собі дати дві. Бідний корчмар — йому було найгірше — метався, як миша у клітці, не встигаючи навіть обтерти поту під носом; а його більше чутлива й більше уважлива жінка, вибравши хвилинку, відкликала мужа вбік і шепотіла йому щось на вухо швидко-швидко...

— Ох, не перед добром, ох, не перед добром вони так п'ють. Дивися, Хаїме! Ох, дивися!..

А Хаїм лопотів їй у відповідь:

— Ну і що?.. Ну і що? Ну і що? Ну і нехай порозвалюють оден одному голови, нехай бере дідько одного з другим, — і, не договоривши, зривався з місця, як підстрілений, біг виконувати приказ одного зі столів.

Розкотисто реготав Марусяк. Він саме оповідав тепер подробиці любовних своїх авантур, називаючи речі їх іменами.

— Я не бінний на дівки та й на молодіці, декувати богіві. У мене їх у кождім у селі є по кілька. Бо я маю розмовочку коротку: посилаю газді сказати —

аби твоя дочка ци там жінка зібрала си, йк може найліпше бути, та й ішла д'мені туда й туда. Та й вже! Та й авс!

Його оточення сміялося підхлібним сміхом.

— А в нашім ув селі також маєте?

— У вашім селі? В Ісиневі?..

...І жутким мовчанням проткнулася корчма... Все затихло... мов перед ударом...

— У вашім ув селі,—і голос опришка, подразнений, остружений, лиш один чувся тепер на всю хату... Все замовкло... Корчмар присів десь коло бочки й тремтів...

— У вашім ув селі маю Срібнарчучку Олену. Ік зіходжу ід вам ув село — знак став'ю, аби виходила у плай на тот бік. Вна виходит, там я її й...

Очі всіх повернулися на Андрія. Мов кожний знав наперед, що по чім мусить іти.

Весь білий, не спішачи, піднявся Андрій і йшов до Марусяка. І тих кілька кроків, що він переступив через корчму,— здавалося, вічність цілу тягнулися.

Устав і Марусяк... Він навпаки — був червоний, весь наллятий горівкою. Устав — і якоесь погнувся увесь на один бік.

Андрій підійшов до нього близько.

— То моя жінка ід тобі виходила?

— А виходила!

— Давно-о-о? — і, не дотягнувши того довгого «о», розмахнувся Андрій і що було сили ударив Марусяка в лице.

Захитався опришок. Бризнула кров, як з рубаної рани...

...Кинулися... зчепилися... Розскочилися люди в усі боки, як бризки води.

Ухопив Марусяк Андрія, здавив полонинською силкою кòханою і, піднявши догори, вдарив об землю. Але не повалив! Як кльоцями, бухнув Андрій ногами у землю і сам на свою чергу ухопив обома руками опришка за шию.

Посиніло, налилося ще більше кров'ю лице Марусяка... Нелюдським вимахом голови вирвався він зі смертної пастки,— і тут уже оба схопилися в боротьбу.

Ох, і люто ж боролися гуцули!..

Руки, мов сталеві дроти, вривалися в тіло. Розліталися вдріб'язок столи, лавки, зачеплені по дорозі... Два толуби ведмежих вертілося по хаті, наперли на великий стіл, і грюкнув він, влипнувши в стіну, і затріщав.

І в переляканім захваті, затаївши віддих, дивилася на ту борбу корчма. Бо то не борба була, а питання життя й смерті. Хтось мав гинути нині.

От спіткнувся Марусяк на повалену лавицю загінками, одно коліно підігнулося, і він упав. В розмаху ледве не перекотився через нього Андрій, але утримався і насів на опришка зверху. Позеленів.

І вився опришок, як змія під каменем. Високо підкидав ногами, бив ними з шаленою силою об долівку, але нічого не міг поробити. Ковбком водяним лежав на нім Андрій і дусив.

Корчма оцкнулася і криком одобрення вітала свого Андрія. Хто ж би міг гадати, що він такий дужий!

Але в сю хвилину сталося щось страшне.

Звиваючися змією, намацав опришок ніж у ремені. Витяг його тепер і повхнув ним противникові у живіт.

З ревом нелюдським повалився Андрій і качався по долівці, а кишки випадали йому з черева, і він сам заплутувався в них, рвав, купався у власній крові.

І від жіночого крику задрижала корчма. Срібнарчучка повалилася на мужа.

— Ой мужу ж мій, приетелю ж мій! Та чим же-с си провнив, шо свойов кровйов землю сповенив?

В сю хвилю вбіг вартовий і крикнув:

— Пане отамане! Йкіс люде дорогов кінно!

І під гнівні ворожі покрики ясенівців, під їх погрози почав тікати опришок Марусяк, от як звичайний собі злодіюшка. Біг до Черемоша, в ліс, до коней, а йому услід свистали, тюкали, а хтось верг каменем.

З сеї хвилі Ясенів замкнувся для Марусяка навіки.

Серед ночі, мов вихор, налетів на Жаб'є, зірвав Марусю з ліжка і, не даючи їй навіть одягтися як слід, сонну кинув на коня й пігнав, пігнав, пігнав — на Чорногору.

І от знов їде Маруся серед красивих панорам, спі-вучих ландшафтів, радісних скарбів природи — але не бачить їх. Знов синіють, замикаючи величезне коло, далекі гори — але не веселять уже серця Марусі: се коло замкнуло ж їй світ. Безконечною здавалася та далечінь для пейзажу — і тісною стала тепер для життя.

Красивою низкою простяглися опришки по Чивчині, їдучи полониною все вище і вище. От Гомул... Тиша й безлюдність. Здавалося, ніколи не ступала тут нога людини, ніхто від віків не порушив сього величного спокою.

Але ні. От несумнівні сліди присутності чоловіка: якісь рови, котрі в жаден спосіб не можна було би вважати ділом рук природи. Немов затерті сліди дав-ніх якихось, зруйнованих зубом часу, будівель. Якось дивно то все було бачити тут.

Всезнаючий Юрчик каже, що се пани тут колись сребра шукали.

— Ає, ає. Шукали, копали.

— І знайшли?

— Та знайти знайшли, та шо з того. Оннаково не мож було го узети.

— Чіму?

— Молоде, видів, ше було. Пани понастав'ели тут таких дворів, шо варт. Найбирший пан був оден — Павлушка си називав. Та й заїв си він шош, Павлушка тот, із опришками. Шо в них там уже було, не знаю, а лиш дуже пизьму велику мали опришки на того Павлушку та чкали способу. Та ек уже си дочекали, так облупили му голов, Павлушці: от докив волося на голові є, вобрізали та й тоту із волосем шкіру з голо-ви здерли, зі собов узели та й пішли. Вмер, ади, з того Павлушка, та й не кортіло бирше панів осідати у Чив-чині. А тоті двори розіпріли та й розпали си гет — ото, шо видко, то лиш їх позістало.

Юрчик плюнув у той бік, де виднілися рештки. Не любив, дуже не любив панів Юрчик.

З огидливістю вислухала Маруся це криваве опові-дання; представляла собі зараз, як облуплюють голо-ву зв'язаній людині, як вона кричить, вилупивши очі.

Фел.. І серед сих людей, що облуплюють другим голови, вона мусить жити ціле життя!

Приїхали знов до свого логова.

Опришки раділи. Витягли з-під каміння заховане добро, реготали, а Марусі було невесело. Чужа всім, віддалялася, сідала над обривом скелі і думала. І безрадісні були сі думи. В непривітних, суворих контурах, в темній порожнечі.

Коло замикалося. От дзвенить важкий ланцюг, залізна брама скрипить, зачинаючися, невидимий хор проспівает скорботну пісню безповоротного похорону — і вже... І вже кінець! Вічна, кам'яна тюрма, гріб, а в нім малесеньке віконечко...

І сухі очі боліли, слова завмирили на устах.

А часом нараз находила на неї рішучість. Тоді говорила сама собі:

— Ну, то що ж? Коли так випало,— треба коритися. Кождий покійно мусить нести свій хрест, який би важкий він не був. Понесу ж і я свій. Не судилося бути жінкою священика — буду жінкою гуцула, але не опришка.

І тоді, вишукавши хвилину, що Марусяк був тверезий і м'який, відкликкала його далеко від товаришів, сідала на шуварі, а його просила положити їй голову на коліна.

— Голубе мій!.. Дмитрику мій!.. Чи вже тобі ще не наприкрилося таке жите? Ну, скажи, сам скажи. Та хіба ж се жите: вічно, мов звір в барлогах, в бруді, вічно пиятика, лайка, нічне розбиване, тіканина, а врешті — шибениця. Таже ти дня не перебудеш, ночі не переспиш спокійно. Та ще поки ти молодий — ну, ще яко-так. А коли постарієш — що ж тоді? Таже, як вовк, меш здихати десь у сиглах, та ніхто й води тобі не подасть, ніхто не прикриє, як змерзнеш.

І гладила опришка по голові, ласкала. І сей ніжний голос, і жалібні ці слова, і ласкавий дотик жіночої руки — то зрушувало опришка. Уявляв собі свою будучність — і жаль ставало самого себе. Лежав похмурений, з міцно затисненими зубами.

— Гадаєш, за гроші все купиш? Ой, не купиш за гроші усього, не купиш. Ні любові не купиш, ні навіть приятні. Будеш дорого платити, щоби за тобою ходили, а сам ночі не заснеш, зради боячися. Тебе будуть три-

мати в хаті, а самі підглядатимуть, де ти гроші ховаєш. І віддадуть тебе у руки якомусь бірову чи двірникові, а то й самі задушать сонного. Бо люди всюда люди, куда не піди. І де б ти не зайшов, у який чужий край, під яку б ти віру не попав,— всюда знайде тебе людська злоба та й заздрість. І не відкупишся ти від неї, як смерті не можна відкупитися.

Марусяк гриз травинку і чорнів від чорних дум. Отже, й перед ним замкнулося колесо.

— Слухай, милий мій, голубе мій, серце мое... От узяв ти мене з собою — і нема мені повороту. Мушу ділити з тобою долю й недолю, мушу бути з тобою весь вік. Але як подумаю, що сей вік мій може минути от тут, у сих логовах, без хатки, без садочка,— повісити ся хоче!.. Місяць — добре; два — най буде, але завше, завше — се ж надміру сил людських. А ще ж... ще ж погадай, що у нас можуть бути діти... Голубчику!.. Ти лиш вдумайся, що то значить те велике слово... Дитиняточко маленьке... купоньки треба... теплого ліжечка, а замість того — громи полонинські, вітри й мреч. Ой Дмитрику, Дмитрику, соколе ж ти мій ясний!.. — і заходилася теплими материнськими сльозами.

А опришок чорними губами ледве ворухить:

— Мені дітей не тра. У нашім стані, у вопришківськім, так ідет: ек си з'євило,— за лабу та в корч.

— Дмитрику!.. Що ти говориш?.. Ти?.. Ти міг би?.. Мою дитину?..

— А чім би й ні? Йк воно заваджее.

— Ні, ні, ні, ні, ні... Я ніколи тому не повірю. Се ти лиш так... Се ви, опришки, лиш так говорите... Щоби лякати... Та де ж би ти. Таже...

Вся дрижала. Зараз же уявляла собі, як хапають маленьку дитиночку за ніжку, б'ють голівку об камінь... А вночі приходить вовк і жере трупик... О-о-о!..

Була близькою нервового вдару.

— Дмитрику... соколе... скажи... Скажи, що се ти тільки так... що ти... скажи... скажи...

Спідлоба дивився опришок, затиснувши зуби, і мовчав. Потім устав.

Підійшов до краю похилості, що йшла геть далеко униз і переходила в пропасть. Сині тіні переломлювалися на каменях. Хтось могутньо дихав теплом. Високо над головою бриніли невидимі мухи.

Опришок постояв хвилинку, весь у сонці, потім злегка трунув ногою величенький камінь. Давно лежав він тут, зрісшися з землею; може, ще від початку віків, коли вперше заспокоїлися ці гори і здивовано, ще подитинячому дивилися доокола. Тоді ліг цей камінь тут і не поворухнувся більше з того часу. Дзвеніла об нього зрідка підкова опришківського коня, вівці перескакували одна за одною, сідав перелітний птах — а він все лежав, мовчазливий, німий, поки от не прийшов опришок і не трунув ногою.

І, ліниво перевалюючися, покотився камінь униз. Не хочаючи, бажаючи зупинитися на кожному своїм кроці, плачучи о безм'ятежнім спокою минулим, привалюючи маленькі кущики долину по дорозі.

Але невмолима сила гнала його вниз, змушувала призабувати. Все швидше й швидше почав перевертатися камінь, заворушився, затремтів, почав розганятися — але в сю хвилю одним скоком догнав його опришок і, поставивши ногу, затримав на місці.

Стояв тепер унизу і дивився на Марусю, піднявши голову.

— Виділа-с?

— Виділа,— відповіла беззвучно.

— Но, то диви си ше.

Обережно, мов боячися образити, прийняв ногу опришок...

Камінь перевалився набік. Секунду вагався, мовби роздумуючи — чи лягти знову навіки, а чи котитися далі, але щось валило його. Ще раз перевернувся нерішуче, захитався, двинувся, став на вужче ребро — і пішов... пішов... пішов у нову путь. І з кожним поворотом мов вливалася в нього свіжа сила, мов все дужче й дужче штовхав його хтось. От підскочив, заблискав у повітря. От ударився об землю й знову підскочив! І ще раз, вище! Ще!.. Вище, ще вище!.. От уже не біжить, лиш скаче! От уже свистить, розкидає, розбиває все по дорозі! І вдариться об землю, і загуде ударом — і знов, знов скаче, і реве, і гупає.

На дорозі лежав відламок скали. Виріс, мов гриб, з-під землі — і от став на дорозі.

Летить! Гримить! В безумнім розмаху, в безумнім ризику, ударившися об землю, підскакує вище всіх ра-

зів камінь, хоче перелетіти і... на всім полеті шаленім гримає об скалу!

Розбивається надвое, начетверо, на мільйон шматків і шматочків. І, дроблячися ще більше, малесенькими скоками добігають вони, епігони, до кінця, булькають десь там у потік, гине й слід їх...

І немає каменя.

Був, віковичний. Грівся на сонці, слухав тишу, і сам її творив. Потім летів, гримлячи на всі гори,— а тепер шез! А сонце палить. А мухи бринять високо.

Чаром якимось повіяло на Марусю від сеї опришківської загадки. Се був символ пустині, красивий дивно, але не вміла його відгадати.

Мовчав і опришок — і якась гризлива туга проїдала йому душу в сю хвилию. Потім трухнув головою.

— Виділа-с?

— Виділа. Але що то?

— Докив не розкотив си камінь — ногов го-м спер. Але витак? Піди го зіпри. Ей, і не пробуй. Бо не зіпреш. Бо немає такого бога на свікі, шоби го спер. Хіба лиш отота скала. Але не зіпрет — лиш знищит...

І сумно зітхнув, і сумно говорив далі...

— Так і моє жике... Докив не ступив-сми на цесу доріжку,— був, от ік цес камінь, тихий. Я би нікому нічо не зробив бих. То би казати, кривди — нікому бих не зробив. І ек зачер-сми онним пальцем — теж мож було мене зупинити! Словом онним добрим зупинити мож було. Але тепер — ха-ха! Ік зачер-сми на дві руці, заланцюгував си у цес талан гіренький по саміську шию,— нема тої сили на свікі, шоби мене з того визволила, шоби мене на старе місце вернула.

Глибока, щемлива тоска почувалася в голосі опришка. Попустив низько голову.

— Кажеш — нема ті повороту. А мені є? А де ж я си поверну, д'кому я прийду? Я ж дизентир. Ікби прийшов д'хаті — най би й не був опришок — та й то вже моя зіспівана. А я ше не хочу вмирати, я ше не порахував си. Я ше маю рейства на Юріштана на стебненського. Я му ше пригадаю, ек він мою стариню катував, ек я з войська укік. Шо брав скалушами, та крутив старій нені руки, та вибивав зуби обцасами.

Дмитро скрипнув зубами, мов кістку перегриз.

— О!.. Я му ше тото не дарував! Я му ше тото за-

писую — шо мала мене стариня вирікати си. А ти кажеш — на грунт сідати. Ні! Лечу, їк тот камінь. Розіб'ю си — най буде, дідько бери, а повороту мені нема.

І знов стояв той самий Марусяк-опришок. Знов знайома нахабна усмішечка на губах, знов щось таке відтручуючо-мужеське.

— Та й знудило б ми си. Мачок у городчику садити та кукурудзку лупити? Ой-га! Не до того я навик за цісі роки. Б'ю, п'ю, стрілею, дівки люб'ю — то ми любо! То моя робота, а не голов гудзицев бриндзю бити.

На тім і кінчалася розмова — і знов темно було докола Марусі, знов чорні думи сідали, як круки на поране поле, знов не знала, пощо жити, пощо мучитися.

«Небагато прожилося, а багато пережилося. Чи та я Маруся, що так ще недавно бігала садом, ганяючися за Оришкою?..»

І знов запахло теплою кухнею, свіжоздоеним молоком, випрасованою білизною. Тихо цокав годинник, захрипів і вибив тринадцять.

...Рукою треба було відмахнутися, аби щезло то, аби знов вирнули перед очима безконечні простори завмерлих гір, і блакитний туман, і звучна, гримлива тишина.

І вона вирнула знов, ся мертва красота, але не манила вже і не тішила. Була чужою, була навіть ворожою. Так, бій велетнів тут був — але що з того? Кипіло тут вогненне море, здвигалася гора на гору; чорне небо, насичене важкими випарами, низько нависло і відбивало в безмірних просторах криваве зарево. І роздиралася паща землі, вогонь вилітав і лизав це небо; поплавлені метали бризкали до хмар, ревли й біснувалися — так творилася Чорногора. Але що з того? Хіба не сталася Чорногора чорною тюрмою для Марусі?

Нехай, нехай все те було. Нехай з музикою підземних шумів заливала вода кип'ящим морем землю, що лиш гострий шпіц Говерли та широка неуклюжа спина Попа Івана підіймалися над безбережним океаном — нехай. Нехай прилітав потім тихий журливий сніг і творив мертву пустиню, заповнюючи пропасті до самих країв,— нехай, нехай говорить о тім усім Чорногора.

І як прийшов на неї перший раз гуцул, і пробігло полониною перше приручене стадо, вперше зазвучала трембіта, і пролилась перша кров... Най співає о тім

місяць, най шепоче, зупинившись, задумчивий вітрець.— Маруся не чує, не хоче слухати його. Все то вартові її широкої тюрми, все то вороги її материнства. Ліпше вже слухати, як збігає борщ на плиті, і гримить, маглюючи, молода служниця. Ненавиджу сі тісні простори, сю безконечність, що обмежує.

XXX

А опришки пили, пили так, мовби ніколи більше не доведеться їм пити у життю. Горівки принесли багато, стримуватися не було причин — отже, пили. Іноді до повного отупіння.

Попада вже їх не женувала більше, і говорили при ній все, так що Марусі треба було тікати куди подалі та й сидіти там, доки не настане ніч, доки не свисне опришок, кличучи Марусю до брудного логова. І лізе з ласками, слинявлячися й сопучи, і засипляє потім кошмарним сном.

Раз попилися опришки до блакитного змія. Маруся сиділа далеко набоці і думала невідрадно свої думи:

«Серед яких я людей? П'яниці, в крові руки миють, живуть гріховно. А я ж таки жінка священика, предстоятеля перед господом,— і от волочуся полонинами з убійниками. Ой, і що ж мені в світоньку робити, ой, і що ж мені в бідоньці казати!..»

А коло огнища в сей час між п'яним Марусяком і п'яним Бідочуковим ішла розмова. Одразу не можна навіть було зрозуміти, про що, власне, вони говорять.

— Ци так я, браччику, говорю?

— О!.. Цесе розумне твое слово, ібігме. Та та' уже й я іскажу, шо розумне. Бо шо є розумне, то є розумне, а шо дурне, то є дурне.

— А це ти також, браччику, мудро ісказав, лиш слухай, шо я ті скажу. Тут усі мої гроші,— і Бідочуків здіймав ремінь, набитий золотом.— Утут усі мої гроші, бери.

Совав ремінь у руки Марусякові, але Марусяк навіть не поглянув. Не поворухнувся.

— Я не беру.

— А ні, ти таки візьми. Я те прошу — візьми. Бери усі мої гроші, усю мою працю, а витак я тобі своє слово іскажу.

— Я не требую твоїми грошима, бо у мене своїх доста. Я не бінний.

— Я знаю. О!.. Я знаю! Щоби у нашого, рахувати — у нашого! — втамана не було грошей? Хо-хо!.. А в кого ж вони будуть тогди? Ні, я лиш си питаю — в кого вони тогди мають бути? Але мої гроші ти таки бери. Єк мало,— кажу ті оперед усього побратимства, що половицу свої пайки, йка на мене пайка буде припадати, му віддавати тобі — лиш відступи мені свою попадю.

Марусяк не здивувався, бо такий торг був річчю звичайною. І коли б розмова йшла не про попадю, може, він і не роздумував би так довго. Але попадає! Се не барабуля луплена. Тут треба тов карабушков покрукити, що на шії.

І Марусяк думав чи робив вид, що думає, п'яно уставившись остеклівшими очима у ватру. Всі хлопці, що були поблизу, зацікавилися і чекали, що скаже отаман.

Марусякові шкода було втратити попадю. Як там це як, а те, що він її мав, підіймало його престиж. Але мовчати довго було не можна, і він почав говорити, сам ще не знаючи, що скаже:

— Єй, Бідочинетко! Мудрий з тебе хлоп, їк я виджу. О, мудрий! Та лиш і в мене не кукурудзені шульки у голові сиде. Я любасками своїми не гемблюю. Шо я свої хлопці люб'ю, то я ті кажу: твоїх грошей я не беру, а даю тобі свою попадю на тиждень за бездурно, аби лиш памнетав, коли ме тиждень відходити. Розумно?

Потім цілувалися, ще пили і ще цілувалися. А потім Марусяк свиснув, призиваючи Марусю свистом, як собаку. Але було ще рано, і Маруся не пішла. Опришок засвистав ще раз, а потім нахмурился, взяв Бідочукового за руку і пішов до Марусі. Всі опришки, цікаві, за ними.

Маруся сиділа все в тій же позі, задумавшись. Коли почула шум багатьох голосів і, оглянувшись, побачила, що до неї наближаються опришки усією громадою,— одразу перелякалася, серце сильно забилося в грудях.

Але умисно не встала, хоч бігти хотілося.

Марусяк підійшов, уперся в боки і декілька секунд стояв мовчки, дивлячися в упір злобними очима. Загальна увага піддратовувала його, і хотілося якогось ефекту.

— Чо-с, мила, заплакана? Чо-с, любко, загадана? Маруся мовчала.

— За попом своїм си журиш? Ой, я ті скажу, шо не жури си бирше, бо то вже ф'юїть — пропало. А йк меш си журити,— буду тебе бити дуже. Буду бити та ще й файно буду бити! По-нашому, по-гірському, шо аж суставочки ті залоптят¹. Го-го!.. Я вмю бабий навчети, я на того укий!² — і заточувався, безпорядочно розмаюючи барткою.

— Чого хочеш, Дмитрику? — ледве виговорила Маруся білими губами.

— Не меш говорити «Дмитрику», лиш меш говорити «Штефаночку», бо я те відступаю Бідочуковому на тиждень. Маеш го любити, йк мене любила.

Бідочуків зареготав. Маруся помертвіла, блискавично уявивши собі, як от вона буде загальною любаскою, як почнуть її опришки передавати з рук на руки, від Дмитра до Штефана, від Штефана до Леся, до Михайла, до... І буде мусила годити розбуяній п'яній фантазії, і мусить...

Бідочуків підскочив і ухопив її за руку.

— А йдім, попаде! Лиш тиждень чесу — тра си набувати. Йдім під смерічку! — і реготав, як побідитель-фавн.

Маруся скрикнула, вирвалася і відбігла. Не тікала, лиш стояла без дихання.

Бідочуків поглядав то на неї, то на отамана, не знав, шо почати. З безсмісленою цікавістю дивилося стадо опришків.

Марусяк надимався, як індик.

— Шо? То я мав би зі свого вотаманського слова си звергти? То я тебе сам із'єжу, а таки віддам. Бери ю, Штефане! Бери, не бій си. Я ті і гет цалком дарую.

Бідочук все з тим же безтолковим реготом кинувся на Марусю і підняв її в воздух. Вона билася у нього в руках і кричала. І не знати, як би то воно все це скінчилося, коли б у сю хвилю звідкись, не знати звідки, мовби вирнув Юрчик. Марусяк відлетів в один бік, кулем повалившись на землю, Бідочуків у другий.

¹ Кості болітимуть.

² Швидкий.

— А шо ти, пся мать, молодицю, ек вівцу за кур-
мей, кегнеш?

Марусяк не підіймався з землі. Йому набилося по-
вен рот піску, і він рипів зубами, як порожнє млино-
ве коло, а руками тер ремінь. Тер так, що аж пальці
хрускали.

Потім піднявся. Море злови блискало в його очах.
Важко дихав, розкривши рота.

Опришки стояли, завмерши, доокола. Готовилася
бути кривава драма серед скал, одна з кривавих драм
серед скал.

Але — щось зломило навіть п'яну волю опришка. Він
синів увесь, але не кидався на Юрчика.

— А тобі шо до того, діду? Кому хоч, тому й про-
даю, — моя челідина! Хочу — на бриндзю б'ю, хочу — на
вобраз вішею.

— То не худобина, аби нев гемблювати.

— А ци до неї ти газдов? Ти?

— А може, ти, скажеш? У неї свій піп є. Захоті-
ла — з тобов пішла, захтіла — назад вернула си.

Очі Марусяка наливалися кров'ю. В перший раз при-
йшла йому до голови гадка, що дійсно: захотіла — з то-
бов пішла, захотіла — назад вернула си.

— А ти, може, ю длі себе лагодиш? Ой, на дідька
хіба би-с перейшов раніше. Я ту вотаман і вотаман.

— Начхав я на твоє втаманство! Ти знаєш, ек я си
називаю? Я си називаю Юрчик Неклопотана Голова!..
Бо екби я хтів лиш свою гóлов заклопотати, то би
я був над тобов отаманом, а не ти наді мнов,
паршеку!

Сила, сила ломила Марусяка. Якась незрозуміла
сила. І сором йому було перед легінями, таки до крові
сором — але не міг. Не міг.

— Ой, відійди, Юрку! — скрипів він зубами.— Ой,
відійди, бо буде біда!

— Біда на того приходит, в кого бартка коротша.
Хочеш — давай мірети.

І як віковий дуб — довго тримається під напором
бурі, вимахуючи сивою головою, тримаючися з останніх
могутніх колись сил, але валиться потому з гуркотом,
вивертаючи землю, — так похилився Марусяк.

— Но-но!.. Нехай на цес раз буде так.

— І на цес раз і на другий.

Але Марусяк уже відходив. Ідучи мимо блідої тремтливої Марусі, говорив крізь зуби:

— Ой, і буду ж те бити, буду те карати. Коси буду вимикати, очі на ніж вибирати, що буде ті ше з-за нігтів чорна крив зсикати.

Юрчик, не рухаючися з місця, вставляв:

— Ой, не чіпай ліпше, молодеку! Гірше буде.

Скінчилося.

Не могли з дива вийти опришки. Що пігнуло Марусяка? Як він міг? Як дозволив? Він, отаман, стерпів те, чого не стерпів би найпущий з його легінів. Щоби шваргали ним об землю, у рот піску напихали, били словами, ек мокров шматов по лиці.

— Но-но, Юрчик,— і похитували головами.

— Натурочка.

— Цес куда не ходив,— усюда був славний.

— Ну, вже й Юрчик, сто телиць му тівнятих. А найже би тобов дідько дуби возив, екий цес Юрчик.

Згинула слава Марусякова. Всі були на стороні Юрчика і забули про свого отамана. А Юрчик стояв, мов корявий пень, на однім місці і вигукував:

— Гой-га! Вотаман!.. Ти мені вотаман? Та я йк вагаую — десіт тисіч овед під собов маю,— то не вмів би десіт баранів провести? Лиш я в тото не дуфав та й не дуфаю, бо я си називаю Юрчик Неклопотана Голова. Їкби я свою гóлов заклопотав,— був би з мене перший газда на всі гори. Лиш я того не хочу.

Піддесливими інтонаціями подавали репліки опришки.

— Ае! То лиш так си говорит — Юрчик, Юрчик. А на того Юрчика май-май силки тра закохати.

— Сім рік силку претати на того Юрчика, на маленького.

Тягли Юрчика пити. Пили коло вогню. Марусяк лежав далеко на убоці і вдавав, що спить. Але він не спав. В нім усе кипіло й бурхало, в душі залягала велика пизьма. Гуцул ніколи не забуває образи.

А Юрчик розбундючився, і не було йому встриму. Оп'янів і лаявся:

— Хіба ви опришки, дий його кату з такими з опришками? Та з вас такі опришки, ек тот Голий Щербан, що було під ним п'еть легінів, та й пішли вни онного діда бездітного драти.

Приходе, стали під вікнами. А у діда в хаті ватра горит у печі, коло ватри котев стоїт щербатий, а сам дід си вбуват. Та взув дід онну ногу, ізсадив на земню, а на столец поклав другу ногу взувати та й каже: «То сми п'єтьох із'езав, а ше коби і цих п'єтьох із'езати, а тогди покладу голого щербана голов гудзицев на грань».

Вчули тото опришки, узев їх страх. А ватажко їх, тот Голий Щербан, каже: «Ік тот такий дужий, шо п'єтьох уже з'езав, та й знає, шо вас п'єтеро стоїт під вікном, а мене збирає си на грань класти та смажити,— то вже ліпше кікаймо. Відав, у цього діда є ровта».

Та й повкікали опришки, а дідо собі си лишив. А він нічого й не знав, шо під хатов є опришки. А то він сів си вбувати та вбув онну ногу — значит, п'єть уже з'езав, а тепер ше п'єтьох збирав си в'езати, а тогди голий щербатий котев ставити на ватру та й кулешу варити.

Опришки реготали. Реготав і Юрчик, мов камінням по новім мості гуркав.

— Ій, ставай, Юрчику, над нами втаманом, бігме. Під тобов не встид буде нам бути. А то диви си: вже й літо, рахувати вже сми перелітували, а що доброго зробили? Нічо.

— Єк то нічо? Наш вотаман під запасчинов ціле літо пересидів, а ми на тото си дивили — ци не робота?

— Молодек — шо в нім? От під таку барточку стати — тото я розумію.

А Юрчик реготав.

— Не брав бих вас у вопришки. Я би собі еких других легінів ізнайшов. Не таких.

— А еких?

— Я би таких ізнайшов побратимчиків, таких би легіників си вистарав, шо гай! Не брав бих сміття, лиш підкликав бих двацять і штири та й давав би їм їсти солоного моц, а пити бих не давав. А витак водив би їх горами, течерами та скалами, шо ні раз би через воду не переводив. І похотіли би вони пити дуже, та й тогди привів бих їх ід потокові, та й ели би вни пити, а я бих підгонив: «Борше, борше! Пиймо та йдім». Та і вни би пили, а я би си дивив, ек котрий тоту воду п'єт ув тім ув потоці, тай тогди бих лиш був собі довибирував.

— Та й ек же би ти, Юрчику, тото робив?

— Та бих си дивив, ек хто п'єт. Єк котрий злігаєт черевом та й дудлит води дуже,— то не мій. А ек котрий

скочив не скочив на камінчик, та зачер не зачер водиці жменев, та хлиснув не хлиснув, а сам таки борше біжит за мною,— то ми си вдаю, бо то правдивий опришок.

— Ади-ади, йкий мудрачок із діда із нашого.

— А витак добираю би собі стрівбу до своїх хлопців. Та узев би кресак, та набив, та й верг у воду, а витак вихопив із води та й стрілев. Їк спалит,— то мій, а ек не спалит,— об камінь го, бо то зрадник. Він ше готов ізрадити при якій біді, а вопришок мусит на все бути безпечним.

А Марусяк все то слухав і вився від болю.

XXXI

З того часу — мов улізло щось сюди, у гори. Як гніздо роздратованих шершнів, гуділи опришки! По-тверезу ще яко-такі стримувалися; по-п'яному — галасали, скільки кому хотілося.

Показалося, що давно вже тліло в душах незадоволення Марусяком, лиш не було моменту тому проявитися. Показалося, що популярність молодого отамана, що виросла, як грибок, за одну ніч, як грибок же, за один день і зчервивіла всередині. Форма лишилася, а змісту нема.

Почалася критика. Те, що її не було досі, виходило лиш во вред: тим гостріше відносилися тепер, тим ядовитіші підбирали слова.

Навіть коли втомлювалися критикувати і говорили про звичайні речі,— під ними, під загальниками, під звичайними словами завше чулося ще щось, якийсь підклад незадоволення.

— Охо-хо!.. Западуть кежки зимки поміж кичерами, та не буде ек легіникові й визимувати си. Бо не знаю, ек у кого, а у мене у ремені свистит.

— Лиш у бордюгах повно.

— Най би у те у череві так повно було раз у раз, ек у мене в бордюгах.

Очевидно, порожнеча ременів і бордюгів відносилася на рахунок отамана.

— Ой брачкики, брачкики,— свідомо чи несвідомо звертаю розмову на інший бік один з нечисленних прихильників Марусяка.— Ой, кежко було зимувати цесу

зиму. Мав-сми земненик в однім ув потоці — файний такий земненик. Напретав-сми туду за літа усеґо: і муки, і бриндзі, і масла, і буджениций з елівок, горівки. Думка б'ет — то-то похарчую! Та й шош ти, браччику, меш говорити! Визнала йкас біда за той мій ісховок та й відокрала усе тото. Гех, коби знав! Я би го... Я би му...

— Де ж ти зимував?

— А сів-сми у йкоґос газди, ади, таки тут, на нашім боці. То свій був чоловік. Не ходжував сам, лиш з давніх чесів, варе, брате перетримував, а ми йому за тото зношували усечину, шо мам чим жити з нас. Баґач став.

— А йк став баґач,— значит, спаскудив си.

— А правда, браччику, правда. От ік переіначив си. Бокует шош, із пушкарями тримат, Гордіюк ід нему ходжуе. Але я йкос си погадав на давне претельство, шо мене, варе, би не віддав. Та й пішов ід нему.

Нічо. Пригостив мене файно, поренно. Ісховав. Сиджу я в него, див'ю си — а він... ев си чинити от ік би не такий: і очима йґрат, так йкос си крутит... «Ой-га,— думкую собі.— Мені, браччику, не тра довго балакати, бо я вже виджу відразу». Та вкев-сми му онно вухо на памнетку, та й сми пішов.

— Де?

— На Вґорщину сми пішов, став десь за слугу. Так сми робив цілу зиму — ф-фа! Шош удіеш?

— О, то не е безпечно — ставати на службу бу' де та бу' ек,— вставляв Юрчик і тут же наводив якийсь приклад зі свого баґатого досвідом життя. Се була ходяча літопись гір, на жаль, загублена безповоротно, не лишивши по собі відпису. Пам'ять була у Юрчика колосальна, і він, оповідаючи щось, пам'ятав такі деталі, мовби то було вчора.

— Отот Петрій, шо я ґо вчив у Криворівні, полюбляв ставати на службу зимов; лиш панів усе вибирав. Та й раз був наймив си ід екомусь баґатиреві, переслужив зиму, презнав, шо пан баґатий, та йк весна,— евив си ід нему з усіма своїми побратимами: «А видиш тепер, хто я е? Давай лиш гроші!..»

Узели, шо взяли у того пана, а витак посідали, дурнеки, таки тут, близонько, на ділевщину — борзо грошей хтіли. А пан не був дурний та зібрав п'едесеть люда та й далі за хлопцями.

Видють хлопці, що біда, замкли си у екійсь хаті, стрілеют. Не може підступити ровта. А пан шо? А пан кричит: «Паліт,— кае,— хату, най пся віра згорит!..»

Підпалила ровта хату. А хлопці — шо робити? Давай борше ему копати у хаті. Та викопали ему, ізсипали гроші, зарівняли землев, а витак, ек уже си ймила на добре хата та й хтіли си валити — ік не пішли жечі¹, ік не пішли стрілети раз по раз, то, може, й не знати кільки люда перекалічили, а самі таки втекли у тім диму, у тім заворосі. Витак уже підкрадали си вночі та випорпували тоті гроші з-під тих згариськ.

Та й була то му, Петріві, причка, най би на тім текло². Лиш він того не порозумів та на другу зиму гайда до другого пана служити. Гадат собі: «Ой-га, шо ми за мудріськ!.. Перезнаю і в сего пана за маетки та й обграбую навесні».

Та й служить Петрій у пана місяць ци там кіко та й усе би добре, коби не стрівба. Бо дуже си вдала Петріві стрівба, шо желував і лишети, та й узев зі собов. А пан уздрів раз тоту ручницю: «Ано-ко, дай-ко я,— кае,— пообзераю, шо то за ручниця в тебе».

Узев, обзера. А на тій, браччику, ручниці сріблом було вибите порекло того пана, чия вона давніше була. Та й треба бути такій біді, шо цес пан, газда значить, та з тим паном був добрий, чия то ручниця вперед була. Пишет ід нему: «А де твоя, браччику, ручниця си поділа?» А тот му відписує: «Були,— кае,— в мене опришки,— кае,— та забрали багато срібла й злота та й тоту ручницю взели».

Ге-га... Йк пан тот лист перечитав,— зрозумів, хто то в него служить, та й потихоцьки-потихоцьки дав знати куда слід та тут лиш чап Петрія мого! Та йк чапули, закували, відвезли, так уже й не викрутив си. І так, і так свистав: казав, шо ізнайшов тоту ручницю у лісі, з земні, повідав, узев, місце тото навіть показував, та лиш нічо то вже му не помогло — оннаково завісили в Чернівцьох.

І поки оповідає Юрчик, поки слухають, мов поспокійнішає. А лиш перестав — ого! Знова сварня, знова

¹ Палити з пістолів.

² Хай би на тому й стало.

лайка, знова лізуть один на одного, грозять, укле-
нають.

— Гей, Юрчику! Та бери бартку в руки, а то не
буде в нас порядку ані раз.

— До дідчої мами в зуби з вашим вотаманцтвом.
Кат не видів над такими дурлеями вотаманувати. Волю
сто баранів баранів, ек дванацять баранів-опришків.

Як то було слухати Марусякові? На лиці застигала
усмішка — жарти, мовляв, жартуєте — а на серці коті
скребли.

А тут, мов на ту біду, ну, нема на чім зупинитися,
нема звідки реваншу сподіватись. Відусюди тихо, вістей
жадних нема, іти нікуди. Знов па корчми — вже прямо
сором, а такого чого, достойного імені Марусяка, та-
кого, щоб слава полетіла на чужі цари, як о другім Дов-
буші, — такого не передбачалося.

А між тим становище ставало все грізнішим і гріз-
нішим. Треба було виходу, треба було виходу за всяку
ціну. І Марусяк, мов откровенню, зрадів звістці, що бу-
дуть іти волоські купці через гори.

Ожили й опришки. Борзо зібралися, перекликаючись,
жартуючи. Питання про Марусю стало нараз загальним
питанням: чи брати її, чи лишати, — в тім міг забирати
голос кожний. Одні казали так, другі інак.

— Та ек же то мож — лишети? А ек — не дай того,
боже, та й того не буде, лиш оннаково тра думков ки-
дати тудя-сюда, — ано ек нам вже си не доведет усю-
да вернути назад? Шош вона буде тут, сарака, робити
сама?

— Ід попові підет.

— Ого! Нім дійдет, не знаючи дороги, сім раз
має з голоду гинути, коли перед тим звір не з'їст.
Це тобі, браччику, не село. Ні, таки беремо зі собов,
та й вже.

— А ек ї брати? Що з нев робити на грабунку?

— Посадимо дес поблизькості — най сидит. Йкби шо
си й трафило, — все хтось си лишит, забіжит та й візь-
мет. А баба кождому си здаст: хуч кому й не тра, то
пару здоптаних постолів мож завше виторгувати.

Маруся слухала всього того, мов кам'яна. Взагалі
останніми часами отупіння якесь заволоділо нею; зда-
валося, валіться хмари зараз на неї — не відійшла би
убік.

Рішено було взяти Марусю зі собою і лишити десь недалеко місця засідки. Так і зробили. Посадовили на коня, поїхали. Потім ізсадили в лісі, позмітували теркіли, найсуворіше наказали сидіти тихо і пігнути далі.

XXXII

От коли Маруся лишилася сама.

Такої самотності не відчувала ще вона ніколи в життю. Там, дома, у Криворівні, заходила далеко від плєбанії, глибоко забиралася в поточчини, залазила не раз в таку гушавину, що й ведмідь там, може, ніколи не був — а все чула, що вона дома, що десь, зовсім от навіть близько, церковця люба, що от якби взяв та поліз просто вгору та видряпався на грунь, то, може, й побачив би її, луку Черемоша, хатки...

А тут — сама!..

Оглянулася боязливо.

Суворо мовчазні стволи смerek стояли непорушно, тихо, в священнім якімось мовчанню, мов окам'янілі жерці предвічної містерії. Засіяна фоєю земля надавала всьому кривавих тонів і лякала. Зліворуч було якесь глибоке, бездонне провалля, і ліс падав у нього, витикаючи лиш вершини смerek, мов голови утоплеників. А спіднизу віяло чорнотою, холодом і жахом.

Маруся відхитнулася від тої паші. Здавалося, що там, на дні сеї дикої глибини, виє щось. Душі виють... голі... Драconi деруть пазурами, лускою дзвенячи, сині обнажені тіла. І от почне зараз вилізати смердюче хвостате чудовище і захарчить радісно.

Відійшла геть від безодні, але страх не відійшов. Адже ж сама! Загубилася в оцім безконечнім лісі, проковтнув він її й забув, і колишеться необ'ятним своїм простором від краю до краю. Так він завше ховав усі злочини, так він завше дусив усі крики. І от простягаються вже невидимі нігті з-за кущів, гриб ворущиться... десь засичала гадина... хтось підходить іззаду і з криком хапає за плечі: «Ага! Попалася!..»

Маруся вибігла з лісу.

Що буде, то буде, але в ліс вона більше не піде. Тут хоч видно далеко наоколо.

Тихо, нога за ногою йшла вгору. Приемним шелестом оповідала щось півзгоріла жовта трава, якийсь

звірок юркнув між кертвинням, киваючи задом в га-лопі. Подмухував зрідка вітерець.

От дійде до вершини, сяде там високо-високо, над тисячею гір і буде дивитися. Шкода лиш, що не взяла нічого їсти, але — то пусте. Може, не захочеса.

І вийшла високо, на шпиль ґруня. Тут тягло теплим вітром з Угорщини. Літав він там десь, безжурний вандрівець, над чужими хатами, шепотів щось смерічці чужій, а тепер от прибіг сюди і лащиться... Милий!..

Рівний-рівненький, гладесенький камінь. Сіла на нього, і в тихім усміху застигло лице. Давно вже не усміхалася. Давно вже не чула спокійного биття серця, не чула, як віночок плететься, мов срібно-прозорий струмочок тонесенький... Квіточки синенькі, біленькі, запашнее зіллячко... Радість ніжна і любов... і передзвін вечірній.

...Сама себе вколисала думами-колисанками, сама собі виспівала беззвучно, мов заснула, не дрімаючи, мов потала у чистую воду, у море трав квітучих.

І чи довго так не тут була,— не знала. Але коли враз збудилася, мов штовхнув хто,— жах перейняв її від стіп до голови.

Півнеба проковтнула мутно-чорна обважніла хмара. Непаче величезний старий черввий гриб позвішував білесувате ховзьке шмаття і, здавалося, от-от обірвуться ці замусолені клапті й ляпнуть на землю, зловонно розреготавшись.

Середина тучі — спідчорна-сиза і клубиться, клубиться, гонена неодолимою дикою силою. І все, що під тучею, стало маленьким, чорним, хижо пооскалювалося, готовлячися до бою. Величезні плями жерепу стали чорними, як воронове крило.

От захитався кедр на сусіднім ґруні. Перший! Він знав, він чекав уже — і от говорить тепер! Знак дає, що скоро прийде вітер: «Скоро прийде вітер! Чи чуєте ви, всі далекі і близькі браття мої! Скоро прийде вітер! Готовсь!!»

Де-не-де між обривками сизих чудовищ, спрутів і смоків тремтіла ще невідрадними плямками, вся перелякана, калюжка блакиті. І вертілася, і тікала, і ховалася, а її засмоктували в судорожній ненаситності хоботи і, з'ївши, простягалися далі і далі, в безумнім голоді й шуканню.

І зрівнялися верхи, бо ніхто не хоче бути вищим в сю хвилину. Кругліше виставили горби свої спини, пригтовляючися до лютої боротьби, до боротьби не на життя, а на смерть. Хтось згине сьогодні!

Вітер!.. Уже!..

Уже дихнув, але ще не злобно. Ще не оп'янів, варвар. Злегка лиш свиснув, молодшого брата висилає кулачки зачинати — а вже в'ється кедрина, що високо, вище всіх стала, а вже крутиться, мов в агонії, вимахуючи обірваною вершиною величезні кола. От наче здавив хто за горло і вирватись треба.

Рвонув вітер під небесами, і, крикнувши півзадущеним криком, шезла остання крапелька блакиті. От коли все стало чорне! Повітря посиніло, темно. Заклубилися тучі на ближніх і далеких верхах, поховалися рельєфи, і залягла дококола безгранична, необ'ятна, страшна пустиня.

Маруся похолола... Чула, як стигло серце. Незрозумілий, елементарний якийсь жах перетряс нею цілою, мовби не було зовсім десяти тисяч літ, мов у перший раз зайшов сюди, у гори, півголий, зі шкірою лиш звірячою на плечах дикун, і от, видячи лють злого бога, що з'їв сонце і випив блакить — от падав з роздираючим душу криком на коліна і простягав руки до чорних злих небес. Але, почувши невмолимий голос гнівних сил, почувши приговор свій в далекій реготі велетнів, — давив голову руками і з виттям звірячим, в безумнім пароксизмі безумного жаху, біг, біг, вибалушивши очі, з кривавою піною на устах.

...Так бігла Маруся. Куди? Пощо?!

Уже рвав вітер киптарину з плечей. Уже вхопив з волоссям разом хустину, зірвав і, злопотівши нею побідно високо в воздуху, помчав під небо. Волосся віялося і тягло назад — от мов заплутав хто руку і тягне. А Маруся все біжить, біжить... У ліс під смереку! Обняти її, як матір, і притулитися, і кричати разом із нею від страху.

Але до лісу ще далеко. Боже, чому так далеко до лісу! А вже впала крапля на голову. Велика, дзвінка... А от друга, третя... Мов клевчики маленькі гномів падають на голову, мов холодні ігли втикаються. Скорше, скорше, на бога, скорше!.. А вітер побачив — і заре-

готовав, затюкав, підганяючи: «Убігай, убігай-ай! Га-га-га-га-га-га-а-ай!..»

І ніч спустилася. Стало темно. Різнула блискавиця, мов крикнули зразу всі простори і гори, і — вдарив грім!

Сто літ злобно збирався з силами, стежив, висліджував — і от підстеріг. Над самою головою торорохнув, мовби земля провалилася, мовби море піднялося до небес, і покотив, покотив далі, далі торжество своє, перемишуючи тучі і гори перевертаючи.

І закричали в обороні простори, наїжилися верхи, земля напружилася, і почалася боротьба... Люта!.. Стихійними силами безумними в предвічній ненависті!

Маруся впала на землю. На неї сипнуло дощем, мов коновку хто обернув... Скочила... знов упала... простягла руки до лісу, а він тікав, тікав пріч, ховаючися в хмари, за дощ ховаючися, і тікав, тікав, тікав...

І знов смикнула ножем блискавиця, знов ударив грім над сусідньою горою. Огнений стовп піднявся на тім місці, де стояла суха, самотня ялиця. Дощ сипонув, мов сітку завісив хто вниз із неба до самої землі. Залопотіло, задзижчало, забуркало дококола, родилася тисяча струмків, побігли в сквапливім переляку в усі боки, забираючи з собою немічне каміннячко, а потім більше, а потім іще більше. Заторохкотіли вниз камінці, засвистіли трави, мов мільйони гадюк в них укрилися, в одну хвилину стала мокрою вся земля.

Маруся повзла, повзла на колінах до лісу, оглушена, роздавлена, без серця в грудях. І повзла і падала, і різала руки, лице гострими травами, і повзла, і повзла...

А коли увійшла, нарешті, в ліс і, цоркаючи зубами, загортаючися в церемоклу киттарину та ховаючи мокрі коси, шукала очима,— не знала, де дітися. Тут було не ліпше.

Вили, й стогнали, і дзявкали дикі голоси. Хтось плакав душу роздираючим плачем у вершинах смерек і проклинав неземними прокльонами. Мати, зарізана сином, кричала передсмертно, ревли всі небесні стада, звірломив гілля, трахало в розмаху дерево об дерево, вливаючися одно в одно зубами. І мов жменею хапав хто мокру фою з землі, і кидав в лице, і плював, і реготав потім...

Молящим стогоном хорим стогнали столітні смереки, вже без боротьби, вже просячи лиш помилування, але вітер давив безпощадно. От вибирав якусь деревину, натискав на неї цілою силою, і ломив, і викручував, і віддирав гілля з м'ясом, аж поки не почне хитатися передгнбельно деревина, аж поки не крикне і не впаде в обійми переляканих сусід.

Шум лісу виростав в незрозумілий всесвітовий хаос. Здавалося, от уже кінець, от уже немає сили на світі, котра могла би загриміти ще гучніше, а бив грім, натискала буря, валилося десь поблизу двадцять смерек відразу — і падав дух чоловіка в навалі вічностей, безграничностей і всесильностей сил. Було темно, як опівночі. Безперестанно грали громи і високо, і низько, і всюди, мов вселенна уже вся валилася. Шаленими, осатанілими голосами гуло й свистіло, валилися сотні дерев, гомін стояв в необ'ятнім лісі і... наближався!..

Так! Він наближався! Він ріс!.. Ще ріс!.. Він ішов сюди!..

Вся помертвівши, не сміючи навіть перехреститися, випалася Маруся очима в одну точку — в білу, до половини обідрану смереку — одно лиш, що можна було ще бачити тут. Зв'язала сим поглядом її долю зі своєю долею.

І вітер побачив сей погляд. Заревів, зрадівши, надавив грудима, потис... Задрижало дерево з верху до низу, в передсмертнім русі, звиваючися; розмахувало гілками, безсило боронячися, але вітер вже ошалів. Змітав усе перед собою. Останнім натиском впився в груди, всі пазури занутив, і з криком розпачу погнулася деревина, застогнала від безумного болю і, вивертаючи у півхати землі, повалилася к смерті, ломлячи гілля своє й чуже, здригаючися в агонії...

Зареготав вітер. В страху останнім ревнули дерева, ріжущим криком закричало роздавлене якесь звіря. І рвонувся потік на дні безодні, півскали упало в воду, чорні стіни стали з усіх боків, і мов небо само провалилося, накриваючи землю чорною безоднею.

— Дмитре! — крикнула нелюдським голосом Маруся.— Дмитре!..

Але вітер підхопив сей безсильний крик, ударив ним о сотні стволів, роздробив, знищив... Сонми хмар скотилися, тисячею гармат ударив грім, блискавиця весь

світ осліпила і, крикнувши без пам'яті: «Мамо!! Мамо!!», впала нещасна жінка на землю...

І зареготала пекольним реготом буря над білою грудочкою, і покотився сей регіт далі й далі, вирвався з лісу, пігнав оголеними верхами... далі, далі в шаленім танці, в лютості побіди, в безсмысленім торжестві!..

.

...Прийшла до себе тоді, коли все вже скінчилося.

Хмари котилися одна за одною, одна за одною безконечним караваном, спішачи, доганяючи, мов от-от спізняться на величний бенкет.

Маруся піднялася, оглянулася — і не могла зрозуміти, де вона і що з нею. Чула лиш, що було їй страшно холодно і що вона вся перемокла до кісток: упала в якусь ямку, де тепер стояла вода.

Цоркаючи зубами, вся дрижачи, почала пригадувати. Насамперед треба зігрітися. Але де шукати опришківську теркілу? Де вона її лишила?

Оглядалася, пригадувала. Пішла. В лісі було майже цілком темно, всюди була вода.

Натикаючися на пні, блудила Маруся без плану, мало тямлячи, куди йде, поки нарешті цілком випадково не наткнулася на бесаги, тайстри і все опришківське добро.

Почала розв'язувати перемерзлими пальцями, шукати, але з одягу нічого не могла знайти. От уже, може, п'ять бесагів розв'язала — і все надаремне. Знаходила срібні ложки, коралі, якісь кавалки металу — мабуть, зідрані з переплетів книг прикраси. Нарешті в одній тайстрі знайшла бунду: якийсь запасливий опришок узяв на випадок дощу.

Одягла. Закуталася вся, благословивши в душі і того, хто догадався взяти сюди бунду, і того, хто вигадав робити бунди взагалі. Бесаги були сухі: опришки поскладали їх, як завжди, укривши на випадок дощу. Намостивши їх під себе, під ноги, під спину, сіла Маруся, обложившись з усіх боків і щільніше закутавшись в бунду.

Почала зігріватися. Вогке тепло окутувало все тіло і лиш ноги ще в жаден спосіб не хотіли зігрітися. Якесь тонке було це тепло. Здавалося, що варт лиш поворухнутися, і воно розірветься, відлетить, знову обнаживши

тіло. Тому старалася не ворухитись ні одним членом, берегти тепло.

Задумалася...

Ясно було одно — що се не життя. Ще раз пережити таку бурю, таку люту самотність — вона була би не в силах. І так уже було просто чудом, що вона зосталася жива серед сеї руїни, серед сотень повалених, вирваних з коренем дерев. Варт було якійсь ялиці, падаючи, кінцем гілки ударити по голові — і от не треба би вже було ні мучитися, ні боліти душею, ні передумувати цих гірких, безвихідних дум.

«А преці ж зосталася жити. Пощо?.. Невже мені ще треба жити для якоїсь цілі? Для якої ж? А я не знаю навіть, чи дякувати мені за це спасення, а чи ридати, жалуючи, що не вбило мене тут у лісі деревом, що не перестали мої мучення. Коли лише на муки зосталася я на світі, то ліпше було б не зазнавати мені милосердя твого, бо я не витримаю мук. Моя душа занадто мала для великих терпінь, мої сили занадто слабкі...

Пощо ж лишилася жити на світі — хто мені покаже? Он на чорнім тлі отих виворотей смерекових нехай з'явиться знак мені — і я зрозумію, бо так я не знаю, я не знаю, пощо жити мені...»

Сльози заливали їй очі і не давали дивитися на чорну виворіть. В новій вірі, в чеканню чуда застигла непорушно... ждала... і навіть сльоза зупинилася на щоці.

...Ждала... ждала...

...І ніжним, ледве чутним рухом відізвалося щось під серцем. Стукнуло раз... два... лагідним дотиком... і перестало...

Хвильку стояла Маруся, завмерши, без дихання. Вся істота її переповнилася якимось неземним щастям.

— Знак! Знак мені! — закричала Маруся і залилася потоком теплих, вдячних, щасливих сліз.

XXXIII

Тепер уже спокійно сиділа і ждала опришків. Адже вона не сама!

І тихо сміялася дрібним смішком, обтулюючи щільненько бунду на череві, і просила, ласкаво, ніжно просила:

— Ну... Ну ще... Разочок... оден лиш разочок,— і прислухувалася потім, вся усміхаючися, нахилилася вушком, мовби бажаний звук мав здалека-здалека звідкись прилетіти.

Але не чула нічого. І знов усміхалася, мов потішала кого.

— Ну, нічого, нічого. Воно стомилося, бідняточко, перелякалося, мое золото... Ну, нічого, нічого. Все буде добре. Все буде добре.

Так. От тепер уже цілком ясно, що треба не тільки жити, а й щось робити. Але що?

Може, піти десь до більшого міста — лиш не до Львова, і взагалі не тут, не на Русі, а десь туди, до Західної Галичини. Там стати до якої служби. Що ж тут такого? Ну, не вмю, правда, але ж не святі горшки ліплять — навчуся. Зрештою, в тім нема нічого трудного. Аби лиш здоровля вистарчило. Але я буду беречися. О, тепер я буду беречися!.. Господи, охорони, аби не впасти де, не поховзнутися... Я вернулася б і додому з радістю, але ж... не приймуть...

І хмарка жури набігла на серце. Але воно так було переповнене радістю, те вугле серце, що скоро зігнало ту хмарку.

«Чи говорити Дмитрові, чи ні? Говорити чи ні?..»

І рішила, що не скаже.

«Однаково мені з ним не жити. Я тепер бачу, що не перероблю його на своє, а вічно тягатися отак-о по лісах — та де! О тім гріх навіть і думати. Дитина потребує тепла, спокою; так легко його перестудити, таке ж воно щупленьке, ніжне!»

Ні, ні, ні. Не буду нічого говорити Дмитрові. Не скажу й того, що хочу йти від нього. Ще буде затримувати, а може, й бити. Буду проситися йти з ним на рабунок і там як-небудь. Там уже не такі глибокі гори, може, якось доблукаю до добрих людей.

От якби до тої газдині, до Оленихи, у котрої я була в Жаб'ю,— господи! І чому я тоді не згодилася, аби вона пішла дати знати? Уже би була дома, уже...

А де твій дім? Де тебе приймуть з бенькартом? Хіба лиш у чужих людей, у зовсім, зовсім чужих людей. Щоб ніхто не знав, щоб ніхто і не догадувався, хто я і звідки. Пошли, господи, здоровля і щастя тим людям, що приймуть мене з малою дитиною!..»

І поплелися мрії за мріями, думки за думками. Не були вже такі безвідрадні темні, не лякали. Буде трудно, правда. А надто на перших початках — ну, то що? Не всім же легенько та жартуючи живеться на світі: «Дяче, дяче! Чого твоя сім'я плаче?» — «Не всім же й співати», — нараз пригадалася поговорка, і навіть розсміялася Маруся.

Опришки приїхали пізно ввечері, майже ніччю. Перемоклі, перемордовані, а вже злі — так і не доведи боже.

Довелося лежати на чистій полонині, де куди око лиш гляне — все трава, трава. Ні горбочка, ні корчика. Навіть жерепа не було видно.

А до того ще й лежати довелось даремнісінько, бо жадних купців не було. Чи набрехали опришкам вісники, чи купці, дізнавшись так або інак про засідку, об'їхали боком, чи самі опришки спізналися та прийшли вже в порожній слід, — вже хто його там знає, як воно там було, але випад був цілковито даремний.

І гаркали один на одного, погана лайка туманом висіла в повітря, чувся запах крові. Перетягнися й тріснула одна якась струна — і все закінчиться загальною бійкою.

Центром тої всієї ненависті нараз став Марусяк, і можна було думати, що на нім все окошиться. Але він був такий напружений, так чекав, коли ж се зачепить його котрий хоч краєчком слова, що його попросту оминали, як скаженого пса. Навіть Юрчик не чіпав Марусяка, лиш їхав собі ззаду та підсвітував. Він менше всіх відчував незадоволення з приводу невдатної експедиції.

І їхали майже цілу ніч. Не можучи зачепити Марусяка, лаяли товариша, весь світ, бога. А як Марусяк від'їхав далеко вперед, замовкли й їхали в злобнім мовчанню.

А прибули на місце — пили горівку. І для того, щоби зігрітися, і для того, щоби залити злість, люту, ненаситну злість. Давали й Марусі пити, але вона не захотіла.

А як уже напилися, обнімалися, цілувалися, але чулося в тій усій ніжності, що за недокурений скруцак титиню кожний готов перерізати горло товаришеві.

Напруження минуло, зате знов почалася критика, знов почали пропонувати Юрчикові брати отаманство. Говорили одверто, не звертаючи уваги на те, що Марусяк сидить тут же і що кожне таке слово гірше ножа його крає.

І ще невідступніше почала переслідувати Марусяка думка вчинити щось славне, щось такого, аби змусити людей говорити лиш про Марусяка, кажучи: «А так. Був Добуш, був. Але тепер є Марусяк, а цес, браччику, ще й Добуша перевершив».

Як то Добуш... На Косів ходив! На Косів, рахувати! Та ставав на горі і бартку метав униз, на торговицю, на саму середину. А торговці вже знають, чия то барточка, та й нічо не кажуть, лиш несуть Добушеві на гору грошей, фантя, буджениций, ковбас. Та такого му назносе, що неспроможеш занести усего.

І в п'яній голові Марусяка зародилася думка — самому піти на Косів. Так, як Добуш.

Занадто смілою була би ся гадка на тверезу голову. Косів був порівнюючи многолюдний; стоячи так близько до розбійничого району, мусив бути завше насторожі. Трудно було підійти, ще трудніше було заволодіти.

І сам чув Марусяк, що не по силі бере ковбок, але ся гадка колóm засіла у нього в голові, і він не міг уже її позбавитися.

Мав надію на несподіваність нападу.

— Ніхто ж не ме знати. Зненападу ек ударити, то хуч не знати йкий фестунок мож узети. Хіба би лиш Золоту Баню не взев, бо сокочена дуже.

І спати ліг Марусяк із сею думкою, і прокинувся з нею ж. І ходив цілий день, і все думав. І уже, можна сказати, рішив сам для себе, що буде таки так, але сього ж мало. Треба ж іще й легінів переконати — сам не підеш. А для того, значить, треба виступити з готовим, цілком виробленим планом, аби могли відповісти на кожне питання, аби аргументувати моцно й переконуючо.

Але надаремно Марусяк морщив брови, думаючи, тер собі чоло — з того нічого не виходило. В голову лізли самі дурниці. «Йти на Косів» — в тім був і початок, і середина, і кінець. А як, щó, чи буде з того хосен, чи не зійде все на пшик або ще на що гірше — до того мисьль не доходила.

І ся нерішучість та порожнеча відбилася навіть на характері й зовнішнім вигляді тої промови, яку мав нарешті Марусяк до своїх легінів. Не було свободи, не було сміливості, молодечості. Почав мусолитися, плутатися.

— ...Бо то, рахувати... браччики... шо, най так скажім, ніби... ніби тото оннаково... Бо то не дідьки там сиде. Єк другі розбивали та й брали — чіму ми ні? Б'ємо, та й вже.

Єдине, що могло урятувати становище, — се ентузіазм. Щоб скрикнули легіні, щоб вдарили топірцями — о!.. Тоді б підняв голову Марусяк! Заблищали би очі, голос набрався б металевого відтінку, кутики губ скривилися б кпинливо.

Але — ентузіазму не було. Пропозицію стріли повним мовчанням, що граничило вже з ворожістю. Мало того — появилася опозиція. І то сильна, рішуча. А підняв її Юрчик.

— Шо? Не уродиш си ти з псом Косів рабувати, недолюпку ти їден? Таже Косів — наша мама! Косів нас вигудував, а ти хочеш го рабувати?

Звідки так гвалтовно перейнявся Юрчик такою любов'ю до Косова, де на три чверті, а то й більше, було неависних йому торгівців, — бог його святий знає. Впрочім, аргументація його не обмежилася сентиментами.

— А варта? А люде? А пушкарі? Чув-сми, шо ди¹ гармату привезли до Косова нову. Там таке пудо пуденне, шо му й рахунку нема. Єк ударит — громадами нарід валит. Єй, молодеку, молодеку — дурний піп тебе хрестив.

Юрчик прямо їв Марусяка словами, гірше заліза його пік. Марусяк нібито пускав усе те мимо вух, набирався рівнодушного вигляду, але всередині у нього все кипіло й варилося, а в голові роїлися сотні найдикіших гадок про пекольні роди пімсти, навіть про підлий напад ззаду: мовляв, як почнеться стрілянина, — стати позаду, торохнути з пістоля у потилицю, аби коротка співанка була, та й вже.

Але поки що на ці слова Юрчика Марусяк не відповідав ані звуком. Говорив далі, мовби й не чув нічого:

¹ От.

— Єк гадаєте, годні хлопці? Воно ніби, рахувати, я є вотаман, але про то, що я є вотаман, я не можу за всіх однов своїов голов гриміти. Єк ви мете говорити?

Але Юрчик нікому не давав сказати й слова.

— Добуш не питає свої легіні, ци дозволеете, брачки, ци ні, ци будете ласкаві йти, ци ні? Він лиш казав: завтра у таким і таким чесі маєте бути лагідні — та й вже. Та й кінець! І кождий го слухав, кождий робив, що му приналежно. А то чіму то так ішло? Бо Добуш не говорив пустоого. Ади, на вітер не брехав, гий пес, лиш саме чемне говорив. Сім раз погадав, а раз ісказав. А йк котрий навикне отак брехати, аби лиш собі та й другим голову крутити, то й не вартует тото слово нічо та й кожен має на тото нахаркати та й розітерти.

Ледве стримував себе Марусяк. І знов удавав, ніби не чує слів Юрчика.

— Єк же то буде, брачки? Єк кажете?

Голоси поділилися. Старша генерація опришків перейшла на сторону Юрчика рішуче й твердо; молодша ніби трималася Марусяка, але якось непевно, без запалу.

Марусяк погадав, що, може, ліпше буде піти пріч.

— Думкуйте, думкуйте, брачки-легініки, а я йду спати. Гей ти, попаде! А йдім до спання.

Маруся мусила йти. Від внутрішнього якогось страху колотилося серце, і вона ледве встигала йти за опришком. А він ішов, весь переповнений люттю, котру не було на що вилити.

Страх Марусі все виростав. Просилася.

— Я не хочу ще спати, Дмитрику... Я ще верну до вогню.

— Иди. Я хочу з тобов бути,— і штурхав її в спину.

— Не штурхай мене... Я щось тобі скажу...

— Нічо розумного не скажеш. Иди,— і знов штурхав, тепер уже умисне.

Сама не знала Маруся, чому її обхоплює такий жах. Чіплялася опришкові за руки, хотіла зупинити, але він відпихав її грубо і гнав, як худобину, вперед.

— Дмитрику... голубчику... Дмитрику...

Маруся задихалася.

— Я тобі щось скажу... Дмитрику... Я... вагітна...

— Дідько не видів! То що з того? Ти мені любасков була та й будеш, а того бахура хуч зара' вивержи, а хуч потому.

— Дмитрику!

— Я бахурами не требую. Не на тото я те брав, аби ти бахурі мі плодила, а на втіху собі. Йди...— і додавав поганої лайки.

Нервовий якийсь переляк все більше й більше заволодавав Марусею. Вся дрижала з ніг до голови, упиралася, а на порозі печери з криком упала на коліна перед опришком і цілувала йому руки.

— Дмитрику! Молю тебе... Ти ж покалічиш... Ноги тобі цілуватиму,— і падала лицем на землю, губами шукала ніг.

Але занадто вже багато терпів опришок там, коло вогню, занадто багато понижався, щоби не нагородити себе тут повнотою власті. І тріпотів сладострасно від сих жіночих ридань, хотів би вічно їх слухати. А потім, даючи волю невідзивному покликові плоті,— шваркнув Марусю на шкірі одним рухом. Падаючи, скрикнула вона, інстинктивно ухопившись за живіт...

XXXIV

Марусяк таки настояв на своєму, що похід на Косів був рішений.

Але ж бо й Юрчик теж настояв на своєму, бо всі ліпші опришки йти на Косів не захотіли і майже цілком відділилися від компанії. Так що доходило навіть іноді до цілком поганих сцен.

Отже, Марусяк опинився майже без легінів. І лиш з упертості, лиш тому, що встид було назад лізти, лиш тому стояв на своєму, сам бачачи все ризико й безумство затіяної справи.

Гризся сумнівами. Ще будь усі легіні при ньому, нарід досвідчений, дужий — ну, ще би мож пробувати. Але з сими рештками — ну що ж подієш? Це ж храбус-те. Дібрати-то си доберет, але що з того?

І злий був, як чорт. А тут іще ота пайка, що відбочилася, життя не дає. Догризають, чим лиш можуть.

— Йк вернете цілі, будемо знов разом. А тепер — ваша онна, а наша друга.

— Єкої хто наносив, таку ме й пити. Косів рабувати! Гадають, що то чере' ворине пиштрикнути¹.

І сідали за окрему кулешу, розбивали окрему бербеницю бриндзі. Як пили,— до чужої ватри примовляли; як данцювали,— співаночок добирали таких, що то май попід шкіров ідуть.

А вже про Юрчика, то нема що й говорити. Їв, ну, просто їв. Кулеші не вкусить, носа не висякає, аби не вколоти чим-будь.

А я хлопець молоденький —
Лише до розбою,
А ек вийду на царинку,—
Гусети си бою,—

несеться від вогнища невковирний його голос, а за ним регіт товаришів.

Одразу втратив Марусяк і всю власть, і вплив. Ніхто його не боявся, ніхто не рахувався з його думкою. І за його вогнищем не було ні сміху, ні коломийок; тихо, лютуючи в грудях, сиділи хлопці, мов предназначтанники. Стіна виросла межі двох вогнів.

— Чкайте, чкайте! Мете сороківця просити,— витягав обценьгами з себе жарт котрий з легінів, а у відповідь доносилася з червоного в диму кола друга співа-ночка:

Пішов заєц попід гаєц,
Марусек на Косів,—
Моли бога, ледінику,
Аби-с три дні прожив.

Навіть ніч не еднала. То було зігнуться двоє під однов сардачинов — братами рідними встають на другий день. А тепер — тулився кожний, де міг, водинці або шукав собі других побратимчиків. А одної прекрасної днини встала Марусякова партія рано, а Юрчикових немає ні душі. От так-таки щезли, та й вже.

Тепер лиш зрозумів Марусяк з товаришами, чому-то так тихо було вчора коло Юрчикової ватри, чому не співалися з'їдливі пісеньки, не чутно було кпин.

І самотньо якось стало легіням в суворій безграничній неприязні полонин. Скучно... Мов поховали когось.

¹ Перестрибнути через вориння.

От іще так недавно там, між камінням, горіли вогні, чулись голоси людей; хоч і колючі, дразливі, а все живі, чимось рідні. А тепер — ще тліє навіть грань вчорайшої ватри, а людей нема...

І цілком то все не піддавало охоти і не ворожило нічого доброго. Але відступати було пізно і соромно. Треба викручуватися, треба шукати легінів.

«Знайти-то можна,— вертілося в голові кожного,— але що з того?»

Маруся з нетерпеливістю чекала останнього рішення опришків — се ж було і рішення її долі. Коли б похід на Косів був відрочений і опришки рішили би, скажім, іти на Угорщину, положення Марусі погіршилося б в багато разів, бо довелось б попасти в чужий цілком край. Коли ж похід на Косів складеться, то Маруся могла мати надію утекти, як в тім випадку, що її візьмуть звідси, так і в тім, коли її лишать тут саму.

Ставало трохи страшно, коли зачинала ближче гадати про втечу. Куди йти, скільки часу,— не мала поняття. І завше всі такі думи кінчала одною фразою: «Там уже побачимо».

Іноді здавалося, от так-таки цілком ясно, що вертає до Криворівні. Уявляла собі, як її стрічають, як будуть дивитися. І раз здавалося їй, що стрінуть її сміхом, тюканням, будуть гнати й кидати камінням услід, а другий раз ввижались сльози радості, слова всепрощення й ласкавий тихий привіт.

Але Маруся уперто гнала від себе й ті, й другі мислі: ганьби не могла би витримати, а прощення не заслужила.

— Піду куди інде, куда-будь, лиш не до Криворівні. Не вернуса тудя нізащо на світі.

Леліяла думки про втечу Маруся, і здавалося їй, що лиш вона одна про них знає. Але Дмитро читав в очах.

Якось раз варила вона легіням вечерю — навчилася й сього... Ходила боса, бо старі постолы стопталися, а нових не було, шукала сухих дров, але мало знаходила: трафилось підряд кілька дощистих днів, стояли мречі, все звогчилось.

І якось раптом прилив гірких почувань заволодів Марусею. Жаль їй зробилось самої себе, своєї молодості, доброго серця. Дивилася на свої порепані, зранені ноги...

— Господоньку Христе!.. Що ж то за доля мені судилася? З опришками верхами та скалами блудькати, не чуючи дзвону церковного, не знаючи доброго слова добрих людей. З розбійниками, з рабівниками... От ноги порепалися, болять... Руки чорні, а на душі ще чорніше. І всю мене зранили сі тернові колючки, гостре каміння, недоля моя...

Солоні, болючі сльози потоком лилися на огрубілі руки. Прийшла до вогню заплакана, з маленьким оберемком дров. Марусяк лежав і курив.

— Чо-с мало принесла?

Маруся нічого не відповіла.

— О, я знаю, що ти з великопанцького роду! Неробітна, боса не ходжена, сонцем не смажена, голодна не була, слези не втирала. Та вже їк-ес пішла у мій у талан, то меш бути таков, їк я схочу. Схочу — кожному легіневі, от їк є кождий легінь, любасков будеш.

Маруся мовчала.

— Не навчила-ес си корчима ходити, з скали воду пити, на камені спати? Не навчила-ес си? То я те научу. Я вмію вчити — го-го!

І вп'ять переставав, чекав, чи не скаже чого попадя. Але вона мовчала.

— За попом своїм бануеш? Та було би не слухати шептанічка мого та й не лишети свого попа. Бо, ек то каут: «Мое шептанічко долів річков плине, а твоя не-славонька навіки не згине». Маеш ще мені декувати, що з дівки правдивов молодицев стала. Бо твій піп лиш читати, ади, вмів. А я ті ек прочитав оняца, то відразу завереміла.

Встид і сором пекли Марусю. Опришки реготали. Хотіла було відійти, але Дмитро осадив на місце.

— Не кікай, серце, не кікай, бо не маеш куда. Ци би-с хтіла ід попові? Іди, я не спираю. Іди, а я буду си дивити. Я не спираю. Чіму бих мав спирати?

Але се він лиш так говорив, а вночі знов насилував Марусю і злобно шепотів:

— Я те пуцу, їк сам ісхочу. От у Косові вистараю собі йку жидівочку файну, а тебе острижу, намащу голову смолов, натикаю пір'ям та й іди собі, куда охота.

— Я не йду нікуди від тебе. До попа я не пішла би за жадні гроші, бо він на мене гнівний та й бив би мене

дуже, збиткував би ся, здоровля би мене збавив. Не піду я вже нікуда від тебе.

Але Марусяк не вірив.

— Ой, не замилюй мі очі, бо я голений. Задкуеш гадков, попаде. Але я вже мушу тя пантрувати та й сокотити, шо й з ока не спущу. Поїдеш тепер зі мнов, але перенім конем. Ми до міста — і ти до міста, ми у катуш — і ти у катуш, ми на шибеницю — і ти на шибеницю.

Маруся уявляла собі, як її ловлять разом з опришками, кують у кайдани, кидають в підземелля — і кров застивала у неї в жилах. Така варіація не приходила ще їй у голову.

«Та в яку ж се пропасть загнав мене мій дурний розум?» — кричала вона в душі, але назверх усіма силами старалася бути спокійною.

Нарешті похід на Косів був таки рішений, опришки зібралися і поїхали. Розсипалися по селах добирати легінів; знайшли душ із десять таких, що хотіли спробувати щастя. Повний збір призначений був на Писанім Камені, а звідти уся банда мала скорим маршем, верхами дістатися до Косова і вдарити несподівано. А потім, по грабунку, чимборше передатися на Волощину й шезнути там в Буковинських горах.

Починало здаватися, що можлива й удача. Коли зібралися на Писанім Камені досить численною громадою, поглянув кожний по товариству, погадав собі: «Ге! Та ше не сегонни вмирати!»

— Гой-га!.. — підкрикував Марусяк, поблискуючи барткою. — Не в таких варили, та сми виїдали!

Знов чув себе отаманом.

А в той час, як на Писанім Камені опришки розробляли останній план нападу, — в Стебнях до вікна Юрішкової хати стукала якась женщина.

Юріштан вийшов сам.

— Шо меш казати, молодице?

— Прошу пустити д'хаті, бо я шош маю таке казати, аби вух не було.

Юріштан здивувався, але попросив до хати. В хаті приглянувся ближче — се була Срібнарчучка.

— І-га! Шо вас принесло, Оленочко?

Навіть він; цей всесильний пушкар, величав Олену на «ви». Був у Ясеневі по тім випадку і клявся перед

усіма голосно на образ, що приведе Марусяка зв'язаним до Ясенева. І дійсно, ганяв знов горами, винюхуючи слід, але отаман мов у воду впав.

Олена поглядала на Катерину. Юрішко бачив сей погляд, бачив, що Катерина зробила рух іти,— і велів лишитися.

— Нічо, нічо,— казав він Олені.— То жінка. Нічо.

Детально, в незрозумілих навіть подробицях оповіла Олена Юрішкові про те, що опришки зібралися на Писанім Камені, що мають нападати на Косів і що от тепер можна було би їх половити.

— Та звідки ви усе тото знаєте, Оленочко?

— Вже звідки-сми знаю, то знаю, лиш прошу мене слухати та борше збирати ровти.

— Кілько має легінів?

— Шішнаціть.

— То ми зара' йдемо за ними.

— Ні, пане ватажку: за ними йти не тра.

— А то чіму?

— Не подогонете. А коби-сте й подогонили, то не вловите. Треба перечкати, нім вони будут вертати си, та й тогди їх на плаю пересісти.

— А йким плаєм мут вертати?

— Того не мож знати.

— Но видиш!

— А на тото є рада — аби mocno всі плаї вбістати. Ретенно мут на Волощину прубувати, а проте — усуда тра людей мати: від Буківця аж гет поза Сокільський. Лиш робіт борзо, пане ватажку, борзо робіт.

— Гех, та й декувати вам, Оленочко, шо-с мі порадили! Отепер уже краеник мій не минет шибенички — ек гадаеш, Катеринко?

І кидав на себе важкі порошниці, обтикався стрівбою, бартку брав.

Надзвичайного напруження сил варто було Катерині зберегти видиму рівнодушність... «От ся молодиця була й ого!.. Він обіймав її, цілував, ради неї убив чоловіка. А вона от віддає його на шибеницю».

Катерина близька була до непритомності. Таже вона ніколи ні на хвильку не забувала Дмитрика, не забувала його очей, його голосу. Ночами тихими чула сей голос поблизу, такий ласкавий, люб'ящий... Знала про попаду, знала про десятки любасок, розсіяних

Гуцульщиною, могла напам'ять сказати всі їх імена. І всім їм він дав трохи щастя, всі притискали його голову до грудей, цілували... І завидувала їм, і боліла від того, але то все якось глухо, якось придушено, без яскравого болю, без вибухів мук. Бо то ж далеко все було, десь за горами. Доходило, як казка, як співанкова подія.

Але тепер! Тепер!..

Женщина, бувша коханка, віддає в руки пушкарям! На муки, на смерть!..

І великою тоскою ущемилося серце Катерини. Коли думала о тім, що будуть бити це дороге тіло, плазувати, покервавлять миле лице, а відтак надінуть петлю на ший і уб'ють,—ноги дрижали, і ледве-ледве стримувала себе, щоб не крикнути: «Будь ти проклята!», щоб не кинутися на цю сотоницю, вирвати язик їй з рота. А потім упасти перед чоловіком на коліна і мити ноги сльозами, цілувати їх...

Але не зробила того нічого. Лиш як пішли вже і чоловік, і Срібнарчучка,—заломивши руки, впала на лавицю й заридала...

Виплакавшись трохи, сіла, але всидіти не могла. Там, в Устеріках, збираються вже на Гердліччинім дворі пушкарські ровти. Уже радіють, уже ставлять варти дорогами, залягають під пнями, лізуть на смереки. А він буде йти, нічого не підозріваючи, веселий, безпечний. Може, буде грати на флоеру, сміятися, а тут з-за каміння, з-за дерев, з-під кожного корча, з кожної щілини посипляться пушкарі, як вовки, схоплять, зв'яжуть, о!..

І раптом скочила, накинула сардак і вибігла.

Душа завмерла... Що, як побачить хто? Що, як брехнет кутюжка? Що, як стрінеться хто-небудь?..

Але най буде, що буде, а вона йти мусить. Мусить! Треба прокрадатися царинками, по мокрій траві, треба обережно через ворине штрикати, аби не заскрипіло, аби псів не будило. І не думала ні о чім, не тямила нічого, лиш коли вже підбігла до хати Марусяків та зашкробала нігтем у шибу, тоді лиш зрозуміла, хто до кого прийшов.

«Таже я Юріштанова жінка! Того самого Юрішка, що мучив сих старих людей, катував, а тепер день і ніч думає лиш о тім, як би повісити їх сина на шибениці.

Таже я проклетая від людей і від світа від усього, що нема мені й висповідку жедного!.. Та мене ж псами затрав'ють, з ночі день білий вдіють, аби усім людею видно, ек я кікаю, ек за мнов пси рускають!..»

Але поборола себе. Увійшла до хати.

А правда, правда. Дуже здивувався старий Марусяк, побачивши в своїй хаті жінку Юрішкову та ще в таку пізню пору. Дивилася на нього Катерина... Як же постарівся він, посивів, волосся пожовкло, зігнувся. Горе не панить.

І ждала Катерина, що стріне її згїрдливим словом гострим, але старий не сказав нічого. Навіть не привітався. Впрочім, і Катерина забула сказати, що належно, і з місця, задихаючись й зупиняючися, розказала все, що чула зараз вдома. І просила бігти, гнати з усіх сил, аби повідомити, аби випередити біду.

— Бо то ж смеркь, дїдочку! Смеркь!..— і вся дрижала і ловила цілувати руки старого.

Довго дивився на неї старий Марусяк мовчки. Потім сльози показалися в нього на очах.

— Не тобі мене в руку цулувати, а мені у тебе ноги цулувати, Катериночко, що сми запропастив і твій вік, і...

І взяв плачушу жєнщину за голову і тихо поцілував кілька раз.

— Бог тобі заплатит за все. Най не карає за Юрішкови гріхи. Іди ж тепер д'хаті, закив не зоздрів те ніхто, та най тобі легко на серці будет за ласку за твою.

І справді легко було на серці Катерині, коли бігла додому.

— А може ж, таки бог поможе. А може ж, таки...

А старий Марусяк стояв на колїнах, піднявши до образа змочене сльозами лице, і молився без слів. Потім борзо зібрався і чорнов нічов брїв Білу Рїку: хотїв Волощинов Ускерїки оминути.

XXXV

Невесело їхалося опришкам. Чим ближче під'їздили до Косова, тим невідраднїше ставало у них на серці, тим все сильнїше й сильнїше огортала непевнїсть та тривога.

Косів!.. Таже то місто, рахувати. Не корчма ті на перехресній дорозі, що застукав у шибку, то ті зара' орендар гине зі страхий самих. Минули тоті часи, як опришки нападали на Болехів, на Сигот, на Богородчани, Отинію, бо тогди було одно, а тепер друге. Тепер по містох, каут, войсько стоїт. Гет їк день, так ніч узброене.

В гори до опришків вісті доходили скупю і не у властивім своїм вигляді. Аби не йти геть таки цілком насліпо, от переловлювали молодці кого попало по дорозі та перезнавали, розпитуючися про оборонні средства Косова, про ту гармату, що то казав Юрчик...

Певного нічого довідатися не довідалися, бо один говорив так, а другий май інак, але все разом — цілком не додавало охоти.

— Ой, дайте, браччики, покї! — казав який-небудь гуцулик, приймаючи озабочено-приятельский тон. — Там такого пушкаря набито, шо от їк у бербеницю. Та й виджу я, шо нема тої дійми у вас, аби Косів узети.

— Біда би з те говорила та біда брехала! — лютився Марусяк. — То мі не легіні, ци ек, аби того не дійми-ти? Ци не брав-сми містий ніколи?

Але ватага деморалізувалася. Найбільше новенькі: все шепотяться поміж собою по корчах, а спитай — похапливо відповідають: «Та то ми нічо... То ми свої...»

Трійка таких младенців відстала, ніби остугви потужити, але як тільки решта віддалилася трошка — чимдуж побігли назад.

— А... вашу псом маму іздохлим! — крикнув Марусяк і, забувши обережність, вистрілив з пістоля, але хибив. Озватися на то ніхто не посмів, але бурчали собі під ніс щось не зовсім миле для отамана.

Та в нього вже вступив опірний дух. Блискав очима, мов ножем, і коли хто звертався до нього з яким звичайним запитом, відповідав так, мов зарані вже приготвявся до дерзької опозиції.

— Я вам покажу!.. Я вам усім покажу, екий то рахунок ідет! — гаркав він і скрипів зубами.

Маруся їхала конем. Була змучена і фізично, і морально. Опришок не спускав з неї ока, а коли говорив до неї, то самими лайками. Вже інакше не називав, як:

«Гей ти, курво моя!» — і плів усяку брудоту, котра лиш приходила в голову. Навіть опришки — спочатку сміялися, а потім перестали: занадто вже.

І їхала так Маруся, вся зранена, не говорячи ні одного слова. І не почувала навіть голоду, нічого не чула вже.

— На їдж! — і опришок кидав їй, як собаці, кавалок брудної кулеші, але Маруся не ворушилася... «Буду вмирати з голоду... буду вмирати з голоду», — тупо твердила собі в душі і не брала нічого до уст.

Ослабла й хиталася на коні. Але о спочинок також не просила.

Опришки їхали борзо. Власне кажучи, ніхто з них не вірив на правду, що напад таки відбудеться, але їхали якось інерцією і то так борзо, що наблизилися до Косова дуже рано. Треба було стати на перечекання.

— Най си втихомирит. Най спати полегают, та й тогди май...

Спустилися десь у лісок, попутали коні, полягали. Хто їв, а хто заснув. Маруся сіла окремо і задумчиво дивилася, як грають промені заходящого сонця на протилежних верхах. Все уже перетяглося синевою дооккола, вечірні тіні зазвучали дружно, одностайно, земля забувала сонячне світло і його поклики: десь воно, може, й існує, сонце, але не треба його, не треба... Ліпше тихо спочити... ліпше не тривожитися...

Але сонце, вмираючи, заспівало лебедину свою пісню. Невидиму хмарку прорвало десь за горою, висипало найліпше своє золото і порозсипало на вершинах гір. «Дивіться! Чи не жаль вам такої красоти? Але — не прощайте, а — до побачення!..»

І засяло надією на будучий поворот червоне каміння, закрасилася-запишалася тонка смерічка весільним убором передсмертного обручення з сонцем, а купка княгинь-беріз, обіллявшись золотом, стройно заспівала дівочим хором.

І підіймалася золота сонячна пляма все вище й вище, ронячи багатства в дорозі, і де пройшла, — лишила звуки і пам'ять по собі. І легше було з ними жити, легше примиритися, легше забувати...

А Маруся стежить зором за цим золотим шествієм, слухає гімнів прощальних і згадує з тоскою, як завше

цей останній промінь сонця золотив хрест на криворівській церкві, цілував на сон грядущий і, благословившись, тоді ховався за гору.

Нараз скочили опришки. Зацокали пістолі...

Маруся глянула... З пригорбка спішно біжить якийсь чоловік, але сюди. Вимахує крисанею.

— Стій! Стрілею! — гукнув Марусяк, але чоловік не зупиняється і ще більше розмахує крисанею.

Щось шпигонуло в серце Марусяка. Впився очима — і пізнав батька.

— Дедю!.. Шо з вами?..

Старий підбіг, але говорити не був у силі... Упав і, розкриваючи неприродно рота, хлипав повітря, мов риба. А як відпочив та оповів опришкам, що за пастку приготували на них Юріштан із Гердлічкою, — мов обухом кожного по голові тріснув.

Все пропало!.. Жах обхопив в одній хвилі, як вогонь обхоплює сухий солом'яний стіг.

— Гей, кікаймо!

— Не буде вже тут, бачу, ні дівки, ні горівки. Ліпше таки кікати чимборше.

— А шош, браччики? Лиш-таки жива смерць, та й вже.

— Єк же то ти так, пане втамане? Не покемував си добре та й пішов, через дурний поріг переступивши?

— І нас за собою покег!

— Гой-га! Іли би таких вотаманів пси у середу під четвер.

Марусяка як прислопило.

— Чекайте, браччики, чекайте... Бо ми си в голові закомашило...

— Нема тут шо чкати, пане ватажку. Чкай сам, коли хоч, а ми вже не гонні.

— Чкай на свою голову, а витак меш видіти, де будеш ночувати.

— Най хуч цілий світ умирає, а я ще не хочу.

Настрій був однотонний і рішучий. Марусяк мало не плакав.

— Браччики!.. Таже не спробувавши... Встид!

А йому відповідали:

— Та шо, що встид? З тов бідов ше мож положи ти си та й спати. А йк те штирима линвами спеліна ют — ого!

— Кому встид, так дурному втаманові, що поліз, куда гóлов не лізла.

— А шо побагату говорити,— лиш ідім, шукаймо поретунку, та й вже, бо буде біда.

Проекти сипалися за проектами. Один казав одно, другий казав друге.

— Розсипаймо си, браччики, йк горох у шуварі. Одному легше си сховати.

— То добра рада! Кікаймо, хто куда може.

І вже бігали очима, і вже рвалися, як пси з ланцюгів під час пожежі. Крикни тепер хто з-за дерева — попадали би в панічнім страху і не поворухнулися б.

Марусяк хватався за всі средства, щоби стримати товариство. Пробував грозити, але йому самому приставляли пістоль до лоба; пробував просити — попросту викпивали. І з великим-великим трудом, випадково напавши на якісь переконуючі аргументи, удалося йому нарешті сяк-так заспокоїти побратимів і змусити до проби порятунку всім разом після його, Марусякового, плану.

А старий Марусяк дивився на це упокорення сина, і сльози крутилися йому в очах... «Так он який твій таланчик, сину, газдівська дитино?..»

Ге-е, та й файне ж сильце заклав Юріштан на приятеля! Обістав усі плаї-доріжки, густою сіткою варткових оплів усі входи-виходи, а сам, павук павуком, сів у Ясеневі, розпростерши свої лаби глибоко в гори. Він сидить — а там, геть в густих дебрях, глибоких потоках, на полянах, на царинках та ріжах,— всюди стоять люди й мов чують на собі Юрішків зір, а чуючи, ще уважніше вглядаються в тьму ночі, ще сильніше напружують слух. Стоять всюди, навіть там, куди ніхто не пішов би, маючи голову на плечах, але замкнений у клітці опришок на все може рішитися.

А так, так... Незавидне було становище Марусяка. І нічого не здобув, і славу втратив, а от іще міг і голову втратити.

О тім, щоби після первісного плану передертися на Волощину найкоротшим шляхом,—о тім хіба й бесі-

ди не могло тепер бути: треба було би переходити великий тракт, досить людні місця. Положення погіршалося ще й тим, що Марусяк не мав поняття, де ж сидить сам Юріштан із головними силами, тоді як Юріштанові дуже добре було відомо, що в трикутнику між дорогами на Кути понад Черемош і на Косів понад Варятин, що в тім трикутнику опришкам сховатися нема де і що вони мусять вириватися куди-будь — або на Волощину, або на Чорногору.

Круто прийшлося Марусякові, ой круто! Почорнів, хоч і старався не показувати того. А Маруся...

Щось дивне переживала вона. От хвилину перед тим цей варвар злобний був для неї втіленням усіх мук: і фізичних, і моральних; провалися під ним зараз земля — здавалося б, богів дякувала за вибавлення. А тепер... От щось стисло їй серце. Дивилася, як мучиться загнаний в пашу смерті чоловік, і готова була ціною власного життя, ціною навіть продовження своїх мук спасти його.

Але вона нічим помочи не була в силі. Навпаки: перешкоджала самою вже своєю присутністю, зв'язуючи опришкам руки. І на неї дивилися вороже, навіть з ненавистю.

План Марусяка був дійсно шалений, побудований скорше на психології, як на рахунку. Він запропонував: їхати назад старою дорогою, на Писаний Камінь, спуститися на Ясенів і під самим носом у Гердлічки та Юріштана, Красноільським потоком на Голови, вирватися на Скупову, а звідти вже — куди хочеш. Хочеш на Угорщину, хочеш в чорногірські дебрі.

Було занадто сміливо. Але на випадок удачі було тим добре, що всі лишалися при купі, отже, зараз же можна було щось зробити доброго.

На тім і стало.

Поцілував старий Марусяк сина, благословив і пішов на Косів: купити що для позору¹, а відтак фірою заїхати додому, аби не будити підозрінь. А опришки, не відпочиваючи вже більше, форсованим маршем кинулися назад.

¹ Про людське око.

Марусі дуже зле було їхати. Погано вимощена тарниця мучила; не вернуться ті часи, коли то Марусяк вимощував тарницю, як перину, що й лицем мож було їхати... А тепер от мов на голім дереві сиділа. Вуха терха теж давило Марусі коліно, а до того ще й кобила була «не конче ука»¹, часто спотикалася, з каменя скакала обома передніми ногами відразу, так що Маруся шохвилі могла злетіти. Ще як їхали сюди, майже весь час догори, ще було яко-так, але тепер усе вниз, усе вниз — їзда стала чистою мукою.

На Писанім Камені стали глибокою ніччю. Якби то було вдень,— видно було б Чорногору, матінку опришківську. Впрочім, і в цій тьмі кожний опришок міг би показати: он там Смотрич, а направоруч гостроверха Говерла, а далеко вліво округла спина Попа Івана... І якось... скучно стало опришкам... От так близько вона, свобідна, неуслідимо багатосховна Чорногора! Стати на одній з тих невидимих, але існуючих у тьмі вершин — і сміятися, голосно сміятися можна над усіма тими Юриштанами, Гердлічками та їх приспішниками. Але тут... звіром півзанганим... з роззявленою пащею впереді...

І непривітним, ріжущим холодом тягло з-під навислої брили Писаного Каменя; ехидно шуміли смереки, і кожна з них мов зраду кувала, прикликаючи повисстом: «Сюди... сюди... сюди... Юришко... Юришко... Юришко...»

Тоскно й погано ставало на душі від зрадливої пісні чужих смerek. Жалібно-переляканими очима, крадучися, оглядались опришки, впиваючися зором в кожену темнішу від других пляму, в кожену групу дерев, чи не блисне звідтам вогонь, чи не гримне вистріл.

Марусяк скрипнув зубами. Адже ж знав, чув, сам переживав усе, що переживає кожний з побратимів.

— Гой-га, хлопці! Шо-сте замовкли? Наші батьки не журили си, та й нам ше не конче.

— А й радіти нема з чого,— поволі виговорив хтось у тьмі, ворухнувшись. Ремінь заскрипів.

— А слухайте, шо му вам говорити,— бравіруючи грімким голосом, говорив Марусяк.— Єк зійдемо на

¹ Не дуже добра.

Сикавку, то най кождий має дві, а то й штири пари добрих унуч.

Сказав і вмовк. Як полководець, що вислав у рішучу хвилину залізну непобідиму гвардію в бій.

Опришки теж не обзивалися. Кає — штири унучі... Най буде ті й штири. А пощо — то його в тім голові: він ватаг на тото, аби за всіх своїх головов гриміти.

А Марусяк, витримавши ефектовну павзу, знов ізрік: — Та й кождий най має, шо до унуч треба.

Знов ніхто не обізався, ніхто не позволив собі розпитувати по-хлоп'ячому. Кождий сам собі на свій лад витолковував — чого ж то, власне, «до унуч треба». Один гадав волічок, другий постолів, а третій нічого не гадав, надіючися, шо інші за нього подумаютъ.

Засовалися, сопучи, у тьмі. Треба приготувити. Адже в дорозі вже не буде часу; та й дідько його знає — може, й стріляти ще доведеться, життя продавати.

Сіли нарешті, поїхали.

Гей... Невесело було їхати, в тьму глибоку спускатися вниз, чекаючи смерті на кождім кроці.

Потягло вогкістю з глибоких щілин, впали роси густі на трави. З каменя на камінь, з уступа на уступ швидко спускалася ватага гусака. Впереді виростали чорні високі стіни; плай, здавалося, уже встромився в скалу, далі нема дороги — але десь під самою горою повертала стежка вбік, обходила скалу і знов плелася вузьенькою лентою, з уступа на уступ, з каменя на камінь.

Сикавка...

Високо падає вода, розбиваючися об гостре каміння. Повиростали на дозвіллі величезні лопухи і мов усю воду забрали в себе — мало води в Сикавці. А шо то тут буває, як ударять дощі, прибуде нараз хвиль із каламутного моря! Ото, мабуть, реве та грає, валить каміння вниз із висоти, пінячися, сердячися й кваплячи.

Марусяк півголосом звелів зупинитися й злізти з коней.

Стали й злізли. Мовчки.

— А тепер кождий най бере добру унучу, грубу, м'яку — а дві, то й ше ліпше, — та вмотає коневі копито. Але добре! Аби ек подушков ступав.

Ага... От до чого онуч треба було. Але знов ніхто не показав назверх нічого.

Пообертали коням ноги онучами. Трохи мов посмілили, але все ж тривогою били серця. От іще трохи вниз — і дорога. Широка Кутська дорога! А на ній, може, сидять пушкарі та лиш чекають. І як там не обертай коневі ноги шматую, а видима, жива смерть стоїть перед очима.

Марусяк чув фізично це загальне напруження. І чув, що на нього, на нього звернені стріли усіх оцих натягнених луків.

— Брачкики! — виговорив він твердо й голосно.— Я іду вперед своїм конем. Єк упаду в руки,— ваша буде воля ци відбивати мене, ци лишети у ворожих руках. А йк перейду та й буде все тихо, не буде стріленини та й брехну я дев'ять разів — три по три,— псом, тогди йдіт сміло. А цесу біду,— і він кивнув головою на Марусю,— треба з'езати добре, аби шо не вдіела.

Маруся мов прокинулася. Задумалася о чісь, була далеко. Тепер, почувши слова опришка, злякалася.

— Що будеш робити?.. Що будеш робити? — тривожно питалася.

— А нічо. Лиш із'єжу ті ноги під кобилов та й руки та заткну ті рїт, аби-с не кричала.

— Ає, ає! — піддакували опришки.— Тут нема жартів, жарти вже схарчували. Тут таке, шо за ніс си озьмеш — ізгинеш.

— Голубчику... Дмитрику... не в'яжи мене... Присягаю тобі Христом богом, шо буду мовчати... Втопите мене тогди в Черемоші, коли я шо...

— Тогди вже запізно тебе буде топити. Хїба би зара'...

— Дмитрику... голубчику...— вона задихалася.— Клянуся тобі душею своєю... кров'ю своєю...

Але її не слухали. Опришок крутив їй руки так, шо аж кості захрускали. Другий хтось в'язав ноги під конем.

— Туго... туго дуже,— простогнала Маруся.

— Нічо, нічо... вно си втрїсе дорогов,— шепотів Бідочуків. Це він прислужувався і крутив ноги, мов дарабу гакарями.

Готово. Ноги зв'язали, руки зв'язали, у рот упхнули онучу. Зганьблена, скручена, сиділа на коні Маруся, і сльози, тихо спускаючися, текли в неї по щоках...

А опришки вже й забули про неї. Наступив рішучий момент: отаман відходить!

Чи зложить він голову від нежданого вистрілу, чи схоплять його ззаду, чи, відстрілюючися, прорветься він через фалангу пушкарів — для опришків це однаково. Скакай тогди зайцем кожний, куди оком глянув, штрикай униз головою з високої скелі, розбивайся о каміння, виривайся з об'ємів смерекових гілок і гони, гони, щоб хоч трохи заспокоїти серце, щоб перестало воно бити молотом, дитиною квилити.

Марусяк стояв. Серце завмерло. З охотою післяв би кого іншого замість себе, але знав наперед, що при такій пропозиції кожний плюне йому в лице. Був один такий, що пішов би. Не з послушенства, а, власне, з презирства скорше — Юрчик. Але де він?

Треба йти... Взяв коня за повід, потім пустив... Поправив щось, ще одну довгу секунду постояв... Звір гриз серце. Зухвалість щезла, лишилася тільки от чорна роззявлена паща — і от треба лізти туди.

«Чи випрощети си з легінями, ци ні?» — чомусь промайнуло в голові, але сам себе обірвав. Насунув крисаню міцніше на голову і, шепотом сказавши: «Підкегайте, браччики, за мнов поволеньки», швидко сунувся вперед.

Безшумно скочив з каменя, безшумно ступив за ним кінь — лиш стремено дзенькнуло. Не зупиняючися, схопив Марусяк ремінь і перекинув через сідло... Ховзнувся по каменю і... щез у темі.

Осиротілою купкою дітей лишилися опришки. Довго стояли вони, ловлячи вухом, чи не дзенькне ще раз стремено, але все було тихо, і лиш потік шумів вічним своїм шумом...

Марусяк посувався безшумно, як дух. Лівою рукою тримав повід, права інстинктивно стискала пістоль. Прорізавав тьму очима, всі почуття були напружені до крайності. Трохи лиш шимкне що підозріло — мов укопаний, стане Марусяк, мов укопаний, стане його кінь.

Слухає, слухає... з хоробливою швидкістю розкладає звук на його складники, підшукує причини. Потім з подвоєною обережністю просунеться ще трохи вперед... Смерека виставить на дорогу непотрібну гілку — не відкине її денним рухом, а поволі, мов просячи, відхилить і потримає, щоб і не колихалася довго.

Нараз — світло!

Малесенька точка в непроглядній тьмі лісу.

Мов вритий, став опришок... серце перестало битися...

«Шо се?.. Хто се?.. Пушкарі?

...Шо робити?.. Бігти назад, сповістити товаришів, що дороги нема, шо...

А потім куди? А де є дорога?»

...Кошачим рухом, лишивши коня, поповз Марусяк вперед сам. Мов вуж, вився між камінням, беззвучним листком падав униз, устроївши очі в одну точку,— в сю плямку світла.

Нараз плямка щезла, світло згасло.

І страх обхопив опришка такий, що він стрімголов хотів кинутися бігти. Але опанував себе.

— Погасло відразу — отже, не ватра. А що ж? Каганець? Та звідки, коли тут нема оседку жедного?

Але все ж осмілів і поповз далі.

Чути якийсь шум за поворотом. От мовби вода на лотоках. Але звідки ж тут у дідька млин може си взети? Тут же його з передвіків не було.

Поповз далі. От стежка стала вузенькою, зліва обрив, що переходить в невеличку полянку, а на цій полянці справді силует якоїсь будівлі. Треба подивитися.

Глянув вперед. Стежка пішла все понад обривом, униз не спускається. Значить, або вперед іти далеко, або злізти з обрива — добро, невеличкий.

Почав спускатися. Обірветься камінчик униз — зарме опришок. Посиплеться земля з-під ніг — прилипне на місці.

Нарешті зліз, став на траві, підійшов.

Справді, млинок маленький, дідько го ту вродив. Отже, тут, значить, і світилося, а лягли спати, то й погасили.

Відпустило від серця трохи. Сміліше вертав до коня. Знов узяв його за повід, пішов далі.

От уже ознаки житла чоловіка. Ворине, сутки... Якась повітка, а під повіткою віз.

«Ой-га, їсенівці ек господарюют: вози си посправ'єли. Треба буде перезнати, хто то такий футкий»,— промайнуло у Марусяка в голові.

От скінчилася провалина між горами. Стало рівніше, потік вибіг на широкє. Ще яка сотня кроків — і до-

рога. А за дорогою Черемош... а за Черемошем гора, поросла лісом.

Дорога... найнебезпечніше місце... От кавальчик: перейти або не перейти його — значить жити або вмерти.

Весь похоловши, напружившись шкірою, як стигле яблуко, глянув Марусяк туди-сюди — і вже з розпачливою впрост рішучістю кинувся вперед, не обходячи каміння.

Чи вмреш, чи повиснеш — раз мати родила.

Черемош!

Скочив на коня — і, мов в обійми матері рідної, кинувся в шумливі, киплячі хвилі.

«Тепер уже спасіння! Тепер уже кричати можна, свистіти, скакати! Збивай усі ровти на тім боці, хуч сто люда, а тут, у сім лісі, мене ніхто не вловит.

Най вас усіх дідько бере тепер, опришків! Не хтілисте мене втаманом — не хочу й я вас опришками. Найду собі других. Аби лиш голова! Голова аби лиш ціла си лишила!»

Але сам себе вилаяв за такі думки і, ставши у найгустішу тінь, роздільно тричі по тричі брехнув псом.

XXXVI

Грало серце у Марусяка. Так би й підскочив та бурнув з пістоля!

— Я таки стрілю. Лиш прийдуть,— стрілю, бігме.

Вглядався в тьму рисиними очима, а повід так міцно стискав рукою, мов кінь рвався з усіх сил.

— А як вони не зуміють перейти так мудро? А як котрого кінь заіржет? А як пістоля чия стрілит?

І довгим-довгим здалося чекання Марусякові, різні думки перепліталися у голові.

Але всі перейшли добре. От у першу голову попадає. Зігнена, скручена — аж жаль стало Дмитрові. А за нею опришки... Один за одним, один за одним, посипалися. Зігнулися на конях, очима світять, як вовки. Черемош шумить товариським, заглушуючим шумом, привітно киває віттям ліс, кожний темний куток привітно кличе: «Ходіть, браччики, ходіть. Жаден дідько ту вас не знайде».

От уже всі. Піднялися троха д'горі на плай. Не дуже вигідний, чортам лиш по ньому ходити, а все ж плай. І потягнулися гусака. Повисоку, понад стрімким.

А на тім боці розкинулося сонне село. Ніде ані одні-сінького огника. Церква темною гостроглавою масою затемніла, різко завила трембіта вартового — і знову тихо.

Лиш у корчмі світиться. Чи гроші орендар рахує пізно вночі, а чи, може, Юрішко не спить, чекаючи звістки, що от Марусяк у пастку йде.

Марусякові почало здаватися, що таки дійсно там Юріштан сидить. Напевно! Злобою і торжеством переповнилося серце опришка. Так би й стрілив прямо у вікно. Не долетить, правда, але зате...

І раптом — пекельна думка пробігла в голові Марусяка. Навіть розреготався, і дивно звучав короткий цей сміх серед глибокої тиші. Опришки здивовано оглянулися.

— Шо таке веселе з'їв-ес, пане втамане?

— Нічо, нічо. То я так. То я тому, шо-сми Юрішка в гачі вбрав,— а сам уже рвався вперед, уже не міг витримати.

От найтрудніше місце — Сурдук Лихенький. Скала звисла над Черемошем. Могутньо вбивається цілою силою ріка просто в камінь і, лише переконавшись, що не одоліє, повертає, ревучи, наліво, з кожною хвилиною уносячи щось зі скали. Уже вирило та вибило глибоку печеру під скалою, буде валитися колись гора в Черемош.

— Тут есенівці попа утопили свого,— голосно, аби Маруся чула, говорив Дмитро.— Прийшов він уперше суда, але відразу насів: «Та ви такі, та ви такі, та вам у цмолі кипіти, ба тото, ба сесе...» А вно людем таки банно стало ви' того: ше ніде не був, ше нічо не видів, а вже брешет, гий пес. Скінчив він тоту службу свою, їдет возом отам дорогов, а люде сиде, п'ют горівку. Та їхала би біда тихо, нічо би не було. А він знова: «А, лайдаки оден з другим! У церкві вас нема, а горівку п'єте? Цмолу мете пити на тім свікі, лайдаки!» А люде тогди: «Нім ми будемо смолу пити,— напийси-ко води з Черемошу»,— та го з повозу та в Черемош і поклали.

І Марусяк реготав уже на весь голос. Впрочім, тут

можна було не боятися: вода так шумить, що за кілька кроків вже нічого не чути.

Маруся чула щось і давніше про це втоплення, але ніколи їй не доводилося бути тут. Дійсно, місце було таке дике, що могло навівати буйні мислі. Здавлений вузько Черемош реве, пробиваючися поміж накиданим у воду величезним камінням; з одного боку дрімучий ліс по горі, з другого — височенна скеля уходить вверх і теж вся поросла лісом. Ідеш — і здається, насувається вона на тебе, от-от роздавить. А вода реве, реве, піниться. Кричи скільки хочеш — ніхто тебе не почує. Кидай людину в воду та й забудь о тім: закрутить, завертить, піна рот заб'є, вдарить об скелю, проломить голову за миле щастя.

Коли приїхали на Вігоду і треба було звертати направо, Дідушковою Річкою, Марусяк, в певності, що його авторитет уже стоїть непорушно, ізрік:

— Ідім Лельков.

Опришки зчудувалися. Як? Що? Куди? По яку біду? Чи вони не так почули, чи що? Щойно вирвавшись з лабетів, від смерті, так би сказати, утікши, та й знов у лихо? За яким дияволом, ну?

Таже от тут Красноїля, відтак Голови, а в Головах всюди свої люди; хоч би й трапилося що, то вбережуть, сховають. А йти Стебнями, де кожна собака в очі Юрішкові дивиться, — та пощо ж того всього? Ну, пощо, так же сказати, пощо?

— Хочу Юрішкові в його власній хаті збитка зробити, — каже Марусяк.

Але опришків цей аргумент цілком не переконував, і підставляти свою голову під обух ради того нікому не хотілося.

— Хочеш збитка робити — роби хуч два, лиш сам, на свою гóлов.

— Декувать, шо-сми вискочив з біди, а не ше у біду свою шию пхати.

— Іди сам, пане втамане, ек-ес так вже забাগ, а ми не йдемо, та й вже.

«Ну, шо ти з ними будеш робити? Та дідчої ж ви мами песячі діти — хто ж вас зара' з петлі викегнув, хто вас жикем дарував, кутюги ви? Шо мали би-сте ноги цулувати, а не... Та вистрілети вас усіх до кришки, гет усіх вистрілети!..»

Аж зубами скрипів, але змовчав. Думав, як зробити. Відступити від свого рішення — так плювати ж будуть у лице потім, собачі душі. Ні, треба їхати.

— Но, то їду сам, із попадев зі своїов. Хочу, аби вна си подивила. Зачкайте на мене на Стовпнях на Великих — я не му си барити. А відти вже всі разом підемо. День-два відпичнемо, а витак...

Роз'їхалися. Посвистуючи і голосно вже говорячи, подалися легіні направо, і скоро затихли кроки їх коней за поворотом. Марусяк лишився з попадею.

— Но, моя попаде! Тепер хуч кричи, хуч мовчи — оннаково.

Розв'язував сплутані ноги Марусі, виймав шмату з рота. Рухи були якись сквапливі, недокінчені. Щось смикало його й нетерпеливило.

— Видиш... Коби не була така... така...— і не знаходив слів.— Сама собі завинила.

Думав почути плач і дорікання, але не почув нічого. І це будило в нім злість. Смикнув коня за повід так, що бідна скотина аж стрепенулася ціла.

Не йшов плаєм коло ріки, а пішов упоперек, через верх, без дороги, направці лісовою цілиною. Давно не бував ту, правда, але не забув; все знайоме, все впливає в пам'яті і обдаровує нічними усмішками.

І таке почуття нараз обхопило Марусяка, мов д'хаті йде відкись здалека. Навіть присвистувати почав.

Вийшов просто на хату Юріштана. Глянув — і здивувався. Та й було чому.

Велика, мощна хата на дві світлиці, з таких протесів роблена, що й півтисячі літ муть стояти. Мудро побивана, ще мудріше огороджувана. Сади такі понасаджувані, що в наших горах мало таких і є; дерево ще молоде, але видко, що не просте. В саду вода блищить. Та невже стави напускав на такій вишині? І риба, мабуть.

Та що за дідча мати! Чи то сниться таке? Юрішко, панський попихач, отак-о розгадувався.

— А най же те пси роз'їде, Юрішку, ек ти си розкег. Єк пан зачинат. А то, варе, люцька кровця усе. О, чкай, чкай! Я ше сюди си ев'ю¹ не сам, вогнику май трошка підкресати. Аби з димом усе пішло, шо марно прийшло.

¹ Прийду.

Стискалося серце від гострої зненависті. Юрішко, підхвостень панський, прилизень мандаторський, он в яких хатах живе, он яке господарство розпостер.

Люто заторкотів у загратовану шибу.

— Хто там? — тривожно обізвався переляканий жіночий голос.

Вкололо щось Марусяка в груди... Цей голос, цей голос... Чув він його, чув ніжні слова, що ще ніжнішими ставали в тих звуках. Ці переливи горлички, цей журкіт жайвороночка...

Але то було давно, то було дуже давно... Та чи й було? Може, то лиш наснилося-намріялося в тиху весінню ніч, коли білі цвіти падають з яблунь і дзвонять.

Давно, давно... Тоді не було ще на світі ні опришка Марусяка, ні пушкарського втамана Юріштана. А тепер от опришок Марусяк стоїть коло Юріштанової хати і кричить:

— Відчиней на псю маму! Я Марусек!

В хаті засвітили огонь, рипнули двері. Марусяк увійшов, випростався в увесь зріст. Попадю тримав за руку.

Хати високі, просторі. Загубилася в них маленька Катериночка.

Щастям і радістю сяло її лице, коли вона дивилася на нього, на свого Дмитрика. Все той же, той же саміський, лише дужий став, певний себе. А се попадає — криворівська попадає... Так бач яка вона!.. І з черевом уже, сарака... Але може бути гордою з того: се ж в ід него дитина!

І вихор почувань крутив у ній, обезсилював. Аж мусила ухопитися за стіл.

Та й Маруся не була далека від того ж. Катерина... Катерина... Коли говорив о ній опришок там, на потоці,— він і сам не знав, яким м'яким ставав його голос, як ніжно і солодко вимовляв він це миле ім'я. Мов зливався тоді душею з тою тихою, ласкавою істотою, мов випливало назверх усе ліпше, все прекрасне, що бог зародив у душі... І потім увечері уявляла собі Маруся це лице. Таке одухотворене мусить воно бути, світле, великими очима в вічність дивиться. Ангелів на гарних картинах такими малюють.

Так, так... Це воно. Це те ж саме лице. Хіба трохи більше вимучена земною мукою, зі скорбними лініями

коло уст, але воно. Те, що можна любити його, любити сильно, на все життя.

Хотіла би бачити його, але не тепер, не тут, не в присутності цього варвара, котрий задумав щось страшне, щось підле. От стоїть він і ростить злобу в собі. Кипить! Він не бачить її радості в очах, він не бачить, що крикнути вона хоче: «Дмитрику!.. Милий!..» Він не бачить, не бачить... Він дрижить весь, стискає в потворній ярості руки і шипить:

— Єк же си маєш, Катеринко? Єк си газдує, домарит? Ци калачі добрі та булочки? — і підходив, мов тигр підкрадався.

І в хвилю одну краска радості — легкий поцілунок бога любові — зникла... Катерина побіліла, як стіна...

— А-а-а... Сади? Стави?... В теплій хаті сидиш? А я мокрий цілий, від твого чоловіка тікаючи? То ти з ним разом на мое жите настаєш? — і наближався, як кат.

Катерина не відступала. Побілілими губами виговорила лиш:

— Шо ти хочеш робити зі мною?

Це була неудачна фраза. Це була цілком неудачна фраза... Якось би інакше треба було сказати... інакше...

— Шо я хочу робити з тобов? Я хочу взети своє, що мені належне. Легай!

Нелюдськими голосами закричали жінчини:

— Дмитре!.. Дмитре!..

Катерина затріпотіла, як спіймана пташка, Маруся ухопила опришка за руки... завертілося все... змішалось... Опришок рвав, копав ногами, переплелися руки, ноги...

— Я хочу, аби ви си дивили! Я хочу, аби ви си дивили!.. Онна на онну! — і валив обох жінчин на ліжку, надавлював коліном...

.

XXXVIII

Пішли...

Зганьблена, збезчещена лежала Катерина на ліжку без руху і дивилася в ніч.

Цього вона вже не сподівалася від свого життя. Всього могла сподіватися, всякого горя і кпин. Незлю-

било її життя з самого початку. В сирітство кинуло, мачуху дало лиху, важку працю, мало здоров'я... Відтак поманило трошки щастем, здалеку показало цвіток — і унесло навіки, спустило залізну браму. І мужа нелюбимого дало і самотність бездітну...

Але все терпіла. Все. Молилася богу рано і вечір, чекала благословення, сховалася в себе, глибоко в свою печаль сховалася і несла, тяжко, криваво несла на поранених плечах кам'яний свій хрест, залізом гострим окутий.

Але не це!

Цим уже могло б не карати сліпе, жорстоке, гірше дикого звіра життя.

...І не було сліз. Кров, здавалося, іде з очей безшумним обезсилюючим потоком і уносить, уносить з кожною краплею частиночку буття.

Юрішко, злий тиран людей, нелюбимий, остогидлий, Юрішко-пушкар, озлоблений на весь світ, одурений — і той змилосердився. За одно ласкаве слово! Нелюбимий, злий... А цес!..

«Дмитрику, ріднесенький — шос-ес наробив?!» — кричала. Кричала всім своїм еством, кричала на весь світ, кричала, що цього не було, що цього не могло бути, і тріпалася на постелі, розривалася в сухих риданнях...

І зривалася з постелі, щоби молитися. Воплями молитися, трясти образи руками. Але позабула нараз молитви, образи стояли далеко, не помагали. І роззявилася вона, ця повна тіні безодня докола, і заревла тисячею голосів: «Було! Було! Було!»

«Ні! Не бул о!»

...Сіла на постелі. Як була, в розідраній сорочці, півгола; волосся спустилося на лице і закрило його. Сухими голими руками, стиснувши їх, оперлася о коліно — і вже не думала. І валилася б стеля, гори переверталися, земля огонь вимітувала — все одно. Було би щастям, якби от раптом появилось за спиною видмо з косою і одним махом скінчило би з усім. Сама пішла би до нього назустріч, покликкала би, нав'язавши петлю на шию...

Ніч чорну повість говорила свою. Спали гори в неясних рельєфах. Ріка то затихала, то знов шуміла, сповняючи сізіфову працю. В кутах хати все дивніше і раптовніше скакали, танцюючи якийсь безмовний чортів-

ський танець, чорні тіні, а коли каганець згас,— вирости необ'ятно, вдарили беззвучно в стіни, в стелю і оплели чорним павутинням нерозривним все докола. Повилазили з-під лав, з-під печі причаєні там чудовища і, розправляючи члени, розтягалися всюди, ніжачися й зловствуючи, поки є ще час, поки можна ще спочивати.

Але недовго. От почали вже влазити вікнами сірі їх вороги. З'їдали тьму, в жорстокій боротьбі побіждали, випираючи крок за кроком, ступінь за ступнем, знову заганняючи під лави, під піч. В хаті стало мутно від цієї боротьби; все стало брудне, змучене переходовістю, не рішалось, на чий бік стати. В суті речі все одно: ніч чи день, день чи ніч.

Але день побіждав. От поповзли вже сірі черв'яки по розідраній сорочці Катерини, ховаючися в діри, впиваючися там в тіло, забігали по застиглих в однім положенню руках, спустилися на обледенілі ноги. І лиш лица не могли знайти. Сховане під розпущеним волоссям, воно, мабуть, було чорне, як ця утікаюча ніч, а в кутиках уст, мабуть, запеклася кров.

Скрипнули сінешні двері: хатені були одчинені навстяж. Увійшла сусідка. Не могла витримати і ледве-ледве дочекалася, нім засіріє. Бо Марусяк на відході, де лиш ішов попри яку хату, то ковтав у вікно, кричачи:

— Ей, домарета! Йк Юрішко верне д'хаті, мете му говорити, шо був Марусяк у него в гостині та йому жінку...

І півсела чекало сходу сонця, аби побігти, дізнатися. Оця молодиця жила найбільше, отже, цілком природно, шо її цікавість була найпекучіша. Але коли увійшла і побачила Катерину — серце їй повернулося.

— Катеринко!.. Шо з вами?..

Поволі, поволі підіймала Катерина голову. Косми сплутаного волосся повисли по обох боках лица. Несвідомим поглядом обвела хату і... усміхнулася...

І від того усміху ноги задрижали у Параски, і вона почала відступати в перестрашу задки до дверей...

Лиш відтак нараз почувла прилив раптової енергії і закричала:

— І-і-і, бідочко ж моя кервава! Нещестечко мое люте! — і кинулася постіль стелити, хору класти, ватру розгнічувати, окріп гріти...

Коли Юрішкові донесли, що Марусяк вислизнув у нього межі пальці,— шварнув крисанев об землю і, завиваючи, як вовк, топтав її ногами. Аж люди чудувалися.

А як довідався в додаток, що у нього в хаті Марусяк гостив — нараз дивно якось посмирнів і затих. Лице стало темне, рот мов розірвався... Страшно, таки на правду страшно було стояти побіч.

«Єк ждепнет,— що му скажеш? — гадав собі кожний. І відступалися пріч.— Дай біді покі!».

Що діялося в душі цієї могутньої людини,— ніхто не знав; і що він удіє тепер,— також ніхто не знав, але всі якось відчували, що буде щось страшне. А може, й не буде. Може, так-таки не буде нічо.

І, може, дійсно обійшлося б якось, коби не Гердлічка.

Він також уже знав про втечу опришка і чекав, чекав на Юріштана! Ой чекав! Як звір у клітці, бігав по хаті — мало! Мало місця! Вибіг на двір, крутився, як шала вівця, поміж смереками. Попадися йому тепер хто під руки — горло перегриз би.

Гердлічиха стала у вікні, груба, солониною проросла, і, позіхаючи, говорила, простягаючи слова:

— Дай спокій.. Ну, що там...

Але Гердлічка так на неї глянув, що вона, перехрестившись, відкинулася назад.

Прибув і Юріштан. Розбитий, зм'яжджений, бігає очима по землі.

— А-а-а!.. Пан отаман!.. Гратуляції, гратуляції,— удавав Гердлічка спокійного, але голос переривався, пальці крючилися. І нараз підскочив, скрикнув, забризкав слиною, затупотів ногами.

Не ставало слів, не ставало рухів, воздуху не ставало.

— Так ти отаман називаєшся, ригав би пес такими отаманами? Отаман? Шуму наробив! Гори усі підняв! Людей з десяти сел зігнав та по дорогах порозоставляв — і то все для того, аби Марусякові в... надути! А Марусяк — ото мені легінь! Ото мені флекев! Тобі задок показав, а жінці твоїй передок, сам свиснув — і нема. Шукай тепер!.. Маж тепер солонинов тото сідало, на котрім Марусяк їздив, та й злизуй відтак що-

неділі по службі божій. У-у, гуцульська віро проклетя, вивішев бих вас усіх на одній смереці.

А Гердлічиха стоїть на порозі, сопе й тягне:

— Та вдар ти його, ради бога. Зірви своє серце.

Але Гердлічка, як не унісся, та все ж іще пам'ятав, що розв'язаного гуцула бити не вільно. Чув, що і так уже перебрав якусь мірку, пора була уже відступати, ховатися за урядову неприступність.

І він випростався, почав надиматися і підійматися на пальці, хоча то все мало йому помагало: витягнувшись скільки було сил, він однаково досягав Юрішкові лиш по ремінь, і то геть з капелюхом, і обцасами.

Відбиваючи такт рукою, різко викрикував:

— Приказую тобі йти гарячим слідом з найбільше витривалими пушкарями. Решта най іде за вами, щоби бути кожної хвилі напоготові. Мусиш подогонити Марусяка за всяку ціну і зв'язаного завтра ж привезти його сюда, на мій двір. А інакше — я вже сам буду знати, як з тобою розправитися, — і величним рухом показав Юрішкові на двері.

Пішов Юріштан. Світ в очах мутився, кров до горла підступала, різати когось хотілося.

Впав на своє подвір'я.

Двинув двері ногою так, що аж влипли в стіну. Що було в хаті людей — розтрутив, зірвав зі стіни свій дротяний гарапник, вмотав ліву руку в коси жінці, зволік з постелі і бив...

Не по-людському бив! Кров бризкала на стіни!

Люди тікали пріч з хати. Параска бігла вниз із горба і, мов божевільна, нічого не бачачи перед собою, кричала одно лиш слово: «Уб'ет! Уб'ет! Уб'ет! Уб'ет!..» Десь відірвала на вориню кавалок запаски, але не помітила, бігла, бігла, поки, вискочивши з хати, не заступив чоловік їй дорогу і не перехопив. Тоді заридала дикими риданнями і рвала на собі волосся... Як дитину, підхопив її чоловік на руки і поніс у хату.

Ціле село стовпилося дококола Юрішкової хати величезним, утопленим в гробовім мовчанню товпищем. Зрідка лиш виривався короткий чийсь жіночий голос. І то не словом, а стогнущим звуком якимось.

А Юріштан, передраний, весь у кровавих плямах, ходив, важко дишучи, з комори на двір, і знов у комору, і знов на двір і складав на купу все. Спочатку жіночу

уберю: всі оті запаски-дротянки, золотом перетикані, дорогі фустки, спідниці з широкими галунами та позументами, кожухи мудрі, пацьорки, сорочки білі, як сніг, чоботи фарбовані. Відтак почав тягнути начиння до печі і всякі господарські причандали: і корита, і линви, граблі, вила, відтак ліжники, бесаги — словом, все, що надбав за пушкарювання, що купував жінці у Косові, Коломиї ба й в далекім Станіславі.

І ахкали болізним ахканням газдині, дивлячися на всі ті багатства, і завмирили душею — що ж воно буде?

А коли нагорнулася вже величезна купа того всього посеред двора, викотив Юрішко скриню. Велика, окована, розмальована такими червоними чічками, от ік кров. Витяг її на самий вершок, поставив догори дном, відтак узяв сокиру і, розмахнувшись щосили, вдарив... Ухнуло порожнє пудло, мов звір ревінув, затріщало, завило, а Юрішко бив, дробив на дрібоцькі кавалки, яро змахуючи сокиров.

А відтак кресав вогню й запалив усе тото.

Спалахнуло все якось одразу й загуло. Заплакали, заголосили молодиці, мов мерлого з хати виносять, а Юріштан, обгорілий, страшний — під саме небо, здавалося, розмахував величезним колом і бив з циклопічною силою вогонь, розбиваючи усе на порошок, аби ліпше горіло. І коли підіймав кіл догори і, причепившись до нього, летіла вверх якась вогнем перейнята шмата, — стадом переляканим шурхалася убік товпа, шелестячи постоломи. Ближні сусіди в смертельній тривозі думали о тім, що от варт одній такій шматці перелетіти на хату або на оборіг, — і готове нещісте; але, мов загіпнотизовані, не рухалися з місця, не в силах були відорвати очей від цієї дикої, пекельної картини.

А в хаті лежала, забита під лавицю, Катерина. Кров цебеніла у неї горлом, і величенька калюжка її вже набігла коло голови, а не було кому навіть води подати.

XL

Тиждень цілий ганяв Юріштан горами за Марусяком, але не міг спасти на слід: мов у воду впав опришок з усіма своїми легінями.

Вернувся з порожніми руками д'хаті. Навіть не пі-

шов замельдуватися Гердліці. Пощо? Він і без того ме знати.

Жінки більше не бив, а тільки узяв яку лиш знайшов підрану сорочку, пішов у загороду, вивалев, перебачейте, у гноївці та й велів того вболікати Катерині. Сардачину знайшов десь таку стару, що де вже він її й вишукав таку: з самих дер, предівними нитками зшитих. Відтак посадив жінку на стару слиняву кобилу задом наперед, натикав у тарницю кругом мітли потріпані віхті, що стіни ними мажуть, у руці велів узяти кобилячий фіст — і так повіз на храм.

І їхала селом серед святочно вбраних людей, їхала па велике посміховище, а людям хотілося на коліна падати, мовби мадонну на осяті побачили в ризах срібносніжних.

З храму треба було вже пести Катерину: так ослабла, що не годна була на ногах триматися.

Понесли її д'хаті якісь добросердні руки, а Юрішко лишився і ходив, штовхаючися ліктями, поміж людьми, та все чекав — коли ж це плюне йому хто-небудь в лице, коли ж назове його хтось так, як належиться.

Але ніхто не плюнув, ніхто й не назвав. І сам панотець Іоанн Терлецький, як завше, йому, Юрішкові, першому виніс проскурку і благословив. Тримав Юрішко святий хлібець у руці, дивився ксьондзові у вічі — шворкнути хотілося тою проскуркою в пику священнослужителеві й крикнути: «Ти — ксьондз?..»

Більше вже не підіймалася Катерина з постелі. Сильно вибухала кров'ю і видимо гасла. Параска була при ній невідступно, як сестра рідна.

Часом нараз починала недужа метатися на ліжку, мов птиця ранена. І чіпалася гострими схудлими пальцями Парасчиної руки і стогнала.

— Ой голубочко ж моя, сестричко Парасочко! Ой, не перележати вже мені того, вже знаю... Давить мене, удусило мене, порожньо ми в грудех. Хаточки, вічної домівочки сподіватися тра...

Параска пробувала розговорити.

— Шо бануеш, Катеринко любя? Ше тебе біг підоймет.

— Ой ні, Парасочко ма солодка, не му вже си підоймати. Ік день, так ніч очі не змружу, на волосину не засну. Ох, і піду ж я, піду у сиру землю гнити, а нема

кому за мнов затужити ба й заплакати. Та й не зроб'ють ми трумночки синенької-біленької, та й не зложут шишо на лаві, а мут ек кутюгу ховати. Шо вберет мене чоловік у сорочку у дранкавку, із ніг постолі ізвержет, запасчину йку гнилу очепит, та й з тим мені оперед бога ставати. Ой, бідочко ж ма люта, бідочко ж ма кервава! — і кидалася на постелі з боку на бік, металася, а від того ще більше крові показувалося з горла.

Падькалася Параска, всіма силами хотіла звернути розмову у другий бік, але хора не могла ні о чім іншим говорити.

— Та й не опроваде мене по-люцьки, та й не мут уважети, шо-си газдиня йкас була. І могилку мою з ненавистков оминут, каміня намечут, аби ми кежше на тім світі було. Шо не виділи люде від нас добра,— не мемо й ми видіти. Ой і божечку ж ти мій милосердний, доленько ма гірка!.. Оден з-за мене у вопришки пішов, а другий — страховищем люцьким, головоїдом си зробив... А я сирітков помежи ними, та й сми си не нажила, та й на божий світ не надивувала си, лиш того си прибагла, що сми набідила си та й нагіршила. Декуват ті, божечку сетенький, шо-с не дав ми діти, шо вни того всего не виділи.

Юріштан рідко бував дома, а коли й приходив, то більше сидів у тій хаті, у «канцелярні». До цієї світлиці мало й навертався. Увійде, стане коло порога, спідлоба очима поведе і вийде пріч, не сказавши ні слова.

Катерина догорала, як свічечка. Уже тиха стала, не кидалася, не гризлася нічим: її заспокоїла любов людей. Більше над усе боялася людських прокльонів — і от показалося, що їх не буде. Навпаки: всі її люблять, всі її жаліють.

Хата ніколи не опорожнювалася — одні приходили, другі уходили. Побіч страшної фігури мужа якось ніби не помічали маленької істотки, але тепер от всі почули якось, що воно всім рідне, всім любе, і жаль брався серця, що от має гинути.

І лиш Юр ходив облудом, ніким не любимий, нікому не потрібний. Як глянув спідлоба на людину,— мороз ішов поза шкірою. Скорше спішить чоловік куди вбік, шепочучи: «Пронеси, господоньку, біди...»

А раз пізно вже ввечері ввійшов до хати. Став, як завше, коло порога.

Параска сиділа коло хорої, але, побачивши Юрішка, скочила з місця й випростувалася, як перед паном.

Юр мовчав трохи, відтак тихим голосом сказав:

— А йдять-но, Парасочко, д'свої хаті.

Параска засуетилася без пуття, мов зловив її хто на поганім учинку. Забула навіть і попрощатися, вибігла. Чоловік із жінков zostалися удвох у хаті...

Мовчки дивився Юріштан на хору, а по лиці його бігали якісь судороги. Щось ломилося в кам'яній цій душі.

Катерина підняла ясні свої великі очі на чоловіка і усміхнулася...

— Иди, Юроньку, д'мені...

...Мов деревина, громом валена, упав Юріштан на коліна перед постелею. Сльози брудним потоком текли по його чорнім, багато днів не митім лиці. Цілував руки, ноги...

— Катериночко ж ти ма, Катериночко,— шош це таке буде?..

— Перестань, Юроньку, перестань, голубе,— ледве чутним голосом говорила Катерина. З великим трудом підіймала руку і гладила мужа по голові.— Не тримаю я зле на тебе у душі... не несу оперед бога... Лиш — не муч люде, Юрчику, най не кленут.

Падав Юр на коліна перед почорнілими образами і клявся, що не буде. Хрестився величезними своїми руками, широко замахуючи їх за плечі, і бив себе в груди, і знов приповзав на колінах до постелі, знов цілував хорій висохлі білі ноги.

— Ой устайвай же, устайвай, моя газдине солодка! Шо не дам вітерцю на тебе дмухнути, мушці сісти не дам. Шо зречу си того пушкарства проклетого та будемо жити, газдувати, ек люде. Та ти будеш поредок у хаті робити, а я порошину з тебе здуватиму.

— Не встану я, не встану, Юрчику... Лиш му те просити: поховай мене по-люцьки. Най не жила,— най хуч помру...

Юр божився, що зробить такий похорон, якого ще світ не видів.

— Лиш скажи, жінко любя, коли будеш умирати, най би вже я знав.

— Скоро, Юрчику, скоро,— і відкидалася, знеможена, на подушки.

І яка довга ніч — а ціліську її простояв пушкар на колінах коло хорої. Засипляла на хвилику, знову будилася. Шукала очима Юрішкового лица, а знайшовши, усміхалася — і цей усміх безкровних уст душу краєв Юрішкові на тисячу шматків.

В грудях хрипіло все дужче й дужче. Єла¹ постогнувати. Спочатку тихо, відтак все дужче, дужче. Очі закочувалися під чоло, на губах виступала кривава піна. А потім витягалася сухими ногами, оскалюючи зуби, а з чорного проваленого рота виривалося хрипіння і йшов важкий сопух.

Хата наповнялася людьми. Тихо шелестіли запаски, постолі по глиняній долівці. Шепотіли.

Хтось уже засвітив свічку і тримав наготові. Старий Ілак, що, як Харон, супроводив із цього світа усіх умираючих свого села, шамкаючи, почав голосно говорити молитву. Люди захрестилися.

...Хрипіння виривалося з грудей вже безпорядочно, відрубно; перебирала пальцями правої руки швидкошвидко, і здавалося, мов білі павучки які бігають.

Мабуть, хотіла щось говорити, бо мичала. Потім раптом почала глитати, глитати, глитати повітря... видимо, задихалася... судорога перетрясала усім тілом...

— Свічку! Свічку! — крикнула Параска. Вона була ближче всіх.

Тикнули свічку. Конвульсійно стиснулися руки, свіча піднялася до підборіддя і пекла шкіру, але... Катерина вже не чула того...

Одразу загуло в хаті від молитов, заголосили жінки, загупали коліна об долівку. Юріштан вийшов пріч, і не бачили його до самого вечора.

Ге-ге-а! Уже дійсно справив похорон Юріштан свої жінці — на вчудіє! Що було веселечко пишненьке, а ще пишніший був похорон.

Трьох ксьондзів наймив: свого, довгопільського, устеріцького й есенівського. А на похороні великим дивом люди дивувалися, великим чудом чудувалися!.. Так Юріштан-пушкар плакав за своїов жінков, як ще, мабуть, ніхто на світі так не плакав. Кричав, попросту кри-

¹ Почала.

чав!.. За волосся ек си вхопить, то кіко зачернет волосся руков, тіко й видерет, а сам голосить:

— Ой, устань уже, устань, моя газдине люба! Та пчілочки медочку наносили, вино за горов визріло, пшеничку з долів-доліських привезли — а все длі тебе, длі мої газдині солодкої. Та устань же, уста-ань, мое сонічко їснесеньке!.. Шо буду те солодкими булочками годувати та пшеничними калачами. Та шовковими фусточками буду те вбирати, та десіть пар слуг наймати, аби й не киннула си, аби й не труднула си.

А сусіди злобно шепотіли:

— Ае... Вже нагудував пшеничними булочками — по-під боки. Ше мут іще тоті булочки бурлеком і на тім свікі вилазити.

Та Юріштан нічого того не чув. Бив себе в груди, аж у горах дудніло, і кричав несвіцькими голосами:

— Ой, вставай же, вставай, жінко моя тиха!.. Шо наді мною небо дрижит, земня си вгинає, звізди на море падут! Ох, і ніхто ж си не карає так у свікі, їк моя душа си карат отут, оперед твійов трумnochков, Катериночко ж ти ма пишна,— і тряс в несамовитості трумною, аж мерла теліпалася.

— Та ци він п'ений, люде мої, ци ек? Ади, то гріх.

— Відкегніт-ко, сараки, десь го убік, відкегніт.

Хтось сказав, хтось послухав. Почали відтягати Юра убік, але він як тріпнув си,— полетіли газди, мов фоя з дерева. Підіймалися потім, обтрушуючися, і здвигали плечима: не при своїм, мовляв, розумі чоловік. Най си викричить.

Поволі сунулася процесія селом в урочистій поважності. Тихо колихалася біла, подовгаста труна на плечах дужих газд; звучали трембіти в небеса, горіли свічі, голосили жінки, а серед навалу всіх тих звуків, мов труба, гримів дикий голос Юраша:

— Ой, ісходьте си ми, люде, на смутну пораду та радьте, ек мені тото приймати. Шо несут же мою газдиню з їсними свічами у дубові трунві, а я сам си лишею, їк камінь у морі. Ой Катериночко ж ма, устань подиви си, ек я те ховаю. Ховаю ж я, ховаю свою газдиню з трема ксьондзами, на гробі капличку будую, срімний хрестик став'ю, аби йшли люде та й пізнавали, де моя газдиня, де моя люба лежит. Та хуч би й кідрову ті трунву зробити, злотом позлотити, сріблом по-

костити,— а вже не встанеш ти зі свого ложа. Та ти ж була ми на пораді, й на розраді, і на любій розмові, а тепер зів'ела, йк у полі чічка. Та йкі верхи великі, а в їх не виджу чере' свої слези, чере' свої люкі, керваві.

А гуцулія йшла і дивувалася цьому Юрішковому упокоренню. Хто був май позаді, говорив голосно:

— Ади, пропав тепер гонір Юрішин.

— Та таки так рахувати, що пропав.

Але знаходилися скептики.

— Ой, не говіркуйте того, газди. Най він обітреть ци лиш.

— Ає! ає! Тот іще, хло', покажет, ци сіль солона.

— Ого! Ше так покажет, що й діти колискові мут памнетати.

А коли прийшло вже спускати гріб у могилу, страх було дивитися на Юрішка. Ревів, ек віл недорізаний.

— Го-о-о-ой, Катерино!.. Кажи — з ким же я маю жити! Розступи си ти, сира земле, най у ті потану, аби й сонце праведне на мене не сітило! Смерте ж моя, смерте, зістріт си зо мною, не хочу я бирше на світі тривати.

І це страшне мужеське голосіння, і дзвони, і безперестанне переразливо-тужне трембітання, і причитування женщин, і похоронні співи священників, і шум потоку, що коло цминтаря вливався в Білий Черемош,— все це творило незвичайну, неповториму картину звуків. А доокола великанами стояли гори, заглядаючи з підхмарних вершин до вузенької чорної могилки.

А як на засипанню гевкнули пушкарі з усіх пістолів зразу, як ревули у відповідь ізвори і скали і луна покотилася в безконечну далечінь, геть-геть — аж до Бергометських верхів,— то аж душу чоловіка трясло. Туск такий душі людської брався, що страх був у тім у всім стояти.

О-гой, пішла слава о тім похороні на цілі гори!

А як вернули з цминтаря, роздаровував Юрішко людям, що лиш хто хотів, що лиш кому си вдало.

— Беріт, людочки, беріт. Ісходьте си, кіко вас усіх на всі гори є, та й беріт мое добро, мою працю. Беріт сорочки кервавки, шо-сми з людей здирав, беріть постоли, з люцької шкіри моршені, беріть ремені з люцьких жил... Шо карав-сми люде, то тепер мене пан біг покарав за всі рази раз.

Тепер уже для Марусі ясно було, що треба лиш вичекати спосібної хвилі й тікати. Але й Марусякові се було ясно, і він стежив за своєю попадею в чотири ока.

У ватазі панував все той же узброєний мир. Юрчик вернув зі своїми, принесли якусь здобич, але сміятися вже не сміялися так, аби лиш кпити. Всі мов чекали чогось важного.

Марусяк користав з кожної хвилі, коли можна було чимось уколоти попадю. Бити не бив і не знущався вже дико, але словами гриз гірше, як зубами.

В такі хвилі Маруся якомсь помимо своєї волі поглядала на Юрчика, мов питаючися: «Що ж ти?..» Але Юрчик не вмішувався більше. Сопів, плював, смокчучи свою нерозлучницю, але поводився так, мов нічого не чує. Зрештою — слова що? Слова пусте. От їкби бив...

Але раз якомсь, коли опришки розбрелися з нудів хто куди, а Маруся сиділа сама, шось латаючи, до неї підсів Юрчик.

Підсів і мовчить. Мовчить і Маруся.

Кури-курув свою люльку, плював-плював, а потім питає:

— Слухай, попаде. Чіму ти з гараздів та достатків у такий паскунний талан пішла?

В першу хвилю Маруся не знала, що відповісти, до такої степені це було несподівано. І як відповідати? Що се? Чи щира приязнь, чи цікавість?

— З дурного розуму, Юрчику, з дурного розуму. Як то кажуть: якби чоловікові той розум напереді, що позаді приходить. Тепер би вже не пішла.

В голосі її звучала печаль. Юрчик знов мовчав. Курив та плював.

— А ци би, варе, не пішла тепер ід хаті?

Здригнулася.

Хто сей Юрчик? Ворог чи приятель? Помогти хоче чи продати?

Але пригадала заступництво Юрчика, пригадала вороже відношення його до Марусяка — вже ж не став би Юрчик вислужуватися перед молодиком.

Подивилася в очі — Юрчик дивиться світлим поглядом тих глибоких філософів з народа, для котрих все

ясно, світ котиться определеним шляхом в напрямі до певної цілі, а в життю все так просто, зрозуміло.

І Маруся почала говорити. В перший раз за довгий час розкрила свою душу і в перший раз плакала не кривавими сльозами. Виливалося все, що зібрав гіркий досвід, чому навчили муки розчаровання і відсутність надій. Розкривала всю свою душевну рану; плакала, скаржачися, голубкою воркуючи.

— І завіщо ж і пощо ж запропастилося моє життя молодее? Хто ж украв мою доленьку і під камінь сховав, під столітню смереку? Де ж таких копачів узяти, звідки їх скликати, аби вони мені доленьку мою відкопали?..

І тужила скорбно над собою, над своєю ясною весною озимленою, а Юрчик слухав і кури́в. Кури́в і плював. І хто ж то міг знати — чи ворушив цей журкіт що в його душі, чи от так собі, шкрябало зверху, як обгорілу шкоринку нігтем.

— Не тра журити си,— говорив він півревом, півголосом, і не чу́тно було в нім, у сім голосочку, жадних чулих вібрацій та модуляцій.— Не тра журити си. Моя ті рада — іди д'хаті.

— Не піду я, Юрчику, додому. Будуть пальцями на мене показувати, а то й не приймуть цілком.

— Приймут,— сказав Юрчик,— але...

Але взяв його сумнів. Та дідько ж їх знає, панів отих самих, яка у них установа. У своїм стані знав, ек то мало би йти: виволочив би газда добре на всі боки та й спокій голові, але у панцькім стані... Від панського світогляду ділила Юрчика непереходима пропасть, і що́ там, за тою пропастю, діється, яким законам коряться оті дивні двоногі істоти, що так скидаються цілком на людину,— о тім не мав Юрчик найменшого поняття. Міг припускати все.

— Приймут,— сказав ще раз, хоч і не так уже певним голосом.— То тра перше втечи, а там — будемо вже видіти. Я ті так іскажу, попаде: того так не йдет, відразу — узев та й укік. Бо наші хлопці — я вже знаю... Я си не бою. Го-го! Я не бою си нікого, бо я є Юрчик Неклопотана Голова, але видиш... муть стрілеті. Ае, ае! Таки стрілеют, та й вже. То може нещиське з того бути готове. О тім тра гадку мати та штудерувати, аби чого не було.

— Так що ж робити, Юрчику?

— А я ті іскажу. Ти зачкай. Нічо, лиш сиди тихо, та й вже. Я вже сми доберу чесу, аби усьо було добре, та й ті іскажу. Та й поможу утечи.

— Бог тобі заплатить, Юрчику,— і Маруся нахилилася поцілувати руку Юрчикові. Він скочив як опечений.

— Та й шо ті си стало? Таже в Криворівні я тебе мав би цулувати у руку.

— То в Криворівні, а то на Черногорі. Та й не доведеться тобі в Криворівні мене у руку цілувати...

На тім і стало. І кожний день чекала Маруся — чи не сьогодні, чи не сьогодні?.. Подовгу сиділа тепер коло вечірнього огнища і прислухувалася, о чім говорять опришки, які їх плани, чи гадають куди йти, чи скоро, чи далеко.

Але день минав за днем, ніч за нічю, а опришки все сиділи і не рухалися з місця, а Юрчик навіть і не глядів у той бік, де сідала Маруся.

А літо вже минуло і насувалася осінь.

Осінь, осінь...

Холодно й непривітно ставало на голих вершинах тут, близько неба. Сіре воно, повзуть безконечним полотном хмари, сіючи дощ. Ранками мречі такі залягають, що не видко людини в двох кроках. І мокро все доокола, перемерзле...

Осінь, осінь...

Між небом і землею простяглися невидимі струни, і хтось тужливий грав на них сльози свої. Жалібним шумом вторували йому дерева і трусили водяним пилом. Ще так недавно було літо. Ще так недавно надійно-весело червоніла ягода під корчем, ще так недавно говорилося — о, літо ще велике! І от нема його... І туга за сонячним променем, за неба блакиткою, за плескотом теплої хвилі... Печальний шлють очі погляд у сірі безодні, кличуть пристрасно, ждуть сонця, привіту, далекої ласки — і нема їх, і лиш здригається тіло від холодних подувів непривітних... Минуло... Не вернеться... Прийде друга весна, друге літо настане, з новими цвітами, з новою красою, з надіями новими — цього вже не верне ніхто, ніхто...

Осінь, осінь...

Оголеними дорогами гонять маржину з полонини, і наповнюються шляхи ревом волів, дзвоном калатал, гейканням пастухів. Чорні, замащені в смолу люди талапають розтоптаними постодами за стадом, вигалайкуючи, як на полонині, випасаючи зголоднілою маржиною кожне стебельце придорожне. Ідуть понурі бугаї, поводячи безсмыслено-дикими кривавими очима, смиренні голубані, вівці ботеями шурхаються то в один бік, то в другий, шелестячи копитками, а стрічні люди уступають із розмоклої дороги і туляться попід плотами, чворкаючи водою з постолів, пожимаючися в сардачинах.

Осінь, осінь...

Пожовкли обороги. Де був єчменець, овесець високо,— давно пожали; лиш де-не-де останнім сиротливим шелестом шепчуться сухі кукурудзи. Іде дівчина прати на Черемош каламутний і посірідий, але не стоїть уже, як літом, по коліна в воді, не вигукує співаночок, але борзо і сильно б'є по білизні, хухає на сині руки і, не доправши як слід, біжить до хати зігрітися. А осінне, ледве тепле сонечко підійметься над грунем, кине скупим снопочком — і знов сховається у сірість бездонну.

І сидить німою, повною печалі фігуркою Маруся на камені і дивиться в глибину гір. Там, у тій всезагальній далі,— все єсть... Он церковка наша... Обмокла бабусенька, зморщилася і шамкотить незрозумілі слова... Передзвін... передзвін... передзвін... А то по дитській душеньці... Дзвонить... Паламар... І йде, талапкаючи болотом, о. Василь, за ним купка гуцулок і гуцулів з непокритими головами; один несе під рукою карабушку з дрібоцьким трупиком у ній. Не було скла кавалочка у трумочку вставити... так лиш дерочка чорнієт...

І стріпне цминтарна верба холодну сльозу на білий горбочок, хлясне денце у воду, борзенько загребуть, жменьку землиці насиплють зверху — от, аби лиш знати, що нерівно... Та й уже... Та й по всьому...

А може ж, воно миле було та втішне?.. А може ж, воно щастя сіяло докола і радість?.. А може ж, вросло би і світові, бідному, нищому світові, душу печаливу принесло?..

...Ридала... Ридала над сим трупиком, над сею невимовною скорботою осінніх діточих похорон, над утраченим тихим спокоєм плебанії, над теплом безефектвної любові. Було — і нема... Нема і не буде.

Бо важко тут, в дикій пустині, в печерах і скалах, але ще важче було би там. Піклуватися, може, будуть, пестити навіть, а в душах все триматимуть думку: а що, як іще підвернеться який чорновусий легінь? Утекла раз — то на другий вже легше...

І ці недоговорені фрази, і сховані погляди недовірчivosti, і ці вічні, вічні, вічні підозріння — о боже!.. Та цього ж не можна витримати!.. Ліпше відразу гострий ніж у серце, ніж отаке життя.

І не знала. І томилася, і мучила сама себе. Не було куди йти, не було смислу життя. Ставала не раз над пропастю і дивилася в імлисту глибіню. Думалося: от стати лиш маленьким кроком на цю порожнечу — і вже не треба буде тоді віддаватися п'яному опришкові, і мучитися болями повороту, переносити дикі кпини життя. І настане віковічний спокій, безтривожний, бездвижний...

Але в цю хвилю легко-легесенько щось дрижало під серцем, ворушилося — і все щезало. Вся тоска, розпач, увесь біль. Жити!.. Жити для дитини — і в тім був уже і смисл, і щастя, і ціль, і радість. Жити хоч би в вічній тьмі, хоч би в вічній нужді, хоч би в вічній тривозі. Най буде холодно докоола — коби лиш дитиночці було тепло; най буде самотньо — коби лиш дитиночка матір мала. Буде жити, буде жити всюди. Жила б навіть і тут, серед цього каміння сірого, під холодом дощів, в диму колупаної печери, — коби лиш знала, що то ліпше буде для дитиночки. Але ні, не буде тут ліпше, не буде... Тут мречі спеленають, сніговиця викупає, вітри осушать, зима ковдрою прикриє... А з шуварів сорочечка витчеться, прутиком підпережеться...

Ні!.. Нізачо в світі!.. На службу стане, гній з-під корів вимітувати буде — але звідси, звідси, звідси чим-скорше.

В нетерпливості зскакувала і... сідала знов...

Неперебійним залізним кільцем студилися гори, небо повисло, дика в тузі пісня коло далекої ватри. Зв'язані руки й ноги, нема як рухнутися.

І знову день ішов за днем, мчалися безупинно хма-ри над головою, стікали до безодні дощові потоки, і все було по-давньому. І нема куди тікати, не знала би навіть, в яким напрямі. Раз спробувала було дуже здалека

розпитати Марусяка, але опришок лиш засміявся, оскалюючи зуби.

— Меш кікати, що стежини питаєш? Ой-га, любко, дай покі'. Віддив ті онна доріжка — зі мнов на шибеничку, ае.

А Юрчик мовчить. Все бокує, лежить сам далеко осторонь, а потім і цілком щез. От так-таки нічого нікому не сказав, ані однісінького слова — і щез. Лягали — був, а встали рано — нема.

— Він усе так.

— Навкемило си та й пшов.

— Тепер з рік го не чути буде.

Маруся слухала ці одрубні фрази — і мов приговор смерті їй читали... Так от який він, Юрчик... Так от чого були варті усі його співчущання й обіцянки. Попросту забув. Обридло йому тут, узяв та й пішов, як завше. І забув, що попадаю словами вбезпечив. Недурно все говорив: «Слова — що? Пусте».

На кого ж тепер надіятися? Де помочі шукати?

І рішила тікати. Куди, як — все одно. Не знає дороги — нехай. Он ледве-ледве видніється в тумані Говерла — на неї буде дивитися і йти. Може, стрінеться хто, покаже дорогу.

Хто?.. Хто зустрінеться тут тепер, коли зігнали вже маржину, коли обезлюділи пустині полонин, пригортаючися до довгого зимового сну. Нікого немає тут тепер в горах, ні душі. Розбійники лиш ватри палять ночами та вие зблуканий вовк.

А як і стрінеться хто — чи не заведе куди у пропасть, щоби знущатися? Або, ще в тисячу раз гірше, — чи не притягне сюди, назад, щоби Марусяк, регочучи, просив розгоститися коло ватерки, відпіchnути?..

Але ж ні!.. Не може цього бути! Люди ж не звірі. Мене ж так любили в Криворівні — невже ж я стала іншою і менше заслуговую коли не любові, то хоч жалості, співчуття? Не для себе ж я прошу, а для неї, для тої милої малюточки, що тут, в собі, несучу... Ні, ні... Люди — добрі... Пригріють коло вогню, гілля нарубають для постелі, покажуть дорогу... погоню відведуть...

І це сталося — навіть сьогодні.

Цілком несподівано для всіх прибіг якийсь доброволець, щось шепотів Марусякові; відтак усі опришки го-

лосно говорили, сильно розмахуючи руками, а потім борзо почали збиратися, узброюватися.

Дмитро прибіг до печері, де лежала Маруся. Не встигла вона навіть крикнути, він зав'язав їй руки, ноги, притяг тугіше і кинув на вереті.

— Гей, пане ватажку! То же таки не по-люцьки,— обізвався хтось із опришків.— Таже звірина може прийти абощо...

— Пазь свого носа! — кричав Марусяк і грозив, що бандури випустить кожному, хто лиш буде мішатися не в своє діло.

Здвигаючи плечима, відходили опришки пріч. Як там не як, а баба що кобила: мусить мати свого газду.

Маруся й не оборонялася. Зрештою, це і не привело би ні до чого. І лишилася, спутана, мов колода. Слухала, як затихає, віддаляючися, гомін опришківський, як розплився в повітря останній звук, що говорив о присутності живих людей,— і стало тихо...

Величезна, необ'ятна тиша надвинулася на ці безграничні простори і утопила в собі все, як в морі... Дотлівала, певне, там десь ватра; унизу, в темних сиглах, шумів отой дивний потік: виривався гнівно й насильствено з-під землі, мов мучили там його, а потім, пробігши кілька кроків, щезав. Щезав безслідно. З'їдало його щось.

В діру печери видко було кавалок сірого неба. В німій боротьбі ворушилися на нім хмари. Десь збиралося, мабуть, на дощ...

Один ремінь сильно в'їдався в руку, і рука боліла. Але Маруся не хотіла навіть поворухнутися. Нехай... Нехай приходить уже смерть... Аби лиш відразу.

І лежала без руху, без мислі, справді, як колода. Оступіла. Лиш віддихала, але вже й не дивилася і не мучилася. Занадто вже. Омертвіло тепер усе, отерпло, от як ся рука...

Якісь процесії якихось білих ченців проходили перед закритими очима... скакали дива на конях високо і безтолково... з середини квітки висовувалася друга, з неї третя, з третьої четверта і так без кінця... Відтак мов засипляла... мов летіла у пропасть... знову прокидалася... і знову летіла...

...Одразу відкрила очі... Хтось біг...

Завмерло серце... Людина біжить — чути, що людина. Великим кроком... Ближче... ближче...

Діра в печері затулилася чийось тулубом... стало темно. Нахилилося лице... Це був — Бідочуків.

Скрикнула Маруся і забилася, як в тенетах. Але опришок шепотів:

— Не бій си... не бій си... я нічо ті не зроб'ю... Укік-сми, аби хоч руки... руки ті роз'езати,— і сопів, задихаючися, і крутив зубами сильно затягнуті вузли.

Вузол подався. Руки стали вільні.

— Ноги сама... Ноги сама... сама...— і щез.

Все то було занадто раптовно. Першу хвилину навіть не поворухнулася ні одним членом. Лежала, мов все ще кріпко зв'язана. І лиш потім сіла та розглядала не-свідомо сині полоси на руках, стараючися зрозуміти — що ж це, властиво, сталося.

Але коли усвідомила собі, що вона сама, що Марусяка, і опришків, і нікого нема близько — заквапилася, заметушилася. Згинаючися в вузол, розплутувала ремені на ногах, пальці собі покривавила, але розв'язала.

Розв'язала і, не оглядаючися, ні о чім не думаючи, кинулася бігти.

XLII

Мусила сісти, шукати захисту. Дощ ілляв, як з відра. Бігла б і мокрою, але боялася, що перестудиться сильно і то пошкодить дитині.

Уже, мабуть, далеко вона, бо давно вже біжить. Чує голод і тепер лиш пригадує, що цілком, от так-таки цілком не взяла з собою нічого. Хоч би кулеші кавалок.

Мокро під смерекою. Дрібно-дрібно просіває дощ, але невпинно, уперто. Одежа прилипла до тіла... Щось велике наблизилося. Ще не прийшло, але от стоїть десь тут, за спиною, і, коли підійде зовсім, обхопить гострими руками — тоді вже... кінець...

Куди бігти? Куди?

Старалася запевнити себе, що біжить в однім напрямі, в тім, де бачила Говерлу два дні тому, але внутрішній голос казав, що це неправда, що вона, може, десять разів уже міняла напрям. Таже мреч безперестанно снувалася перед очима, застинала іноді так, що навіть власної руки не було видно. Дмухав вітер, від-

ганяв прич оці моря, але однаково нічого не було видно, окрім стін дощової тюрми.

Страшно боялася жерепу і обходила найменшу його пляму. Наслухалася стільки о тім живім лабіринті Чорногори, що боялася навіть близько підходити до темних плям. Оминала здалека, стараючися потім взяти той же самий напрям, але чи удавалося то їй—не знала.

І от тепер впереді — повна невідомість. Куди ідуть ці жолоби, куди похилилися обочі, на який край дивляться й що бачать оті ген-ген високі верхи — бог знає.

Впрочім — все одно. Треба бігти і більш нічого. Як-небудь... Може, господь змилюсердиться. От тільки нехай хоч трохи устане дощ, хоч трохи на небі пробереться.

Вся дрижала від зимна. Довше сидіти без руху не могла; тому, не дочекавшись, нім дощ утихне, побігла знову, аби хоч завітися трохи.

Попався під ноги якийсь плай. Був, очевидно, якийсь давній, закинений, бо часто зовсім зникав з-під ніг. Вів усе вниз, униз, а врешті цілком згинув, і скільки не шукала його Маруся,— не могла знайти.

Стала. Глянула дококола.

З обох боків насунулися стіни. Високо-високо пішли вгору. Однаково глибоко було униз і далеко догори. Ні доріжки, ні найменшого сліду присутності хоч якої живої істоти. Мільйони овець ходять щоліта полонинами Чорногори, а сюди не зайшла, мабуть, ні одна.

І простяглися з-за спини холодні сталеві пальці, і от от схоплять, і вирвуть крик безумний з горла... Оден! А потім — смерть.

Але ні... Треба боротися... Треба жити! Треба бічи, хоч би з останніх сил.

Внизу, в рухливих простиралах туманів шуміло щось. Певно, потік.

«Піду туди. Все ж потоком можна вийти куданебудь».

Потік в'яже з чимось. З чимось — аби лиш не з цею безконечною порожнечою! Знала, що й ближні до житла людського потоки заростають іноді так, що нема можливості продертися; знала, що в цих дебрах коло води найскорше можна наткнутися на звіра, все те знала, але — не пустиня, аби лиш не пустиня.

І без дороги, без напрямку йшла вниз, рівнобіжно уявленому потокові. Ішла тому, що земля стелеться під

ногами, тому, що небо повисло над головою, тому, що треба йти, йти, йти, йти...

Шпоталася на каміння, сповзала по мокрій траві у якусь яму, судорожно-похапливо хапаючися за корінь. І тоді, віднайшовши рівновагу, дивилася вгору — нема кінця, заглядала вниз — глибоко вниз, бездонно... Повисла між небом і землею!

І збиралося на безсилий діточий плач заблудшої дитини. Може, хоч цим плачем відхилить прихід, умольть оці пальці сталеві, що от стискають, стискають уже горло, поки ще не сильно, але потім... потім...

Зривалася, напружившись, бігла... Падала, підіймалася, знову падала... А на небі наростали другі, нові тучі, новий дощ засіяв з новою злобою; осіннім, люто-непривітним свистом наповнилися простори — і застелилося все сірою, безпросвітною імлою, в котрій тоне крик розпуки, не пробігши й двох кроків. Зависло все у безодні і колихалося...

...Потім ліс... Передвічний, непроходимий. Ні доріжки, ні полянки — лопи, навали, пуща. Мовчазливими великанами виростають смереки одна за одною і стають на дорозі, вітаючи іронією без слів.

Низенька, сама понижена гілка брудною шматкою біла в лице, нога ховзалася на чистім, виполірованім фоею горбику, шишки викочувалися з-під ніг і крали рівновагу; валився пень, і розповзалася, спішачи та оглядаючися, безмятежне досі царство черв'яків. Ішла...

Підгиналися ноги... Невиносима вага придавлювала к землі, коріння плуталося дивовижними вузлами, темні стіни роздвигалися вороже в вузьку щілину і зараз же засклеплювалися знов. Ішла...

Ішла, хоч це не вона вже була, хоч двигалася вже лиш під нелюдським натиском якоїсь сили, бо знала, що як упаде, то не встане більше. А небо непомітно темніло разом із дощем, поки сірість не перейшла в тьму, поки не здвигнулися мури вже непобідимо і не стали сковані зі сталі.

І прийшла ніч... Осіння, чорна ніч, що сонми злих духів розсіває повзти по мокрій землі. Ніч!.. Страшна осіння ніч!.. Ревуча темнотою, пазуриста несподіванками і вся пересичена злобним реготом лісовиків, відьом, водяних, домових і всякої нечисті. Під ногою багнови-

ста, дорогами пропастиста, шурею-бурею колисана, дика, безумна, проклята осіння ніч!

І коли вона клацнула пащею над головою Марусі, коли утік в панічній страху останній проблиск денної сірості, коли перестали вже уступатися смереки з дороги, не ставали більше набік, а перли уперто грудьми нахабно,— крикнула Маруся німим криком і повалилася на мокрий мох...

І хотіла звідти, з цих просякких водою, занедбаних в куті землі моховин, хотіла підняти молитву, до неба докинути, словом розпуки ударити у врата і глибиною болю людського потривожити всі сонми спокійно сяючих у вічності небесних сил. Хотіла крикнути: «Христе! Не розпинай же мене, бо я сина твого пошу в собі!», хотіла крикнути, але не крикнула...

Ні. Вона кричала, вона безумно рвалася вверх, але ж у неї над головою було смерекове гілля, а над гіллям чорне залізо осінніх хмар. І обривки криків долітали лиш до мокрих шмат невисоких гілок, висіли там недовго — і падали вниз, у соковитий, болотистий мох. Дощ прибив, притоптав — і глухло все... Лиш зашумлять ще настирливіше дошові краплі, ще гостріше засвердлить холодна струйка обнажену з-під запаски ногу.

...Вже повзла на колінах, дряпаючи нігтями мокру землю і вириваючи м'які ховзькі кавалки. І падала лицем вниз, лежала, глухо ридаючи від безсилості, а потім знову підіймалася і повзла, не знати куда, не знати пощо...

...Взяла у руку і піднесла до очей, розглядаючи у тьмі. Це була засохла бадиллина від кукурудзяного шулька.

Мало не крикнула!

Значить, люди! Значить, десь тут поблизкості живуть люди!.. Люди!..

Нервово почала шарпати доокола себе і знайшла купу кукурудзяного листя. Отже, лупили кукурудзу. Хто?

А хіба не все одно? Нехай навіть вони, ті ж самі розбійники,— аби лиш голос, аби лиш тепла трошки.

У тьмі нічого не бачила перед собою. Цілком випадково напوماцки наткнулася вона на якийсь піврозвалений бурдей. Отже, тут сидів той, що лупив кукурудзу.

Двері з кори дерева висіли на перегнилій бичівці. Маруся відчинила їх, а вони обірвалися й упали.

Заповзла досередини. Мацала в абсолютній тьмі, де був вогонь. Але на тім місці була лиш давно перетліла купа попелу. Отже, обігрітися годі.

Але добре, хоч дощ не січе, не пронизує вітер, коріння не плутає ніг. І сіла, стулившись в грудочку, і віддалася вогкій, ледве теплій течії. І течія понесла... далі, далі... в якісь каламутні царства плям, переплітаних кругів, скачущих вогняних стовпів...

.

XLIII

— Бій си бога, попаде! Збавиш собі здоровле на щільний вік!

Скочила, роздираючи тьму очима.

— Юрчик! — і повисла на шиї у старого опришка. А Юрчик, ошоломлений сими першими в життю жіночими обіймами, стояв пень пнем та лиш блимав очима.

— Ади... — і нічого не був більше в стані виговорити.

Потім все вияснилося.

Показалося — хотів розігнати свої сумніви й довідатися напевне, що за правила про втікачок-попадь існують в невідомій йому панській верстві; тому пропер не більше не менше, як до Криворівні, ну й...

— Там таких плачів було, що би вистало на два похорони й третє весіле.

— Що ж вони говорять, Юрчику, милий, що?..

— Та чкают. От ік люде кінця посту.

— Чекають? Не лають? Не ганьблять?..

— Ей де! Там так чкают, шо мене на тім свікі дідьки так не чкают із гаками. «Най,— каут,— лиш прийде — шо, ади, йкий є вітерец теплий — і тот не ме сміти на ню дунути, ае!..» Та й шо! Я ті ше й не такого наговорю.

І оповідав, як посилали за нею ровту ще тоді, коли вона була в Жеб'ю, та лиш не застали, бо Марусяк випередив; як розпочала стара імость, як... ну, одно слово все оповів.

Маруся і плакала, і сміялася, і безконечне число разів осипала поцілунками дубове лице Юрчика, а він

тільки лупав очима, мовби його хто хляскав по пиці шораз, та ще от — гризло щось у горлі, колом вертіла йкась дідча душа...

Нараз піднявся.

— То воно файно усе, лиш таки тра кікати, докив ніч, а не сидіти так близько.

— Як близько? Звідки близько?

— А від опришків.

— Та хіба... хіба я близько? Я ж так довго йшла...

— Йшла-с довго, а зайшла коротко. Крутила си по вбочах. Бо то ту кежко незнаючому, о кежко!.. Шіське, шо-ес не трафіла куда у пропаскь.

Маруся поникла головою. Так перемордуватися, стільки пережити — і все те для того, щоби лишитися на однім місці.

— Лиш ти си не жур. Бо жура не на наше коліно, а на сусіцьке. Ліпше вставай та йдім, докив ніч.

Маруся хотіла піднятися, але мусила сісти. З винуватою усмішкою поглянула на Юрчика.

— Хе, сарака... — і посвистав. Але потім нараз наче що пригадав. — Чкай! Та ти, відей, нічо не їла? Сарака...

І сквапливо витягав букату кулеші з тобівки, здмухуючи з неї сміття, кришки тютюну.

— На, харчуй. Але нічо, нічо... Харчуй. Мемо ше сидіти троха.

Але Маруся не могла їсти. Проковтнула кілька крихот і мовчки вертала кулешу Юрчикові.

— Та нічо, лиш харчуй.

— Не можу, голубчику. В горло не йде.

— Хе, сарака. Спічни ше троха, спічни.

— Ні, будемо йти, — і підіймалася на зранені ноги. Хиталася.

— Нічо, нічо... Воно си розійдет, — підбадьорював Юрчик і підтримував за руку. Опершися на цю коряву лопату, Маруся відважно двинулася вперед, сама теж собі повторяючи, що нічо, нічо...

Йшла мов по гострих ножах, але йшла. Юрчик скавав, як ведмідь, і з ним було йти трудно. Так трудно, що як не храбрувала, як не напружувалася, закусивши губу до крові, Маруся, як не кріпила себе на дусі — але не могла... І, опустившись на землю, безсильно крізь сльози мотала рукою — іди, іди, мовляв, сам, кидай мене тут.

Став і Юрчик. Скріб у голову:

— Ади, ек ув'ела, сарака. Гет цалком упала на ноги.

По-ведмежому, боком дивився в глибину ворожої тьми, наче визов кидаючи комусь — ану, чіпай! Набрив, мов у міх ковальський, повітря, нахилився і — і підняв Марусю, мов пір'їну.

От коли придалася Юрчикові вихохана силонька!

Росла, наливалася на широких полонинах, верхах недоступних, де вірли лиш дишуть. Лізла в суставочки, випирала мускулом на кожнім згибі, лінивилася — але не було їй де дітися, леліяній.

Сипалася в ударах під веселу руку молодими часами у корчмі, перла ялицю столітню ід стаї на ватру, от так собі — на вчудіє. Дивувала мир крискенцький, що прицмокував та приговорював: «А цього бійно, браччики. Бо цес те з'їсть. Єк не в суботу, то в неділю ретенно».

Так, все було, всі оті дрібниці. Але от так, щоб на правду кому придалася, в тяжку хвилину, в смертний час, — того си не притрафило ще. І зійшла би, може, силочка в могилу, черв'як би роз'їв гороподібні м'язи, зігнили би сталеві оті вузли, от як дерево повалене гние, нікому не потрібне, але от не попустив господь дару погинути.

Як маленьку гаджучку, підняв Юрчик Марусю на плече і пішов. Дерево під стопою ломилося, камінь з грюкотом летів у пропасть, бризкало до пояса з-під мохової купини, а Юрчик ішов вперед з дорогоцінною своєю ношею, не зупиняючися, не зітхнувши. Скавав у долину, видивався на гору, від гарячої, напруженої, кров'ю налятої шиї з-під кожуха несло парю, як із печі, в горлі хрипіло, а він ніс, ніс, ніс...

— Пусти, Юрчику... Ради бога... Я вже піду, — молила, трохи не плачучи, Маруся.

— Мовчи, попаде, — хрипів. — Ти-с не гонна йти... — і підбігав, і вривався в ніч, і гнав, гнав, як кентавр із довгожданною здобиччю...

І зліз на дорогу. Поставив Марусю на ноги, а сам, як підрізаний дуб, повалився на землю. Хрипів так, що земля, здавалося, хитається і от гине, ну, гине зараз тут же чоловік.

Зіслужила службоньку Юрчикова силонька!

А Маруся... Мов горличка коло голуба, увивалася біля раненого. Піт отирала з лица, в якийсь листок ло-

пуховий набрала води з калюжі і давала пити, клала голову собі на коліна і цілувала чоло, очі...

Сів. Посидів, нім перестало клекотіти в грудях. Припав до калюжі і висушив її до бруду.

— Тепер ходім,— каже.

Пішли.

Ішли довго і поволі, як двоє хорих. І скали по обох боках дороги, і царинки, і ворине; відтак знов скали, і знов царинки, і знов ворине.

— Та де ж вона в дідька, тота коршма, си поділа,— бубонів Юрчик і надбавляв кроку.

Неясною купою зачорніло впереді якість забудовання. Це й була корчма.

Юрчик підійшов до вікна і заторохкотів у нього так, що звізди з неба могли би попадати, якби були.

Всередині заворушилося, засуєтилося, засовгалося щось. Почувся тоненький пискливий голос:

— Іцек! Сруль! Мошко! Абрум! Стрілейте! Стрілейте усі разом! — і гримнув вистріл.

— Ой, не стрілей, псяча віро, бо ту ті зара' смеркь буде! — заревів Юрчик.— Пускай перенучувати. Я по дорожній, та й жінка при мені.

Довший час було чутно лиш саме охкання.

— Ох... Ти опришок... Ох... Ти прийшов мене рабувате...

— Я не буду тебе рабувати, лиш нучую. Пускай, бо йк не меш пускати, то вивалю двері та й видушу усіх, їк кутюг,— і Юрчик для демонстрації натискав плечиком двері так, що вся корчма тряслася.

— Ой вей мір... Шо я буду робете... Кажете, шо жінка із вами?

— Та вже ж не му брехати перед тобов.

— То най вона си вбізве...

— Відчиніть, відчиніть, добрий чоловіче. Ми вам не зробимо нічого лихого. Нас лиш двоє,— говорила Маруся високим голосом, невідомо для чого майже зовсім притуляючи губи до дверей.

Чулося якість герготіння шепотом, відтак знов голос:

— Жінка каже, аби я вас не пускав, бо хто вас знає, шо ви за одні. Та й чому ви до мене причепилися? Чому не йдете до другої корчми?..

— Ой не крути, бо тебе й дідько скрутить на тім

самім місці. Ци не знаєш, де друга коршма, чи ек? Втворей, я ті кажу, добром, бо ми си вже вкучило з тобов гимблювати на сльоті,— і знов бухнув постільцем у двері, що аж гримнуло, мов від гарматного стрілу.

— Ой-ой-ой... Шо я роб'ю, шо я роб'ю... я сам не знаю, шо я роб'ю...— ойкав корчмар, відсовуючи тисяча і один засув, відкидаючи бовти і всяке залізо. А як отворив, кинувся вбік і влип у стіну, тримаючи обома руками пістоль зі спущеними курками.

— Ти мені пістоля не показуй, бо я вже видів їх штири ци п'єть на своїм віку, а давай борше зі свої Сурри йку чисту сорочку, а сам клади ватру та грій молоко, стели ліжники, але чи-сті-і! Чисті мені мають бути! Та борше си повертай, а то я бартков ті допоможу.

Орендар все ще трясся.

Вилізла з-під перин його жінка і говорила півголосом по-своєму чоловікові:

— Се попадає криворівська, я пізнаю. Утекла з одним любасом, а се вже знайшла собі другого.

На слідуючий день возом віз Юрчик Марусю до Криворівні, але вже в безпам'яті. Вся горіла і балакала щось...

XLIV

Мов згори пішло Марусякові з того часу, як утекла попадає. Ну, от наче відрізала, неначе все щастя, всю удачу з собою забрала.

Напади всі стали якісь безтолкові, неудачливі й закінчувалися по більшій часті тіканиною. Ліпші легіні повідділялися, а на їх місце набралось самого сміття. І сварні йшли за сварнями, бійки за бійками — таке заколотилося, що й дідько ногу би проглінув.

Марусяк не мав уже жадного авторитету. При нім критиковано і його самого, і його діяльність, і критиковано різко, немилостиво; кпили, грозили в пропасть кинути.

І сам він якось опустився. Мов з'їв жук вершечок, лишилося саме голе стебло. Не запалювався вже відразу, не метав топірцем куди попав — в лоб так в лоб, в смереку так в смереку,— аби лють пропала. Вислухував мовчки такі речі, такі слова, за одного з котрих давніше ремені би зі шкіри краяв.

Але найбільше, можна навіть сказати цілком, зрізав його один випадок.

Був на Ворохті один газда — Мочернак. Що то була за біда — так і най го дідько озьмет! Та вже найліпше видно от власне з цього випадку.

Ще давно колись, ще в початках своєї діяльності, коли зіезда лиш почала зіходити, знайшов си раз Марусяк із тим Мочернаком таки у Мочернаковій хаті, у Ворохті.

Пиля горівку, а після горівки «гарак» ікийс, ци біда го виділа, ек воно си називає: у дерленці ек двацїть сапін дерет¹. І оповідав Мочернак про всяку всячину багато, а потім устав з-за столу та й каже:

— Маю свою хату, але в такім ділі й хата може стати за ворога, бо й скіни, каут, вуха іноді мают... Ідім, браччику, дес на царинку — я ті маю шош упо-вісти.

Пам'ятає ще Марусяк, як устав він з-за столу і чує, що голова у нього крутиться від того «гараку» дідчого. Але йде мощно.

Вийшли на царинку, полягали черевами на траву. А у Мочернака очі так і бігают, так і йграют.

— Хех, браччику, браччику. Шо є люде щісливі, а от я сам маю свбе щаске другому віддавати. Усе маю у руках — лиш щіскя не маю у руках.

Помовчав-помовчав і почав:

— Прийшов йкос ід мені дідо, жебрак. Старий шо старий. Сів у куті коло печі та й сидит. Дав я му їсти, попоїв він троха, розговорив си.

«Божечку мій,— кає,— божечку мій любий! Ше йк був-сми ше у жовнерах, та й загнали нас далеко на Вгорщину, та й стоев я у онного діда. Питав си мене тот дідо, звідкив я родом, гет цалком усьо. Я му кажу, шо звідтив я та звідтив». — «А ци знаєш,— каже,— Криворівню?» — «А й чіму ні? Знаю». — «А й Синиці там знаєш? Добушенки, шо си називають Добушеві Церк-ви?» — «Сам,— кау,— сми не був, лиш чув за тоті Си-ниці. Варє, гроші там Добушеві». — «Дурний,— кає,— тот, шо про гроші говорит. Там грошей немає, лиш є там дивненький бордюг, шо Олекса поклав. Великий, на два вуха, а в кождім усі по пів-уха чірвонних — ото й скарби

¹ В горлі дере, ніби двадцятма сапінами (залізними гаками).

усі. Лиш то не простий собі цес бордюг. Ёкби хто туду пішов, на Добушенки, та знайшов тоту печеру, а в тій печері тот бордюг. Та лиш — боже спаси — аби не тевав, аби не дивив си досередини, шо там є, бо на тім є великий страх — закліте на смеркь. Та йкби туду ніс та ізсипав, не див'ючи си, у тот бордюг самі чірвонні, ци у вонно вухо, ци в друге, оннаково. Та ек ізсипав, зав'езав,— тогди вільно тобі зважити на руці, кіко важит. Нести не вільно, лиш ізважити на руці вільно та й знов на те саме місце покласти. А найгірша річ, ухоронь боже,— не заглядати. А тот бордюг мае таку силу, шо, йк усипав ти туду, ув онно ухо, чірвонних,— у другім вусі жменя си додаст, сама через себе. Усипав ти в одно вухо дві жмені — і в другім дві жмені си додаст. А йк будут уже два вуха повні та й на вагу рівні, аби оден другого не перекегав,— тогди вже нема клітьби на тім, бо тот заклін гинет, відмечует ци, бо ти туду половицу свої праці вложив. І тогди вже можеш сам ци хто-будь, оннаково, тот бордюг із тими грошима узети, бо тогди гроші тоті чисті. А доти — не вольно дивити си у бордюг, ані брати го з місця, а лиш вольно, не див'ючи си, прижмуривши си, ізсипати гроші. А йкби хто гленув,— тоті гроші у череп'є си вбертают, пєчіра плитов си засуває, та й нема чоловікові ек виходити звідтив...»

Такого ми дідо наповів. Вислухав я тото усе, браччику, кау тому дідові: «Та й шош? Були-сте там? Виділи тот бордюг?» — «Був-сми,— каже,— та й видів». — «Досипали?» А він лиш си посміхнув. «Ци, кае, посмішкуете си ви собі із мене, газдо, ци ек? Ёкі ж мої гаразди, аби я чірвонними бордюги досипав? То йкби вам. Ідіт,— кае,— на мій гонір ідіт, та й досипайте, та й користайте з дару, а я вам уповім усе гет цалком».

Та й розказав. Усе розказав, їк приналежно. Але шо з того, браччику,— і на лиці Мочернака відбилася мука.— Я там не бувалий, тими верхами не ходжений, тих сторін не знаю. Ходив раз, і два ходив ба й десіть— але оннаково нема з того великого рахунку. Бо там, браччику, шо того каменів, шо того печер! Кае дідо: «Великий,— кае,— камінь, шо си лупит. Він там оден. Шо йк прийшов на Синиці у Добушенки, то вже меш го видіти, аби там не знати шо, ае...» Та й шош, їк нема щістя! Був, ну... принайменше вісім разів — та й нічо

з того. Усе каміне оннакове, а такого, що си лупит, може, сотка — та й шош я ізроб'ю, ік щестя нема.

Браччику!.. Ти туду бував та й, може, щіске ліпше маеш. Ано-ко піди, пошукай. Ік ісхочеш,— сам меш досипати тоті вуха, а мені лиш шош там, з претельства; а не схочіш сам досипати — поведи мене показати місце тото: я вже сам йкос, аби лиш я раз тот камінь видів. Лиш ік меш ізнаходити,— на рани божі, не тевай, бо біда би була й на тебе, й на мене.

А очі світяться, а голос такий влазливий.

І спокусив, сатана, Марусяка. Пішов Марусяк на Синиці шукати печері під каменем, що лупиться.

І знайшов! Таки відразу знайшов. Ще погадав собі: «То-то з Мочернака з того дурень: такого каменя не міг ізнайти. А вісім разів, кае, ходив».

Відвалив плиту, вліз. Бордюг!

Ну, таки бордюг лежить шкірений та ще й не геть старий на око. Що то, погадати, може сила Добушева! Що тіцькі роки, може, сто, а може, й більше лежить бордюг, а хуч би тобі підгнів де троха.

З якимось молитовним почуттям дивився Марусяк на цей бордюг, що брав його в свої руки вічно пам'ятний отаман. Навіть якось доторкнулися було бійно. Але згадав, що важити ж вільно на руці. Підняв. Дійсно, та' як пів-уха було золота, як клав на землю,— задзвеніло тихо.

Пожалів Марусяк, що не має червонних при собі, а то зараз би почав досипати. Рішив, що Мочернакові нічого не скаже; скаже, що шукав каменя, та не знайшов, а сам тим часом буде досипати.

«Та й буде в мене два бордюги грошей. Лиш пів-бордюга досип'ю, а му мати два!»

Так і пішло. З того часу Марусяк весь свій добуток переводив на золоту валюту і в першу ж вільну хвилю біг на Добушенки, відвалював плиту і зсипав гроші в бордюг.

З Мочернаком зустрічався потім кілька разів, але Мочернак, певне, й забув про бордюг, а Марусяк, очевидно, не підіймав сам бесіди. І лиш якось цілком випадково та ще в більшім товаристві спитав нараз ні з того ні з сього Мочернак:

— А шо, браччику, ци ходив-ес, де я тобі казав?

— Та... ходив-сми.

— І знайшов?

— Але де! Видів, брехнув тот старчук тобі, а ти мені. Нема там і признаки на такий камінь.

— Та вже сми сам гадав: брехнув бойко легко. А ну-ко напиймо си вба.

Ото і всеї розмови було.

І багато з того часу уплигло води в Черемоші, багато разів приходив сюди Марусяк ізсипати свою здобич і з немалим задоволенням помічав, що бордюг пухне і що мало вже позістало до кінця. Ще би разів два або три, лиш коби добрих, коби йкі великі коршми ци пани в руки впали.

І от нарешті настав той день, коли Марусяк міг сказати собі: сьогодні всиплю по раз останній — і забираю два бордюги червонних! Два бордюги!

Се потішало трохи Марусяка після втечі попаді. Най ї дідько берет. От візьму гроші та й...

І що він буде з ними робити — сам ще добре не знав. Може, піде «за гору» і там десь — або, ще ліпше, у Молдаві — купить кавалок землі та й буде газдувати. А може, так проп'є, прогайнує з товаришами — аби гук був! Все може бути.

XLV

Ніч була місячна, красива. Весь мокрий від поту, важко дишучи, Марусяк скочив із посліднього каменя, брякнув бордюжком об землю, а золото дзенькнуло, і сів. Тихо стало.

Царство ночі на Добушенках... Голубіє величезне каміння, ворожо і таємно дивляться жерла сотень печер. На скалі, високо в нічній небесній тишині різким рельєфом малюється камінь із висіченим хрестом на нім. То, повідають, сам Добуш тесав тот хрест. Приходив сюда, десь у сім камінню церква у нього була; перебирав си за попа та й правив для своїх легінів службу божу.

Камінь великий, майже кубічної форми і стоїть на гостряку. Здається — надавити б плечем, то так і злетить у пропасть. І не один уже такий охочий знаходився покрехтати коло того каменя; криворівчани із коліми приходили і порохом рвали, а камінь все стоїть собі та й стоїть.

Марусяк спочивав. У голові беззв'язно товпилися гадки.

— Каут, Добуш зимував тут... Триста кіз було. Бив та й тим си гудували... А лій у бербениці брав, та й до сегонне, каут, стое тоті бербениці дес тут... А пощо, варе, ховав він лій тот? Вже шош мав у голові — Добуш пустодурно би не ховав... А коби хуч одну комору Добушеву, хуч найменшу йку ізнайти?.. Іх-ха! Лиш не знати, шо би я з тими грошима робив, ек їх так багато... А нащо мені? Я свої маю — ой-га!

Погляд його упав на бордюжок. Мало в нім було грошей, зморщився, як печене яблучко. І весь зміст його показався Марусякові нараз таким мізерним, дешевеньким, шо таки на правду не варт було ради цього стільки терпіти.

Дивно якось стало... Ну, от пощо лупить чоловік голови корчмарям, аби добути десять-п'ятнадцять яких червонних на свою пайку, класти тоті червонні до череса; потім, як стане їх трохи більше, пересипати у бордюжок, тягати сей бордюжок усюда з собою вдень і вночі, боятися сусідства товариша, косого погляду, жадних очей... І схоплюватися серед ночі, мацати рукою — чи тут, а потім, нарешті, вибравши хвилину, бігти стрімголов і, викрадаючися от сюда, шохвилі боятися, чи не підглядає хто, чи не стежить; і відвалювати камінь, і лізти у темну вогку печеру, знаходити у темряві цей «старший» бордюг, розв'язувати його тремтливими руками і зсипати туди дзвенящий плин. І знов завалювати каменем вхід і думати безперестанно, шо от лежить хтось недалечко в чорній тіні і жадібно стежить, думаючи: «Засувай, браччику, засувай, лиш не дуже — не причиняй ми роботи».

І широко оглянувся Марусяк під впливом цих думок, розрізаючи очима густі плями тьми між смереками. Одно місце здавалося йому найбільше підозрілим, і він навіть устав та підійшов туди, здавивши бартку в руці. Але то був гнилий пень.

Ще раз оглянувся Марусяк, але шо ж — він був безсилий. Тисячі а¹ тисячі усіх отих кутків, закутків, криївок, схованок, невідшуканок дивилися на нього сміш-

¹ «А» в значенні «і».

ліво-чорними очима, розкривали чорні роти й показували язик щілини, діри, густі зарослі підкаміння... І, зітхнувши, Марусяк узявся за свій камінь, «що си лупит».

Він дійсно лупився від атмосферних змін, і верства за верствою сповзала вниз. Від часу, коли Марусяк був тут по раз останній, минуло багато місяців, і тепер внизу, там, де вхід, набралася ціла купа тонкого греготу, бо то плите, зсуваючися з висоти, розбивалося на дрібні кавальчики, і того тіцько тепер нагорнуло си, що й лопатов би не відгріб.

Марусяк узявся за ту нудну роботу. Вона забрала досить часу.

От показалася нарешті велика плита з твердого вже каменю. Марусяк розшукав кіл, заложив його між каменем і скалою, навалився — і плита відсунулася.

Позіхнула чорна яма. Понесло звідтам здавленим, сутим холодом. Марусяк поправив крисаню, дужче натягнувши підборідь, взяв свій бордюжок, нахилився і поліз.

Гавкнула печера хавков і поглинула опришка.

Марусяк ліз напوماцки, бо доокола була непроглядна тьма. Десь внизу булькотіла вода.

Намацав у стіні діру, пересунувся нею і опинився в досить великій печері. Звідкись зверху проходило трошки місячного світла — отже, була десь діра.

Це не була печера в тім смислі, що от у скалі є яма; це просто величезне каміння валилося колись, лишаючи більші чи менші порожні місця між собою. І так завмерли, давлячи й натискаючи, завмерли в чеканню, що от подасться ж нарешті сусіда, перестане противитися, — і тоді знов почнеться бій, знову захлипоче камінне море. Але нім то буде — тишина: мокрі важкі великани застигли в німій боротьбі, і не можна вже було розрізнити — ворожнечі то обійми чи братерства.

Саме посередині і саме під отим промінчиком місячного світла лежав великий бордюг!.. Обікладений камінням, мов поганська святиня, і хранить в собі таємні повороти...

З биттям серця розв'язав Марусяк запліснівілі шкіряні зав'язки, закрити від спокуси очі і всипав убогий зміст свого бордюжка. Метал задзвенів.

— Чи стало?.. Чи повний?..

Зав'язав знову, подивився, зважив на руці — ні, ще не повний. Росте, дійсно росте. Скільки насиплеш в од-но вухо, стільки прибуває у другім, але — коли? В які ночі, в яку годину? Преці ж на очах не росте, треба часу. Коли ж прийти досипати ще й останню жменю, аби взяти вже повним своє багатство?

Зітхнувши глибоко, положив Марусяк бордюг на місце, постояв ще хвилюку і поліз. Скучно стало... От знову лізь назад, завалюй каміння, чекай, бій-ся... Ех...

Виліз. Приємно обхопило його чисте повітря. Мару-сяк нахилився за колом і... почув нараз звуки серед могильної тиші...

Це були кроки... На бога — це були кроки!

Змією порснув Марусяк під перший камінь в чор-ну пільму і завмер, витягнувшись.

Скоки все ближче й ближче. Видимо, квапиться хтось, штрикає навіть з високого каменя. Просто перед очима Марусяка величезним чорним тулубом мелькнула чиясь фігура.

Гуцул!

Підскочив до каменя, бачить відвалену плиту і — одразу розуміє все.

Оглядається блискавично туди-сюди... і при світлі місяця Марусяк пізнає — Мочернака!

Але Мочернак не чекає. Одним скоком, як барс, від-кидається він убік, валиться на землю, біжить десь між камінням по-собачому, знов підскакує, знов валиться у тьму.

Вдарив Марусяк із пістоля. Грім покотився го-рами...

— Укікай, укікай, на псю маму, Мочернаку! Я те пізнаю! — кричав опришок і гнався, вихоплюючи на бігу другий пістоль з-за ременя. Але Мочернак далеко вже. З каменя на камінь зигзагами, зигзагами. Увесь бік гори в місячнім сьйві — видно, як удень.

Марусяк зупинився націлитися, але в цю хвилю Мо-чернак знов упав. Майже відрухово Марусяк і собі присів за каменем — і недаремне, саме впору. Гримнув вистріл, і куля пролетіла мимо голови опришка. О, Мо-чернак умів стрілетити!

Даремний труд — гнатися. Марусяк із власного до-свіду знав, що в горах сто раз ліпше тікати, як гнатися.

Павпаки, треба от було самому стеретися, як би не оббіг та не підліз з другого боку Мочернак. І опришок, вискочивши на самий вершок, стежив.

Звідси добре видко увесь жеб'ївський бік. Мочернак вже далеко. Чорна тінь в безумних скоках мечеться по каменях... От уже на Попецуновій царинці Мочернак, от уже не видко, не бачити б го й до віку трумненого¹.

Пригадався тепер і бордюг Марусякові. Тривога обхопила серце. Кинувся до печери.

— Буду дивити си у бордюг, хуч би мнов текло.

Підняв бордюг за баюр — нічо. Кегне з місця — нічо. Вилазить з печери — нічо. Роз'езує — нічо. І лиш коли розв'язав цілком — тогди тільки «текло» опришком.

В бордюзі було бите череп'я, старе заліззя, а золота було рівно стільки, от скільки приніс Маруся сьогодні і зсипав от у це вухо десять-двадцять хвиль тому.

Завив опришок, як вовк.

От коли зрозумів він, чому не можна було дивитися до бордюга! От коли зрозумів, яким дурнем був увесь час оперед Мочернака!.. Пропав. Пропав весь його воістину кривавий заробок, пропала честь, пропало багатство, пропали результати всього важкого життя, і всі надії — все, все, все пропало.

І оскалював зуби, мов горло йому хто збирався перерізати, і рубав барткою камінь, аж іскри снопами летіли в усі боки, і вертівся, мов змія на вогні, але вогню того загасити нічим не міг.

Тепер лиш помста!

Помста, помста! Кривава, безпощадна, жорстока! І біг би сю хвилю, аби нагнати, аби зубами в серце в'їстися, але ж це неможливо! Мочернака й не наздогнати тепер, а хоч би й наздогнав, то що ж? Той, хто тікає, має сто доріг перед собою, падає у каміння та й стріляє у тебе, їк у куропатку.

І сів думати. І надумав так.

Пару день перечекає, нім Мочернак троха си вспокоїть. А відтак візьме кого-небудь із товаришів спритніших, піде на Ворохту і засяде там коло хати Мочер-

¹ Доки житиме.

нака. Та як тільки покажеться, пес, на подвір'є, то тут уже йому й плачки плачуть. Або крізь вікно, або як там уже випаде.

XLVI

А Мочернак — лиш вибіг з-під поглядів Марусяка і переконався, що той за ним не стежить, замість того, щоб іти просто на Жеб'є, а відтак на Ворохту, звернув круто вліво, поліз без дороги і скоро вийшов на широкий плай, що ним ідуть люди з Жеб'юго на Дідушкову Річку. За яку годину був уже на Краснолі, перебрів потік, знов видряпався на гору і не цілком ще й розвиднілося, як був уже в Стебнях і сидів у хаті Юрішка.

Отаман пушкарів отямився трохи по похоронах. Душу гризли найрізномірніші почуття, і він сам ще не знав, що зробіть і на що зважиться. Раз йому здавалося, що мусить кинути своє пушкарство, додержати слова; другий раз здавалося, що може без того обійтися і що треба насамперед покінчити рахунки, показати. З ким то мали бути рахунки, кому і що збирався він показати,— і сам не знав, не вмів виляти в конкретну форму складних почувань, що котилися через його душу.

Мочернак прийшов саме в таку хвилю нерішучості і своєю пропозицією повернув колесо. Показалося, що звести рахунки треба власне з Марусяком, власне, йому доказати свою могутність і власне над ним піститися за смерть жінки і за своє пониження на похоронах, котрого не міг забути.

— На мій гонір вам кау, пане ватажку, що ме, таки ме засідати. Може, два-три дні перечекає, а витак прилетит. Їк муха на садно прилетит, вже я вам мудро говорю. Ретенно! Та й не маєте бирше що робити, лиш беріт свої пушкарі, обсідайте мою хагу та й беріт Марусяка живого.

Юріштан удавав скептика.

— Гм... А йк не прийдет?

— А шо вам за втрата? Зрештов, слухайте, шо му говорити. Єк не прийдет,— плачу вам за усі дні. Пушкареві сороківця днину, вотаманові два. Добре?

— Страхи? — посмішкувався Юрішко.

— Ні, я си не бою, пане ватажку, бо я вмію з ними рахунок вести. Лиш ми си хоче, аби тому Марусекові раз кінець ікий був. Місце пересидів.

— А ти би на Марусекове місце?

— Не требую. Я й з хати не піду, а цілий їх добуток заберу,— і короткими, ніби рівнодушними, але глибоко хвастовливими фразами оповів усю історію з бордюгом.

— Та не може бути! — кричав Юріштан і реготав. Перший раз по смерті жінки.

Відтак обдумали удвох геть цілий план. Уже як дві таких голови, що на усю Гуцульщину, рахувати, голови, почнуть думати, то вже шош там удумають.

Перечекавши три дні, Юріштан з двадцятьма пушкарями обістав хату Мочернака. Обляг блокадним кільцем у кілька рядів. Позаривалося пушкар'є у ломи, в смеріче, завалило си у єми — і чекали.

Одна ніч минула — нічо; друга ніч минула — нічо; на третю ніч прийшов звір до пастки.

Запхалися Марусяк із Бідочуковим у саміську середину пушкарського кільця і залягли в траві.

Тихим птичим посвистом дав Юріштан знак зіходитися. Кільце почало звужуватися, і, певно, насили би пушкарі на опришків, ек на оребок, коли б не сталося щось зовсім несподіване і навіть в деякім смислі гаєбне.

Мав Юрішко пістолетко-дубелтівку. Як ото пушкарі почали сповзатися, хотів Юріштан приготувити пістолет, почав підіймати курки. Аби не клацали, придавлював цингель.

Придавлив цингель лівої цівки — підняв курок. Почав підіймати правий курок, натиснув цингель і — гримнув вистріл лівої цівки! Куля в'їлася десь у землю.

Марусяк з Бідочуковим одразу скочили й почали тікати. Цілком випадково, ведені якимось інстинктом, взяли напрям саме туди, де не було людей, і вирвалися з колеса.

Але ж і пушкарі теж повскакували. Вихопився з хати Мочернак. Криком і звуком вистрілів наповнилася ніч. Стріляли всі, хто куди попав. Бігли навмання, натикаючися у тьмі один на одного, галалайкали. І не скоро вже Юріштанові, що аж пінився, кричачи, уда-

лося заспокоїти оту галасливу суетню та направити пушкарів вірним слідом.

Го-го — почалися гони.

Тепер уже не бігли насліпо пушкарі, а йшли, хоч і обережно, але певно, оточуючи невеличкий лісок на ґрунку.

...Марусяк з Бідочуковим присіли було пощось на хвилину, але потім, чуючи звіриним нюхом смертну небезпеку, скочили й пігнали знов.

Металися зі сторони в сторону, лізли в непроходимі зарослі, путали сліди, шукали якої ями... Хрипіли, очі наливалися кров'ю...

Бідочук був ранений. У тій безтолковій стрілянині якась дурна куля зачепила його,— і от писав він тепер кривавий слід за собов.

— Ой, гину, брачку... гину...— шепотів він, напружуючи останні сили.— Ой, смеркь моя...

— Бігай... Тримай си мене... Бігай...

Але, мабуть, моцно зачепило Бідочука.

— Мут мене пізнавати... мут... Ід нені прийдут... мут плазувати... Брачку... брачку... Ісховай мене, аби не пізнали... Ісховай мене, брачку, любий... ісховай...

— Але кікай, кікай! Ше лиш троха... Вже втечемо! Втечемо!..

Голоси погоні вже ледве доносяться. Одстають пушкарі, бояться глибоко йти. Таже кожному жите миле. Добічи би високо, утуда, на ґрунь — там нема пушкарів, там і не може їх бути. І тоді — спасіння!.. Спасіння, спасіння!..

Бідочуків упав. Упав і заплакав.

Кілька кроків ще волік його Марусяк, а потім кинув. Нахилився над лицем товариша.

— Ци гинеш, брачку, вже?.. Ци доходиш?..

— Гину вже... Кіло мое ісховай... На бога... Аби не пізнали.

— А де ж гроші твої поховані! Може би-с, ісказав... Оннаково ідеш у земню гнити...

Лице вмираючого перекивилось... Тяжко було йому виговорити, де, під котрим каменем, в котрій полонинці лежить-припучує бербеничка кривавих грошей. Жив-жив на світі, руки кривавив, і з усього того життя от лиш ця бербеничка,— і її віддати? Кому?.. За віщо?.. А від життя що ж лишиться?..

І заметався, застогнав опришок. Рви душу — а не скажу.

А побратим стоїть на колінах, дише в лице важким гарячим диханням, і теж губи скривлені, очима діри вертить.

— Та скажи ж бо, скажи... Ей, не будь такий... Ци тобі що прийде із того, що вни у земні зогниют?

І, вже вмираючи, шелотів Бідочуків:

— Лудіне мое... та в тобівці... шо би-с ізнайшов... грошей... А тоті — най гинут... Ісховай, кіло ісховай...

Відкинувся навзнак. Почалася агонія. Марусяк вихопив ніж і, не дочекавшись смерті, живому ще почав краяти й дерти ножом лице. Довбав глибоко в живе тіло, виривав шмаття кривавого м'яса — і за хвилю вже ніхто би не пізнав, чий це труп лежить тут.

Сховав товариша, виконав останню просьбу.

І тремтячими від нервового напруження руками почав стягати з умерлого ремінь і тобівку. Ремінь був замкнений, він ніколи не здіймався, ні вдень ні вночі. І тим же самим закривавленим ножом полоснув Марусяк ремінь. Заблищали в дірі золоті монети, посипалися... Але в цю хвилю, несподівано, дуже близько надсідаючися, закричав якийсь голос:

— Сда¹, сда, сда!.. Брачкики — сда! Тут! Ту-ут!..

І, схопивши в жменю золотої каші, рвонувся Марусяк убік. Пігнав через корчі, лишаючи на них клапті свого кожуха. За ним гналася уже ціла ровта. Вистріл за вистрілом свистав мимо його вух. Пушкарі ревли, ошалівши, забувши обережність, лізли вперед, натикалися на пні. Звір утікає!

А сам Юріштан... Мов демон кривавий, галайкає, й кричить, і покриком сим наганяє страх на усіх.

— Ой, сараки, не дайте!.. Ой, переймайте!.. Ой, бордюг чірвонних за голов!.. Бордюг чірво-он-ни-их!..

Але ніхто не міг розбирати його слів у тім пекольнім гармидері, гвавті, у тих вистрілах... Мов весь ліс наповнився обезумілими чортами.

І нараз в однім місці — вибух криків! З усіх ніг кинувся туди Юріштан... Там була якась купа людських тіл, незрозуміла, потворна в червивім руху. Може, з де-

¹ Сюди.

сять душ навалилося відразу на Марусяка, кричали в безпам'яті, обезумівши майже до непритомності.

Але дорого продає Марусяк свою вільну воленьку!

З нелюдським вереском валиться один пушкар з розпоротим черевом, другий, виючи, вимахує в повітря обрубаним кавалком руки, третій качається по землі в передсмертнім хрипінню — і з-під усіх тих тіл, обтрушуючися, підіймається Марусяк.

Страшно було глянути на цього чоловіка! Не пам'ятаючи себе, він метав, мов скелями, якимись незрозумілими виригнутими словами, не то закляттями, не то погрозами, і кидався, як скажений медвідь, в усі боки, розмахуючи величезним закривавленим ножом. І де він кинувся — мов вітром мело людей, падали й живі й мертві.

— Оа-оа-оа-оа, дайте мі го! Дайте мі го! — в якійсь пароксизмі завивав Юріштан і без свідомості, вже ні з чого не здаючи собі справи, кинувся на Марусяка, прямо на ніж...

Але не встиг ударити опришок. Сплелися оба руками і, дико виючи, повалилися оба на землю.

І качалися, і гризли один одного зубами, і не знати як скінчила би ся тота боротьба, коли б не прискочили ровтарі. Один пристолочив Марусякові одну руку, другий другу, третій навалився на голову — і розі'яли опришка на зеленій, злегка покритій нічним морозом траві.

Рвався! Могутньо рвався Марусяк, скриплячи зубами.

— Е-е-е-ей, брешете! — хрипів він, напружуючи усю свою силу-силюньку молодецьку. — Е-е-е-ей, бре-е-ешете!..

Але що ж він міг поробити, як на тіло навалилася ціла товпа, сама обезуміла, сама на границях смерті й життя. І крутили опришкові руки, вивертаючи з сугубавів, давили за горло, шваркали головою, що аж в'язи хрускали, — і побачив Марусяк, що вже — кінець...

Гей-гей-гей, та й закрутилося ж, завертілося в Марусяковій голові!.. Все пролинуло перед очима в одну хвиличку. Славне, буйне було проживанечко! Ночі солодкі, бої веселі, очі жіночі й скрипки плач. Як виходив раним-ранесенько на полонинку на широку та як ставав, потягався потужним своїм тілом красивим — суставочки говорили! На легіників весело покрикнет,

шоби кулешку скорше замішували, бануш коло-
тили.

А тепер...

Та коби хоч убили відразу, а то ж ні-і... Скрутять
руки-ноги сиров сирицев, прикують до підлоги, будуть
печи залізом гарячим, цвехи під нігті бити, а витак у
кайданах, у тягарях нестерпучих поведуть до шибенич-
ки... Та накинє кат стричок на білу шию — та й здо-
ймає; то накинєт — то здоймає... А піп молитви шепотить...

А відтак зачепить гаком кат і підтягне трохи. Обі-
йде доокола шибениці — і знов підтягне трохи...

...І перестав боротися Марусяк... мов хліб, ум'єк.
О, коби міг у сю хвилю заплакати!.. Заплакав би таки-
ми сльозами, що гори задрижали би в риданнях, хма-
ри б попадали! Але не було сліз у цих очах.

А Юріштан стояв і — ре-го-тав.

Стоїть, потворний, дикий, закривавлений, — і рего-
че. Мабуть, таки поранив його десь Марусяк у боротьбі
або укусив, бо ціле лице заляте кров'ю, але Юріштан
того не помічає — і регоче.

Ні, то не був регіт. То був рев якогось страшного
задоволеного чудовища. Тисячу літ ховало десь у кро-
в'ю наповнених безоднях ненависть, згоряючи помсти
вогнями, — і от тепер задоволилося. Побідило і — регоче.

А відтак почали в'язати Марусяка.

Добре го в'язали, гой добре!.. Линвочку до линвоч-
ки прикладали, вузличок учетверо зав'язували. А від-
так велів Юріштан повісити униз головою опришка на
коня й так везти.

І поїхав Марусяк ходженими доріжками... Довгий
волос землю підмітав, каміне голову кервавило...

У Жеб'ю, може, тисячі народу висипало дивити си...
І в Криворівні... Лиш попада не вийшла, бо кидалася
в сю хвилю на постелі, красивого рицаря проклінала...

Ех, файно тратили Марусяка.

Говіркували люде, що перед смертев дванацять по-
пів увонно го сповідали єк день, так ніч. Оберемками
гріхи на собі виносили.

А коли наступив день кари, то стільки народу зігнали з усіх сіл, з усіх верхів, щоби яблучко не впало на земню. Бо то на вчуді зганели. Така терміть усім попам вийшла, аби кожний, ади, піп узев зі свої парафії двадцять душ ек мужів, так бабий і дітви. Аби на страх. Аби си пуджели того.

І Юрішко прибув в усій параді. І старі Марусяки. Мати — дорогами кочела си, ридаючи, а дідок усе її потішав якимись маленькими, сухенькими слівцями. І сам увесь такий сухенький, маленький дідошок...

Вивели Марусяка. Красно вбраний. Ек на весіле.

Ішов свобідно, не зв'язаний, вперед дивився сміло. Лиш лице було бліде і носило сліди тюремних мук.

А коли спитали його судді: «Яке твоє передсмертне останнє бажання», сказав Марусяк:

— Дайте мі флоєру.

Крунули си люде. Десятки флоєр прстягнулися з товпи. Служащий узяв першу-ліпшу, подав судді. Суддя уважно чомусь її оглянув і велів передати Марусякові.

Опришок приложив флоєру до губ... Все завмерло...

І... як далекий шепіт ріки, залитої місячним сяйвом, як скарга переляканої страдалиці-трепітки під вікном, як воркування горлички над щастям минулим, заспівали звуки і понеслися... над цією різнобарвною товпою, над суддями, ксьондзами, катом, шибеницею... І заблискотіли, заграли цвітами в повітрі високо, переплітаючися в невидимі гірлянди ніжності, і злітали звідти, мов журкіт жайворонка, і розсипалися...

Плач стряснув товпою. Заголосили жінки, як за братиком ріднесеньким; глухо незрозуміле щось гули насильно зігнані сюди люди; похиливши голови, стояли і судді, й попи...

І поки грав Марусяк, поки тріпотіли в осіннім небі останні ридання лебединої пісні,— в великім очарованню стояла товпа, і ніхто не розумів — що то за перекладини стирчать отам, коло помосту, пощо зібралося сюди стільки народу...

І лиш як скінчив, як обірвався в невимовній тузі останній перелив,— побачили люди, що то ж шибениця! Шибениця! А на ній повісять от цього молодого легіня, орла полонинського, аби не грав він так більше ніколи!

Марусяк віддав флоєру, зійшов на поміст.

— Проскіт, люде...— сказав. Але тихо, мало хто чув. Сам узяв із рук ката стричок, сам надів собі на шию і чекав... зрештою, недовго...

Марусі сказали про смерть опришка не скоро по тім, як видужала. Боялися потривожити.

Але вона прийняла звістку досить холоднокровно. В усякім разі, так, що можна було не турбуватися.

Наближався порід — і думи о життю відганяли думи о смерті. Чи живе родиться? Чи не вмерло під час важкої хвороби? Не калічка?.. Чи очка встигнемо промити!..

**ГІРСЬКІ
АКВАРЕЛІ**

З ГІР ПОТОКИ!

Ідеш — і мов казку таємну хто мовить тобі. Шепоче устами смерек, вітає гостинно та любо, розкриває обійма і навчає, в чарівливих образах навчає вічним гомоном потоків з гір.

Вузько й незбагливо в'ється кам'яниста дорога, а скільки оком протягнеш вперед, і вправо, і вліво,— мур небитий віковичний дерев. Могутність всю свою захотіла показати природа: заставила кожний крок столітніми смереками, навалила-наломила гори гнилля, перемішала нагрубо вспід землю з листям та фоєю і дивувала, приголомшувала силою, нерозважністю могутньою, марнотратством велетнів.

Здвигає кичери вузько-вузько, так, що ледве-не-ледве може протиснутися гуцульська дорога, а відтак розірве пасмо в широку долину, відставить верхи ген далеко один від одного, кине блакиті, сонця, простору незміряно, трав незлічено, радощів непереживно. А потім поставить гору серед дороги, голу скалу випре з оскаленими зубами, урве з неї камінь і кине під ноги.

А збоку йде вигризене в самих грудях землі провалля, глибоке і чорне, як погляд злочинця. Здавалося, ніщо не зародиться в сій земній рані, ятреній десь унизу чорною кров'ю. Здавалося, що якби вирнуло що звідтам, то був би се гнилий кістяк, образ смерті, а дивиш-

ся — і десь із самого невидного дна, звідти, де вже не тече, а сочить у пересяклому в'язкому мосі середгнилого колодця та розбухлого листу якась вода,— звідти виглядає, й усміхається, і киває на привіт зеленими пучками веселенька, та лагідна, та мила смерічка. І одна, і друга, і сотня їх. Усі з ясно-зеленими вершечками, всі з ясно-усміхненими гілочками. В тьмі, й глибині, й чорно-синьому бруді почали свій зріст — а от вийшли, чисті, святочні, вибуяли аж до сонця, аж до блакиті небесної. Усміхаються тепер до тебе, і радують іще тебе, і тобі ще уділяють.

Навчи мене... Навчи мене, смерічко, бути таким, як ти. З дна життя, з брудів і болю щоб умів вирости до сонця й усміхнутися світові. І вибачити своїй сірій мінущині і спомин самий про минулу чорну гірку в'язку тернів зробити прекрасним, і стати самому чистим, як вода, що корінь твій обливає, смерічко. В багновищі зеленому, в слизоті й гною тече — а хоронить жемчуг чистоти. Обливає і бруд землі, і камінь порослий, і зогнилу колоду — а виходить з-під них збереженою і дівочу чистоту несе в собі. І стільки чистоти несе в собі, таке багатство очищення, що й бруд самий робить безпечним і улагоднює його зло. А як хто сторонній нерозважно чи злобно скаламутить хороший спокій, підійме з заколисаного дна мул і сміття, переверне давно заснулий камінь і витягне наверх усе, що було під ним забуте, здрімане, само не хотіло вже світла денного — замутніє і сумно заметушиться вода, шукаючи втраченого спокою. Але опам'ятається скоро і терпеливо почне виносити, відкидати пріч чорні мислі, чорні впливи, і за хвилю — знов! Знов чиста, знов радує й радується, знов сіє докола себе благо очищення.

З гір потоки!.. З гір потоки!..

Скелі і скелі! То порослі лісом густо-зеленим, то голі червоно і ребряться грубими струнами з гори на долину косо. Дорога гнучка обвивається довкола них, проскакує під стрімкою стіною, а потім переходить на дірявим містком крізь вогке, укрите сочистою зеленню провалля — і знов під скелю сховається, під захист звислих віток смерекових, в тіні, напоєні бризками потоків.

З гірк потоки!

Скільки їх!.. Чистих, холодних, ясних, журчивих. Ледве вмовкає один — впереді вже чується ласкавий

казив другого. Ледве напився з одного — а вже манить, і вабить, і кличе слідуючий. І кожний з них інакший, кожний говорить свою казку, співає свою пісню, радіє своєю радістю.

От сей... Біжить сквапливо, і рветься, мов переляканий, падає стрімголов, і схопиться знову, і запіниться, і закрутиться на місці, наче заголомшений ударом, відтак знову вирветься, наскочить на камінь, зарие, закопле під ним, а не можучи підлізти, кинеться вбік, упаде на дорогу, борзенько перебіжить її — і знов по другим боці на стрімкім спаді почне свій біг шалений, боротьбу, спіх, знов квапиться, б'є, наскакує, все неспокійний, все підкиданий, все фантастично знепокоєний. І навіть коли вже добіжить до цілі і впаде у більший потік — і там іще довго не заспокоїться, каламутить, перескакує своєю помітною хвилею з боку на бік, підмиває береги. Що ж — урвиголова. До такого й не підступиш близько, та ніхто й не пробує. І нема на нім жолобків, щоб напиться було подорожньому: все одно він потрощить тобі, понищить. А схочеш пити — оббризкає все лице, за шию налеться. Прото свавільник!

А другий — то вже зовсім іншої вдачі. От журкає собі та й журкає потихесеньку, дрібоцькими хвилечками сріблиться під блакиттю. Як урветься під ним дорога, — застановиться: чи падати, чи ні? А як паде, то не з лускотом і піною, а тихо зісунеться, мов покривало зі статуї, і знов зупиниться, стане криничкою, оглянеться, очиститься, кожну трісочку приб'є до належного місця, і сам усе чистенький, добропорядочний, потрібний для життя. Таких люблять. Жовту жолобинку прилагодять, блискатий камінь приткнуть, аби було де сісти, хрестик зроблять.

Третій — лиш сочить, сльозить із каменя. Підставиш руку — накапає повно тобі сцілющого нектару. Не знати, звідки й береться, не знати, куди й дівається. Мов камінь заплакав.

А от іще: точиться по якійсь голубій плиті — й сам зголубів, опрозорився.

А от ще і ще!..

І без числа їх, без числа! Стань, вслухайся — і почуєш ясний голос потоків в оркестрі природи. Зазвучала, забриніла тисячею голосів гірська симфонія! Дзвонами невидимими славословлять храми — піснь велику

співає земля! А ти ходиш в усьому тому і не знаєш — сон це прекрасний чи ще більше прекрасна ява. Чи на якісь простори надземні перенесла тебе твоя фантастична уява — а чи справді це шматок рідної землі. Чи то намальований генієм краєвид — чи реальна природа, дійсно твердий камінь, дійсно одламана гілка. І коли свідомість твоя скаже собі точно, що це все правда, і камінь правда, і гілка, і потік, і все, що ти бачиш і чуєш,— станеш, пригноблений безконечною величчю краси, притулившись спиною до скелі, й так замреш.

Ліс шумить...

Скажеш собі ці дві слова — і де б не був ти, що б не стояло перед твоєю душею, — сих два слова овіють тебе чарами, почувеш лоскіт вітру на щоці, зазвучать якісь голоси невидимі, і серце затужить чогось, і стане зимно трошки і трошки лячно.

Оспіваний шуме, прекрасний шуме! Вічно скорботний і таємничий вічно. Чому кличеш і куди? Чому плачеш вічно і все покоряєш? От день ясний, украшений сонцем, просяняний гострими стрілами променів звучущих. День, коли все здається щасливим, зачарованим у radoшах, мов відбувається безконечне весілля, заморожене навіки, коли святкує сама природа. Здається — хто в силі побороти се море радості, замутило сірістю небо?

А зашумить ліс, заговорить тисяччю голосів, заплаче тисяччю плачів — і бездонна печаль розкриє перед тобою чорні очі свої, прокричить зловіщим карканням глибина передвічного суму, і впадуть на душу твою всі невиплакані сльози... То сльози світу цілого випило сонце і наситило ними потім кожний тріпотливий листок. То вітер збирає цвіти скорби по далеких осінніх полях, по пустинях, сонцем палених, по морях забутих, по всіх закутинах, де живе і плаче чоловік. Зібрав — і на кри-

лах приніс тут, розкидав, розпорошив по всьому лісовому просторі й торкає тепер тужні струни гужної арфи.

І яку б найпустотливішу радість не кинув ти сюди в темно-зелену глибіню сього шуму,— вона заплаче тут, а сміх твій розіллється безцільно, як вода пустині, не збудивши до сміху нікого; веселий звук потоне, мов камінь у морі, а той, хто хотів радуватися, сяде на мохом порослий камінь і великими зажуреними очима буде глядати в лісі причини туги своєї. І питати буде тіней лісових, богів пуші, владик борів і нетрів непроходимих: «Що я вам зробив, що ви серце моє тугою наповнили? Звідкі ці сльози на очах, чому воскресають поховані спомини, і мучать, і крають душу?..»

І притуляться до громом розбитого пня, і заплаче. І заплачуть із ним берези самітні, заблукана верба, мов невістка в чужім краю серед людей чужих. Хтось застогне у лісі далеко, потім ближче... Стріпоче птиця крильми, хрусне гілка, а потім потоне все в могутнім хоралі, в шумі віковичнім.

Вслухайся тепер:

Чи не чуєш у тім морі своєрідної струни? Вслухайся.

Вплітається тонкою безпереривною ниткою, але так само невпинно і вічно звучить, так само рівно стелить свою стежечку до небес.

То лісові ручаї шумлять.

Веселі, радісні, тихомелодійні і дають ноту радості в музику лісових шумів. І сміється, і в'ється тонесенький голосочок, завиває-обвиває, мов газом¹, мов туманом пахущим, прозорочистим, освітленим. Тисячу слів наговорить тобі в одну хвилю, як дівча, що прибігло у хату з китицею оброшених цвітів і одразу хоче оповісти усе: і як жук проповзав по дорозі, як черевичок у воду упав, і як скакали вівці з гори, а сонце світило поміж гіллям груші. І о чім не думав би ти, ідучи до світлих шумів,— однаково заслухаєшся і усміхнешся мимоволі.

Пташина скочила до води. Верть-верть хвостиком. Верть-верть. Стрибнула на камінчик, повернулася туди-сюди, знову стрибнула. Дзьобнула водиці. Раз, два. Задерла головоньку — і нараз пурхнула. Сіла на ближчу гілочку, цвірінькнула — і шезла в гушавині. Нема пташ-

¹ Серпанком (з польського gaza — тонка серпанкова матерія).

ки. Лиш струмочок — жу-жу-жу. А сусідній — жу-жу-жу. А там далі — жу-жу-жу. І ще далі — жу-жу-жу. Жу-жу-жу та й жу-жу-жу. З каменя острів зроблять, з калюжі озеро — зелене дзеркало.

І не телепають тут козлоногі лісовики, трави притопчуючи, а лиш ельфи веселі водять беззвучні танки і росу п'ють з похилених квіток. Власною красою зачаровані, глядяться в воду нарциси і не зводять очей зі своїх очей. Добрі феї ранками миють сніжно-білі свої шати, а вечорами хором співають нечутні молитви невидимим своїм богам. Поет тут пісню складає своєму серцю, ростить душу, і крильми возноситься, і благословить усміхом зелений моріжок, і срібну нитку струмкову, і шумик тонесенький...

Шумику, шумику... милий мій шумику... Благословенний ти еси в природі, і благоді твої однакові з величчями й безконечностями. І океани велешумні, грізні громади снігових гір, самуми в пустинях мертвих — і ти, дрібнесенький, загублений десь у великому лісі... Рівна вам ціна на святі природи, й місце ваше однакове.

ЗБУДЖЕНА

С^тоять смереки. Ледве коливаються важкими віт-
тями і мовчать, як намальовані. Мовчки промовля-
ють, як мармурові статуї, як образ, як пісня без слів
і звуків. Стінами непорушними зеленими творять ліс,
вірять у свою силу, гордять, що їх так багато, що ма-
сою сильні.

Вітер пролетить над ними, спробує зажартувати, за-
чепити одну, другу, але вони збудуть його презирством
і мовчанням, непорушністю відтрутять, завстидають
серйозністю. І, засоромлений, поскочить він далі, зашу-
мить листками зляканої трепітки, зарядить калюшкою
на камені й затихне на хвилину, притаїться.

Довго не висидить. Знов звіється, знов зів'ється. Шу-
кає. Нишпорить, шпиряє.

Он смерічка на убоці. Підскочив до неї, зашепотів.
Щось обіцяє, пригортається, притулюється, залетить і
звідти, і звідти, будить.

Здригнулася смерічка шовковими гілочками. Що він
сказав їй? Що?.. Щось мав їй сказати неспокійне й
звабливе. Киває вона гілкою, мов рукою щось відхиляє.
Не хоче слухати.

А він все тісніше й тісніше обтулює, заглядає в са-
мую душу і цілує там. І задрижала під тими поцілун-
ками збуджена з дівочого сну, широко отворила дівочі

обійма, відповіла дівочим поцілунком. Прийняла в себе зерно нового життя і забачила. Вперше забачила і ліс сусідній, і небо, і хмари на небі, і сонце, і відсутність сонця. І хотіла сказати о тім вітрові, але... його вже не було.

З тихим сміхом відлетів він пріч, далі шукати — чи не можна би ще комусь відобразити спокою, чи не можна би ще кого затривожити прихильністю.

Крикнула беззвучно навздогін покинена смерічка, хитнула верхів'ям, простягає віття, вернути хоче. І киває найзеленішими віточками, вабить молодого красою і ще просить у сонця прикрас, ще якнайбільше дорогоцінних прикрас — може ж, зглянеться, може, верне, може, зашепоче і знов обійме.

Та дарма — він не прийде. Будеш сама, будеш вічно сама. Потемніє твоє гілля, обтяжиться на осінь плодами, і сама будеш нести весь їх тягар. І не раз, не два ще заплачеш гіркими сльозами, от як плачеш тепер.

А від сліз тих прокинулася добра сусідка і здивовано зашамотіла півбогленими своїми дрюками, аж посипала червоною фоєю. Відразу зрозуміла й не дарувала собі вже ані хвилички. Обурилася святим обуренням, розповістила найближчій кумі — закивали, замотали обі старим гіллям. Кума подала сестрі, сестра сусідці — понісся-полинув той гомін, тая слава лихая світами поміж ворогами. Найдальші смереки дізналися, дізналися — засміялися, виплели сіть небилиць і окинули нею ліс. Скоро весь він загомонів і обуренням, і співчуттям, і нерозважним кепкуванням. Докірливо й поважно хитали віттям старі ялиці, жваво пересуджували молодички, навіть пень трухлявий крякнув десь у ямі і кинув спересердя гнилою тріскою.

Вже затихла вона, молода збаламучена смерічка, вже примовкла, віти безнадійно спустила, налякана, затуркана, осміяна — а шум пересудів не вгаває і надовго ще стане, надовго ще стане о чім говорити. Не одна ще біла хмарка проповзе над верхом кичери, не один раз нагріється під сонцем і знов охолоне камінь коло потока — а порядні сосни все ще будуть обурюватися і доньок своїх научати.

А потім, як обридне вже всім і замовкнуть кумоньки, вичікуючи нового чийогось прогрішення, — найстар-

ша крива ялиця, корява й подзьобана, гнила всередині, все ще не зможе заспокоїтися. От наче й замовкне вже, насупиться — спокій уже, здається. Але нагадає собі знов — і знов забурмоче, заскрипить, захитає битою громами головою. І так довго-довго — аж ніч западе.

Дурна ти, стара ялице...

І ти, молода сосно..

САМІТНА СМЕРІЧКА

Долечко ма гіренька... падочку ж мій нещісливий!.. Шо мене вродило на цім високім, на голім, холоднім верху? Хто надсміяв си над моев долев дівочов, над моїми сльозами? Кому заважило мое шестечко, кому заважило?..

Гне мене вітер, дощі мя січут, сніги замітают. Громи полонинські б'ют коло мене, маржинна кікат, ніхто мене не любить, ніхто мене не хоче... Ненечко-зозулько! Шо тебе розгнівало, шо тебе розлютило, шо ти мені таку долічку судила?

Єк здоймет ци буря — хилеют ци мої віти й ломют ци. Єк вдарют гради — обіб'ют на мені фою зелену, мое убранечко дівоче смутне. І птаха на мене не сідат і звіра нема, не кружляє мошка дзизливим танком коло вершечка. Я сама-саміська самітна смерічка...

Були подруги любі — повмирали. Он лежат їх червоні трупи, і ночами світяться в них робачки. Чому й я не вмерла разом із ними? Пощо стою на глум вітрів, одинока, сама на вершині? Куди гляну — нічого не бачу. Ліси далекі, люди ще дальші, а я все сама, все сама, самітна смерічка... Ой, за віщо ж я така самітна?..

І ні радості, ні втіхи ані раз не зазнала... Подругам моїм співали:

Закувала зазулиця при убочі,
На годованці сидючи.
Шовковий рукавець шиючи,
У Львів городец див'ючи.

А Львовє ти, Львовє, городче!
Які в тебе суточки тісненькі,
Іхали ними бояри пишненькі;
Ба хто й упереді? Чом старосточок,
А за ним услід пан молодочок,
Під ним си сив коник розіграв,
Зелень та виноград потоптав...

Співали того моїм подругам, співали, а я самотна у куточку стояла, дрібними сльозоньками си вмивала, долечку свою проклінала: «Ой доле ж моя, доле! Та чому ж ти не така, як доля чужая?»

І все я сама, все сама... І тепер сама, і буду сама. Вліті пташка злетит, пісню чиюсь зачую, маржина обітрет ци — все веселіше йкос...

А ек прийде зима, ек зрівняють ци верхи, ек завіє сім вітрів все буйнесеньких, ек здоймут ци заметільниці, ек загудут гори від бур суворих,— ще в тисячу разів я самотніша стану. І скорбота засмокче до загину, і рветься серце на частини й квилить: «Де ж хоч тії люди, що ходили пляями попри мене іноді? Де хоч звук калатала, поклик пастушка маленького, рики худоби? Нема, нема, нічого нема...»

Зійде місяць блідий над сніговим супокоем, рівнодушно обійде своє робоче коло і піде знов десь. І нема тоді навіть тіні моєї на снігу... Потисне мороз, хрупне найніжніша гілочка, а серед глупої ночі прийде голодний вовк, стане недалічко і страшно-страшно завие. І в'ється від голодного болю, і скавучит, і біжит несамовито долинами, а я знов сама, знов саміська-сама...

О-о-ой чому ж я бідна така? Де ж ти, моя радосте? Де ти, красо моя? Оббили бурі, обвіяли вітри, обгляділи заздрі чужі очі. О, богдай же би тим оченькам серед білого дня ніч си зробила! Туманами би най заслало, горечяма би віпало, шо вни на мою долечку, на сирітчину, си позаздрили... Та лийте си ж уже всі сльозоньки мої, та не рви си ж ти, мое сердечко,— лиш проси, щоб зійшла уже буря з усіх найбурливіша, шоби вдарили громи з усіх найгрімливіші та й шоби раз уже закінчило си мое горюванечко, на сій кичері, самотній, проклятій, бідуванечко! І не сплаче за мнов ніхто, і не стужит ци, і забудут мене, заспокоют си... І трембіта наді мнов не протрембітає і не мут голосити ніхто... І нікому жалю не спричиню... О-о-о-ой, навіщо було такому і родити си...

Полудень.

Сонця немає, за хмарами його не видно, але чуєш поцілунок його на собі, чуєш його любов. І хмари сі — то не зlobні духи, що з'їдають бога життя і яких галасом та дзвенінням проганяв дикий чоловік, а селюбі друзі, що боряться за тебе і в дар несуть прохолоду.

У тонкій блакиті дальші потопають гори, а по ближчих видно хід хмар. Напарило, намлоїло в повітрі — аж в ухах дзвонить. Пригадається тобі якийсь жагливий мотив — і носиш, і несеш його з собою, і не годен відкинути, позбавитися.

Тихо...

Он, оповита в серпанок, видніється хата. Коло неї оборіг, якась загорода для маржини — то гуцульський оседок. Блудить то вправо, то вліво ледве помітна стежка. Така тонесенька, а єднає гуцула з селом. А з села з містом, а з міста й із світом цілим. Он, видно, половину трави скошено, а половина ще стоїть. По скошених світло-зелених килимах побігли вверх узори пологів.

А он іще оседок, на другій горі. Трохи городця коло хати, куча, пара дерев — певно, сливки. Дах на новім оборозі вилискується до сонця; зигзагами пописалося ворине, а зараз же за ним — зелений-зелений, аж чор-

ний, смерековий ліс. Чиста смерека. Ані бучини тобі, ані берізки.

А де ж село? Дивишся округи. Гори здіймаються вверх то порослі лісом, то покопирсані толоками, царинками, помережані воринем. Одна кичера темна під хмаркою, друга горить яскраво під сонячним поцілунком, а хат більше нема.

Ні, єсть. Он-он високо, мов капнуло чимось, приліпилася хатка. Чи на забаву, чи на кару там її винесено? Дух, мабуть, захоплює, як стати там коло вікна і поглянути наоколо. Мусить то бути шалено красиво! Все унизу, увесь світ під тобою — і ти сам лиш коло небес, сам із власним порядком життя, з власною волею, з власним я. Мусиш бути творцем, мусиш бути певним своїх сил, мусиш мати і волю тверду, і сильні руки.

Шалено красиво і... тяжко шалено. Гірка сила загнала гуцула аж туди, геть-геть під вершек. А як надійдуть люті морози, падуть зими великі, звіють заметільниці, як закидає снігом і ту вузеньку стежечку, що єднала з селом, і природа відірве від світу й від людей, — тяжко убогому творцеві на вимушеній високості. Отже, має пам'ятати літо за зиму, вірити в багато непотрібних речей і боятися мусить...

Село...

Як тихо в ньому і як просторо! Ідеш над рікою — і нікого, окрім тебе. Теплою хвилию шумить вода, десь, чуєш, щось торохкотить, наче віз, а жодного воза й нема, бо немає й дороги. Висвистує пташина в лозах, а більше нічого. Сам. Один.

Але дивна річ! Ідеш у порожнечі, ні душі довкола, око не бачить ні одної хати, жодного знаку життя чоловіка, а преці ж не чуєш себе в самоті. Душу села чуєш коло себе! Щось є докоला тебе, що єднає до купи і ту, і ту, і он тамту хату і творить із них цілість — село. Найкрайня хата, закинена за світи, відгороджена, мов каменем завалена, — а й вона почувається до тої цілості і має зв'язок.

Той зв'язок чуєш і ти. В нашій селі виходиш на царину, за послідню хату, — а вже огортає тебе настрої піль, блаженство самотності. У великому місті вийдеш з народом набитих вулиць, заблукаєшся в передмістю з довгими парканами, будинятками в глибинах садків —

І вже ти в одинацтві, душу міста лишив десь там, далеко позаді.

А тут! Хоча скільки оком обведеш, нема ні житла, ні знаків побуту чоловіка, а все ж увесь час чуєш ще чиюсь присутність коло себе, ніколи не буваєш сам. І один — і з людьми. І в просторі — і в центрі. П'єш дивну суміш незмішаних вражінь. Вийдеш за ріг власної хати — і вже чуєш голоси самотності над собою, а в той же самий час, ідучи одним-однісінький ледве помітною стежиною в дірі межі гір, відчуваєш неперервну зв'язь із тим, що називається село.

Із тим словом кожний в'яже особливий зміст: то в формі ряду пов'язаних у вулиці хат, то в формі більш-менш брудного безладдя. Гуцульське село — це ряд панорам, ряд прекрасних картин, що міняються через кожні десять кроків. Підійди вище — і ти не пізнаєш краєвиду: і гори в інший вінок ізв'яжуться, і ріка інакше освітиться, і висгуплять нові верхи. Глянь на село при сонці — тисячами несподіваних фарб засяє, засміється і заспіває; а набігла туча — і все похмурніло, посіріли ліси, засинілися кичери, мов гнівніше зашуміли води. А як падтягнуть мречі і сивими пеленами окутають верхи, розриваючися то там, то там на темнях тла, як заклубиться слід Черемошевий холодними димами, — в казкове царство заміняється тоді гуцульське село, і чуєш щасливим себе, що дозволила тобі доля оглядати таку красоту.

І як зараз пригадується перше вражіння від гуцульського села.

Я розтервся. Скидали речі десь у шевцевій хаті, а я вийшов і пішов просто очей, не знаю сам куди і не знаю сам пощо. Щось гнало вперед, щось тягло, і я повинувався несвідомо.

На другий бік Черемоша попав. Піднявся на якусь гору, спустився у якесь провалля, і ще, і ще кудись ішов, і став, нарешті. І чому йшов, і чому став, — не знаю.

Став — і тоді лише трохи отямився.

Я був сам. Сам-один. Ні звуку, ні шелесту. Німо й урочисто. А дококола...

...Омлів, як глянув. Дика первобутня природа. Глухий непробитний ліс. Звідусюди нависли гори. Відламки

скель із хату завбільшки валяються, придавивши собою смереки.

Каміння накидане всюди в боротьбі якихось велетнів і поросло мохом, бо одвічно тут не ступала нога людська. Деревя повалилися і гниють, бо одвічно не ступала тут нога людська... Куди ж це я зайшов? І чи вийду я звідси?

І чуючи той солодкий жах, який завжди переживає людина на самоті з величними проявами природи, я стояв і тріпотів нервами. І хотів вийти звідси — і хотів вічно тут стояти.

І нараз — людська постать!

Людина? Тут? Де лише скелі і дикий звір? Де проговорилися колись якісь слова — і з того часу ніякий звук не колихав цього повітря? Ні, не може бути!

Я протер очі, але то справді була людина. Гуцул. Іде, виблискує барткою на сонці.

Я і зрадів, і... якось образливо стало за цю первобутню красу, що її потоптала і понизила людина своєю присутністю.

Підійшов, привітався. Я, повний ще невиплеснутими вражіннями, хотів поділитися ними з собі подібною істотою і почав оповідати свої захвати слобожанською малозрозумілою гуцулові мовою.

Але, на превелике моє здивування, гуцул мене зрозумів і відповів. Тільки відповів таке, що сразу скинуло мене з первобутніх небес на землю.

— Е! — сказав він. — Та се ше село!

І справді, то було село. Гуцульське село, бо за поворотом я побачив першу хату.

Д'горі! Д'горі!

Вище! Далі від людських буднів і людських свят.
На п'ять ступнів поступиш уверх — а на п'ять миль
будеш бачити більше.

Зі свіжими силами скачеш із каменя на камінь,
іграшкою здається високий верх. Так близько, так не-
високо. Д'горі ж, д'горі!

Тут, унизу, ще багато людського життя і його ознак.
Ось троп овечий: ночують тут вівці та умісили землю
щось. Ось облуплені смереки лежать: десь уверху стяв
їх гуцул, обрубав гілля, облупив, а потім стояв і ди-
вився вниз.

«Клейго-о-ов!» — кричав звідти і пускав смеречину.
І летіла вона, дзвенячи, як струна нап'ята, просікаючи
корчі по дорозі, і, ударившись вниз, зупинялася. Вся
дрижала потім іще довго, а зверху летить уже друга,
її сестра.

От купи каміння: царинку робив собі гуцул мозолем
і зношував каміння в одну купу. І день, і два, і три-
дцять, і більше.

Але чим далі, то все менше слідів людини, всевлад-
нішими стають дикі голоси незайманої природи. Гора
вітає, чим може: ховаються ягоди під листям, чорніють
уже афини, і гогодзи вже пристигають — один бік бі-

лий, а другий червоний. Мох грубо встелив землю м'яким килимом і манить спочити, але ще не хочеться, ще так багато сил. Д'горі, д'горі!

Легко коситься на горі: вітер прохолоджує, коса коротенька. Зігнеться низько косар — і стеле, стеле, стеле покіс за покосом. Синок ізліз на ворині і придивляється.

Стань, оглянися! Го-го як високо!

Білою змією в'ється дорога, Черемош сліпить очі проти сонця; повитикалися з усіх боків якісь незнайомі нові верхи. А по схилах гір усе хати, хати, хати. То там, то там виблискують побоями дрібоцькі, мов зернята маку, що пташка, летячи, з дзьобика впустила. Хати, хати... А в кожній з них притулилося людське горе.

А он засиніли ще дальші гори, легким блакитним серпанком повиті. З-за пасма витикається пасмо, з-за одного ланцюга — новий ланцюг, а на самій границі, замикаючи обрій собою, стала, даючи всі відповіді, вона — Чорногора!

Агей же, д'горі! Не гадай, що ти на вершку. Ще ой-ой скільки над тобою. Д'горі!

А тінь від смереки така привітна, а зелень така сочиста, м'яка, — і хочеться подарувати собі трохи спочивку, радісно повалитися в пахушу траву. Упав — і тихо-тихо стало...

Наближається... наближається... наближається і падає небо! Але не впало, підскочило зараз уверх і падає знову. Хмарка ліниво повзе, купаючися в сонці, безшумно й ритмічно гойдається важке гілля смереки, затріпотіла вільщина і ледве-ледве, мов з неба чи не знати звідки, доноситься шум Черемоша. Вона тут, невгамовна гуцульська ріка, десь крізь трави просовує шум свій. А підіймешся на лікоть — і вже наблизиться, вже виразно чуєш вічну байку, і дуже високо треба вилізти, аби не досяг Черемош.

Під руками і геть довкола все застелене купочками твердого дрібоцького листу, а між ним чорно синіють великі афини. Зірвеш одну — захочеться другої холодної гірської ягоди. Безшумно паде в м'який мох ящірочка і довго стоїть, задерши голівку, — дивиться на тебе. А потім мов що штурхне її у бік, — кинеться вниз і шезне десь поміж галузочками.

А тобі так ліниво лежить і не хочеться вже йти.

Верх здавався знизу таким маленьким, скородосяжним, а показалося, що так трудно до нього йти. Мабуть, і з усякими вершинами так.

Д'горі, д'горі! Годі лежати! Підіймаєшся відразу і йдеш.

І йдеш стежкою, а сам думаєш: чи то стежка, чи то так лиш хочеться думати? Невже тут ступала коли людська нога?

А певно! От смереки повалені, повсохлі. Лише шпичаки стирчать та де-не-де поприсихала фоя. Се хитар якийсь. Ділить дві власності. Уже сварився за се місце чоловік, уже комусь якась кривда була, уже хтось на когось пизьму мав за сей кавальчик дикої землі. На всіх границях земних виростає злоба і поливається кров'ю.

Д'горі!

Ох, але як уже важко йти! Стежка вже пропала. Що далі, то все більше каміння і каміння більше, вищі сосни, дикіші хащі. Ведмежі житла, лисячі нори, вовчі при-тулиська.

От уже уламки скал у зріст людській. У безладді накидані. Сліди давньої боротьби велетнів. Коли то все валилося,— яка то картина мусила бути!

А між камінням печери — мох товсто, що й не продвеш. З кожної свобідної щілини гониться невпинною силою дерево. Вигинається і ломиться, бореться за найменший шматочок землі, сіткою корінчиків оплутує камінь, жадібно ловить кожну піщинку. Якби хотів,— чув би крик тої боротьби. І передсмертні крики тих, що програли, і тих, що лізуть по трупах, знов ловлять, знов шукають. Зміями в'ються жмути засохлого коріння живих колісь дерев, перетираються в порошок і гноять землю для будучих, більше щасливих поколінь.

І страшно тут — і любо. Чорно під смереками і повно таємниць. Каміння пожовкло від осипаної фої, і написалися на нім якісь незрозумілі письмена. На кожнім кроці здається тобі, що от натрапив на стежку, а стежки тут зроду не було. Та й хто її топтав би?

Д'горі! Але куди? Може, я вже на самій вершині,— хіба я знаю?

Довкола — стіни сосон і нічого, нічого більше. Немає навіть з чим порівняти своєї високості. Невже стати на найвищий камінь і самому сказати собі: «Я на вершині!»

І дивно так. Поки йшов, поки досягав,— усе було якось інакше. Був прив'язаний до своєї цілі.

Тепер досяг і — не знаєш, пощо старався. Чи й на всіх вершинах так?

Пень. Великий такий і дужий, здається. А вдариш у нього палицею — і вона проходить його наскрізь. І то тобі так здавалося, що то потужний пень, а то була попросту гнила колода.

Проносяться різні мотиви, і якось тужно від них стає. Тяжить уже самотність, і сей таємничий суворий шум смерек, і чорні плями печер. Росте, і згострюється, і всевладно огортає внутрішня тривога. Якби знав, що мусиш на сім місці простояти до ночі,— може, розбив би собі голову об цей сяючий на сонці камінь.

Мамо природо! Ти велична, ти безмежна в своїй красоті! Ти благословенна, і благословенним є кожний плод чрева твого,— але страшно з тобою. Страшно з тобою, бо я не знаю, чи ти друг мені. Невже в слова: «Боротись із природою» — ув'язав чоловік не що інше, як синтезу сеї твоєї віковичної ворожнечі, природо?

Ні, ти не ворог мені, о мамо. У тебе взагалі нема ворогів, правда? Страшить лиш рівнодушність твоя, а не ворожнеча. От можеш ти зараз обвалити сей камінь, під яким я стою, або кинути мене в одну з сих підземних печер, або роздавити похиленою оцею смерекою — і в муках сконаю я тут, посеред твоєї рівнодушності, а ти навіть знати нікому о тім не дозволиш. І лише знайшовши мій труп, скажуть люди: «Пропає чоловік. А як він мучився перед смертю і скільки,— того ніхто не знає вовік».

А ти все так само будеш прекрасна, так само сміятимешся ранком, бризкатимеш росою, вітатимеш сонце. І ще, скажеш, не ворог ти чоловікові? Людина боліє, раниється, носить тисячі дум, тисячі скорбот у собі, стражде за себе й за брата, і проклинає, і співає, і тужить, увесь зміна, і звуки, і настрої,— а ти байдужа на те все. Аби лиш перти з землі нестриманою силою нового життя, аби лиш громами гриміти, гонити сніговою завірюхою і викликати всіх і вся на боротьбу з собою. Слава ж тим, що закували ріки камінням, море залізом покорили, повалили гори, скопили ліси і яруги заповнили! Війна так війна!

Гей Черемоше, Черемоше, з гір потоками годований та чорногірськими зимами! Гуцульська ріко! Красуле дика, вибаглива, змінчива!

Вічним шумом немовчно си скаржить. За гуцульські гаразди, за волю гуцульську, за плач порубаних смек, за висхлі головиці й потоки.

Люблю тебе, незрозуміла ріко. Чимось владаєш ти наді мною, чимось зневолюєш. Усе неначе спомини мої несеш із кожною хвилиною своєю, все неначе надії обіцяєш. Я не в'язав із тобою свого життя, я не кидався в тебе ні щасливий, ні зрозпачений, і не маєш ти прав на мене — а преці ж володієш мною.

Коли встану я ніччю безсонною з ліжка, і підійду до вікна, і почую далекий чарівний твій шум, — він тягне і вабить мене, сам не знаю куди. Все ходив би понад тобою, Черемоше, білими ночами, у сопівку би грав, долі викликаючи. І сидів би все на великім камені, утопивши очі в зміну хвиль говірливих, додивлявся би там письмен господніх і карт минулого високих сих гір.

А якби був я потопельником, — усе причаював би ся в найглибшій зеленім місці під стрімкою скалою і все ширше розкривав би великі зелені очі, хотів би всі-всі тайни твої зрозуміти, Черемоше.

Красна ріко, таємна ріко! Під уломами чорногірськими напоїлася тайнами і несеш їх тепер у кожній хвилі і можеш оповісти тисячу дивних і страшних пригод. Видиш усю Гуцульщину в бистрім бігу своїм, забираєш усю поезію. Надивишся і на полонини розлогі, безкраї, і на густі сигли непробитні й дико суворі, обглянеш з усіх боків і гуцульський оседок самотній у відлюдній тишині і вчуєш там співаночку дівочу, як стане дівча на березі, само серед безконечностей лісових, серед височенних донебесних гір, та й вигукує на всі простори, аж відляски йдуть, аж нявки і люзони з-під каменя визирають розцікавлені і змовляються утопити колись дівчинише.

Ти, сувора ріко! Чому не смієшся ніколи? Чому нема ласки на твоїх устах? Чому все напружені брови і вся ти скоро до гніву? Чому в одній хвилі можеш розсердитися, почорніти, зашуміти грізно й невимовно і повалити гори за горами, ревучи, розкриваючи пащі-безодні і похланяючи все живе? Ей, страшно дивитись тоді на тебе, як кидаєшся потворою на береги, півгори за одним зубом вигризаєш, і валиш у спінене море, і з'їдаєш, і далі летиш, і гримиш, і реवेश, і хмари лякаєш.

І тоді шум твій стягає гуцулів з усіх кичер. Ідуть і йдуть, мов за чарівним голосом, становляться безмовно поздовж берегів і дивляться. Тільки дивляться отупілими очима в схвильовані безодні, не говорячи ні слова, мовби не бачать, як ти руйнуєш їх працю, їх надії, їх все. Без єдиного слова і руху стоять, лиш зітхають іноді та іноді хрестяться. А то ще жінка якась заведе-заведе, а потім умовкне відразу... І знов стоять усі в упокоренім мовчанні. Стоять моцні гуцули, закам'янівши в різьблених постатях своїх, моцно стискуючи бартки. І діди повиповзали, шепочуть молитви старим богам і сльозавими очима ворожать по якихось, їм тільки самим відомим, признакам — чи довго ще в гніву буде рідна ріка, джерело життя й існування гуцульського.

А ріка росте, випинає брудну могутню спину, валить каміння по днищу, мов громи б'ють. Несуться в безладді ковбки, розвиті дараби, хати, бері, ворине, кашциці, корчі... А он корову перевертає в кипучих хвилях, б'є об каміння, захлисає водою. Жалібний рик переривисто несеться понад каламутною водою, і велика рогата го-

Гнат Хоткевич. (Фото 1913 г.)

Гнат Хоткевич. (Фото 1925 г.)

лова то покажеться між гребенями, то сховається знов. І застогне, заколищеться товпа на березі, баби простягають руки до своєї голубані. А її вже перевернуло, ударивши об величезний камінь, несе на строми. Ухопилася передніми ногами за ковбки, ревнула, а тут налітає ззаду розтріпана талба другарів і тюкнула в тім'я, змяцкала, забила під строми, завалила, заgrimіла... Здвинулася гора хвиль на тім місці, а ріка вже кинулася в другий бік, ще нищити, ще шукати кривавої поживи.

І довго потім не остигаєш із гніву, дика ріко. Вже сонце примилюється і лащитья, заглядаючи в кожну твою глибіню, уже гори ясно зеленіють і дивуються — невже щось змінилось на світі? Уже мурашкують люди берегами, щось тягнучи, щось переволочуючи, щось засипаючи, — сліди гніву твого нищать, о гнівная ріко. Вже й тобі час би змилосердитися, улагоднитись. Вже ж пожерла еси жертву твою і димом молень людських наситилася еси. Нехай же наступить уже велике умилоствлення твоє.

Але ти не хочеш. Довго брів не роздвигаш ізсуплених, довго морщиш чоло й уриваш іще там і там по кавальчику. Хочеш до останку показати силу свою, хочеш до землі прибити гордого царя природи — чоловіка.

Але чекай, злобна ріко! Вже недовго тобі лякати бідного гуцула дикістю стихії. Чекай! Прийдуть до тебе інші люди, в новому залізю нові рицарі, — і скують тебе, Черемоше, каменем, і залізом, і новим, ще невідомим тобі путем, міцнішим від заліз. І сосци, питаючії тебе, істощать, і пізнають твої тайни чорногірські, і станеш ти послухним, як дитина. Смирно потечеш у твердою рукою ще на папері окреслених берегах, будеш роззуватися в будень і убиратися в свято, і ніхто вже не буде боятися гніву твого.

Посмирнієш! Надпиляють тобі зуби, уріжуть кігтів, начеплять каганець. Плакати будеш, Черемоше, скований Черемоше. Плакати будеш по тих часах неповоротних, коли був лиш ти та гуцул, і боролися ви один з одним, і підстерігали, тішилися, коли одному удавалося побороити другого.

Гей! Так ірви ж береги, Черемоше, вали гори, зоставляй великий спомин по собі! Може, з твоєї хвилі

зробиться поет тобі й зуміє могутнім, як ти, словом
затрясти кам'яним вінцем непорушним гір твоїх і пока-
зати світові цілому невіту красоту їх! І світ здивується
тоді і скаже: «Невже була серед нас краса така, а ми
нічого о тім і не знали? Бо якби знали ми,— хто ж би
захотів тоді жити в кам'яних мішках і дихати сопухом
та мерзотою?»

Дійсно — якась шалена гра шалених сил.

Там, де була ріка,—тепер звір сліпий і лютий. Рве землю, тягне дерево, несе ковбки, платви, крокви, за метільниці, другарі. Аж гудить, як двине ковбком у кашицю! Аж стогін піде, а ковбок уже далеко. І крутиться в піні, як шалений, лижуть його червону спину хвилі, лізе гузирем на каміння, скочується, танцює, шалено бистро крутиться на місці, а відтак знов жене, жене вбік, перерізаючи ріку накоси.

Несе корч серединою Черемоша. Вивертається, плутається у воді і, мов павук лабами, шворкає чорним гіллям по хвилях. Наче бореться в останніх пароксизмах. То сховається під брудно-білими кучугурами, то знов вирне і, наче перед смертю, витягає судорожно чорне хапчиве коріння.

А там он уже з двадцять кльоців переплелося і збилося в один клубок. І лізуть стіною, з громом розлітаються, гегепнувши цілою силою об скалу, і котяться в шаленім нестримнім бігу, підскакуючи, стаючи шторцом, вертячися, й ревучи, й гримлячи.

А Черемош усе нову й нову силу жене — не знати звідки й бере її. Камінь під ногами ще перед хвилию був сухий, а тепер свище через нього вода. Кашиці все нижчають і нижчають, і все повніше, все кругліше підіймає спину Черемош.

Летить дараба. Моцно б'є кермою керманич, напружуючи всю свою увагу, а потім щось кричить на берег, лише що — не чути. Ага! Он за закутом друга дараба. Якась розтріпана вона, щось мусило статися на ній. Тривожно перебігають по ній гуцули, один врубується уже кудись сокирою, весь напружуючися до останніх сил, аж викручуючися із суставів. Гук, і неспокій, і тривога на дарабі. Назриває трагедія.

Берегами поставала гуцулія — лапають кльоци. Он ціла родина працює. На передній кашиці стоїть Миколайко, хлопець років чотирнадцяти. Сорочка задовга рівно остільки, що коротшою не може бути. Стрункі, мов виточені, ноги — аж залюбуватися на них, рухи звинні і довга джіга грає в руках. Виріс на воді — чого ж ви хочете.

Поважно похитуючися на хвилях, суне великий ковбок. То зануриться носом під воду, то знов випне чорну спину, мов якийсь подовгастий звір ховзкий, і блищить на сонці.

Миколайко зіскакує з кашиці і кидається в воду, високо піднявши джигу. На лиці захоплення — шкода ж упустити такий файний ковбок. Сам того не помічаючи, забрідає глибоко в воду, міряє оком і — джюгає, мов оса ужалила, в гузир ковбка. Нехотя зупиняється ковбок, хвиля запінилася під гузирем, перед поволі-поволі завертає вода — і от уже, упокорений, слухняний, ковбок іде, куди тягне його джіга. Миколайко затує його у затишок між кашицями.

Трохи нижче — двоє малих хлоп'ят. От дозволив їм дедя бавитися. Величезний дрюк тягне їх самих у воду, і тнеться, і хиляється, і якось усе так виходить, що кльоци щасливо пропливають мимо братів. Тоді старший з них усе сердиться на малого, буцім то він йому перешкодив.

А далі — вже сам дедя. Любо дивитися, як, мов перо, літає в його руках джіга, як кожний рух певний себе, і тих рухів взагалі обмежене число. Ковбок крутиться, тікає, мов жива істота, хитрує й увихається — і от-от уже вислизнув, показав хвіст, але в сю хвилю наготовлена джіга хижим рухом стрибає вперед і, впившись в дерево, зупиняє ковбок на лету.

А там Миколайко не в силі справитися і кричить:
— Держіт, держіт, сараки! Держіт!

Ціле гніздо кльоців, і то саме таких, яких треба на дарабу, рине майже серединою ріки.

Шпарко б'є джігов Миколайко. Ледве зажене один ковбок, а тут уже з-під рук вислизає другий, а там третій видно, четвертий. Ігі!

— Держіт, сараки, держі-іт!

Малюки на слідуючій кашиці боряться з джігов. Василько шворкнув свою крисанчину-соломенку на кашицю, шурхає дрюком. Десять раз хибить, раз трафить. Ухопляться разом із братиком за кінець і тягнуть, тягнуть, кільки сили. Вітер розвиває біле волоссячко, малі тільця напружуються, а ковбок тягне їх у воду. Мати стоїть на березі, усміхається.

— То такий ковбок, шо вас обох скупає.

А там нанизу дедя. Той вже не пустить. О, ретенно ні!.. Лиш жвавніше звивається джіга в дужих руках, і ковбки послухно, один за одним, як укоськані жеребчики, заганяються в спокійне місце.

Так звучить гармонія праці. Для неї ж бо й закони природи, для неї й незміряна, невисловлена загадка життя, для неї і смисл його схований!..

Я не сам подивляю і захоплююсь. От гуцул Василь — кинув роботу, аби стати над рікою й дивитися задумчивими очима на шалену гру шалених сил, на біг і зміну, на вічну боротьбу. Щось говорить цьому гуцулові його ріка. Щось ворухить у цій душі, кличе якісь образи, вирізьблює і гранить. А з того творився геній народної поезії...

Летить двадцять ковбків. Гримлять. Перекидаються, розбивають гори хвиль, стукають о каміння, і весь час неначе чуєш гарматну канонаду.

— Боже, боже... Єкби того хотів кіньми везти,— шо коней би було тра! А то, ади, женет сила. Сама!..

Дійсно сила! От пре просто на нас величезний ковбок. Мов гора, сунеться в дикім розмаху, ревучи, неначе живе сотворіння. Вігнало в берег, двинуло так, що аж земля задудніла під нами. Раптом став велетень — і спішно, дзвенячи й радуючися, покотилися через нього білі баранці тисячними отарами, збився вир. А ковбок заревів, як звір, котрому не дали далі гнатися за здобичею і накинули міцне путо.

А ми з Василем стоїмо, затаївши дихання, і стежи-мо — хто подужає. Не здолів Черемош. Бив ковбками,

підкидав вершек, завертав і тиснув, але вже не годен був здвигнути з місця. Ліг ковбок. І буде вже лежати не знати поки, аж нім прийде друга, ще більша вода, аж наринуть ще гнівніші вояки, ще настирливіші й пірвуть за собою в невідому даль.

Ми злізли з Василем на той ковбок і дивувалися величині. Угадували — скільки б то могло бути літ цьому патріархові лісів.

— Я так кемую, шо, відев, буде поверх двіста літ.

— Єк так, то ше Добуш під тов елицев сидів.

— Ае! Ретенно, шо сидів. Бо тот усуда бував. Може, вна тогди гаджючков ше була. А кіко, варе, літ, ек Добуш був? У вас, ади, у книгах стоїт.

Рахували. Вийшло щось поверх сто і шістдесець.

— О! То вна вже тогди май-май була! Може, вже тогди сто літ мала. Може...

І сипали здогадами під безустанний рев Черемоша, під гучну, і дивну, і незрозумілу, і упокорюючу пісню природи. Дивилися на те дерево моцне полонинське, що от жене його вода; і пригадували собі безконечність просторів, Черногори вершини і глухий шум одвічних незглибимих лісів гуцульських...

Пішли кльоци. Вільний сплав.

Уся ріка зачервонілася від тисяч ковбків, що аж ясніють на каламутній воді. І вариться каша, і кипить, і шумує. В змінах безконечних.

І великою каламітною рікою життя ідуть людські душі. І над тими двома життями стою я, самотній і не потрібний нікому: тому можу спокійно стояти — ніхто не сполошить мене привітанням.

Дивлюся на одну ріку — і бачу другу. Дивлюся на тамту — і сесю можу собі уявити. Мов на екрані, проходить передо мною людське життя, так само безладне, в таких само безсмыслених рухах, як от у оцих кльоців. І таке саме безцільне. І аж смішно стає — яке то все глупе, яке випадкове і на глутих і випадкових законах побудоване. Бо є одна лиш всемогутня і безконечна сила — от та, що пре всі оті ковбки, кльоци, платви, другарі, заметільниці. Елементарна, тупа й безоглядна, жорстока сила життя. Безтямно і незаслужено виносить одних наперед, а других тручєє між каміне, б'є в кашіці і запроваджує на ринь.

От два кльоци плинуть разом. Оба однакові, з одного ліса, рівно оба обтєсані і довгі рівно, а от один трішки-трішки все чомусь висуваєтьсє наперед. Непо-

мітно, по цалеві, а все трішки вперед. Чому, зразу й не вгадаєш.

Товариш, може, й ліпший, і здоровше в нім дерево, і менше сучків, а от не йдеться йому якомсь: то об камінь шурхнеться боком, то якийсь сусіда наскочить несподівано і тругить із чистої струнки. Поки ж то знова справиться на путь, поки ж то гузар витягає, а товариш уже ген випхався вперед. А сам ще приговорює: «Нічо, нічо... То я лиш так. От — аби-аби. Ану лиш ти...»

Впереді камінь. Вистав із середини ріки тупим бездушним горбом, мов невмолима проба життєва, і бійку хвиль здіймає коло себе. Оба кльоци летять прямо на камінь — пре їх на нього незрима сила життя. Аж страшно дивитися, що буде: розіб'ються і згинуть.

Але той, передній, хитромудро лаштується: вже загодя трішки, непомітно зовсім завернув вершок убік, стрепенувся і — блискавкою проховзнувсья попри самий камінь, лиш черкнув боком, малу дань віддав і пігнав-пігнав, вільний від товариських навіть обов'язків, нируючи в калабанях і щасливо винируючи. Пігнав уперед, до гонорів, до почестей, пігнав і не оглянувся. Десь там іще платву біленьку собі обіймив, вийшли удвох на спокійніше місце і пливуть собі серединою ріки, ситі, й веселі, й егоїстичні.

А той, бідака, налетів з усього розмаху на самий камінь. Гепнув із цілої сили, аж задудніло. Задрижав немічно й передсмертно. Крикнув:

— Ой брачку! Гину!.. Тут моя смерк! Брачку, любий товаришу, зачкай!

Де там! Товариш і не чує. А тут налітають ковбки з усіх боків. Мов злі духи. Мов круки на падалину. Налітають, б'ють, жмуть, дусять, налізають на голову, вбивають підспід — і от стрим готовий. Навалилася гора ковбків над трупом — шукай тепер його, повного сил і надій. Одно нещастя потягло за собою сотню других.

Знаходяться відважні. Он розлетиться-розлетиться який молодець просто на стрим. І-іх! Гадає, що світ переверне, одним махом усю біду розвалить. І двигне справді мощно, з усіх сил. Вріжеться в саму середину отрупілих ковбків, але ні на що се молодече безумство, розгін зупиняється в одну хвилину — і стане одним трупом більше в горі трупів. Сиди, мезджуй тандитою — аби день до вечора.

Глупо... глупо...

Впрочім, і смішно часом. Он самою серединою ріки несеться куц. На найліпших хвилях, у таких умовах, о котрих мріє кожний ковбок. А куц що? Зразу видно, що дурний. І крутиться, як дурна вівця, і перевертається без ладу й потреби, то в один бік смикається, то в другий, зачіпає кого здря, штовхає боком грубо і в'їдливо. Але що добро, то добро: винесуть його самі хвилі без його участі. Отак ціле життя буде іншим безправно і грубо поштовхуватися. А сам що? Куц, дурний куц, що, дивись, на підпал лише годен.

А тут же обіч другий кльоц. Рівний, чистий, благородний. Ріс під зорями, небові співав, беріг чистоту і вірив, що вона потрібна на світі. Але от підхопила брудна ріка, вдарила об один камінь, об другий, занесла на рінь, повернула, притисла... Знайшов сили видобутися, видобувся, але що ж? Ріка прибиває все до берега, все між каміння тручєє. Так і пройде через ціле життя берегами. Тинятиметься коло них саме тоді, як у веселій і бистрозмінній грі будуть минати його там, серединою, і дурні куцаки, і гарні, стрункі та рівні платви, і всі, кого лиха доля не вбила в берег, не пустила в каміння.

А ріка життя все шумить, і піниться, і стогне, і великим напором безконечним несе нові, нові, все нові жертви. Скільки ж їх! І як різна їх доля і як однаково безцвітна. Коли б хто в силі був зрозуміти, чому он той ковбок вигідно направився серединою і все йому якось дається, а другий от чомусь летить навскіс. Скоро, поквапно, в повній і добрій вірі, що робить якнайліпше. І спробуй його переконати, що не туди він пішов, що на кашицю впрост несе і сили свої, і талант, що в пусто-дурно протратить молодість,— не повірить. І хрюпнеться з усього розмаху, і пропаде, а інші — і дурніші, і неталановиті — прошмигнуть за той час мимо — і ген вже де, ген!

А от один чудак якийсь. Так-таки прямісінько змірив у щілини між двома каменями і летить туди, як у рай. Пара приятелів хтіли були очутити, легенько упоминали,— але де! Лізе, кричить: «Дайте мені моє щастя!» І тоді лише схаменувся, як ущемило його порядно. Та так порядно, що нема як уже й ворухнутися. Рвонув-

ся було назад — та ба... Не втне Каїн Абля, бо тупа шабля.

Схопився за голову, бідачисько, зарезів, як корова. Та вже чи реви, чи не реви — справі не допоможеш. Пробує рятуватись, як може. Завертає убік, пнеться, тужиться — та що ж? Гузир би то й завернув, але голова зав'язла несогірше. Вертить, крутить її, дурну свою голову, аж волосся облізло, а, мабуть, не знає такої простої речі, як французьке прислів'я: «Не трать, куме, сили — спускайся на дно».

А спостерігач стоїть на березі, і ставить над життям хрест, та записує у відповідну статистичну рубрику. Уже стояв хрест над життям, уже викреслили особу із списків живущих, але...

Але йшов недалеко ковбчина. Великий, та дужий, та й смілий, і шляхотний. Міг би собі вигідно серединою плисти, на м'яконьких хвилях колихатися, користати з послуг ковбків і ковбчиків, але не захотів. Каменистий, повний терній путь вибрав собі, путь багатий у працю, обсаджений сотнями захрясших поборених життям душ. І йде могутньо й невпично, усіх стрічних потягав за собою, впливає нові сили, надію.

— Борись! — каже. — Не піддавайся!

Одного покличе, другого штовхне, третій сам підхопиться. Лиш почувши коло себе таку міць, — і зграєю звеселених, оновлених, відсвіжених юнаків несеться з ковбком велика купа малих. Усі вони молоді знов, усі вони радісно кричать, з мертвих встанні.

І от памітив собі ковбок отого ущемленого. Чомусь от поставив собі задачу — вернути його до життя. По-що, навіщо, сам не знав би добре сказати. Може, якісь великі надії покладав, вірив сильно.

І летить із цілою своєю великою силою й повагою, виміряє, щоб за одним разом вибити геть аж на вільне море. Ударив!.. Крикнув нещасливий помилковець з несподіваного болю, але так і вилетів уперед. Одразу попав у самий вир життя, ледве встиг крикнути: «Спаси-біг!» — і завертівся, знайшов примінення скупленим силам — пі-ішов!

А ковбок, великий порятівник... Рятував тисячі, а сам — чи в силі буде себе рятувати? Ой занадто вже багато наклав на себе, занадто вже багато каміння

було на дорозі. Та й сили не ті... і, застогнавши тяжко,— став...

Забилися, заклекотіли хвилі докола над великим трупом, сялячися доплеснутись. Чомусь радіють і клопочуться, суетяться, піняться. Горою стоїть великий ковбок, але що ж? Все одно ріка життя натягне на його ім'я всякої сволочі. Трісок і сміття, кізяків, з котрих кожний скаже: «І я з тої ж парохвії, аякже!» Або: «Хто, кажете, оце, хто? Михайло Петрович? Господи! Та ми ж з ними як брати рідні! Можна сказати — з одної ложки, з одної миски, аякже! Пам'ятаю ще...», і йде деталька. Вона є з життя великого ковбка, а малює світогляд кізяка.

А от самою-самісінькою серединою плине ковбчина, вигідно й м'якенько похитуючися на хвилях. Добре йому. Ще з матусинного благословення й татуссвих клопіт так пішло. Татко взяв на плечі, поставив на самісіньку середину, піддав добре коліном і гузир і пустив: «Йди, сину, та гляди мені, ні на що не зважай. Одно знай — при».

І пре. Безвзглядно, по-песячому. Так подивитися здалеку — ніби й нічого. Кланяється милостиво, протегує молоду шушваль, розсипає блага чужим коштом. Але як почне хто наблизатись, і то не з хворостяків, а так, з мощного дерева,— гляньте, як хитромудро штовхається, аби не дати себе випередити. Так бочком-бочком заходить та як двине задніми копитами. Заздрісна бестія! Хіба вже хто ховзький попадеться, що не годен на зуби вхопити. Тоді постарається ніби ігнорувати. Плине — мов не помічає. А сам лиш дивиться спосібної хвилі, як би сунути під бік лобом.

А велика ріка життя реве і гуде, і все в ній тоне. Атом чистоти гине разом із бруду атомом і, здається, ніщо непотрібне — ні чистота, ні бруд. Усе втоне у безконечності морі, й всьому одна ціна...

Нема смислу. Чим різниться от цей тихий працівник, що сіє малі радості докола себе, від свого товариша, що мов задачею поставив собі — нищити. Поглянь — не може кроку проплинути, аби не зробити якоїсь шкоди. Вдарить у берег, завалить частину городу — посипляться барабулі, кукурудзи звиснуть над неспокійну воду... А там далі гримне в кашину, відвалить бервено.

Ще далі покалічить осичину прибережну, зломить керму на прип'ятій дарабі,— і так, де не повернеться.

Чи клясти його, а того, другого, благословляти? Даремна праця. Сонце знає, що ще сто метрів — і вони можуть помінятися ролями. Ще одно народження і одна смерть — і благо стане злом, і зло стане благом. І тому усміхається рівнодушно сонце і гори вчить бути рівнодушними до глупих ковбків.

Файно вбирав си Івасик до церкви. Дедя нові постолы му поморщив, черлені, а неня волічки новіські зсукала. Сорочечка біла-найбіліша, киптарик, хуч він уже й не такий новий, але файний ше киптарик, нема що. Зате вже крисанічка-солoméнка цалком новісіцька і, мов золото, на сонці поблискує, а дармовисики си бовтают.

Рад уже, шо рад був Івасик — бесіди не скласти. А дедя й неня любуються, очей не зводять. Одиначок!

Розщібається за буком. І сопе, і суетиться, і бровенята морщить. Той йому не файний, той закороткий, той зарубий. Та все бубонить:

— Другі хлопціє та й, вале, балтки мают, а в мене такий дедя паськунний, со й балтоцки ни купит.

Дедя з ненеv сміються.

— То ти в мене паськунний, а не я в тебе. Дай грошей на бартку, то ті зара куп'ю у Косові.

— Ае — дай глосий. Ик бих мав глосі,— сам бих купив, ни тлибував плосити.

Се здалося таке мудре родичам, шо вони голосно зареготали вбое.

— Ади, йкий мудрагель!

— А шо хочіш? — казала неня, й очі її ласкаво світилися.— Таже ті правду вповів, шо коби гроші мав, то вже нікого й просити, лиш би сам купив, йка си вдала.

Нарешті всьо готове: бучок найшовся, дзьобенька через плече перекинулася, новенькими постоліками пошурхує та дедю з ненева квапит борше йти. Неня бере за руку, йдуть. Дедя ще zostав трохи.

Надійшов сусіда, шос зговорили, а оба дивляться туди, на царинку, де мають на зеленім яскравім тлі червоні кінці хустки, і біжить-підбігає Івасик. Бездітний сусіда любить Івасика теж — і от ласкавим, повним глибини поглядом дивиться услід гарній молодиці з дитиною поруч і, може, тихо тоскує по недоступності щастя.

— Йке пусте,— ласкаво дрожить його голос. Знає, що не мож хвалити дитини.

— А сокоти си, Адно, на кладці,— кричить потім услід.— Бо то такий пустек, шо...

Не договорив. Бо нараз зі звичайної остерігаючої фрази виросло на мить, на одну непомітну мить, щось страшне — от те, ради чого говоряться такі фрази. Представив нараз собі, що дитина дійсно може впасти з кладки. А Черемош візбрав. Кілька день ішли дощі, й повені такі надійшли, що пуду дає.

Але як прийшло, так проминуло.

— А йдіт-но, куме, суда, шос ми прочитаєте. Терміль маю¹, та й не знаю на коли. А витак підемо разом до церкви.

Пішли до хати до сусідової. Посідали, щось говорять для ввічливості. Але чомусь неспокойно обом. Тягне до вікна подивитися шо. І звідки то на них насідає, сами не знають, але, як дорослі люди, боряться, з тим.

Та лиш розгорнув Василь, перемагаючи себе, папір читати, як розірвав шиби і впав у хату шалений нелюдський крик.

Мов вирвало обох мужчин з-за столу. Зігнувшись в дверях, вискочили вба. До кладки...

А на кладці стоїть, уп'явшись в поруччя руками, Анниця, рікою ж, бездонною брудною рікою мече по балванах тільце малого Івасика. Підійме-підійме на хребет і вдарить об камінь, закриє габов.

Просто з берега, з кашіці кинувся Василь стрімголов у безодню. Пірвало його, двинуло боком об вели-

¹ Виклик до суду, судова розправа.

чезний уламок скали. Борється, валиться під напором і кричить, хоч сам не знає що:

— На ніжечки стань!.. На ніжечки стань!..

Але де!.. Каламутні хвилі з несамовитою силою пруть й перевертають толубчиком. Вдарило голівкою об камінний гостряк і покотило далі, далі, потріплюючи тільцем, як клубочком. І коли Василь наздогнав,— се був уже трупик.

Виніс на беріг, колисав, підкидав, тряс, але все надаремне. Обвисли, як ниточки, рученята, вустонька посиніли; з голівки з-під волоссячка сочилася кров.

Випростався Василь і, як довгий, впав на землю, аж земля залудніла.

— Ой казав-сми тобі, на ніжечки ставай, Івасику, а ти-с мене не послухав.

.....

Мамо природо, сліпа ти красуне!

Темною силою своїх стихій ти лякаєш чоловіка і тепер так само, як лякала в передвіки, з первопочатку. І ніхто не знає, яку жертву принести тобі, щоб умилостивити твою таємну душу, аби ти помилювала дитину мою, як опиниться вона з тобою наодинці.

І тому тепер, коли ясно, погідно сяє день, бджоли бринять під моїм вікном, сміються далеко прекрасні гори і саму лагідність та ніжність розлито довкола, а чую я якийсь крик над рікою — стискається мені серце й завмирає дух. Мені здається, що то голос розпачу людського, що то материн плач летить понад хвилями, що то новий твій злочин, мамо природо.

В самого рання мречі залягли гори. Хто знає, звідки, хто знає, з якого бездонного моря сунуть і сунуть безшумним двигом білі гори димів і вкривають кичеру за кичерою, розстилаються по далеких долинах, спускаються все нижче й нижче. Обірветься шмат білої безвладної піни й повисне на смереках, а ти дивуєшся — чому воно не паде.

Небо сіре-сіре, безнадійне. Здається, тої сірості десь непереможна глибінь незглибима. І не рухається, ні звідки не приходить, нікуди й не тікає, лиш стоїть бездонним безцвітним болотом над головою і грозить шохвилинним дощем.

А мречі все повзуть і повзуть. Затягають, устилають собою все, заповняють просторінь між небом і контурами гір — і от уже нічого не видко: ні верхів, ні лісів, ні скель, лиш море непроглядної білості, пустиня безбережна. Можеш напружувати зір, як хочеш поширяти очі, — нічого не побачиш у тій битій стіні безважної ваги. Всі звуки погинули, потопли в сій імлі, й ніщо її не розірве, не роздасть, ніщо з неї не вирветься. Стоїш безпорадний серед неї й боїшся ступити крок: а може, там безодня під твоїми ногами? А може, ворог притаївся і, оскаливши зуби, тримає ніж?

І нараз — мелодія...

Звідки?.. Хто грає?

Боже, яка сумна пов'язь звуків! Мов скріпив хто гуцульські солоні сльози у камінчики маленькі і от ними грається в цім білім тумані. І в'яжуться знов, і летять, летять, зливаються з морем білим і стають його нерозривною частию. І от уже колишеться воно, біле море, разом із мелодією. І от уже журиться і плаче разом з нею. «Що се?.. Що се за звуки?» — питає душа тоскливо.

Се гуцульська трембіта. Це стародавній подарунок минулих гірських людей своїм нащадкам, се єдина лучність поколінь. На сій трембіті в сих горах грали тисячу літ тому. І так само тоді стояли ці ж самі гори, і так само шумів і злостився внизу блідий Черемош.

Хтось умер...

У самітній, мречами затягненій хаті десь на середині гори хтось умер. Конав на постелі, благальним зором дивився у малесеньке віконечко, єдину плямку світла в курній хаті. Просив води, а подати було нікому, бо всі на кішні, маленька внука десь поросся годує на дворі.

Так і сконав. Ударився сухими ліктями об голі дошки, бо ліжник сповз, закинув голову, захрипів і вмер.

Прибігла внучка, обізвалася до діда, а дідо мовчать. Звисла рука з постелі, але дивна якась та рука... мовби зелена чи чорна. І хотілося дитині торкнутися тої руки, але обняв відразу жах, кулею вискочила у двері й пігнула до деці на царинку.

— Дедику, дедику... Шош дідо нічо не говорють!

— Може, сп'ють,— обзивається дедя, б'ючи острі-в'єницю.

— Ци не минули си? — тривожно обізвалася молодиця і відразу перестала згрібати поліг.

— Та й шо... То, ади, таке...

Лишили сіно, пішли д'хаті. Дідо на правду спочили. Лице стало тверде, суворе.

В хаті якось посумніло, запечалилося. Молодичка — вона ж іще така молода, от ік дитина,— перелякалася й тільки хреститься. Газда вклекнув, казав і жінці вклекнути — і помолилися за помершу дідову душу.

— Треба боже кіло файно зложити.

Але молодиця вся пригорнулася до чоловіка і шепотіла:

— Ой Васильчику солоденький... Я си бою... Я би не приступила...

Мовчки узяв Василь трембіту і вийшов з хати. Широко погавив ноги, підняв довгу дудку і, напружившись всіма мускулами, затрембітав.

І понеслися жалібно дивні звуки в густоту туманів, в безвісну потоплу далечінь і понесли зі собою гуцульський жель. Ударилися об одну кичеру, об другу, вернулися і почали літати доокола, мов стадо невидимих голубів.

Хто йшов дорогою,— станув, перехрестився і зітхнув до бога. Вийде гуцул із хати, прислухається і говорить відтак до жінки:

— Дмитреюк старий си впокоїв, Пара'! Ци є свічки сукані?

Вішня! Гуцульські жнива!

— Гей, їк іше госпідь сетенький погодить та вереме дасть, вже так любо, шо раз!

Любить гуцул сю перу. Робить весело, з охотою — то ж життя в тих клаптиках сіна згрібається, то ж наука сина, радість у хаті, чарка горілки для гостя у свято. І коли на правду настане день гарний,— аж веселяться гори, аж лунають від співаночок, аж леліються, куди оком не окинеш, маковим цвітом — запасками, фустками жінок та дівчат, білими сорочками косарів. Всі горби, всі зелені плями розквітчалися! Де лиш толічка, де найменша царинка, де хоч кавальчик зеленого,— там дзвенить коса, вимахують граблі, мають кінці червоних, жовтих, яскравих фусток.

Замережилися гори пологами, мов порисував їх хто. Дух від сіна пішов такий, що п'янить, обпоює якимось чаром. Бризкає звуками метал кіс, шуршать сталеві змії в траві, сліпучо поблискують у проміннях сонця, і коли станеш на хвильку і придивишся,— аж смішно й радісно чомусь стає від тих тисячних блисків, як вони вмить появляються, вмить і щезають на всіх доколичних горбах. А сонце мов помагає: пражить, сушить і аж кричить неначе: «Гей-га! Борше перевертайте, борше! Даю вам добру днину — користайте з моєї охоти!»

І ще нижче хилиться косар, з горба косячи, ще ширшу візьме ручку, ще дрібніше переступають дівки, легко, зграбно змахуючи граблями. Поглядають усі на Чорногору — чи не суне звідти несподіваною хмарою, чи не пропала робота цілого дня. Але, слава богу, небо чисте, ек золото, сетило би си.

— Гей, дівки! Агей, дівки!

На широкій мельниковій царині, що з неї з одної, може, з п'єтеро сіп ідет, барвна купа громадинниць. Говорять високими тонами, вигукуючи весело. А як сміються, то мов перли котяться невидимим вітром по царині з гір у зелену траву.

Так купки й тримаються, неначе цвітник розцвів і перекидається отим невидимим вітром по царині з одного її краю до другого. От вони тут, чути їх голоси і окремі слова; дівчина підбігає до збанку з водою, а друга стала на хвилику, як барвна статуя, опершися на граблі, — а от уже ген перемайнули на другий бік царини і вже там граються пухкими пахущими пологами, що літають по граблях, мов руками перекидані.

А там уже на двох жердках, злегка присаджуючись до землі, несуть хлопці цілу копицю сіна; а там уже мущини б'ють остриву. Підіймуть високо і, хекнувши, вдарять з розмаху в землю. А потім хитають, вихитують, знов підоймають і б'ють.

— Гей, котра буде вершити?

Вершити сіно — се артизм, на те треба спеціального вміння.

— Не кожда челідь тото потрафит, ой не кожда. Єк котра, то вробит таке стрепіхате, що гинно¹ й погленути, бігме. А йк котра, то так вівершит, так пригладит, ек масло у коновці.

Вже забито остриву, вже закладено низ.

— Гей, челідь! А котра? А котра?

— Анничка Шеребурекова! Най Анница кладет! — і випихають молоденьке дівча з-поміж себе.

Вийшло воно наперед, таке любе, миле. Соромиться, упирається босими ногами.

— Та де... Та я не вмію... Йой, боже...

¹ Гидко.

— А йди, йди! — підбадьорюють молодиці.— Воно мале-мале, а робить по-велику.

Видно, люблять сю дівчину усі — так ласкаво до неї усміхаються, так приязно підштовхують.

Воно лізе на сіно, зашарене, засоромлене. Де ж пак! Тільки молодиць, газдинь, а їй дали вершити. А легіні, як на злість, ще жартують:

— Ано завстидаймо! Ано мечіт, брачкики, з усіх боків.

І по багато набирають сіна, шпарко кидають вилами, завалюють Анничку там, на вершку. Але дівча, як змійка, вивинеться в тій навалі, махне грабельками раз-два, притопче босими ногами — і знов стоїть, чекає, обскубуючи зубцями сіно вниз.

— Ой не дай си, Анничко, не дай, не дай си! — підгукують жінки і регочуть. А легіні біжать із ворохами сіна на вилах, аж підскакують, закидаючи дівчину пахучою зеленню.

Вона розчервонілася ще більше. Мов росте сама на копиці, міцно упершися бронзовими, стрункими ногами. Розгорілася, як маків цвіт.

Якийсь дідок ішов стежною. Зупинився, став, поглядає знизу.

— Ади! І грому нема, а блискає.

Вся царина лягла з реготу, а бідне дівча, завстидавшись до решти, ховає ноги в сіно, обтулюючи на собі запаски.

І ген на всіх горбах повитикалися острови, на всіх горбах мече гуцулія сіно. Чорними купками стоїть на островах конюшина, ще ріжче виділяючися на ясно-жовтих тлах. А кінець лісу, аж синій від тіней і привоначений таки, дише.

Мерехтять сині плахотини далеких верхів, дзижчить мошка над скошеними травами: то «земня гудет», каже гуцул. А сонце парить, парить... Але з Чорногори любої потягне вітрець, освіжить сплчене чоло — і легко коситься косареві, легко громадиться дівкам.

Єй, господенькові сетенькому вклоним си, шо дав нам таке вѣремнечко файне, на свої на крескене преславні си згленув!

ПОЖАРИЩЕ

На місці хати—червоний, мовби розкровавлений, чотирикутник попаленої цегли. Де були печі,—там дві безладні купи каміння. Десь з-під грузів тоненьким зигзагом струїться синенький димок, наче хисткий свердлик вверчується в повітря.

Збоку в безладді обгорілі бельки, розбите ворине доокола: то руйнували в запалі рятування. Поближні сливки зморщилися, обсохли, й жалібно журчить тепер їх попечене листя тужливу пісню, співаючи минулому. По пожарищу, мов газдиня, ходить кітка і сумно нявкає. То на однім місці, то на другім: її котятя погоріли.

Порпаються хлопчішя в заліззю. Купками лежить воно, покорчене вогнем, погнуте, ні на що не потрібне. Он якісь ланцюги до тягання дерева, замки, троха подірваного вогнем начиння. Один хлопчик знайшов у тім у всім побгану косу і от тепер, одвічний косар, править зі серйозним виглядом маленького обличчя. Другий випорпав якесь кочілце, забавочку дитячу, і котить по обгорілій траві. Видко, що йому подобається, і то дуже, але сторожкá чутлива громадка дітей з очей вичитує товаришеву думку.

— Може, би-с узев, Васи'?

— Ей, не кивай. Бо би д'собі вогонь накликав.

І хлопчик, уявляючи собі пожар дєдевої хати, спішно і з жахом кидає кочілце в груду заліззя.

Надходить громадою поставлений вартувий. З'їдлива, гостра на язик дїтвора помічає кожний рух.

— Диви си, вуші скребет! — і розсипається дрібним сріблястим сміхом, що залазить у найменшу дірку.

Вартувий — тип. Так і уявляєш собі, що іншого не можна на варті поставити коло пожарнища або коло якого потопельника. Сільський пролетар. Видно, що до-обре знає нужду, але видно, що й бореться з нею непомалу, по-мужськи. Може, навіть іноді дозволяє собі й радості.

Рот розкривається сміло, рисує характер. Два зуби вибиті напереді — і се надає чогось зухвало-мужнього, гострого його лищу. Мабуть, хлібця гріночку трошки притвердого укусив у неділеньку божу, та й з того, ади, вилетіло зубий пару...

— Ой хлопці! Не кивайте міні нічо ані оден. Бо буду бити, ек'знайду!

Се він вступає до повнення своїх обов'язків. Ходив ід хаті. Бо таки напавду — що його тут вартувати, коли все погоріло? От для порядку поставила громада, аби ніхто не сказав, що навіть варті не поклали.

Перестерігаюча фраза анітрохи не зробила вражіння на дїтвора. Ніхто навіть і не ворухнувся, роблять своє. Бо знають, що то так собі.

— Ей, Микулку! Може би, в мене шо знайшли? — бойко відзивається один якийсь дріботун.

Ми сідаємо з вартівником на якихось обгорілих бельках. Розпитую.

Сумним перевеслом плетється відрубно будоване оповідання, і гірко від нього стає поміж сими обпаленими сливами, запахом литого водою горілого дерева, скребущим нявканням і дрібносмішливим джерготінням безжурної дїтвори.

Оповідаеть точно, от як усе оповідають мужні люди, що все знають.

— Газда з жінков пішли долів з огірками, ци ек. Син Миколай у Босні, у бутині. Невістка сидит на убочі, бо чоловік не схотів з нею жити. А от тепер отаке отут си стало...

І що тепер Василь буде робити, — бог сетий знає. Грунт си лишив, а що з того, ек на нім біди багато. У довги у великі зайшов. Коби хата, — грунт має вар-

кіськь при хаті. А тепер — шо з него? Половица лиш. Половицу лиш мут за грунт давати, ае... А хати були екі-і! — і похитує головою.— Та то ж було гибльоване усьо, от їк суцільне дерево, плите! Тепер коби й хотів таки умисне такі хати будувати,— ей де! І дерева би не знайшов такого. Вікна були такі, шо си втворели. Пец був ув он тій хаті. А шо ліжники, кожухи, а шо сардаки та фанте усеке!.. А шо посуд, скрині — йой боже! І всьо погоріло, всьо згибло — от сесе лишило си, шо видите,— і сунув ногою по купі чорного заліззя.

Жалібно задзвеніло заліззя. Кітка дужче занявчала і скреблася в попелі.

Щось хапало за серце. Перед очима стало лице гуцула в ту мить, як йому стрічні люди сказали, шо все, все його добро минуло си. Ішов з дому — лишав повну чашу, а верне — от купу сміття знайде. Я уявляю собі ту фігуру. Не прискорить і не притишить кроку, вислухавши, а тільки лице зробиться темно-сірим. А молодця завие і закричить, вирячивши очі й божеволіючи.

— Бою си, аби Василь руки на себе не наклав,— мовби читаючи в моїх думках, каже вартовий.— Таже то, рахувати, хуч кому...

— А з чого ж Василь зайшов у довги такі? — питаюся.— Таже я мав його за порядного газду.

— Е, паночку! Хіба за довг кешко? Він не мав довгу, лиш шош п'едесекь левів, а ци й того менше. А витак перебрав, ади, на себе екийс ліс, матріал та й екос не міг у тім рахунку знайти. Робітник му дорого коштував, ба тото, ба сесе, та й напретало си довгу зо дві сотці.

Знайома картина... Експлуататорові не коштує робітник дорого, бо той годує його сміттям, обшахровує при рахунку от і «віходит на свое». А гуцул ніколи не «війде на свое», бо му робітник дорого коштуватиме.

— Ну, а витак невісточка приредила. Записав він був їй кавалок грунту, он тої толічки по оті верби, та города по тот перелаз, отак-о.

Показував так точно, мов би сам відписував. У селі кілька сот господарів. Якщо сей вартовий знає так само точно, скільки кошний господар відписав своій невістці, пощо тоді бухт?

— А невісточка, ек шош там не зладнала з чоловіком, візьми та й піди до Майорка у Вижницю. Та й заставила цес грунт за 600 левів. А старий ек си взев вікупати¹, стало то му поверх тисічі.

Знов знайома картина. Дав Майорко 600 левів, а відбирає «поверх тисічі». Та ще добре, що не зліцитував ґрунту.

— Та ба з того, ба з сего та же й напретало си того, ніби довгу. А шо тепер вдіє, не знати. Грунт піде на ліцитацію, таки зараз,— а шо дадут, без хати? Піде все за безцінь, лишит ци хіба кавалок, шо на жінці стоїть забухтований,— і знов докладно мені обводить пальцем геть помежи всіма сливками, де, яким клинцем, куда входить кавальчик жінки.

Я відійшов зарисувати пожарище, сумний остаток гуцульського гаразду. Дітва відхлинула з купи заліза і тісним колом обсіла мене. Як се привично! Де б, у яким би пустиннім місці не сів ти із скринькою на колінах,— за хвилину вже, хто й зна звідки, набереться повно дітвори, оступлять колом і спочатку пошептом, а далі все голосніше й сміліше почнуть ділитися враженнями. І чого-чого тут не почуєш тоді!

Великі очі цікаво стежать за кождим моїм рухом, заглядають до касетки, сиплять здогадами — що воно, та котре до чого, та скільки коштує, і говорять при тім несотворенні цифри. А потім починають оповідати деталі події.

— Андрущин перший зоздрів. Та, в чім був, прибіг. Чапнув за двері, видорвав та лиш крикнув: «Васи'!.. Пара'!», а вогонь му в лице. Не мож було си й зблизити.

— Васи'... Пара'...— задумчиво повторив другий, русявенький, хлопчик. А третій, замухраний, з каправими очима, засмоктаний нуждою й сотнями хсроб, шепеляво резонував:

— Ой, я би не клав такі хати. Шо би ми так горіло?

Певне, що не покладеш собі, голубчику, ніколи в життю таких хатий, але не з тої причини, аби боявся вогню.

Потім починалася звичайна історія: бог зна, від чого зачинало повітре, от їк би си псувати...

¹ Вікупляти.

— А в кім то си не держит? — питає якийсь ригорист.

Громада порскає сміхом, мов бризками крапель по воді.

— То Федьо!.. Наїв си йкоїс калмичатини та й му вілазит тепер.

— Ув... То ти сам...

— Брачкики! То Процьо!

— Не відійшло би онно з другими убік,— солідно додає більший.— От їк пацета.

— Де пацета! Таки великі свині!

Вартовий стоїть коло пожарища. Я знаю, що йому кортить поглянути, що то пан робить з тов своєв карабушков, але він удає рівнодушного і навіть відвергається, коли помічає, що я поглядаю на нього і бачу його внутрішнє зацікавлення.

І лиш коли вважав, що вже доста витримав характер, лінивим перевалистим кроком наближається д'мені.

— Вартуй, а нема шо вартувати,— говорить сідаючи й заглядаючи у фарби.

— А діправді — чімунь вас, газдо, поставили? Шо би ту хто міг украсти?

Розводить руками.

— То вже у паничів мода така. Городнина, сливки оці... А їк газди лишили такий будинок на сам, то я вже не знаю, екий був рахунок у їх голові.

— А ци хуч сикуроване було тото?

— Ей де! То люде у нас ше си не привчили до тої сикурації. Єк му нести за сикурацію гріш, то гадат собі — за пусто-дурно гроші неси. А ек си трафить біда,— за лікті би вже себе кусав, та ба — не дістане.

Дітва прискала сміхом, коли я витискав фарбу з тубки: шос їм нагадувало. Отой каправенький сміється найдовше: закотиться, закотиться дрібно-дрібноцько, але якось дивно: і уста розтягнені, і короткі звуки шалапутаяться, а личко безцвітне, очі скляніють. Мов фігурку непорушну накрутив, і вона десь туркоче механізмом усередині, наслідуючи людський сміх. Ей, не смієти си, відев, ті, брачкуку, у життю ніколи!

Зате другий, повненький, кругленький, у крисаньчині з позлітков,— аж по отаві кладеться від веселого заразливого реготу. І, дивлячись на нього, і я не можу повздержатися від сміху, а за мною уся громадка. І роз-

кочується регіт понад пожарищем, перевивається з сизим димом, гинуть у ньому скорбні думи.

Вартовому жінка несе їсти. Дітва не спускає й жінці.

— Диви си! Несе їсти, а сама їст! — і регіт.

— Не з'їдай усе! Лиши чоловікові! — іще більший регіт.

Привіталася молодиця, перекинулися ми парою загальнопривітних слів. Хочеться людям лагідності — і от на привіт вигадали гарні, теплі слова. А преці ж могли би лягтися.

Чоловік і жінка сідають на чужім попелищу. Він харчує, а вона любовно дивиться на свого мужа, на свого бідного покровителя. Є в їх нужді власна радість, котрої вже ніякі вогні на землі не спалять...

Запало сонце. Були тіні на зелені — тепер перестали. Пишалася пара смerek дарованими коронами світла — тепер розвінчалися, стали, як усі. Дмухнув вітерець з-за пожарища, потягло гаркавим запахом диму.

Темніє все більше й більше. Звідкілясь невидимо повзе вогкість і всюда простягає зимні свої лаби. А з ближнього ізвору так-таки островато потягає.

Анниця розповідає о своїх лютих страхах. Здається, самі вже слова «вогонь», «пожар» містично впливають на неї, і вона боїться їх говорити, уникає.

— А ми ек си провергли, а то в хаті — ек у ннину!¹ Ну, от ек у ннину! Йой боже!.. Сохрани господи від такого й найтемнішого ворога...

І бідкалася, і хитала головою.

— Вже мене не перестане голова боліти до віку від того. Так болит, так болит увес чес. Вже з тим му і вмирати.

— Чіму так гадаєте, газдинько? То вам так си здає. Випийте що теплого на вечеру, добре си вкрийте — та й то си переминет.

— Ой де! То вже навік... То зо страхий. Шо й не виділа й не чула за такий пуд. От горіли стайні у сусіди давнісько. То один бік горів, а другий си займав. А тут — усе! Ну, рахувати, усе горіло. Ек стіни, ек дах.

І нахилялася, оглянувшись, до мене.

— А від суботи, рахуйте, ватра не була кладена, — шепотіла. — Бо газди були у Шарпатнюка. Бо то, ади,

¹ Днину.

сестри — цеса Параска та й Шарapatнючка. Від суботи ватри не було в хаті,— ну? Бо то, рахуйте, шо, може, воріг.

Вона не казала просто, що підозріває підпал, а от, гуцульським звичаєм, ходила доокола.

Діти знов коло пожарища. Роздмухують якісь іскри, гріють перемерзлі ноги.

Анниця, видимо, боїться, що ще роздмухають нову біду. Відзивається до чоловіка.

— А не видогнав би-с тоту сарану! Шо вни там мут си...— і не добрала борзо підходящого слова.

Я вступався.

— Е, лишіт. Вже, ади, темноватіє, то вно поперемерзне, похоче їсти та й само ід хаті ме бічи.

Все пом'якшало в м'яких передвечірніх тінях, і добродушно відзивався вартовий.

— Най гріют ноги.

І навіть сам власною персоною підійшов до дітвори.

— Бавте си, бавте. Грійте си, кладіт си ватру, лиш нічо ми не кивайте.

Видимо, якимсь дотепом відшвирувався хтось із дітвори. Вартовий наступив ногою на якесь залізо і кинув його між дітву. Бомбою влетіло між русяві головки, комусь влучило у спину. З реготом розбризнулася громадка, а потім знов прикучула собі коло чогось на пожарищі.

Не журяться. Знають, що перед ними життя, що набудуть ще багато хат. Виростайте ж, виростайте, сараки! Та будуйте високі хати! З вікнами, шо си втворюють. Та сикуруйте, творючи нове життя на попелищах старої допатріархальної культури!

А на другий день я знов прийшов сюди. І корив себе — невже тобі хочеться дивитись на людське нещастя? — і все ж пішов.

Пожарище згасло вже зовсім і було холодне, а по ньому ходила мертвою якоюсь постаттю господиня.

Щось безсиле, до кінця прибите бачилося в тій фігурі. Мов не людина це ходила, а привид, мара. Іде, стане, нахилиться, підніме чогось шматок, дивиться-дивиться на нього збезумілими очима і кладе на землю. Не кидає, а кладе, бо кинути не стає сил.

Я довго стояв і не міг підійти. Знав я цю газдиню веселою, привітною, порівнюючи молодою,— і от пере-

до мною ходила безпритульна стара баба, що плаче на власних похоронах.

Нарешті підійшов, привітався. Вона відповідала звичайними словами установленого привіту, але, видимо, мертво, бо свідомість її була деінде. Так вона говорила, і все. Іноді каже щось — і нараз замовкне, не договорить.

І я не міг довго балакати з нею, почав прощатися. Вона наче прокинулася й каже:

— Прошу зачекати хвилину.

Пішла, нарвала кілька попечених сливок і з болючою усмішкою просила мене взяти. Вона, одвічна господиня, навіть у таку хвилину не могла уявити собі, щоб чужа людина могла піти з її обійстя без пригiсного. А мені аж серце розкраялося від того гостинця...

НЕДОБУДОВАНА ПЛЕБАНІЯ

Єсть на світі село Бистрець. Ні, не так... Є на світі потік Бистрець, що впадає в Ріку — так тут звать Черемош. Ідеш понад Черемошем дорогою, нараз бачиш коршму. Орендарі — нарід розумний, так «здря» серед дороги коршми не поставлять. Тут мусить щось бути.

І дійсно: тут саме впадає Бистрець у Ріку, і як звернути з тракту понад потік, то попадеш у вузьку красиву долину — от се тобі й буде село Бистрець.

Властиво, того, що ми називаємо селом, тут не побачиш. Бачиш гори, чорну урвану скелю, з котрої зривається водопад, царинки, і знов скелі, погід котрі ледве пролазить так звана дорога. Бистрець біситься й піниться, з розгону влітають у нього менші потоки, десь-не-десь у них позастрявало дерево, що сплавляли весною, та от не стало води. В самім Бистреці стоять дараби: не раз і по місяцеві стоять та чекають, щоби прийшла яка «божья вода, саморінна» та вирвала дараби з-серед каміння.

А села нема. Десь-не-десь виткнеться хата на горбі, оборіг якийсь або колешня — і знов нема нічого. А потім уп'ять високо-високо, як ластів'яче гніздо, хатка, кавалок білого побою — і знов нічого. Се й єсть село Бистрець.

Сиріткою стоїть у ньому церква. Зрідка правиться тут служба божа — може, від того так відразу оповиває вас вражінням суму. Люди зіходяться сюди раз на два, на три тижні, трави не повитолочують, не втопчуть стежини. Раз на три тижні, а часами й на місяць або й ще рідше оживає царинка, розквітчується пишними уборами гуцульських жінок, суєтливо пробігає паламар, степенно виступає поважний дяк, легіні чіпають дівок, газди солідно обсуджують новини дня. З церкви несеться гудіння, запах ладану і ще другий запах, гуцульський.

Колись сподівалися бистрецькі люди власного попа: он навіть плебанію для нього на горбочку, таки зараз коло церкви, побудували. Клади добре, любовно: успід каміння пішло велике, дерево везли вибірне, покоїв, хорім поділили багато — старалися для свого будучого егомостя.

Але... якась Немезіда покерувала так, що бистречани власного ксьондза собі не дістали. Доїжджає, як і раніше, піп щослужби з далекого села, а плебанія так і зостала недокінченою. Підлог нема, стелі лиш кавальчик, побитий гонтом дах уже прогризли небесні щурі. Мочить дощ у незарамлені вікна, свистять вітри зимової доби і навівають повно снігу. Все гние і валиться поволі. Під час сльоти заводить гуцулія сюди свої коні — і в попівським салоні лежать тепер купами конеки...

Салон... А отут, може, була би кухня, суєтила б ся їмость у свята і варило би ся їсти під час храму, може, на яких двадцять душ. Узимі приходила би гуцулія грітися й плювала би на підлогу. А тут недалечко кухні — спальня попівська, варстат виробу попівен. Наплодило би ся того доста, бігало би воно босе, заощаджуючи на черевиках. у Бистреці би ноги мило, об'їдалося суніцями, а відтак до монастиря чи до інституту би якого попало і приїздило на свята, їхало на запрошення до столиці Косова на бал.

А там уже, дивись, не знати коли прийшло, а вже треба журитися їмості подушками й сорочками, а егомостеві треба розкладати в умі — до якої би його системи взятися: чи до системи туристів, чи до системи інструкторів.

Бо то, видите, система туристів дає, правда, більший вибір, але дорога. Зрештою, подумайте самі: перевалить того мотлоху яких із сотку молодеків за вакації, голодних, як пси,— гонить їх вітрами то в Чорногору, то з Чорногори. Побуде воно день-два, а хоч би й тиждень, як окалічіє на ногу,— але не встигне навіть і по панні розглянутись як слід, а вже його вхопила нечиста сила й поперла на якісь Шпиці. А ти його годував-годував, вивалював на подушках, а хісна як не було, так і нема.

Отже, далеко ліпша система інструкторів. Робиться се так. Донька — очевидно, найстарша, а впрочім, як си трафить,— починає нараз відчувати надзвичайний нахил до астрономії, або до геології, чи взагалі до яких-будь наук. Геологія найліпша, бо прогулки в горах збуджують геологічно-теологічні мислі.

Отже, аби не дати загинути талантові, береться інструктора, звичайно, правника, котрий ото вчить панну геології. Правда, воно також не дешево: їсти треба дати п'ять разів денно — кава в ліжку, друге снідання, обід, підвечірок і вечеря; окрім того, ще платиться яка там десятка, а то й більше, дивлячись по панні, але ж зате, прошу вас, людина завше на очах, привикає до жіночого обходу, всякі збочення в сторону служниць чи там гуцулок можна регулювати — словом, система інструкторів є далеко, без порівняння, ліпша.

Все те могло би тут бути, в оцій недобудованій плебанії. Життя попівське так ув'язнене в одвічні рами, так определене на багато літ уперед. Прикріплене до непорушної доктрини, робить і саму касту непорушною. Простору нема. Є лиш указані дороги, якими треба йти, хоч би кривавилися ноги. Вільна мисль вільної людини стає кацерством¹, і хто допустить її в собі,— стане еретиком, хоч би достойн був бути папою. Доокола дві тисячі літ кипить життя, все змінилося, само обличчя землі стало іншим, а тропарі й кондаки співають усе на тих же вісім гласів, при тих же самих словах плюють на сатану по тричі, тими ж самими рухами творять обряд.

І хранителі традиції сами пристосувалися до неї, чи вона їх нагнула до себе. Бо слимак, що живе на скелі,

¹ Відступницею.

стає сірим, трав'яна жаба зеленою — і непорушними стають люди непорушної догми. Наперед можна сказати, як буде жити теолог, два теологи, десять, сто. Ніхто з людей не може сказати, яка чекає його будучина. Лікар, адвокат, інженер — кожний з них може винайти в глибинах життя, в тайниках природи ще одну якусь невідому тайну, котра покорить йому трошка світа, зробить життя ширшим, згострить переживання. І лиш нічого з того не чекає теолога. Як сів на парафію, так і вмере на ній, хіба що через протекцію перейде до ліпшої на задрість колег. Раз у півсотні літ троє з них можуть стати єпископами — і тут уже кінець. Не всі лікарі, адвокати, інженери можуть стати славними, але можуть бодай мати надію, а тут саму надію скасовано, саму можливість віднято.

І сумно було оце, ходячи по недобудованих попівських хоробах. А тим часом прояснилося небо, вирвався промінь сонця з хмарок, вліз у хату крізь порожнє вікно і весело засміявся ясною плямою на витоптаній грузі.

І глянув я на сю плямку — й погадалося мені тогди: а може ж, ні?.. А може, родилася б тут, у сих недобудованих покоях, божа душа з тихими задумчивими очима. Під сварку із служницями своєї матері, під калатання паламарське, може, снувалися б у молодій голові мрії великі, і в ту хвилину, як за стіною піп торгується з гуцулом за похорон,— може, лилися б дівочі сльози, за щастям усіх людей тужачи, за гармонією чистих душ, за молитвою істині. І, може, в неділю, коли з церкви доносилося би неладне гудіння темних парохіян, вся дрижачи, записувала би поетка свій перший вірш, і великі сльози падали би на папір. А тихим вечором, коли сонце закотиться за верх і небо золоте благословить натомлену землю,— може, з-під сього, гонтом побитого, даху понеслася би чиста пісня, а з нею в небеса летіла б молода душа! Назустріч свободі! Єднатися зі світом усім! Любити людей! Мислю гордою своєю подавати руку ген тому поетові, що так за морем далеко-далеко теж тужить у сю хвилю за гармонією життя.

ГУЦУЛ

Дивися на нього, як він рубає! Яка сила і краса розмаху, яка безліч рухів, завше зручних, завше потрібних, віками обрахованих, що від батька до сина переходять.

Сокира грає й співає у нього в руках. Він усе робить нею, мовби то була третя рука. Впаде гріска у воду — ловить її сокирою; треба присунути бервено — робить це сокирою. А коли кінчає роботу, — як зручно перекидає свою сталенку на згиб лівої руки: у нього кожна часть тіла для сокири пристосована.

Зате й дерево виходить з-під гуцульської сокири як гибльоване. На закінчення завше додасть пару-другу штрихів, як маляр до картини; потім кине сокиру так, що вона встромиться носом у самий вершок смереки.

Бо гуцул від самого уродження коло сокири: його коліску навіть дедя бартков колисав. Ще воно їсти не вміло, а вже сокирою на порозі щось стругало, поки мати не дала ляпанців:

— На порозі? На порозі тобі місце?

Не те її обурювало, що сокиру взяв і може врубати, а те, що не знає властивого місця.

І всюда гуцул зручний, легкий, звинний. Летять у шаленім бігу ковбки водою, а він перебігає по тім живім мості ріку. А був, казали, один такий, що на ков-

бок у ризах сів верхи і злетів униз на таким бігу, що дерево в порошок розлітається, коли вдариться об що. Сильні душі родяться на цих просторах.

Любить простір гуцул. Його «горде село — Жеб'є» на п'ятдесят миль; його оседки на кілька гін один від одного далеко.

У Криворівні, на «волоськім боці», на протязі яких півтора кілометри щось із вісім хат. А дід Мафтей, сидячи на пеньку, попихкує люлечкою й каже:

— За мою памнеть хатий було тут дві. А тепер — хата в хату, хата в хату.

Ой діду-діду Мафтею, як ти похожий на дядька Омелька, що наїхав, сплячи, у степу на верстовий стовп і лаяв бісову тісноту!..

І любить силу гуцул, любить її в усім. Як зустрічається з вами, то не вітає вас тендітно-м'яким добридем, котре мов духів яких лихих хоче відогнати від твого дня та накликати добрих, аби вони тобі, безсилому, допомогли. Ні, гуцул каже: «Єк дужі?» Отже — чи є силонька в грудях, чи здолаєте самі пометати ворогів під ноги?

Гусленку споживає таку, що сидиш ти на третім верху, а й то тобі, дивлячися на гуцульський сніданок, очі рогом лізуть та оскома зуби дре — таке воно кисле. А гуцулові саме тоді в смак.

Голову у неділю мастить таков оливов, що за два ланци чути. Приходить до аптеки, просить:

— Дайте міні цукорків. Отих гуцульських.

Гадаеш собі — що то за цукерки такі спеціальні? А то так воно й є: спритний аптекар сам готовить їх з імбіру, перцю і ще прочих подібних делікатесів. То як укинеш такий цукерок у рот, то мов десять котів тобі заскребуть у горленці.

Та що! Навіть до гарбати гуцул додає перцю.

— Бо то, ади, вна, тота гарбата, йкаса... делікатна дуже, що й не чути її, ци віпив, ци не. А йк віпорожнют ци голубці з горшка та у тім гарбата си запарит та добре і перцем приправит ци — о, тогди вже май смак інакший.

Навіть до нафти кидає гуцул перцю! Ає! Бо то, ади, моцніша нафта стає від того та й горить тогди востро.

Отакже «востро» він і жиє. Як робить, — то гостро робить: винесе такий терх музи на свій верх, що у коня

спина вгинається; на шаленій воді зіпре дарабу цілу грудьми та ще й каже:

— Тут нема того, що «нема сили»,— лиш мусить бути!

Але вже як і не робити, то також потрафить. Перележить калюхом д'горі і днину, й дві, а ек госпідь дасть, то й тиждень божий.

І любить теж гостро, на всі боки гостро. Любаску лупцює не жаліючи, бо не жаліючи й пестить. Міри в любові не знає та ще й виспівує:

Боле мене руки, ноги,
Боле мене кості—
Та най би вже від роботи,
А то від любості.

А вже найвостріше то б'ється гуцул. Ой і дико, ой і не по-людськи, а по-гуцульськи б'ється. Гримить топірцем в груди — в груди, в голову — в голову, вже не дивиться і не хоче дивитися.

— Мій креминар, а твоя смерк! — от тобі й уся філософія.

І боязливо кліпаючи очима, стоїть десь у куті захожий бойко та глядає мишачої дірки, аби тікати сперед сего бою лютого, сперед сеї битви кентаврів.

Але зате ж і терпить гуцул біль, як ніхто. Двадцять ляхів здохнуть, нім гуцула свербить. З розваленою надвое чашкою, весь облятий, об'юшений кров'ю, з поламаними ребрами, з роздавленими обцасами грудьми, він схопиться, як демон червоний, і знов, і знов кидається у бій і валить топірцем направо-наліво, аж поки не сядуть на нім десять душ, не скрутять в'язи, не вдушать, навалившись всіма тілами.

А й потім, коли переночує він так, плаваючи у власній крові, та загорнуть його у ліжник, і винесуть конем десь аж «в село», коли прийде лікар і безнадійно почне порпатися в обнаженім мозку, витягаючи осколки костей,— гуцул не простогне, не двинеться мускулом і— наперекір усяким медицинам, на злість лікареві, касуючи всякі поняття учених людей про витривалість людської природи,— виздоровіє!

Я бачив, як до знайомого вчителя прийшов гуцул і, закотивши рукав, показував рану на руці.

— Тото, ади, пробило си на кілок та й си думкува-

ло — минет ци. А вно пішло гнити та й гляба тепер ро-
бити тов руков.

Я глянув, а там прогнило вже м'ясо до кості й смер-
діло. Треба було вичистити гній і вишкребти до живого.

У вчителя з медичних хірургічних інструментів була
тільки чайна ложечка,— і от він тою ложечкою вибирав
гуцулові гній і шкребтав. А гуцул у сей час рівнодушним
голосом розказував, як у нього знайшлося теля, яке
воно на масть, ще й біла зірка на лобі...

.На Бережниці був газда. Не поладнав щось із жан-
дармом — і жандарм постановив помститися. І помстив-
ся: прискіпався до чогось і арештував. А що жандарм
має право на кожного арештованого накладти ручні кай-
дани, то й тут се було зроблено. Не так для потреби, як
для ганьби. І гуцул особливо боляче відчув ту ганьбу,
коли його — газду рахувати! — вели через усе село в
кайданах!

І коли вийшли за село і пройшли верстов сім, сіли
відпочити. Газда попросив у жандарма ножика — вкра-
яти бурешінника, поснідати. А замість снідання розпо-
рвав собі живіт, і кишки вивалилися.

Жандарм утік зі страху, а гуцул запхав кишки назад
у живіт, у калюх, ади... прийшов додому, ліг на лаву,
опорядив усю сім'ю, розпреділивши майно, і тільки під
ранок помер.

Ой бойовничий нарід, бойовничий, нема шо казати!

І дивисьш на сю гостру енергію, на сю непогамова-
ну завзятість, на сю витривалість казкову — і гадаеш
собі: і так то все пропаде? І не запише сей нарід свого
сліду в історії людськості? І згине даремно ся безумна,
захоплююча, пориваюча енергія? Та не може ж того
бути!

— Дайте-ко, паноньку, грейцарика йкого, бог би вам дав шесливе панованє...

Миршава убога фігурка в подертій кожушині; ноги тоненькі, як стебельця, слезливі очі жалібно мругають, рот запалий і кривиться щохвилі в зигзагову скорботну лінію. Чорні поморшені руки дрижать, а один покалічений палець сторчить надприродньо. Крисаньчина старосвіцька, і смальцю на ній стільки, що аж зашкарубла; постільці на ногах ніби є, ніби нема, в усякім разі, такі, взуваючи котрі, гуцул каже: «О, відей, за рік постоло треба буде». В руках клебучка, і взагалі вся істотка оця дрібонька, безрадна й несміла, серед сих пишних гір, на тлі сих незглибимо зелених тонів була таки дійсно дисгармонією.

Се не жебрак. От він, як бачив, не просить ні у кого, лише до мене чомусь звернувся: побачив мене, зачекав, нім я надійду, а відтак, по звичайнім привітанню, от звернувся з просьбою.

— Ой, шош ви, дідочку, ели ослабати, йк я виджу. Шош у ногах, відев, путері нема А ци довго вни тулуб носе, дідочку?

— Паноньку, паноньку... Та йк я рахую, го буде по-верх сімдесекь і сім. Рахуйте, шо лиш поліціяном був трицеть і вісім років, та ше побережником два роки, то

усього напратало си сорок років. Сорок-сми рік вібув у службі у громацькій, проше пана любого.

— Як?.. Ви? Ви були поліціаном?

— Ае, ае... Був-сми, був, паноньку дорогий. Трицеть і вісім рік.

Дух святий при нас! Оцей дідок, оцей-о був «поліціаном»? І його мав хтось боятися, слухати його розказів? І він міг, наморщивши якісь там свої бровенята, гримати на когось? Ей, та де ж то може бути! Та преці ж я знаю поліцію, уже встиг при різних нагодах чи негодах виробити собі стале і цілком певне поняття, і то ще методом порівнавчим — на описах яко самодержавних, тако і конституційних. Маю таке переконання, що ті типи між собою різняться дуже мало. Правда, самодержавний поліціант таки трохи самодержавніший, а конституційний трохи конституційніший, але суть у них лишилася одна. І там, і тут повага служебна, котрої вистарчило би на три королівські династії; і там, і тут якнаймоцніше незадоволення зі своєї державної платні і з того виникаюче приневолення радити собі іншими, приватними способами; і там, і тут мордovorот, готовість кожної хвилі обнажити шаблю й рубати нею товпу беззбройних людей, а потім із тупим видом різника витирати кров на шаблюці полою одежі убитого.

І коли сей дідок, що ледве носить душу в тілі і як би чудом видряпався на кичеру, що вітер міг би нести його аж у потік,— коли ся осібка говорить мені, що й вона була «поліціаном» сорок літ,— мушу признати, що се мішає всі мої дотеперішні поняття про поліцію взагалі. Англійський бобі, німецький шуцман та й наш «расейський гарадовой» зовсім не такі.

— Був-сми, був... А тепер йк ослаб — іди пріч. А куда я піду? Хатчини нема, ґрунту біг даст, дітей нема — сам-один, от ік медвідь у лісі...

«Йк медвідь у лісі»... Поганий з тебе стиліст, діду, не вмієш прибирати порівнянь. До твоєї корпуленції та екзистенції скорше би пасувало — «ек вуша на гребінци». Придавить тебе ніготь життя, то луснеш тільки, та й гуку не буде.

— Таже, відей, пенцію йкус маєте, дідочку. Кажете, служили сорок літ, а то ж чес.

— А чес, та ше й не малий. А прото однаково пенційки жадної нема. «Служив, то ми тобі платили. За

бездурно-с не служив»,— таке каут. Та платили, то правда — вісімнаціт баночок на рік, а шо з того? Та й ішло все на прожиток. Та поки ше був дужий,— ше йкос... А тепер, йк послаб,— іди собі, де си око дивит.

І знов сей дід безжалісно руйнував мої суто ліберальні і глибоко демократичні погляди й переконання. Я дивився на державу, як на величезний акумулятор консерватизму, що підтримує сучасний капіталістичний лад. Держава — се злосний гнобитель, бо свідомо не хоче поліпшити долі своїх членів. Тому на місце монархій конституційних чи самодержавних треба заводити демократичні республіки з найвищою інстанцією — плебісцитом; на місце умертвляючого бюрократичного управління треба завести якесь інше, де би самі люди робили, як їм здається ліпше. І це все здавалося мені так ясно і просто, шо аж дивно було — як люди того не розуміють і разом, змовившися, чому не заведуть одну годину раю замість содому плачу і скорби.

І от гміна, ся маленька демократична республіка, сей парламент сільський з найвищою інстанцією — плебісцитом, цей зразок мого народолюбного ідеалу викидає на смітник старого свого слугу і робить се з надзвичайно чистим сумлінням: «Ти,— кажуть,— служив, а ми тобі платили. За бездурно не служив-ес...»

Держава-гнобитель установила для своїх слуг двадцятип'ятирічний термін на право побирання пенсії відтак до смерті, а гміна-парламент викидає особу, що служила сорок літ на тій підставі, шо платила вісімнайціть левів річно. І я, демократ, от мушу ставити йому, пролетареві, за взір державну службу бюрократів-консерваторів, наших спільних ворогів! Але ж дійсні чуда потворив зі мною сей дід!..

— Та ек же то може бути? Та же на тісарській службі, ек хто віслужив трицять ци там кіко літ, то вже має пенцію аж до смерті. Ек же то могло би бути, аби вам гміна нічо не хтіла дати?

— Не знаю, паночку... Може, в енчім селі так, ек ото ви кажете, а в нашім то ні. У нас то так, ек я вам кажу.

— Дивно мені. Може, то було при старій раді громацькій. Тепер маєте нову, подайте си до неї, оповіжте гет цалком усьо, то, певне, дадуть вам шо. Де ж би то могло бути? Предці ж треба вам із чогось жити.

Але скільки не розсипав я перлів своєї красномовності, діда я, видимо, переконати не міг. Він то й по-такував і згоджувався, безліч разів киваючи головою, але в душі був переконаний у справедливості існуючого ладу так само твердо, як і ті, що ухвалили тої пенсії йому не давати.

А коли я, почувши в собі натхнення фахівця, хотів навести бесіду на старі часи,— з дідом щось приключилося. На мій запит: «А ек, дідочку, кемуєте, ци давніше було ліпше, ци тепереньки?» — дід не відповів нічого. Дивно заморгав очима, ще більше скулився, зморщився в грибочок сушений або як постіл на сонці, якимось посірів увесь, неначе землі грудочка, і, оглядаючися тривожно, хоч докола нас на кілометр не було живої душі, прошептав:

— Тепер пuste все... пuste... Пuste... пuste,— і, спішно попрощавшись, не пішов, а наче втік, боячися нового, чимось страшного питання.

Чи старий, чи новий режим так налякав тебе, діду? Але пощо ж ти, діду, мої поняття благородно-демократичні догори ногами обернув?

ДВІ ДЯЧИХИ

Приїхала станіславівська дячиха!

Таки не гадайте собі, люди, бо на правду із самого Станіслава! Іхала фірою і вертілася з досади, що так мало людей зустрічається по дорозі, нема кому дивитися на її зелений із жовтим великий капелюх. У руках тримала парасольку, валізку з блискучим замком і вахлярник, хоч діло було восени. Високо, обіч фірманна, поставила великанське біле пудло: в нім було три капелюхи і бараболяник-плескач зверху, аби не лізти далеко, як схочеться їсти. Станіславівська дячиха підіймала віко, щипала потроху бараболяника й їла; але жувала лиш тоді, коли на дорозі нікого не було; а як хтось показувався, тоді пишно стуляла губи і бовтала китицями нових модних черевиків.

Гуцул-фірман пробував зайти в бесіду, але дячиха дивилась на нього, як на папуаса, по тричі перепитувала, що він говорить, так що гуцул нарешті плюнув і досить негречно спитав:

— Та ци ти, Одко, глуха, ци ти дурна?

— Я не глуха, лиш я не розумію вашої бесіди. Відвикла-м. Я пшезвичайона більше по-польску¹.

¹ Я більше звикла говорити по-польськи (польськ.).

— На наших колачах відгодувала си та вже й нашу бесіду забула? А того не забула, ек я тебе злапав у наших фасулях, та задер запашшину, та по голій... вібив добре, аби-с знала, ек фасулі толочити?

Грубий, некультурний гуцул голосно називав такі часті тіла, про які станіславівська дячиха навіть сумнівалася, чи взагалі вони можуть у неї існувати. Ображена до глибини душі, відвернулася і вже не промовила й словечка, а фірман то й попросту забув про неї, мов віз міх полови на возі. Зрештою, йому не було часу; він так щиро підганяв свої коні, що вся енергія його йшла туди.

— А ньо-ньо-ньо!.. Хе, Ціган! А ньо-ньо-ньо. Каштан, біда би те втела!.. Вішьта, вішьта!.. А ньо-ньо-ньо! — тільки й було чути весь час. Коли би він брав гроші за саме цесе галалакання, то й тоді би не дурно брав.

Приїхали до села. Так щось от їк би марилося дечисі, що у дзвони вдарють, або бодай люди вийдуть назустріч, будуть кланятися, вітати,— але нічого того не сталося. Усі люди мов повиздыхали. Се припроваджувало дячиху до злого гумору.

Але бог не був таким немилосердним і післав неабияку зустріч. А власне: коли треба було передаватися на тот бік і фіра з'їхала на берег,— саме з другого боку вступила на кладку тутешня, таки проста сільська дячиха, і, бачачи, що їде фіра з ековс панев, чимборше збігла з кладки й дала дорогу!

Се був тріумф, але станіславівська дячиха не показувала зовсім, як її се тішить, а пильно дивилася на дно Черемоша, неначе вбачила там щонайменше чудотворний образ.

А сільська дячиха аж позеленіла, побачивши, кому вона дала дорогу. Та чимборше схилилася і почала мовби щось виколупувати з-помежи пальців — от їк би скалку, чи що.

Але станіславівську дячиху годі було одурити. Проїжджаючи мимо колежанки, вона спинила фіру і голосом, повним глибокої радості, закликала:

— Пані Мекейтшова! Як ся маце? ¹

¹ Як поживаєте? (Польськ.)

Бо сільського дяка було порекло Микитейчук, отже ясно, що його жінка мала називатися пані Микейтшова.

— А-а!.. Пані... пані... пані Одокійко...

Готова була вив'язатися бесіда, якби не фірман, що негречно смикнув конета.

— Ой, я не маю часу стоєти. Ще надзьовкаєте си,— і фіра покотилася.

Так відбувся в'їзд станіславівської дячихи до рідного села.

Тут дячив її тато, чи, як прості мужики говорять, дедя. Тут же дячив дедів дедя, і дідо дедів, і так далі в глибокі віки. Станіславівська дячиха виросла таки у цьому селі, і подія, про яку так негречно згадував гуцул, дійсно мала місце й була історичним фактом. Правда, з того часу мала Одокійка встигла вирости, вийти заміж за таку особу, як дек у самім Станіславі, мала служницю, будзік на кацентишу — так звався малий столик коло ліжка, уживаний в разі потреби і на кришення закришки в борщ. Жила в великому місті, була пшезвичайна до делікатності і чула себе дуже нервовою.

Дедя відумер їй тут кавальчик ґрунту і хату на зарінку, котру вона віднаймала якомусь газді і раз на рік приїздила побирати чинш та поглянути взагалі на свій обшар двірський. А їдучи сюда, забирала з собою все, що тільки знаходилося блискучого в її хаті, що лиш було шовкового, модного, навіть свій будзік з двома амурами. І скаржилася потім, що от забрала тільки самі потрібніші речі.

— Бо то, знаєте, їдеш в село — пощо того набирати? Якби хотів, то наклав би й дві фірі, але пощо? Все одно доброго убрання у селі не надінеш — нема для кого.

Розташувалася в орендатора-газди, забравши під пакунки, пакунчики, пакунечки всю хату, так що самі газди мусили втікати з дітворою частиною до сіней, частиною до оборогу.

А розташувавшись, станіславівська дячиха почала чекати на візиту сільської дячихи. Розложила чотири свої капелюхи, будзік поставила на припічку, фотографію генерала, куплену десь на торзі ради блискучої рамки,— словом, приготувалася.

Але сільська дячиха не розумілася, очевидно, на делікатних міських звичаях і йти з візитою не мала й гадки. Не можна сказати, аби її не кортіло,— де там!

Кортіло, так, що страх, але вона боялася втратити на повазі.

— Пощо я піду? Аби ота городянська задрипанка фарбу свою передо мною показувала? — і витримувала характер.

Минали години за годинами, а сільської дячихи не було. Се вже могло нетерпеливити! Станіславівська дячиха ходила по хаті і злостилася. А потім — погадайте собі — сама! — сама — подумайте! — сама пішла до сільської дячихи. Убрала свій найліпший, зелений із жовтими лентами, капелюх, узяла рукавички, торбинку зі срібними застібками, дві парасольки — й пішла.

Колежанку застала за миттям барабуль. Се заняття будь-що-будь неелегантське, і сільська дячиха застидалася. Витирала руки об запаску і, вся почервонівши від стиду, просила гостю до хати.

— Але не фатигуйтеся, пані Микейтшова, я лиш на хвилиночку, бо я не маю часу. Хоч і не брала я сюди майже нічого, але все ж, знаєте, треба порядок дати: капелюхи оглянути, одержу. Мийте собі барабулі, мийте, я отут на ковбчику посиджу.

Але де ж би то сільська дячиха на те згодилася. Хоч вона і в селі, а все ж приличність розуміє — і просила до хати.

— Ет, що то за робота. От як на селі — мусить чоловік до всього привикати. Вже я й не годна тої роботи, але що ж, як мус.

— А чому-сте не годні? Таже вас не болить усередині?

— Кого? Мене не болит?.. Аякже! Болит, та ще й як болит! Гм... мене би не боліло. Ото сказали! Та мене так болит усередині, що аж страх.

— Дивіться! А так добре виглядаєте.

— Де там добре... Єкби ви си подивили п'ять-шість літ тому, то я була така здорова та файна. А тепер так болит усередині, так болит... І у крижах — чесом от їк кольки сколють.

— А ви би пива з корінням уживали.

— Е... Коли ж бо лікар наказав мені жадних гострих напоїв. Ну лиш таки жадних. Але я прото, хе-хе-хе, таки уживаю потроха.

— Ой, добре вам, що ви можете, а я то вже не годна на горівку навіть і дивитися. Бо в мене, — станісла-

вівська дячиха понизила голос,— бо в мене, за перепрошенням, маціца того не видержує. Я таки й не була великого здоров'я ніколи, а то ще, от як бог покарав, за скоро по дитині встала: подумайте собі— в шість неділь!

Сільська дячиха погадала собі, як вона третього дня по полозі вже сапала на городі,— і постановила: на будучий раз доконче вилежати шість неділь, хоч би там стеля валилася. Буде бити дяк — хай б'є, хвороба би його била серед дня і ночі.

— Бо мені, пані Микейтшова, лікар сказав: «Ви,— каже,— пані, маєте дуже нервову, попсуту кров, бо ви не є так собі простого здоров'я, а ви є делікатного здоров'я, тому у вас і уся кров нервова».

Сільська дячиха лупала очима, хоч і не показувала виду. І вона чула щось про нервову кров, але ніколи до пуття не могла довідатися, що то за хвороба: чи то виприщить чоловіка по цілому тілі чиряками, чи то, за перепрошенням, бігачка, бува, нападає, чи як. А запитатися було встид. І тому, набравшись сміливого духа, сільська дячиха рекла:

— Я також мала-сми таку саму хоробу три роки тому, отак саме у пилипівку. І знаєте, що мені допомогло? Бурешінник із часником!

— Пхе, які ви неделікатні ліки вживаєте. Де ж би то могло на мою натуру помочи! У мене натура дуже нервова: кожний палець у мене на нозі нервовий. Що мені лікар казав по 25 крапель «Еспілеру» на філіжанку кави заживати, та й то нічого не помогло.

Чужоземне слово зробило на сільську дячиху таке вражіння, що вона забула обережність і запитала:

— Яка ж то є ота хороба нервова?

Запитала — і каялася. Моцно каялася потім. Бо станіславівська дячиха зробила великі очі, такі великі, як у театрі бачила в залі *Moniuszka*¹, грала одна знаменита артистка. Русинка, знаєте, а так грала добре, мов справжня полька.

З великими очима і переливчастими інтонаціями в голосі питала станіславівська дячиха:

— То ви не знаєте, що таке нервова хороба?

¹ Монюшка (польськ.).

Сільська дячиха була вбита. Пробувала викрутитися, що вона нібито знає, лиш забула трохи, але як приперли до стіни, то таки мусила признатись, що не знає. Усекі хороби мала, усекі на світі, а тої ще якось не прийшлося.

Станіславівська дячиха умостилася ліпше на лаві, розправила спідниці, виставила ноги, аби видно було її лаковані черевики, і почала:

— Нервову хоробу можуть мати лиш дуже делікатні люди! Се така хороба, що чоловік сам із себе стає злісний. Єк фівкає хто мені над вухом довго, то я вже того не годна знести. Або йк б'є годинник, то я би го побила на кавальчики. А раз таки й було так. У нас був старий годинник; він уже й ходив зле, та шкода було й направляти, бо таки, кажу, був старий. Та йк зачев раз бити, та й б'є, та й б'є, та й б'є безперестанку. То такі мене нерви вхопили, що аж не можу вітримати. Та зачекала, нім чоловік прийде, та лиш він у хату, а я за той годинник хап — та об землю. А чоловік уж знав мій, що я дуже нервова, та лиш позбирав кавальчики та й каже: «Нічо, нічо».

Сільська дячиха слухала й заздрила. Уявляла собі, що би то було з її нещасною куделею, якби вона отак нервово розбила годинник?.. Виволочив би, певно, дяк дячихою й подвір'я, й город.

Воно, впрочім, коли правду говорити, і у станіславівської дячихи не обійшлося все так коректно, таки мала місце невеличка тіпанина, але хто би там о тім мусив знати.

Так бесіда вертілася на найважливіших темах: хоробах і нервах. Показалося навіть, що й сільська дячиха мала нервову кров, хоч і не знала, як її назвати. Раз, наприклад, як прийшов її дяк п'яний до хати, то вона, скориставши з хвилі, так біла його по щоках, що аж відляски йшли. Се було очевидне проявлення нервової крові.

Потім бесіда переходила на також, впрочім, цікаві теми. Питалася, наприклад, станіславівська дячиха, кого тепер має пан за любаску. Сільська дячиха вирахувала з п'ять імен, а відтак кокетливо додавала:

— Та він і мене... хі-хі-хі... Лиш що я, знаєте, газдиня, то на що-будь не позаздрюся,

А станіславівська дячиха прикидувала на око вар-тість wdzięków¹ колежанки і думала: «Стерво ти старе! Хто на тебе позаздриться? Ти б хоч вовну свою під оту брудну хустку позапахала. От як мене пан побачить!..»

Потім знов розмова переходила на хороби. Сільська дячиха оповідала, перебачейте, про маціцу: як вона, дячиха, була у лікаря, що там їй роблено, все до пластичних деталей і подробиць.

— Ек зачев він мене, матінко, скребти, ек зачев скребти, то так ек свиню, перебачейте, скріб.

А станіславівська дячиха, на свою чергу, оповідала, як делікатно переходила її хвороба, як їй лікар казав робити зіцбади двічі на тиждень і як вона для сеї цілі лазила в баняк.

І релігійні теми були зачеплені. Станіславівська дячиха, закопиливши губи, казала, що вона однаково до церкви не піде.

— А то ж би чому?

— Та де ж би я годна відержети? Мене самий дух задушить у вашій церкві. Та й ваші люди — хіба вони розуміють делікатність? Вони жадної делікатності не розуміють. Лізе, штовхається, ногами настоптує, пху!

Поволі-поволі, але на всіх пунктах станіславівська дячиха одержала верх. Преці ж знала багато речей цілком невідомих сільській дячисі: мала нервову кров, мала будз'як, лаковані черевики, а найголовніше — капелюхи. І з того моменту, коли сільська дячиха смиренно й одверто признала вищість своєї станіславівської колежанки, — між ними запанувала цілковита гармонія.

¹ Чарівності, приваби (польськ.).

“...І так плаче мати його, що аж страх дивитися. Приходить до мене, все питається про звістку, а хто їй там посилатиме? Каже, що він лежить у Garnisonspital'ю¹, № 14, має мати запалення плуц. Може би, ви були ласкаві піти довідатися, що з ним...»

Гуцул Танасій Готич. Бачував я його не раз у крисані, заготурованій серед групи легінів під церквою, завше буйних, завше зневажливих — дійсний тип молодості, молодої безшабашності, в котрій так багато життя, що вона й не дивиться на його дрібниці. І на тлі гір, у тім гострім, як етер, повітрю не разить якомсь та діймаюча, часом таки дуже дітклива зухвалість. Якомсь ти знав наперед, що от підійдеш до групи легінів, запитаєш, що то вони тобі відповідать, але гордовито, зневажливо; а лиш відійдеш від них — гримне тобі услід вибух реготу. То, певно, вже щось підмітили в тобі і влучним, влазливим дотепом схарактеризували на лету, апробуючи голосним сміхом. А от якомсь не разить тебе то, якомсь знаєш, що то не від дикості, не з браку добрих почувань, а от тому, що вони легіні, тому, що вони разом, тому, що неділя, тому, що челідь близько.

¹ В гарнізонній лікарні (нім.).

В таких групах бачив я й Готича. Високий, щуплий, увесь із мускулів і жил, довге волосся падає на плечі. А тепер він десь острижений, валяється в солдатським казематі, і не як Готич Танасій, а як № такий-то. Згнічений хворобою, знівельований державною машиною.

І жаль мені стало... за Готичем... за Танасієм. Мов за рідним братом. Живими встали гори, тумановий ранок привидівся, коли, знаєте, затихає чомусь Черемош, трава мокра-мокра, а жіночий сміх розкочується по дахах, мов містком з «віблеків» переїхала фіра.

Я пішов шукати того шпиталу. Ледве пропустила врата, бо збрехав, що треба лікаря.

— Якого? X чи Z? — і назвали дві фамілії.

Я повторив коротшу, і мене пустили. Але що ж, як однаково сказали мені в канцелярії, що тепер відвідувати нікого не можна, хіба позавтру. Впрочім, з доброго довголітнього досвіду я знав, що є й інші способи, і те, чого не можна в канцелярії, стає можливим у житті.

Пішов блукати по коритарах, допитався, де той павільйон. Якийсь жовнір почав мені відповідати по-польськи, але вухо чуло, що це наш брат, руснак, і коли я перевів відразу розмову на українську, жовнір оживився й охотно взявся мене провести.

— Через подвір'є направо. Ото молоко понесли для народу, то саме туди.

Пішов і я в тім напрямі, де понесли «молоко для народу». Садок хирлявий, шпитальний — сім пар калік дерев, худі кущики, мов вигягнені з солдатської юшки. Будинок. Великий напис над дверима, що стороннім особам вхід заборонений. А навколо ні душі.

Хвильку постояв я в нерішучості, рішаючи питання про раси: бо німці як пишуть, що чогось не вільно, то навіть дотримують того, взяв би їх кат. Але в мені побідила слов'янська душа, і я пішов.

Специфічний дух. Біла фарба, карболь. Коритарі широкі, і знов — ні душі.

Відчиняю перші-ліпші двері — порожньо. Відчиняю другі — вискакує якась фігурка.

— Кого треба?.. Що таке?.. Позавтру, позавтру...

Я простягаю руку з монетою; монета непомітно переходить у кишеню цивільної особи.

— То як, кажете, він називається? Готич? Танасій! А, це той побитий. Тут, тут.

Ідемо по сходах, коритарах. Широко втворюються якісь двері.

— Танасій Готич! — голосно гукає мій провідник. Якась суха фігура підіймає голову з подушки.

— От до тебе прийшли.

Я підходжу. Кліпаючи очима, зморщивши чоло, вдивляється в моє лице Танасій. Не може собі пригадати, що би то за пан був і яке йому діло до гуцула. «Бо ек пан шош має до гуцула, то, певне, хоче ошахрувати».

— Слава Ісу, браччику Тана!

— Навіки богу...

Знайомі звуки викликають якусь реакцію на його лиці, але все ж він ще не знає, не розуміє. Самий от уже кілький час лежить, ніхто до нього не приходять, нікому він не потрібен, усі рідні й близькі далеко в горах — і нараз «браччику Тана».

— Не пізнаєте? Таже-сте з Криворівні?

— Ає, ає, проше пана, — і лице обіллялось радісним промінням.

— А знаєте того, що у шевця мешкає, у Тарнавецького? Ми ж іше от їк би сусіди з вами, бо ек іду на верх, то все попри вашу хату. Отож я й є той самий.

Увесь мовби засвітивсь Танасій. Аякже, аякже! Знає, знає він того чудного пана, що все по горах ходить, та з людьми говорить, та щось там у книжечку пише.

І я бачив, як від моїх слів, від мого приходу самого повіяло на Танасія простором його верхів, полонинським всезцілющим повітрям.

Зрадив, як дитина. Дихав тяжко, видно, трудно було йому говорити, але хотілося-хотілося....

— А бог би вам дав щесливе пановане та й аби-сте діждали. Та й аби-сте ніколи, ніколи на лихе місце не ступили.

З притиском казав це «ніколи», з цілої душі бажав усього доброго цьому чоловікові, що відвідав його тут, на чужині, в сім великім, рівнодушнім, жорстокім місті.

«Аби-сте діждали...» Що гуцул укладає в ці слова? Мовби вважав це життя юдолею горя, де не кожному пощастить діждати щастя, — і от він бажає, «аби-сте таки діждали»... Ой коби ж то діждати, Танасієчку солоденький! А то, відев, не дожду си, та й ти, відев... Бо

шос ми так си здаєт, шо на божій ти, Танасечку, до-
розі...

Хриплячи і важко передихаючи, все говорить:

— Я битий... Ше в Босні... кльоцами битий... дуже.
А тут... Пан ляйтнант каже: «In galor!»¹ А кінь верг
та... два рази копитами... усуда... То я відразу памнети
збув си... Але до шпиталю таки-сми не йшов.

— Бо ес дурний. Як був марод, то чому ся не пи-
сав? — уставляє мій провожатий. Він сидить на сусід-
ньому ліжку і бовтає ногами. Потім не знати пощо до-
дає: — Отут так само помер учора такий побитий.

Так само...

— Я си зголошував,— хрипить Готич.— Я си зголо-
шував, а пан ляйтнант мене все не пускали. Лиш, ек
мене вже дуже притисло... тогди пустили... «Тепер,—
кажут,— можеш навіть і д'хати йти». Але я вже сам не
знаю, ек мене замість хати усуда, до шпиталю, занесли.

Звичайна історія. Пан ляйтнант не пускав до шпи-
талю, бо потрібував людини до коня. Гуцул росте на
коні, нема нікого ліпшого до коней, і пан ляйтнант це
цінив. А як уже пропав чоловік зовсім,— тоді позволив
їти не то до шпиталю, а й до хати...

Нараз Готич підвівся і ловив мою руку.

— Паночку... Ой паночку любий та солодкий!.. Візь-
міт мене! Я нічо не пожелую — лиш візьміт мене д'хаті!
Я подужею там враз. Я знаю, шо я там подужею...
Я лише би раз глянув на гори, то би вже подужею...
Ой панчику любий...

І безсило впав на подушки, і хрипів...

Земле рідна!.. Ти зціляєш дітей своїх, шо торкнуться
себе із синівською любов'ю! Ти виносиш із надр своїх
всемогущі ліки для схорілих, зболілих діток, і вертаєш
їх до життя, і чуда твориш. Але ж для того чуда треба
тебе любити, як любить тебе оцей роздавлений гуцул...
Чому ж ти його, лиш його не зцілиш, шо так тебе
любить?

Я просив Танасія не говорити багато, а ліпше слу-
хати, хай я сам говорю. І він слухав, облизуючи щохви-
лі сухі губи, слухав убогих сільських новин, які затри-
малися в моїй голові ще з літа; слухав усе, шо я тіль-
ки не розповідав,— аби звідти, аби з гір, про гори...

¹ Галопом! (Нім.)

Слухав увесь, забував шалений біль нелюдський; а коли настав мені час відходити,— сльозами наповнилися очі гуцула. Він би прив'язав мене до свого ліжка, він би сховав мене під подушку, він би весь розстелився переді мною, аби лиш я говорив йому про його гори.

— Ой прошу вас, паночку любий, аби-сте ще коли були зо мнов...

— Та я буду, лиш коли? Бо тут не все можна.

— А в неділю!.. Вік буду памнетати... Поки вмирати... Га ви ж будете ще у нас у Криворівні?

Йому здавалося, що він ще довго-довго зможе відвдячуватися мені — аж поки вмиратиме... Танасіечку, Танасіечку!.. А я от не знаю, чи побачу тебе в неділю?..

І от коли я відходив уже,— дивився на мене Готич довгим, глибоким, повним туги поглядом... І може... хто знає... може, сам він десь глибоко знав, що... ся туга передсмертна.

ЖАЛЬ ЗА ГОРАМИ

Ой гори верхами,
Йдуть шуми лісами,—
Вже ми так не буде,—
Так добре не буде,
Як з вами...

Гори мої, гори, любі мої верхи... Ходив я вами — ту-
жу я за вами...

Розкрив я свою душу вам назустріч, повними радості очима дивився на тебе, блакитна смерічко, що ген стоїш на ґруні, на тебе, таємна Чорногоро, на тебе, синьоокий Черемоше... Затаївши дихання, заглядав у пропасті, годинами слухав задумчивого шепоту потоків і зливався душею з кожним звуком, з кожним подихом, з кожним останнім відблиском сонця на заході... Дивився, як потопають вершини у синій млі, як над змією-рікою встає легкокрилий співучий туман... І блисне ріжок молодого місяця над кичеров, задзвонить маржина дорогою калаталами, а над рікою керманічі розведуть велику ватру.

Тихне робочий день... Переговорили стуки сокир робітників, що роблять кашиці берегами, переполоскали білизну гуцулки в потоках, передзвонили коси толічками, царинками, пологи умережили вбочча... Скоро настане ніч... Зачорніють необ'ятними громадами гори, посмутніють і вмовкнуть. Передсонно заропче Черемош під скалою, а по схилах гір, то там, то там, далеко-далеко, блисне вогник, другий, третій... То газдиня розвела ватру в печі, вечерю варить. Дітва збилася на лаві, підобгавши босі ноги під сорочки, чекає.

Ніч іде! Непорушними очима дивляться велетні гори, а ти сам... сам-один у глибокій многозвучній тишині ідеш грунем, ледве вловлюючи стежку очима, і потопаєш у красі... І сльози радості переповняють очі.

Гори ж мої, гори, любі мої верхи!.. Ходив я вами — тужу я за вами...

Слово я розумів серед вас, велике слово любові! Ви мою душу широкою робили, ви моє серце радістю переповняли вкрай. Упившись вашою красою, я приходив додому світлий, тихої радості повний і в нещастях своїх щасливий.

Гори мої, гори... любі мої верхи... Ходив я вами — тужу я за вами...

Тужу за тобою, Чорногоро, дика, могутня красуне спляча. Хто збудить тебе? З твоїми урваними скалами, з твоїми верхами грізними, необзорними полонинами — будь довіку прекрасною царицею мовчазливою, багатою! Нехай сіють вівчарики співаночки шуварами, нехай звуками трембіти будиться ранок, нехай дише тут усе неприступністю дикої красуні, що на зневагу чужинця відповідає смертельним ударом, а береже весь жар свого серця, і жагучі обійма, й поцілунок для нього, для князя свого, такого ж дикого, такого ж гордого, і смілого, і прекрасного... А мені, Чорногоро-красуне, дозволь бути слугою у тебе...

А люди, уламок давніх віків, не звані гості на сьогоднішнім обіді культурним, жебрацьким! Ви родилися багато сот літ тому, родилися тоді, коли можна було ще бути гордим і чесним, коли можна було на тиждень виходити з хати і не замкнути її, коли слово в'язало кріпше ланцюга, а ваші гори були вашими. І заснули ви такими, і переспали до сьогоднішнього дня, до дня, коли брудною гноївкою залляла вас пансько-культурна ріка і завойовнича суспільність вислала до вас найбрудніших своїх представників. І ваша гордість показалася непридатною, ваша чесність шкідливою, ваш уклад життя непідходящим до атмосфери хапатні і здирства, що принесли до вас культуртрегери. І, збиті з толку гураганом підлоти, стоїте ви, безраді, і дивитеся, як одна за одною переходять ваші полонини в панські руки, як «прус» рубає ваші одвічні ліси й гонить світами, як висихає Черемош, забиваються одна за одною холодні головиці, а «розписка», «термін», «завізвання», «вексель»,

«мельдунок», «податок», «ліцитація», «відсоток» і тисяча других слів, перетворившись в шнур для повішення, оплутали вашу шию й дусять.

І ви пробуєте пристосуватися до цієї нової навали, до цієї «культури», але й проби ваші так само патріархально невмілі, грубо пересолені... Чесний у душі, ти хочеш шахрувати,— а в тебе виходить незграбно і відштовхує від тебе короткозорих людей. Гостинний, як слов'янин,— ти пригадуєш нараз собі формулу: «Нічо задурно» — і кажеш солоно собі платити за кавалок лави з ліжником, що переспався у тебе подорожній. А цей подорожній — сліпець, він душі твоєї не розгляне, він розгляне лише свій пулярес, та й піде потім світами, і буде кричати: «Гуцул злодій! Гуцул свиня!» ...І йому повірять.

А я тебе бачив, гуцуле. Бачив серед скаженої ріки на тяжкій, безумно тяжкій роботі, бачив у свято зачмеленого, отруєного, бачив у стаї на полонині, бачив у хаті-курниці. Бачив багатого й бідного бачив, щедрого і скупого, бачив здорового й каліку — і всюди ти був той самий. Той самий, що кожним рухом своїм говорить: «Пощо ви, панове, прийшли сюди? Чи не ліпше було нам без вас, без вашої культури, без ваших судів і суддів! Ми жили і не знали, що земля кругла, а в році дванадцять місяців, але ми радісно співали коляду своєму богові, красно відбували свої весілля, спокійно вмирили. Ми були неграмотні, але ніхто не запозивав нас до суду, і нам легше було з нашою безграмотністю, ніж з вашим фальшивим знанням. Бо ви, панове, не даєте нам свого знання, ваші лікарі не дадуть нам «остатнього ліку», ваші професори не вчать наших дітей тому, чому й ваших,— то пощо ж нам того? Пощо скаламутили ви наше життя, оголили й запаскудили наші гори, позводили наших дівчат, розволочили наших молодниць? Нема тепер жичливості межі людьми, хлюбяться село зведеницями, ми здовжилися, розпилися. Ваші комісії приїдуть з гуком, із шумом, з дзвінками, пани в гудзиках накричать, насварять і поїдуть, а слідом за ними йде возний і несе якийсь папірець. А за возним приходить орендар із жандармами, вимітує з хати. Ліс відійшов під камар, горбд вбило ковбками з плавачки, в бутині робив півтретя місяця, а на рахунку вийшло, що ще винен підприємцеві 12 левів...

Та що ж то воно дієт ци доокола! І не розуміємо ми в тім нічо ані раз, і вже голова нічо не говорить толубові. Суду для нас нема, «права для нас нема — лише податок та ліцитація...».

І кривавиться серце, читаючи повість вашу, гуцули... повість боротьби вашої доброї душі лагідної, щирої, зичливої, вашої довірчивості дитячої з тим примусом проклятим, що робить вас облудниками, шахраями й псами на ланцюгу. І в'януть руки, скорбує душа, гадаючи, що так і буде, так і буде, так і мусить бути. З'їсть панська культура вашу патріархальність, зробить вас гарматним м'ясом, до музеїв позабирають ваші порошниці й чепраги, а вам привезуть натомість «маринаркове убране». У музеях поставлять воскових дівчат у ваших уплітках, легінів із трембітами в руках з тупими фарбованими очима й полупленим носом; етнографи запишуть кожну вашу придибашку, під фонограф схоплять флоерську нуту... Виб'ють ковбки останнього пструга в Черемоші, сплавлять з Балтагула останній ковбок, а там — хай вас чорт бере, гуцули. Аби лиш податок давали та в кожному селі мали жандармерію.

О-о-ой, тужить душа за вами, гори! За вашою красою несходимою, за вашою поезією невиплаканою! А ще гірше тужить душа за людом щирим твоїм, о земле ти рідна, Україно гірська!..

ГУЦУЛЬСЬКІ ОБРАЗКИ

ДАРАБОВ

Береги Черемоша ворушилися: усе керманичівське населення висипало до ріки, і стукіт сокир розлягається в повітря, переплітаючися з характерним гуцульським плавачковим: «О-о! О-о!» Завтра довгождана повінь, кінчать дараби.

От давно, ще весною, певне, збита дараба. Єла си вже псувати, бо розсихається пов'язання. Ії тручечот у воду по двох пільгах, але шос не йде: і позаростало, і пов'їдало си.

— Боже помагай.

— Декувать за боже слово. Най і вам бог помагаєт.

Душ шість вовтузяться коло дараби, але гляба струтити: лиш тріщить, а не посувається ні на цаль. Де ж: ціла талба на березі, та ще й від весни.

— Відей, пільги сухі,— догадався хтось.

Найближчий до ріки зняв крисаню, зачернув нею води й почав бризкати на дарабу. Другий бив по воді цапінов, підіймаючи дощ близків, просвітлених сонцем. Дараба була суха і всисала в себе воду, як губка.

Потім знов узялися за кіле, уперлися плічми й під командний крик: «Го-го!» — разом наперли. Знехотя, скриплючи усіма сугавами, здвигнулася дараба з місця, ела си подавати, але помалічку дуже.

Тимофій несе молоду вільху на плечі. Здоровенний,

мов смерека, незграбний і невковирний хлопище. Бачив я його пару разів ще тогід, а це от тепер учора — на відпусті. Дивлюсь, у ростіцькому кожусі.

— Що се ви ростіцький киптар убрали? — питаю.

— А віддав-сми си у Ростокі,— жартує Тимофій.

— Давно?

— Та вже буде зо три тижні.

— А за кого?

— За цесу молодичю.

За Тимофієм шпетгенько виступала гарна молодичка, поблискуючи не дуже невинними очима, й усміхалася.

Оцей Тимофій ніс тепер вільху на кіле. Цибатий, здоровенний, сягав ногами по сежневі, як бузьок.

— Тимофійку, бог би ті здоров'єчко примножив. Поможи, браччику.

Тимофій зупиняється на хвилику, потім легким рухом скидає дерево з плеча і підходить до дараби. Відмовити в помочі, коли аж уже просять,— це не в звичаях керманічівських. Поправив ремінь, узяв кіл і став, підваживши.

— О, тепер-то вже, певно, піде! — зажартував я, натякаючи на силу Тимофія.

— Та то ше не знати.

Але справді: чи то Тимофій так добре наляг, чи то троха змочилися пільги, але талба пішла тепер ліпше. За дружнім потиском, під звичний крик: «О-о», яким повні сьгодні береги Черемоша, сунулася, скриплючи, й скоро плюснула в воду. Місце глибоке, хвилі рвуть — і от уже дрожить, от уже готова нестися, от уже запаморочена, охоплена. Але борзо перекинув один із гуцулів цвайку, просилили кіл. Уже закидають камінням.

Я йду з Тимофієм. Він притишує кроки, бо би інакше хіба бігти за ним довелося.

— Кіле хочете робити?

— А кіле.

— Коли мете йти?

— Та завтра.

— Рано?

— Ой рано!

— А як?

— Та, відев, о семій вже тра рушати. А шо, до міста хтіли би-сте?

«До міста» — це означає до Вижниці. Бо то треба знати. Як фірман говорить «до міста», — це буде Косів. Трохи нижче по Черемошу, де судовий повіт Кути, «до міста» — то буде, власне, до Кут. Ну, а от в устах керманича місто — це Вижниця. До неї йдуть усі дараби; це пункт, звідки потім уся гуцулія вертає домів по через верхи. Тут побирають усі гроші, бо в Вижниці сидять ті промисловці, що тримають сплави; тут же ті гроші пропиваються і то часом до грейцара, звідси вивозиться уся «культура» — оті дзигарі передпотопові, оті магнесові сцизорики¹, оті чудернацькі анзіхкарти², що втикаються потім за образи і бачиш нараз у гуцульській хаті обіч суворого чорного лица св. Миколая французьку кокотку в більш ніж легкомиснім костюмі.

Умовляюся з Тимофієм, що «піду» завтра на його дарабі. Мені справді давно вже хотілося спробувати їзди дарабою: то ж так красиво мусить виглядати, коли поміж зелено-темними верхами швидко летить вузонька зграбна дараба, увихаючися межі камінням, а наперед гуцул мов грається довжелезною важкою кермою. Бистрий, дужий, далекоокий, він мов родився для цієї роботи. Справді, гуцул не знає упертої витривалості. Він усе бере з нальоту, мов яструб. Волинь увесь висилитися відразу, ніж крок за кроком чогось добиватися. Дикун.

У дороблюванню, в накопичуванню дрібних фактів, у досягненню за поміччю мурашиної праці є щось з сучасного віку, без індивідуального, загального. А гуцул — дикий індивідуаліст і волинь напружитися, з'їсти відразу всю свою силу, аби потім, вивернувши черево, здобувати утрачене. І дараба як не мож ліпше відповідає цій вдачі гуцула. За один день, переїхавши «до міста», гуцул витратить стільки енергії, стільки мускульної сили, шо дійсно відтак мусить надолужати тижнями.

І потім ця небезпека, ця потреба напруження, гостре чування всіма змислами, чування знов так само гвалтовного й одноразового. Щоби в критичну хвилину не

¹ Кишенькові ножики з магнітом.

² Поштові картки.

стратити духа, щоби бути готовим кожну мить на якусь несподіванку й уміти на неї реагувати.

— Дараба — се переділи-душа,— каже гуцул.— Їк нев їхаеш,— одну половицу душі на цім світі маєш, а другу на тім.

Отже, цілком природно, що людині, котра побувала в такій метафізичній ситуації, вільно відтак трошки довше посидіти в корчмі, а сіно скосити лиш коло хати, а у верху... екос так...

О сьомій рано я вже над Черемошем. Черемош сонний і тихий. Журкотить то там, то там коло каменя, плюскаються хвилі коло кашиць, але ріка мов дрімає, злегка дрижучи на вільніших плесах. Сідаю на камені близько-близько води,— й одразу зачаровує мене чарівниця-ріка.

Ще ніжитья в півсні, як красуня в білому ліжку; ще лежать довгі синяві тіні від прибережних вільх. Тихо світиться і звучить ранок. Звідкілясь прилинув розкішний запах трав. Могутнім луком пролетів доокколо голови заблуканий ранній чміль. І ростуть, ростуть крила, якась невиразна, може, неіснуюча навіть, мелодія кріпне десь у душі, а уста піврозкриваються, як би похлинати, вібрати в себе хотів, всіма п'ятьма зміслами охопити цю незрозумілу красу.

Що на мене впливає? Що ж оце легким дрожем переходить від стіп до голови? Що підпирає під груди, мовби заплакати хотілося, розкрити обійми, й шепотіти, і потім молитись, упавши на коліна та застигнувши в благоговійному екстазі?

Красо! Ти всюдисуща, велика однаково і в дрібній піщиночці пустині, і в чинах могутнього духу, і в русі руки прекрасної жінчини, і в тужливім поклику далеких дзвонів! Ти, що чаруєш і велиш поклонятись собі на кождім місці землі, і неба, і вселенної! Ти, що приходиш, свавільна, ідеже хочеш, що показуєш своє променисте лице з лахманів базарної голоти, з ассірійських румовищ, з гидотних подій гріха і з забутої луки готицького будинку. Ти, що в морях так само свобідно купаєшся, як у найтихшім джерельці лісовім, що сяєш діамантами в крилі метелика і в зірці невідомій, що вмерла на небозводі перед ранком... Ти! Ти вічна, всемогутня, рабиня і властителька, ніжна, як сльоза пе-

чалі, і гнівна, мов вибухший вулкан. Да приїдет царствіє твоє і да будет в нім воля твоя!

Простеляється берегами чийсь омофор. Разом зі струями ріки тече щось прекрасне й усміхнене, припливає он звідтам, з тих далеких голубих гір, само голубе, і прозористе, і святе. Став би, розкрив серце і купався би, як у сонячних променях, як у ласці любимой людини, як у звуках прекрасної музики.

Он купа хлопчиків стягають платви докупи на будущу дарабу. Удають дорослих: спльовують крізь зуби, сикаючи; так само недбалим рухом поправляють крисаньки на головах; повагом, хитаючися в тулубі, ідуть,— і смішно так дивитися на цих людей в мініатюрі. От один, замість, зарубавши сокиру, тягти кльоц до місця, сів на нього верхи і бовтає по обох боках ногами, покрикує, як на коня. А другий, кинувши своє діло, забрів аж по пояс у воду і хоче вивернути товариша. І регочуть оба, аж Черемош будиться.

Поволі виходять над берег керманичі. То один, то другий. Чухаються, поглядають на сонце і знов вертають, д'хатам, кому близько. А як ні, то сідають або лягають на березі, щось говорять. Потім устане який, цюкне щось на дарабі — от так собі, як маляр пензлем по викінченій картині,— і знов лягає у холодку.

— Фатуру маєш?

— А сночі ше Мошко дав.

— Кіко везеш?

— Шісдесекь і штири.

То є шістдесят і чотири «кубіки». Я завше лиш широко отворяв очі і безрадно, тупо розводив руками, приглядаючися до якої степені цинічно хазяїни-підприємці обшахровують гуцула-керманича на кождім, буквально кождім на кроці. Це щось попросту таке незрозуміле по своїй нахабності, що дійсно чоловік стає, мов дурний перед тим огромом. Мільйони, буквально мільйони зароблених, криваво зароблених грошей переходять непомітним, невловимим шляхом у кишені паразитів, а з того воздвигаються по містах камениці, товсті «пані» ідуть «до Карльсбаду і Марієнбаду», а гуцул — от сидить на березі, витягає букату кулеші, їсть, ховаючи свою «фатуру» за ремінь.

У тій «фатурі» стоїть «шісдесекь і штири», а в дійсності дараба, може, удвоє більша. Насамперед треба

знати, що всі часті «кубіка», хоч би їх було 0,99,— відкидаються. Далі, з гуцула беруть «на йкус дідчу «кранкасу»¹, з котрої ніхто ніколи не мав помочі ані на грейцар; з гуцула відтягають за все, а потім, як прийде до рахунку, попросту дають йому половину грошей. А як не хоче брати, кидають йому «фатуру» в очі з плюговою лайкою і кажуть іти брати гроші деінде. І так з дня на день, з року на рік от уже півстоліття. А розіб'ється дараба — сам винен, утонув — сам винен, узяли тобі кльоци півгорода — сам винен. Все, кожду дрібничку, кождий крок гуцула уміє виссати павук, наливається кров'ю й відпадає потім, переїздить десь до міста: «Я потшебує дзеці учиць»², учти на те, аби були ще ліпшими п'явками, ніж їх тато. І ніколи нічого для того народа, з котрого жив!

Ні одного грейцара на якусь інституцію, ні дрібочки серця. Гуцул — хлоп, свиня, мармула, паскуда і не сміє прийти на ганок, коли визискувач уже вибудував собі будинок із ганком. Хтось доглядає там душу в гуцулі, поезію, нужду, потребу освіти; експлуататор бачить лиш матеріал для визиску, бездушний інвентар, брудне parzędzie грасу³, котре треба зужиткувати до останку, а потім, обгадивши, викинути й забути о нім у гляданню нового.

І коли приходять усі ті тисячі фактів до голови, коли стане перед тобою все те в великім історичнім масштабі,— темніють і осуваються гори, мрякою застеляється небо, мутним стає сrebro Черемоша, і Краса ховає засмучене лице своє за великий залізний кайдан народний.

Сьома година давно вже минула. Я так гадаю, що повинна вже бути дев'ята, а над Черемошем все ще нема життя, все ще бродять, мов без цілі, поодинокі постаті гуцулів.

— Що це нема повені? Може, й не буде?

— А чіму би не була? Буде.

— Та коли ж вона буде? Сьома давно вже минула.

— Вода приходить ід нам коло десетої.

Тоді я лиш зрозумів, що Тимофій попросту не орієнтувався в годинах. Умів лаятися по-волоськи, умів хапа-

¹ Каса для хворих (нім.).

² Мені треба дітей вчити (польськ.).

³ Знряддя праці (польськ.).

ти дівок, щоб пишали, умів взагалі багато речей, але дзигаркове лице завше було для нього темним і загадковим, і він дивився в нього, як корова. О зміні годин і о їх порядку не мав найменшого поняття, тому ляпнув мені першу-ліпшу цифру, котра прийшла йому на розум, не піклуючися о наслідках. А що сам точно знав, коли ме йти повинь, видко було з його відсутності: от скільки виглядаю — Тимофія нема.

Знов сідаю на камені, очі любовно ходять по всім, що довкола. Велетні гір оступили долинку, мов у горсточці її тримають. Змія Черемоша повилася далеко-далеко, й срібною лускою тремтить до сонця, і в близьких каміннях хлюпотить. На високій царинці дві молодіци скидують з островениць сіно й розтріпують блідо-зелені його шматки під промені гарячі. І чути аж сюди дзвінки їх голоси, скочуються брешащими струмками в долину і граються зі сріблом Черемоша.

Але от... мов здригнулося щось понад рікою. Якась струя невидима пролинула, іскра якась десь народилася і згасла, але вість о ній перелітає от якимись незрозумілими шляхами понад оба береги — і сколихує сонність. Десь біжить уже хтось, підіймаються дрімлючі у холодочку постаті, скорше цюкає запізнена сокира, і бог зна, звідки виповзають над Черемош постаті керманичів. Зі шварами, з кілем і вічною нерозлучницею «дорнїнков».

Находить повинь!

Серединою Черемоша просвердлюється сіра струя. Вона росте й шириться — і скоро займає всю ширину ріки. Вода стає каламутною, уже несуться тріски, поблискуючи білими своїми черевцями, плине всяке берегове сміття. Он зірвався перший ковбок, — десь лежав коло води близько і мов чекає лиш на перший поклик, — розхитався й пішов.

Щохвилі вода стає все більш і більш каламутною, брудні кім'яхи перевалюються через каміння і ростуть невпинно.

Ще якихось п'ять-десять хвилин — і повинь прийшла!

Ріка стала грізною. Там, де ще так недавно ніжно шелемкотіли прозорі й делікатні струмочки між камінням, — рветься тепер через верх руда маса, і біснується, й клекотить. Уже виросла дивно, уже покрила найвище

каміння, а ще росте на очах, і росте рев, і злість, і шал якийсь приходить.

І берегами росте суєта й тривога. Нараз все ожило. Мов над Нілом візбравшим. Стежкою з гори збігає гуцул з важенною кермою на плечах і кричить. На готових уже дарабах перебігають то туди, то сюди люди, борзо щось роблять і перегукуються.

— Продубелтуй, Іва, перенну талбу-у!¹

— Нічо-нічо!

От проскочила вже перша дараба. Жаб'ївська. Ревнимим і допитливим поглядом супроводить її сотня очей по обох боках Черемоша, а вона летить серед погусклих, мов чир, балванів, серед перехресних потужних криків.

— Попусти швару, Васи'! Швару-у!..

— Не тручей, я ті кау! Мой!.. Я те навчу тручети!

— А дзобню де-с подів, ти?

— На сохари.

І заварилося, заворушилося все над Черемошем.

Там відчальне якась дараба, там біжить хтось із домашніх, несучи страву, там плаче хлопчина, що не хотять його брати «у місто». Крик, суєтнява, дзвони сокри і те оригінальне, плавачівське:

— E-o!.. O-e!.. E-o!..

Я скочив на свою дарабу. Маріка, жінка Тимофієва, так і спала тут, на двох ковбчиках. Миколай, властитель дараби, і Тимофій щось кінчали, порозуміваючися без слів. Жінка Миколаєва он перелазить через ворине з бесагами — теж «іде до міста».

Дараба стояла на глибокім і то ще передом на воду: варт лиш було відв'язати швару — сама піде. Миколай став на передню керму. Тимофій на березі відплутує швару.

— Пускати?

— Пускай.

Швара ляснула, звившись на ковбки, дараба рвонулася вперед, аж ледве Тимофій скочив. Миколай сильно б'є, вириваючися на струнку, — а я стою мов очманілий, не знаючи, що зо мною робиться.

Увесь світ зачав крутитися довкола мене! В якімось дивнім танці переплутувалися знайомі контури гір, і я

¹ Зміцни, Іване, передню талбу (частину плоту).

не міг пізнати, де що стоїть. Церква опинилася нараз по праву руку від мене, Заріччя танцювало десь зліва, потім в одну хвилию перемінилися місцями, гори почали кудись усуватися взад, під ногами клекотіла вода, а ковбки гриміли й перебиралися на камінню, як клавіші, так що трудно було стояти й утримувати рівновагу. Взагалі щось надзвичайне й незрозуміле, аж хочеться скочити на тверду знайому землю і віднайти себе, віднайти центр, якусь певну точку, де око могло би зупинитися.

Потім поволі все якось приходить до рівноваги. Я зрозумів нарешті, що гори стоять на місці, а то дараба танцює й несеться по хвилях. Певною точкою, на котрій можна було оперти око, були от керманичі, жінки їх, сама дараба. Я глибоко зітхнув і поринув увесь у відбирання нових, дивовижних вражень.

Тимофій мочить кіле: то ворожба якась керманичівська — кіле не може бути сухе. Миколай, впливши на широке місце, підвищує столець, вбиваючи клинчик. Молодиці лаштують своє фанте на сохарах, причім Марійка, турбуючися про своє лудіне, шохвилі знов і знов підбігає до сохара та поправляє: все їй здається, що то кожух якось не так висить, то на чоботи вода бризкає, то що сохар не міцно стоїть і готов повалитися. А як, сидючи на ковбках, не догледіла й замочила кінець запаски у воду,— бідканню не було кінця.

— Та ви розстеліт по ковбку, то воно вісхне,— радить Параска.

— Йой, матіночко почорнієт, бигме почорнієт.

— То екби чим енчим умочив, то би ретенно почорніло.

Це Тимофій відзивається. І усі його жарти завше такі, невковирні, як і сам він невковирний якийсь. Голос має такий, що коли б іудеї під Єрихоном мали подібні труби, то би повалили стіни кріпості з двох раз. Нікого не мине на березі, щоби не ляпнути дотепом, щоби взагалі чим-будь не зачепити. Навіть дівча мале, що збирає тріски по берегу.

— Ей ти, дурлепо! Я ше маю скегнути тобі тоту, що стегаєт си, та покласти жеребец!

І регоче сам із себе. А як регоче, то голос ще довго дуднить, калатаючи об гір убоччя, поки не згине в шумі збаламученого Черемоша.

Повертаючи кермою, в трудних місцях задирає одну ногу, і тоді стає подібним до величезного бузька.

Невковирний, дійсно невковирний якийсь. Та й не диво: деді у нього не було, а неня помежи люде валела си та й наплетала їх п'єтьох від різних батьків: дві донці та синів трьох. Росло то все, як бур'ян на толоці, бурешку по городах крало, часом фантину йку з вориня пощастило стягти. От і повиростало...

Але все інше, мабуть, у порядку у цього Тимофія, бо от Маріка все якось ненароком то плечем зачепить чоловіка, то кине якимсь словом. Упруга, здорова, жадна життя гірська красуня грає кожною жилкою і, мабуть, не дуже перебирає...

Тимофій підсів до жінки і морскає їй по виду долонею.

— Не знаю, що то си стало, що суда гладка, а суда — о! — і веде шершавою долонею вверх по лиці, зачіпаючи за піс.— Але я буду йкось направ'єти, щоб і суда була така сама.

Маріка відбивається і штурхає чоловіка під бік. Він її, вона знов його. Він перекинув її собі на ліву руку і щось почав шепотіти над вухо. Вона лежала, випнувшись, і слухала того шептання, а вся поза і безвладність упругих гнучких членів говорили, що часто, мабуть, отак лежала ця Маріка на мужеських руках і слухала шептів.

Друга пара, Миколай з Параскою,— це вже інші люди. Статочні, солідні газди. Молоді ще, але якась певність рухів і світогляду, якась порядність показується з них. Миколай, певно, знає собі ціну.

Мабуть, усе, за що лиш береться, виходить як слід, за порядком, по розумові; мабуть, має довір'я в усіх людей, з котрими лиш сходиться; мабуть, усе йде йому добре, й він поволі приходить до маєтку.

І жінку собі під пару знайшов: тиха, ласкава, любовно стежить за своїм Миколайком розумними очима і щирим другом і вірним товаришем буде йому назавше.

А гори за горами виринають із невідомої далені, одна краща другої, одна другої ясніша. Щохвилі міняються краєвиди, щохвилі нове захоплення, нова радість опановує душу. Танець гір під чарівним змахом невидимого жезла в шумі Черемоша й піні гребенів.

Тимофій усе ж зрозумів нарешті, що занадто, мабуть, багато бавиться з жінкою. Пішов, узяв у Миколая передню керму. Широко почав замахувати, неначе стараючися відробити дармування. Вигляд його, і без того комічно-серйозний, шохвилі ставав ще серйознішим. Як же — перед веде! Мабуть, наближалось якесь небезпечне місце, бо ось Тимофій підкотив холошні, а нам велів переходити на передню талбу та сокотити ноги.

Маріка капризувала:

— Аби мнов гоцкало,— волю тут бути.

— Ти! — крикнув Тимофій.— Кажу тобі — сда йди! Не вмєш дарабов ходити, то слухай.

А Маріка перекиривляла:

— І-га! Не вмюю. Диви си, ек файно ходжу,— і, вихилиючися гнучким станом, як змійка, почала ходити по дарабі, кокетливо ховзаючи ногами.

— А ті кажу — сда йди! Ти хочеш з водов жертувати? Дідько би ногу вхопив, та й вже.

Пішла на передню талбу, але забула кожух на ковбчику.

— Та взми кожух, бо те хороба западе!

Але за хвилину минулися жарти Маріці. Ковбки затуркотіли по камінню, вода з-поміж них почала бризкати вище зросту чоловіка. Десь близько впереді ревло.

— Соколіт си! Кашиця! — щосили крикнув Тимофій.

Дарабу кидає з каменя на камінь, і здавалося щохвилі, що вона от-от розірветься. Вода реве, а все біжить з-перед очей з шаленою бистротою.

Як стіна, виросла перед нами кашиця. Дараба несесться прямо на неї. Душа замерла. Я глянув на Тимофія. Він, червоний, напружений, навалювався цілим тілом на керму, широко роззявивши рота, мов хотів пожерти когось. Але соломинкою здавалася важка керма на могутніх хвилях, і дараба летіла на кашицю.

Як муха, перелетів Миколай із задньої талби на передню, ухопився за керму і ще, може, встиг два рази вдарити разом із Тимофієм, як дараба бевхнула з цілою силою в кашицю! Але — на спасіння наше — не передом, а боком. Ми всі попадали, хтось із жінок крикнув. Хвіст дараби завернуло, гримнуло ним так, що вся талба збилася в кочілце, задня керма хруснула, мов трісочка, поломився й столець, а ковбки, наче подавлені змії, повзли безладно і повагом через каміння.

Всі були бліді. Справді, ударся дараба передом — її би розколело надвое, а все, що на ній, помісили би ковбки на кашу.

Як завше всі необзнайомлені люди, я був несвідомий небезпеки і почав бігати дарабою, аби урятувати хоч кавалок задньої керми, але Тимофій заревів на мене, як віл:

— Стійте на місці! Я не позволею!

Я став і тоді лиш помітив, що вся задня талба розтріпана і ковбки танцюють, безладно переволюкаючися через каміння, налазючи один на другий і штовхаючися. Іти по них було річчю немислимою.

Але ще на тому не був кінець, бо щойно відійшли ми від кашиці, як дараба злізла на якусь здровенну камінюку і вся перехилилася, понираючи половиною у воду. Тимофій аж сплюнув.

— Мой! А я ще хотів почерез него йти.

— Добрі би ми були,— тільки й сказав Миколай.

Тимофій почав пояснювати:

— Та ек завидів, що суда струнка добра, та ек узев махати, ек узев...

Потім накинувся на жінку:

— А шо? Тепер знаеш, як дарабов ходити? Знаеш?— і звертався до мене: — То впа мене напастує, ек чесом прийду без нічого: ти, каже, по-дурному ходиш. А тепер знаеш?

Маріка була переполохана і мовчала. Аргумент переломленої керми промовив до неї дуже переконуюче. Аякже! Така деревина, що не піднести,— а вгоріла, мов тріска!

— Ae! То так може бути, шо всі керманічі прийдут, а я один ні. Всі! А я лиш самий ні.

І справді. Очевидно, тут, на ріці, панує якась інша логіка і якісь інші закони. Як їдуть десь дорогою вози та трафиться випадок,— скільки лайки, скільки сварні, скільки взаємних обвинувачувань! А тут, отже, властиво кажучи, вина вся по стороні Тимофія: забалакався з жінкою і не відвернув упору, наслідком чого занесло зад на кашицю і зломало керму. Потім прийшла йому фантазія йти почерез камінь, не минав його здалеку — і знов мало не впали в біду. А Миколай не сказав ні слова докору.

Бо тут, на воді, все відноситься за рахунок стихії.

Дійсно, в такій роботі, як ця, де від одної секунди залежить часом життя людське, дуже трудно вимагати від людини, аби вона, власне, в цю секунду заховала всю притомність і гострість усіх своїх почувань. Чоловік може бути розважним в усі інші секунди, може завше орієнтуватися дуже добре, але, власне, в цесу хвилю шос му си стане, якесь помрачення хвилеве,— і от уже по всьому. Був добрий керманич, сто дараб звів і навіть о камінчик не черкнув, а от прийшла така хвиля якогось затемнення — і готове нещісте. Тому гуцул не каже ніколи, що добре йшов дарабою, а все зараз покличеться на божу волю, бо то лиш вона, а не людське уміння тут важить.

Але задньої керми нема, а впереді ще стільки небезпечних місць, а дараба «в четверо талбий»¹. Настрій на дарабі стає пригноблений. Оба керманичі похмурі, і ми, пасажири, вже боїмося їх зачіпати.

Треба ловитися. Але береги все неприступні, ріка вузька.

От трохи поширшало. Берегом ростуть лози, полого. Керманичі направляють дарабу на берег, і вона тикається носом у каміння. Миколай зіскакує зі шварою на сухе, облутує якусь смерічку — і дараба, натягнувши грубий шнур, поволі починає завертати.

Але таки завузько й тут. Дараба стала поперек ріки, упершися в оба береги, і загатила ріку. Вода наперла, затріщало, заклекотіло... Знов небезпека!.. Або розірве дарабу, або як витримає, налетять другі дараби — і готовий гайташ.

В одну хвилину Миколай уже на дарабі. Розв'язує грубий гакар. Тимофій возиться коло другого. Десь, не знати звідки, взялося якесь хлоп'я, вирнуло з лозовин, хотіло розв'язувати й третю, останню зв'язь, але Тимофій як гавкнув на бідне, то воно з переляку мало не впало у воду.

Два гакарі розв'язані, талби тримаються лиш на однім. Дараба згинається, ломиться — зад її заносить вода на місце. Керманичі тримають за гакарі з усіх сил, аби не далеко розігнало; потім підтягають талби на місце, в'яжуть знов гакарі і — сідають.

От тут видко було гуцула, у цім сидінню.

¹ З чотирьох частин.

Сидять так спокійно, так безтурботно, мовби давно вже прибули на місце і не мають анічогісінько до роботи. Тимофій зробив собі «цигаро», вийняв сірку і шукав по гачах найсухішого місця. Найшов десь не в дуже приличній околиці і чиркав там сірником.

Миколай сидів мовчки.

А вода плине і плине мимо, уходить животворна сила, от та, що тягне ці дараби «до міста», годує цих гуцулів і їх експлуататорів. Ще півгодини — і вже по повені. Вода спаде, повитикається сховане каміння — і тогди би вже дарабов не пішов. Збирай своє фанте, в'яжи дарабу і йди додому спати та чекай другої повені за три дні.

А керманічі сидять, наче їм нічого й не грозить. Спокійні, поважні, як сфінкси. Навіть не порозуміваються за поміччю слів.

— Та там лежить,— нараз буцім-то ні з того ні з сього говорить Миколай, але це лиш відповідь на ту гадку, що однаково займає тепер голови обох гуцулів: де взяти задню керму.

— Та там лежить,— каже Миколай,— і в тім уже і запитання, і відповідь, і все. Миколай при тій фразі киває головою в лози. Я іду — дійсно, лежить готова-готовісінька керма. Але як міг її аж тут, у гущавині, досить далеко від берега помітити Миколай, що був усе зайнятий,— се для мене остається загадкою.

І в цій фразі: «Та там лежить» — була вже й відповідь: лежить, мовляв, але що з того? Коби газда до неї був, то, може, можна би спитати, а так самим узяти — як же так? Може, чоловік збив уже собі дарабу, керму налагодив та й пішов в надії, що все готове, а ми мали би заробок його знищити? Все те й багато ще дечого було в тих двох словах, і я подивувався, які то бувають змістовні слова на світі.

А на березі в лозах давно вже стоїть невеличке хлоп'я. Великий драний кожух укриває усе дрібоцьке тільце зашкарублим чотирикутником, так як би дахом телятко прикрили. Маленьке гарне личко без єдиної виразної риси — наче розведеним чорнилом хто помалував недбало брови, очі, смужечку рота. Стоїть абориген і дивиться, а в очах стільки спокою й поваги, як у семидесятилітнього старця.

— А хто вам велів тут ловити си?

Сказано се було надзвичайно поважно. Я думав, що керманичі або розсміються, або, в найліпшій разі, зігнорують сю чотирикутну повагу, але на моє здивування Миколай — сам Миколай! — цілком серйозно спитав:

— А тебе, хло', хто післав? Меренчук?

— Ає. Тут не мож си ловити. Він сам ме скоро пускати.

— А ци ти не видиш, шо ми си поломили?

— Ми нічо, хло', не зробимо,— вмішується Тимофій,— ми лиш си направимо та й йдемо.

А мені смішно слухати, як двоє здоровенних гуцулів, з котрих кожний міг би раздавити це хлоп'ятко на нігті, от виправдуються. Мабуть, тут серед гір людину починають поважати ще в дитині. І треба було бачити, як поважно трималося те хлоп'я, яким смішно-серйозним тоном давало поради, а в додаток нарешті, аби заповнити всіх у своїй власті, розказало випадок:

— Єко ото раз імили си тут ікіс¹, а я прибіг та й кажу: «А хто вам тут велів ловити си?» А вни збештали. А я пшов та й сми ісказав Меренчуковому. Та він нічо й не робив, лиш зайшов позад смерек та й перекев швару. А вода була май-май. Дарабу ек ухопило, та й понесло гет-гет, та й, ади, генде посадило на каміне. То вни по кавальчикові розбирали дарабу, та й збивали наново.

Хлопчик серйозно говорить, керманичі серйозно слухають, а повз нас біжать дараби одна за одною. Керманичі перекликаються з нами односложними фразами.

— Де? — кричать нам, питаючися, де, власне, сталося нещіске. Миколай розуміє і відкликуються:

— Під кашицев! — і дараба пролітає. За пару хвиль з-за закрута беззвучно виховзується друга, третя. Як у панорамі!

А вода йде та й іде, а мої керманичі сидять, мов на хмарі, й нічого, от нічогісінько не підприємляють. Я дивуюся й не розумію. Коли ж ми поїдемо, і чи поїдемо взагалі, і що вони собі думають?

От мчиться, мов поїзд поспішний, здоровенна дараба, в сім чи вісім талбий. На дарабі ціле село народу,

¹ Якись керманичі.

лиш церкви бракує. Передніх кермів дві, задня одна та ще одна лежить на дарабі в запас.

Мої керманічі прокидаються, мов від електричної іскри.

— Та бій си бога, Палійчику, давай керму! — кричить не своїм голосом Тимофій. Миколай теж щось кричить. На великій дарабі зчиняється метушня. Крики:

— Мой наперед! На середину! Упоперекі давай, упоперекі! Та не туди!

Все треба було зрозуміти й зробити в одну хвилю, поки дараба не пролетить нас, бо інакше керма пішла би на воду, і там уже з неї нема вжитку.

Але Палійчук не даремне гуцул, та ще й керманіч: в одну мить зорієнтувався. Забіг з одним кінцем керми на середину, а другий почав пхати на воду. Важка керма сунулася і скоро плюхнула у воду трохи повище нас. Палійчук ще попхнув її ногою, і вона, пересікаючи воду, понирала у хвилях. Тимофій увесь звис над водою.

— Наша! — крикнув він, коли запевнився, що керма вже не втече. Скоро витяг її на дарабу і почав приладжувати з Миколаєм.

— Це брат Тимофія, Палійчук, — казала Маріка, і стежила очима за упливаючою дарабою, і чомусь усміхалася. Палійчук, мабуть, щось кричав, бо вимахував подертою крисаньчиною.

Керманічі вовтузять коло керми, щось підтесують, ладнають. Тепер тільки зрозумів я олімпійський їх спокій. Мовчки, не сказавши один одному ні слова, не поглянувши навіть один на одного, — вони вже порозумілися: «І я, і ти знаємо, що там ззаду ще має плисти велика дараба, а на ній і ти, і я бачили запасну керму. Коли та дараба припливе, — будемо просити, аби дали нам керму». І все. Пощо ж слова?

І преклонився я перед великим Словом труда землі. Перед тим, що от зводить десь, звідкілясь, з різних країв трудящих людей — і дає їм можливість порозумітися, пізнатися обходитися з мінімумом слів. Як часто в житті доводилося бачити. От іде прохожий. Він з іншого села, іншої держави, іншої народності навіть. Кплять собі трошки з нього парубки-урвиголови, якась жінка порсне сміхом з дивного капелюха, дітвора здійме вереск, а дорослі люди з удаваною рівнодушністю й погано схованою цікавістю поглядають на чужинця. А він

іде, мов не чує дотепів і сміхів,— сам же так висміював чужинців у своїм селі.

Потім стане, скине тягар з плечей, обітре піт. Баба з відрами стане, дітва, поприщулювавши очі та висолопивши язика, обсяде. Розглядають, мовчать. Але коли сей чужинець труженик, товпа скоро відчує в нім свого брата,— і за хвилю ви не пізнаєте ситуації. Десь якісь спільні інтереси нав'яжуться, доконче вишукається серед оточення хтось, хто був у тих краях, а то й у тім селі; баба якась буде питатися, чи не знає прохожий її чоловіка, що пішов саме у ту сторону, може, не цілком у ту саму, але взагалі десь, не знати де, занесла його лиха година.

Підійдіть сюди за півгодини — уже забрав хтось прохожого до хати, зійшлися сусіди, слухають, як у якимось незнанім краю так усе вигоріло, що від сірника, от який є сірник малий, горять цілі ліси. А у другім незнанім краю хвороба є на скотину, що лиш перейде скотина травою — і вже! Ратиці пухнуть, у яснах діри поробляться, ні їсти товарина не може, нічого в світі.

— Ой господи, господи, боже мій, боже мій,— зітхає вже якась баба і похитує головою, а ти дивишся і віриш в братство всіх трудящих.

І тут, у сім гуцульськім еднанні, без слів, у сім моментальнім порозумінню з пролітаючою мимо дарабою, в сім послусі начальникові — великій всесвітній Армії Труда — я відчув ту ж саму гармонію і преклонився.

Керму прилагоджено, Миколай ударив пару разів по воді, пробуючи. Добре! Можна йти.

— Піду троха висше подивити си, ци не йдут дараби, та й будемо повертати,— і Миколай направляється йти.

— А не повернете си тут,— авторитетно заявляє хлоп'я.

— Ні?

— Так кемую, шо ні.

— А може, йк бог даст, повернемо си.

Миколай шурнув у лози, але скоро вернув, біжучи. Значить, дорога чиста, можна йти.

Скочив до передньої керми.

— Пускай! — крикнув.

Тимофій відв'язав швару, і дараба поволі почала завертатися.

До останньої хвили дійсно не можна було сказати, чи повернеться щасливо, чи ні, і лиш, як ударився передній кінець у протилежний берег,— тоді тільки ясно стало, що ми знов ризикуємо загатити собою ріку. Хлоп'я казало правду.

Знов розв'язування гакарів, знов переломлена дараба вихиляється на всі боки, знов підхоплює її сильна хвиля. Тимофій гребе, що аж мускули тріщать, стараючися випрямити дарабу в просту лінію, але вода не пускає і рве дарабу на дві часті. На одним лиш гакарі тримається все.

Я ухопився за середній гакар, з усіх сил тягну д'собі, але моя поміч на цій воді важить стільки, що й комахи. Другий гакар далеко, і нема змоги ухопитися за нього та притягти талбу на місце. І уже ввесь зад почало заносити на берег, дараба викривилася, одним однісінький гакар тріщав і шохвилі міг тріснути, уже наближалася катастрофа — як Миколай скочив у воду і підставив груди.

Мов у скалу, вдарила дараба у ті гуцульські груди. Нелюдським напруженням сил Миколай здержував напір всієї води і задню часть дараби. Передня талба тим часом вирівнювалася, молодиці і я змогли нарешті ухопитися за лівий гакар, трохи притягти. Миколай скочив ід нам, засилив гакар, засилив другий, потім почав прикручувати. З нього текла вода, був аж по плечі мокрий.

Але біда не ходить одна — нас доганяла друга дараба. Була з довгого дерева, ішла рівною стрункою і тому швидко почала нас здоганяти.

— Гамуй, брачку, гаму-уй! — кричить Тимофій.

На тій дарабі старенький гуцул із хлопчиком. Гамує, тобто направляє дарабу то в той бік, то в той, лавіруючи між камінням, але було вже запізно, і дараба нас помітно доганяла.

— Направей в середину, мо-ой! — кричить Тимофій, але і в середину направляти пізно вже, та й ударити в бік небезпечно, бо можна одірвати,— і старенький гуцул, борзо б'ючи кермою, пускає свою дарабу побіч нашої.

Ідуть тепер разом дві дараби, заповняючи усю ширину ріки. Ні та, ні та не користає з правдивого фар-

ватера, і тій, і другій щохвиля може графитися катастрофа, бо коло берега каміння.

— Йой браччику солоденький, дав би ті бог шестя... Тручей, браччику, тручей... Йой тручей, браччику, тручей...

А Миколайко й без того вже тручає: майже ліг на дарабу і одпихує оту другу взад. Дараба поволі-поволі починає одставати. От уже передом уперлася в зад нашої. Миколай ухопився за передню керму тої дараби, а старенький гуцулик за задню нашої і відтручуються взаємно.

От уже можна потроху бити кермою. Старенький гуцулик з видимим трудом ворушить тяжкою деревиною, але гамує і поволі починає відставати.

— А чому ж ми його не пустили вперед? — питаюся я. Мені дивно, чому, будучи в однакових умовинах, от, власне, ми пішли вперед, а гуцулик проти того не протестував, а навіть помагав.

Миколай оповів мені цілу теорію — чому наша дараба має йти борше, отже, значить, однаково ми знов подогонили би того дідочка, хоч би й пустили вперед, і знов я дивуюся — як вони з дідом те порозуміли обидва відразу, без слів.

Тепер пливлося вже спокійно. Очі вже звикли до безпереривної зміни берегів, до непостійного краєвиду, до шуму води й фонтанів перед лицем. Тимофій із жінкою сідають їсти; я теж витягаю свої припаси, щось краю ножиком. Відкраявши, кладу ніж собі на коліно. Дараба гоцнула на камені, ніж сховзнувся з коліна, порснув між кльоци і булькнув у воду.

У мене була, мабуть, дуже глупа фізіономія в сю хвилю, бо Маріка почала реготатися. І довго потім не могла заспокоїтися. Коли бачила кого на березі, кричала:

— А пан ножик згубив!

— Утопив, а не згубив,— поправляв її чоловік.— То на дорозі си губит.

Черемош стає спокійнішим, не так уже реве, і можна розмовляти не кричачи. Між жінками йде розмова, все на ту ж тему, однакову для всіх станів, вічну, як сама жінщина,— про убрання. На жінках були різні киптарі: на одній ростіцький, а на другій криворівський, отже,

Парасці було цікаво, скільки платиться киптар у Ростоках.

— Мій коштує дев'ять левів.

— О! Лиш дев'ять? А у нас по дванацять і по тринадцять.

— Ба! А в нас і по двацять!

Тимофій тим часом уминає кулешу з бриндзою, плямкаючи, як праником по воді.

— Дай мені бриндзі,— каже Маріка.

— Шо? Ци я ті маю давати, ци ти мені? — і Тимофій ірже з власного жарту.— А вна таки раз си відважила та й мені дала. Ги-ги-ги!

— Та й шо? — задерикувато перекиривляє Маріка.

Дараба йшла в якихось сутках із каміння. Тимофій перестав їсти та так, з букатою кулеші в руці та з роззявленим ротом, і застиг — дивився. Дараба черкнула кінцем задніх бервен об камінь. Тимофій покрутив головою.

— Мику! — крикнув до товариша.— А я йк йду тут, то в мене зад не б'єт. Бо я йду вусом, а потому перетинаю та й завертаю. Ніколи зад не б'єт, хуч би йка довга дараба.

— Але ж бо не широка,— спокійно відповідає Миколай.

Усте ріки. Справоруч надпливає Білий Черемош. Справді, його вода якась ясніша, і довго видно, як вона, не змішуючися з водою Чорного Черемоша, іде разом.

Води стає багато, береги роздвинулися, навіть мов гори понижчали.

— Ци тепер не буде вже бирше бити? — питає котрась із жінок, але керманічі лиш відмахуються руками: мовляв, ще на вашу долю вистане.

Он впереді оголена червона гора. Висліди господарки польських панів: вирубати геть ліс до найменшої деревини і надати вітрам повну свободу зв'язати тонку верству землі, нанесену віками на каміння. Ідучи горами, часто можна подибати такі сліди польського господарювання в краю. Там, де рубали ліс німці,— там ліс росте, і через 30 літ можна буде знов рубати; там же, де торкнулася захватницька рука,— мов дикі номади або сарана пройшла.

І гуцула болить, очевидно, отаке руйнування, бо от

Миколаєва жінка, дивлячись на криваво-оголену гору, зітхає чомусь сумно.

— Ей господи з таким шкрапітем.

Вільно вже йде дараба. Не гоцкає її, не тріпле, минула потреба напружуватися всіма змислами. Тимофій вважає за обов'язок пояснювати мені всякі особливості краєвиду. От величезний камінь при березі. Ударяючися об нього, вода викрутила дно, і там тепер глибоко. Тихо стоїть вода у тім місці, наче озерце темне посеред брудно-бурхливих хвиль Черемоша. Аж дивно дивитися.

— Ту така глибінь, шо пуду дає,— пояснює Тимофій.— Йкос я таки умисне віготував-сми сімшіжневу латву, жертюгу. Та й сми пускав тут. Та й шош — оннаково дна не досег. Лиш так дес трішки.

— Аж бо брешеш неладно,— чутно чийсь голос з берега. Там куриться віковічна гуцульська ватерка, сидять якісь постаті в кам'яних непорушних позах.

Де б не сів гуцул, хоч на півгодини,— зараз кладе ватру. Часто вона зовсім і не потрібна йому, от лиш аби люльку закурити, а кладе. Якийсь культ вогню.

— Аж бо й брешеш неладно.

— То бреши сам, коли мені не даеш,— огризається Тимофій.

На березі мовчать. Дараба тихо пропливає мимо великого каменя... Хтось сплюнув на березі, вийнявши люльку від зубів.

— Там, браччику, сімнаціть шежнів.

— Кіко?

— Сімнаціть! — протяжливо кричать з берега, бо наша дараба вже просунулася геть далеко.

Якась втома від навали вражінь. Стільки їх... Трошки би замкнути очі, трошки би відпочити, аби вміти знов тішитися повно. А то шкода. Дивна красаота, море її, а очі переховзуються напіврівнодушно, і стомлений мозок каже: «Ну і нехай, ну і нехай».

— Товарниця! — пояснює Тимофій. Йому дуже подобалася роль черемошевого чичероне.

Товарниця — це малесенький доплив Черемоша, от ніби трошки більший потік.

— Звіци отакі маюцькі дарабки йдут. То йк питают, звідків то таке мале, то кажут: «З Товарниці»,— і якесь презирство до тих маюцьких дарабок чується

в голосі Тимофія, що от іде великими дарабами на великій ріці.

І Маріка також відчуває потребу щось мені пояснити.

— А он з тої хати газда то вбив чоловіка, жінчиного брата ніби.

— Чим же він його? — питаюся, і самому мені дивно — чому я, власне, се питаю? Хіба не все одно, чим убили людину?

— А сокиров.

— А шо, хіба чоловіка трудно убити? Йо! Плюнути! — відзивається Тимофій. Він уже перейшов на передню талбу і поволі, лінивими рухами перекидує кермою.

— Засов! — кричить він звідтам. — Ото-то си називає Засов. Нахта там, сировица, сіль, олива — все!

Миколай перейшов до жінки на ковбок, сів обіч.

— Шос ми так слабо, — і стріпує плечима.

— Ше б не було слабо, йк цілу дарабу грудима спер на такі' воді. Миколайку, взми кожух на себе, — і ластилася, і заглядала в очі. Потім, понизивши голос, говорила, що у всім винен Тимофій. — Қоби був лечінов бірше тримав...¹ Такий з него керманич.

Але Миколай боронив товариша.

— То на одно би вийшло — ци я би тримав, ци Тимофій. Бо йк пішов зад, та й завертає, та й завертає.

Скоро Ростоки. Маріка лагодиться вже злізати, бо то її родиме село. Стала знов веселою і говорить-говорить без кінця. Що лиш на око впаде.

— А то-то, видите, йка дорога йдет понад сам Черемош: тут тогід чоловік влетів у саму воду.

— Єк же то си стало?

— А він їхав возом, мав муку, сіль, вовну — все. А гут бачите, йке бердо. А йкийсь чоловік йдет та й кає: «Дай я ті, — каже, — коні звезду, а то тут страшно». Тот кричіт: «Не руш! Най сами йдуть», а цес таки до коней. А вни си злекли — та в Черемош.

— І пропали?

— Все пропало.

¹ Коли б тримався ближче до лівого, «лядського», тобто галицького, берега Черемоша (правий берег — «волоський», тобто буковинський).

— А сам газда?

— Та він штрик із воза та й си вретував. Витак суд був із тим чоловіком, що коні тримав.

— Та й шо?

— Половицу коштів віддав, а половица так і пропала.

Уже Ростокі. Маріка перегукується зі своїми ростіцькими людьми, причім не забуває оповісти про кожного всякі деталі.

— Ото-то, ото-то, дивіт ци, дивіт ци — он тот чоловік, шо сидить он там, на кашици, то йк був парубком, то такий був п'єниця, заводій, шо страх. Усякого зачепить, віб'є. Он там, на дорозі, десь під різдво ци коли, то замалим шо не вбив стару жінку. Такий був поганий на світі чоловік, шо страх. А витак узев та й си вженив з одовицев, шо мала аж шестеро дітей.

— Ого. А то чо так?

— А вона грунт мала. Та й си вженив, то присег від горівки на п'єть літ. А ек минуло п'єть літ, то вже присег амінь від усеґо. Та тепер такий господар, шо нема на цілі Ростокі понад него.

Відразу уриває і, плещучи в долоні, кричить:

— А он мама моя! Мама моя!.. Тимофійчику, срібний! Лови си тут де. Лови си!.. А то мені далеко буде д'хаті.

— А до чоґо би я тут си ловив?

— До чоґо? До...

Вона не вимовила останнього слова, але всім на дарабі ясно, о яким предметі йде річ, і всі сміються. А Маріка все говорить, говорить. І про те, шо у них у селі жінка мала вісімдесят і сім років та й привела дитину; і про те, шо їх сусіда-газдиня має «двацять і трое дітей, і двацять і четвертим кежка»¹.

Тут, у Ростокі, Черемош повний, тече в низьких берегах. Вибравши спосібне місце, ловимося. Тимофій збирається помочи жінці нести фанте та якісь дрова: кавалки поламаного стільця, керми тощо.

— Та не бари си, хло'! — перестерігає його Миколай і сідає з жінкою щось похарчувати трохи.

Група молодиць на березі. Вибухи реготу розко-

¹ Вагітна.

чуються звіттам і вереск. Якась стара баба водить перед.

— Ей, пане! Пане! — кличе до мене і вимахує руками. І вся вона рух та живість.

— Шоб мете доброго говорити?

— А шо, пане, ци би си не здала вам їка молодичка? От цеса повненька...

— Та би си здала, чіму ні.

— Насту! Ано суда! Нім чоловіка ше діждеш.

Настя сміється. Сміються молодиці.

— Та йди, дурна. Хіба ти не знаєш, шо з паном то найліпше. Бо наш руснак скребет дуже.

Молодиці регочуть, аж за боки беруться. А баба звивається поміж ними і вже оповідає, як чоловік приходить із сплавачки.

— Та вже віпостит ци, шо віпостит. Жінка му вечеріти лагодит, а він, сарака, все коло постілі. Промітат!..¹ «Та я,— кає,— не хочу вечеріти...»

А потім знайшла довгий вузький камінь,— і шо вже вона з ним не показувала: і квітками квітчала, і слова найласкавіші промовляла. Молодички аж з реготу падають, а сами то одна, то друга додадуть такого перцю, шо замалим гори не регочуть.

— То вони на старість то-то шенуют, шо замолоду полюбляли.

Ідуть дараби рікою. Баба, розшалівшися, підбігає до берега, виставляє камінь і кричить до керманичів. Молодиці заливаються реготом, шо дзвенить і купається в хвилях. Впрочім, одна пробує зупинити:

— Шо-шо вже, а так робити невільно. Бо то, знаєте, раз так було, шо показувала от так одна молодичка керманичам. А вни си борзенько зловили до берега та усі за нев. Та дотив вганели, дотив вганели, докив піймали. Та взели зі собов на дарабу та то оден, то другий, то третій, то четвертий, та то оден, то другий, то третій, то четвертий. Шо з неї вже й сукровиці течють, а вони свої, ає... Жертувати мож, але так, то вже ні.

Та баба не звертає на це уваги. А я дивуюся... Шо за жарти, шо за розмова? Десятої долі того при других умовинах було би досить, аби викликати найгіршу огиду, обридливість. А от тут, на тлі цих зелено-синіх

¹ Прилагоджує.

верхів, під шум Черемоша, в цих простих, природних відносинах — то все було таке ж саме просте й природне. От хіба тільки, що з більшою веселістю та запалом говорилося про одну з функцій людського організму, але зараз же по тім розмова переходила на телиць, курей, на господарство, відтак знов за ініціативою веселої баби вертала до попередньої теми. Все перепліталось сміхом, живою потребою сміятися. І тільки. І нічого гидкого, нічого обридливого.

Баба пішла. Молодиці почали вихваляти її веселість та охоту уділяти тої веселості усім.

— Вони такі завше. А ек, кажут, були молоді, то не було понад них дівчини у селі.

— А кіко я си наплакала через них — божечку с'етий! Бо я не тутешня, нікого тут не знала, нічо на світі. То йк зйдемо си було до роботи, і баба з нами, — то вна шо-будь укнет, всі си сміют, а міні все си здає, шо то з мене, бо я чужинська. То зайду за хату, та плачу-плачу. «А богдай же би-сте уночі так си смієли, йк отце у днину!» — було кажу, бігме, шо не брешу.

А он і Тимофій вже вертає. Але диво дивненьке! Не сам, а з жінкою! Пощо бере жінку зі собою? Чи то справа яка у місті? Чи, може, сама Маріка захотіла?

Так ні, бо гнівна, аж кипить. Іде, рвучи ногами, нікуди не дивиться. Що за комбінація, — не можу догадатися.

Але молодиці прозорливіші від мене і гордіїв, чи тимофіїв, вузол рубають відразу влучними словами. Показалося все дуже просто.

— Дивіт ци, дивіт! — шепотять одна другій. — До міста зі собов берет.

— Шо ж він — на дарабі буде, ци ек?

— Чіму на дарабі? А в місті?

— Ігій! Де у місті? На людех?

— Я шо не люблю до міста йти, — задержувато вставляє кирпатенька. — І виспати си з чоловіком нема де.

А ще дві молодиці то вже схилилися одна одній до вуха і шепчуть. Та не дуже потиху, не дуже.

— Йой, люде!.. Та де то видане — три тижні ек си пібрали, а вже жінку бити.

Кума підморгує.

— Йк би не було за шо...

— А то було? Шо вна собі шош там із шандарем? То то лиш господь без гріха. Нібито вже ви, Анночко люба, не маєте парубочка на розвагу.

Молодиці хіхочуть. Такі-то вже ці Ростоки. Вільно любитися тут. Вітри такі віють тут із гір...

Пора рушати. Керманичі вже на місцях, Тимофій розмотує швару.

— Ей! Пане! — кричить Миколай до мене. Я біжу на дарабу.

Маріка лиха на весь світ. Сидить на ковбичку і гризе тріску зі злості.

— А шо? Не гонні таки від нас піти?

— Та то мені, ади, таке, що хуч у воду йти.

— Ов? Чо ж то так?

— А так.

— Нема шо: чоловік каже — треба слухатися.

— Ігій! Та то таке гірке, шо би-м го не їла.

— То лиш тепер. А витак приголубите.

— Ае! Я би то ше порубала на маленькі чічки. Пху!..

Тимофій, видимо, одержав піррову побіду. Щось лащиться до жінки, заходить з усіх боків.

— Та ци чуеш, Марі', я ті шос іскажу...

Але Маріка відвертається капризним рухом і сопе. Мабуть, рахувала на відсутність чоловіка з села.

І знов плинуть береги, нешумним танком окружаються гори, вода плеще поміж ковбками.

І б'є керма, тихо занурюючися у хвилі, і якийсь спокій, і втома. Уже притупилися нерви на вражіння, уже минає краса неоціненою — хочеться чогось нового.

І Черемощ підіймає рукавичку. Він усе повний несподіванок і ображається, коли йому докоряють у недостатчі.

От берегом іде жінка і кричить щось. Я не розбираю слів та, зрештою, не звертаю уваги: мало хіба іде жінок дорогою і кожна з них може кричати.

Але керманичами, бачу, заволдіває неспокій, і нараз — несподівано для мене — ми ловимосся...

Що таке? В чім річ? Не розумію.

— Чо си ловимо?

— А під Соکیلським загата.

Гуцульський телеграф у руху. То була баба, а се йде чоловік шляхом.

— Ци є під Сокільським загата? — кричать керманичі.

Чоловік довго щось викрикує, але голос розтріпується по хвилях, зрештою, попросту не вмю слухати. Як-не-як порозумів лиш одно: що загата, правда, була, але тепер нема, прорвало.

— Отже, йдемо,— кажу Миколаєві.

— Ні.

— Як то ні? Адже чоловік каже, що нема вже загати.

— Йкби їм усім вірити було мож.

— А чому ж ви тій жінці повірили?

— А то така жінка, що мож їй вірити.

Стоїмо під берегом. Вражіння таке, мов перечікуємо дощ. Попри нас летить дараба.

— Чо си ловили? — кричать звідтам.

— Загата під Сокільським.

Дараба переганяє нас і теж ловиться. За нею друга, третя — і скоро весь берег засіявся дарабами. Керманичі позіходилися, позакурювали. Хто лиш іде дорогою, усіх питаються, — чи є загата під Сокільським. Але відповіді такі різnorodні, що нічого не розбереш: одні кажуть, що загата є, другі — що нема, треті знов — що є, лиш за Сокільським. Керманичі все то вислухують, але роблять свої висновки з того, якесь середнє арифметичне.

Дехто рiшається йти, і ми в тiм числi.

Дараба зривається з місця і відразу летить — ловилися-бо під крутим берегом. Але керманичі не зовсім спокійні і всі питають, навіть товаришів своїх, що стоять іще при березі дарабами:

— Ци є?

— Нма¹, нма! Я сам зара' йду!

Вода велика, дараба йде борзо, керманичі, як орли, поглядають уперед: чується напруження. На небо наскочили хмарки, одразу похолодало, і Черемош зробився чорним. Непривітним чимось дихнуло все довкола, ворожим.

І нараз, бог зна звідки і яким способом, стало ясно, що загата таки є і що ми летимо просто на неї, без

¹ Нема.

усякої можливості запобічи. Береги високі, неприступні, всюди каміння, ловитися нема жадного способу, бо би розбився гірше, як у загаті.

Серце починає тривожно завмирати. О тім Соکیلському стільки наслухався чоловік, стільки людських жертв узяло божище тих скель, що стріча око в око та ще при услів'ях загати ставала гостро цікавою. І цікаво було дивитися на керманичів. Неслися із своєю дарабою вперед. Як випаде удар,— що станеться з їх дарабою, що, зрештою, станеться з ними самими і з їх жінками, — нічого не відомо. А може бути все найгірше... І тому впиваються очима вперед, ловлять найменші ознаки будучої небезпеки і готовляться відпирати. Всіма жилами свого мускулистого тіла, всім скупленням своєї уваги...

От уже Соکیلське спереду!

Височенна скеля. Обривається в Черемош. Ріка робить тут закрут і б'ється цілою силою в скалу, ревучи по камінню, що повиставляло свої спини геть на цілу ширину. Під самою скалою аж чорно.

Так ось він, Соکیلський! Ось місце те, зв'язане з історією усїєї Гуцульщини, з опришківством, з іменем Довбуша! Ось місце, де, утворений уявою поета, стоїть «на самісінькім скруті біломаймурний легінь».

І гуслі маймурні тримає
У маймурих він руках...
І грає він на них... а грає,
Що сум збирає тя та жаж!..

Дійсно, тут може розбуджуватися фантазія, звідси може зачерпнути натхнення і нарід-поет і артист. Звідси близько до якихось тайн природи, звідси так ясно чути ті голоси, котрих, може, ніде більше не вчуєш. Величні творчі сили природи говорили. Прогрімлі глаголи давніми віками, воздвигли гори, піски по пустинях розсипали, сніги і льодом укрили кінці землі, але відтак позаростали травами, позамощувалися камінням у вулицях міст, затихли, в нових заглушившися шумах. Але тут іще чуєш предвічний той голос, і клониться дух у покорі, й смиряється бунт.

Так ось він, Соکیلський... Скільки жизней гуцульських, скільки жертв! То відвічні лови княгині Соکیلської.

І сонце за діл вже сідає,
І мракнуть всі гори вже сном,
Лиш той ще Сокільський сіяє,
Як з золота кутий шолом,—

тоді виходить на сам верх вічно прекрасна княгиня
і стоїть, мов викута з мрамору.

І коси, як золото, ясні
Пустила вітрам на розпліт.

А долом, жасний та глибокий,
Той Черемош дикий гудить.
Як сокіл як той бистроокий,
Що совма на лови летить.

Кедровою дарабою по тім Черемоші плине молодий
керманич. Вже пора би йому зупинятися, десь уже
пора би йому приставати на ніч, але що ж, як тая кня-
гиня там високо на горі:

Почала косу чесать,
А чешучи косу, як море,
Чудесних пісень співають.

І керманич забув і про дарабу і про цілий світ —
дивиться на ту княгиню, не зводить очей.

А Черемош, браття, глибокий,
А Черемош дикий, як біс!..
А Черемош, браття, по скоках
Розбиту дарабу поніс.

Я, признаюся, тої княгині не бачив. Зрештою, може,
вона там і стояла на горі, але тут, унизу, не до того
було, щоби розглядатися за княгинями.

Дарабою гримнуло об каміння, бризки і піна засте-
лили світ, нас почало шарпати в усі боки; і як ми ви-
скочили з того пекла, чому ми там не розбилися на
тріски,— того я не в силі зрозуміти.

І зараз же за закрутом, де ріка розходиться трохи
ширше,— очам представилася надзвичайна картина.

Уся ріка загачена дарабами та ковбками, скільки
око сягнуло. Дараби повбивало в берег, покрутило,
поломило, порозтріпувало: окремі кльоци поставило
сторч, позахарастило ними кожну діру. Вода реве по-
між тими всіма загатами, а люди, мов мурахи, бігають,
і кричать, і суетяться в якійсь смертельній тривозі.

Жінки перестрашені. Параска, як на бога, дивиться на свого чоловіка, вірячи, що з ним їй нічого не статеться, Маріка починає русги.

— А не перестанеш, мой! — ревнув на неї Тимофій, але так ревнув, що Маріка відразу вмовкла.

Наша дараба летить з невтримною силою в тоту кашу з ковбків.

— А ци є попід Волошінов струнка? — тривожно і швидко кричить Миколай від задньої керми.

Тимофій лиш крутить головою на знак, що нема.

— Бий всередину! Бий! — і Миколай в одну мить перелітає наперед, а мені кричить на бігу:

— На бога, дайте зад на воду! На воду зад!

Я гребу, скільки сили, задньою кермою, а передня ще дає два-три потних удари, відтак звинним рухом вихоплює деревину з гнізда Миколай.

З розгону б'є дараба в загату, аж всі ми ледве не падаємо. Миколай знов уже коло мене, б'є кермою, «даючи зад на воду», — і ми стаємо.

Якось дивно... Отже, й по всьому? І нічого важного не сталося? І не довелося рятувати життя ні собі, ні кому іншому? І в тім вся небезпека? Я не розумів того, що наш випадок — один з найщасливіших і що не всі, далеко не всі кінчаються так лагідно.

На ріці був надзвичайний шум. Вода реве, сокири торохкотять, як град, гуцули перегукуються, кричать. Якийсь хлопчик перебігає дарабами і, поховзнувшись, падає у воду. На щастя, встиг схопитися руками за ковбок, але однако би не врятувався, бо тягло ноги під дарабу. Хтось поміг.

А Миколай десь уже там, спереду. Мабуть, є надія розібрати гайташ, бо всі гуцули там, на передніх дарабах. Миколай належить до людей з ініціативою, Тимофія уживають як силу.

— Тручейте, браччики! Тручейте! — кричить аж під небеса верескливий чийсь голос. Се, мабуть, виривається перша дараба. А скоро вирветься — може піти вся загата, як лід. Впрочім, зараз же може знов захряснути, ще гірше.

— Рубай гакарі!.. Рубай, а то я рубаю!

— Та пусти! Шо тримаєш, ... солений!

І все збилося, все змішалось в купу, нічого вже не можна розібрати.

На щастя, загата наша так щасливо скомбінувалася, що за першою ж дарабою всі пішли рівномірно, одна по одній. Напростували розламані члени, скриплючи неймовірно, і поволі-поволі, дараба за дарабою щезали за поворотом. Тепер, дав би бог, другої загати не зробити, коли так багато рядом іде.

Але бог милував, милував. Вийшли на широке — нема небезпеки. Кудя глянеш, чи взад, чи вперед, — дараби, дараби, дараби... Жовті подовгасті рухливі плями на темній воді.

Тимофій знов відзискав охоту пояснювання. З серйозним видом оповідає мені, що:

— Прусську дарабу ліпше везти. Довіз — добре, а розсипав — нічого тобі за те не буде. Бо тобі ковбки не пропадуть — оннаково їх визбирають. А панська: кола му онного не привезеш — мусиш штраф платити.

Сонце зайшло. Порозгублювалися дараби, і ми самі пливемо серединою широкої почорнілої ріки.

Ми всі мокрі, трохи перемерзли. Так хочеться усім тепла й світла.

Пізно уночі ловилися в Вижниці...

«Манашка»...

Це собі корчма звичайна, найпоследнішого гатунку, пристановище керманичів. Тут вони пожадані гості. Коли там десь, на Белтагулі, на Шибенім озері, на Перкалабі, за світами десь підіймають клявзу,— Манашка зі своєю Сурою студять холодці, печуть хліби, готовлять усяку гуцульську снідь, бо будуть керманичі сьогодні.

Гуцул пожаданий гість у корчмі. Як має гріш,— може увесь лишити; як не має гроша,— кричить: «Шо? Ци мое слово у тебе не вартаєт?» І тоді лиш знай пиши, бо за довір'я гуцул тобі десять раз заплатить. Он дзьобні, тобівки, ремені, навіть сокири й швари на продажу у Манашки — це все покажчики гуцульського темпераменту.

Сам Манашка — старий, сивенький. Страшенно гречний. З кожним так вітається, як з рідним татом, мовби сто літ не видів і зрадів неймовірно. Але я бачу, що ця гречність дорого йому коштує: всю свою ненависть, все презирство до хама, мужика він мусить нараз перебирати в одіж гречності; мусить зносити солону, часом дуже солону лайку гуцула, мусить не дочувати багато речей, мусить терпіти навіть тоді, коли ображають його людське достоїнство, і на все, на все мати лиш одну

відповідь: «Ну? Чого хочете?» Бо дійсно гуцул, вилаявшись, зараз же скаже дати собі щось — руму чи там чого ще.

Взагалі відбувається цікавий процес: гуцул часом відчуває попросту потребу над кимось позбиткуватися, когось вилаяти, показати свою силу і, находячи відповідний об'єкт, дозволяє собі на багато речей, але потім чується немов зобов'язаним надгородити за подіану кривду і — от чи купує зайву флешу пива, чи винаходить ще яку форму компенсування. А Манашка, розуміючися на гуцульській психології, терпеливо зносить усе; зате потім, як гуцул, підпивши, бере чарку за чаркою, флешу за флешою, доходить навіть до потреби зафундувати приятелеві «штири-три (так гуцул називає собі шартрез) — тоді Манашка пише кредкою на дверях довгі ряди крисок, сам мало рахуючи, скільки він їх написав. І, дивлячись, як сей грейцаровий торг іде собі нормальним шляхом, свіжий чоловік чується, що тут уже коли не саме «дно», то, в усякім разі, близько нього.

Але, помимо того всього, гуцули люблять свого Манашку.

— Се поренний корчмар, — кажуть про нього.

Зате не люблять його жінки. Справді, вона вже цілком інакша: з видимою тяготою несе труди своєї професії, видно, тяжко зносить гуцульський жарт. Змовчати й вона змовчить, чому ні, але лиш тому, хто добре, занадто добре платить. З іншим зуб за зуб і підійме часто таку бучу, що аж шиби дзвенять. Тому гуцули її не люблять і навіть рідко звертаються до неї, все більше до покірною і всетерпеливого Манашки.

— Манашко, курва тебе породила! Ходи-ну суда.

Манашка кудись вийшов; підходить його жінка.

— Ну? Чого вам треба?

— Хіба я тебе кликав? Тебе? Забирай си пріч! Я з тобов не маю нічо до розмови. Манашку, на... у твоїй матері!

Відкілясь безшумно появляється Манашка зі своєю незмінною фразою.

— Ну-ну... Чого хочте?

— Ти такий плохий, шо курки не загрозиш, не то свої жінки. Ти б її бив шосабашу.

Тут же вештається похмура згорблена баба. Сиве засмоктане волосся вибивається неладними космами

з-під брудної хустки; кожух смердючий, підрана чорна сорочка і запаска гірша шмати. Страшна, за серце хапаюча картина...

Се гетера була колись керманицька. Ціле життя її минуло от у сім корчемнім чаду, серед п'яних, з обнаженими почуттями, грубих людей. Вони, тяжко наробившись, чули потребу тяжко випити, тяжко вилятися і тяжко наситити себе до кінця. Сотні мужчин жадали її, оцеї старої тепер баби; жадали й здобували, а на ранок, кинувши кілька згірдливих слів, відходили назад, до своїх чистих жінок, а вона все лишалася в сій задимленій горівчаній атмосфері, в сій духоті кріпких слів і звирячяч почувань, усе мусила напиватися до нестями, волоктися душею по всякому бруді і шовечора, щоночі бути готовою для нових, все нових керманічів. І так сьогодні, і завтра... і так ціле життя... аж поки не прийшла старість...

І тепер вже ніхто її не бере. Ніхто не частує міцною горівкою, аби запаморочити і довести до потреби тішити похоть керманічівську брудними рухами; ніхто не уводить за перегородку під град жадібних очей, ніхто її не хоче, нікому вона не потрібна. І от мусить за тисячу найрізномодніших послуг просити хазяйської ласки, аби дозволили перебувати в теплій хаті, спати на голій запльованій підлозі, тулитися десь у кутку тої самої корчми, якої, може, вона була найголовнішою принадою колись...

А може, була улюбленою дитиною... А може, мріяла колись о щастю, о любові, о молодім коханім чоловіці, о діточках білоголових і тихій хатиночці десь на узгір'ю. І не було того нічого... От проволочили по сміттєвиках, поганню заліпили душу й уста і назвали те людським життям.

Але ще нижча єсть тут, у сій Вижницькій корчмі, істота. Та доки ж низько, у яке підземелля ідуть оті безконечні суспільні сходи?

Це вже щось... щось півлюдське. Молода, ще зовсім молода дівчина, але мов присаджена до землі чиеюю мощною злісною рукою. Чоло заросло волоссям, лице безперестанно усміхається страшним ідіотичним усміхом, а сама вона, дишучи, переразливо харчить і хрипить... Мабуть, проклята хвороба загноздилася в ній.

Вона ще так молода, а її уже ніхто не бере, і кож-

ний, чим лиш може, старається обидити, зневажити се подобіє людини. Я бачив сам, як один молодий красивий гуцул от так собі, ні з того ні з сього, коли дівчина проходила мимо, плюнув їй ззаду на кожух. Вона тільки оглянулася і ще страшніше захрипіла.

І так тяжко було це бачити. Він, молодий, здоровий, свідомий того, що ще багато красивих жінок віддадуть йому своє тіло з охотою, от опльовує нещасну дівчину, на котру тепер не хоче й глянути. А звідки ти знаєш, гуцуле, може, в темряві ночі шукати будеш пласких сих грудей, хотіти будеш сього побитого тіла і не дослухаєш сього відтручуючого хрипіння?

Корчма наповнялася керманичами. Мокрі, передряглі, вони входили шумно, свobodно; шваркали шварами по лавицях, засідали за столами, розбувалися і вішали мокрі онучі коло печі.

Хата гула. Ішли, очевидно, в першу руку розмови про пригоди сьогоднішнього дня: кожному хотілося розповісти, що з ним трапилося, як він мудро та хитро виплутався, чим йому повезло. Ті, що потерпіли сьогодні, або мовчали, або зухвалилися; їх обережно обходили й болючих питань не задавали.

Орендар, і його жінка, та обі оті прислугуючі постаті. увихалися поміж гуцулами. То звідти, то звідти неслися жадання, попереду ще зовсім скромні: чарка горілки, таріль дриглів, кулеша, «штруцель», огірок.

— Я, бра, за соленим огірком гину. Мой, Сура! Шо там у росолі руками бацькаєш? Таже то люди п'ют.

— То шо? Хіба у мене руки які?

— Н-но... Ту, у корчмі, ек си надивит чоловік на господарство, то вже му всего си відхоче.

— Наймай собі палац, коли так! Дивіт ци на него, пан який! За грейцар хоче, аби му на золотім тарелі давали.

І шумить корчма одностайним шумом, тече невпинно ріка життя.

Але от перші потреби загіртіся й насититись заспокоєні. Досі не було жадної штуки: гуцул просить бриндзі — дай йому бриндзі, гуцул просить порцію горілки — дай йому порцію горілки. Але відтепер починається вже гра. І як зручно, як вираховано вона провадиться!

Вже й Сура не огризається, нікого не лає, а коли йї на лице говорять образливі речі, то лиш сміється та жарт-

ливо хіба ударить гуцула по кожухові. Вся річ в тім, аби керманича підохотити, аби він когось почастував, відчув потребу когось пригостити. Віками вироблена корчемна практика дає певні для того способи,— і скоро в корчмі не стає рук для подавання. Бігає Манашка, бігає його жінка, бігає низенька синє-червона їх дочка, бігає стара гетера, бігає молода і ще якась дрантива баба, що дрова принесла,— і та бігає. Дим від гуцульських люльок стелиться хмарами, шум невиразний стоїть у повітрі від гамору, приятельських бесід, покриків, звуків поцілунків. Ледве блимають у задусі дешеві лампи, стає ховзко і брудно.

— Ой Тимофійку, браччику, бери-ко флоеру!

І Тимофій лізе довжелезними своїми руками за вікно, витягає штук шість флоер. Манашка кричить із другої хати:

— Там тота, що хрестом помічена, то має бути найліпша.

Тимофій перепробує їх усі, й оригінальне гудіння разом із тихими жалібними якимись звуками приєднується до всепожираючого шуму.

Щось є в гуцульській флоері. Хто б не взяв її до вуст, а мусить грати тужно, мусить по-гуцульськи говорити про скорбний спокій полонин пожовклих, про негоди осінні, про потоків невмовчний шум і вічне глядіння в небо непорушних просторих верхів.

Якийсь низенький, підхмелений уже, гуцулик дріботить співаночками; то той, то той збоку йому підтягнуть, хтось засміється. Але скоро вже перестають задовольняти звичайні слова, співаки починають добирати щось моцнішого — і при вдатній присоленій римі вибухає корчма реготом, мов десь вистрілили з гармати поблизу.

Маленький гуцулик — він розсипав дарабу сьогодні, тому чув незвичайну «охоту» — уже на середині корчми і гуляє, м'яко притупуючи постільцями, дрібочучи трикутно. А в кутку двоє приятелів щиро признаються один другому в вічній приязні і цілуються моцно. Менше з тим, що за хвилину, може, увалить один другого в писк, але поки що — приязнь і медяні слова.

— Пара! Пара! Ану-ко, ну-ко,— частує Василь Миколаєву жінку.— Знаєш шо? Одразу би хлопця вчинила, коли сеї си горівки напила.

Параска регоче. Сей Василь якийсь кривний далекий, від нього жарт можна приймати.

— Ци чуеш, Миколайку? Ци чуеш? — термосить Параска чоловіка, але Миколай зайнятий поважною розмовою і лиш відмахується рукою.

— Миколайчику, ану!

— Шо там таке?

— Та ци чуеш, шо Василь говорить? Шо я би одразу хлопця вчінила, коби лиш сеї горівки си напила.

Миколай усміхається і мовчки простягає пугар Василеві. Бо Василь знає, як жартувати: Миколаєві з жінкою бог не дав дітей, і се є жура їх гарного гармонійного подружжя.

А Маріка, як тільки Тимофій куди відвернеться, заводить фіглі з його братом Палійчуком. Палійчук — се кучерявий повногубий хлопець, типовий сільський донжуан. Він жадних заходів коло жінок не робить, не ловить їх ні на гарне убрання, ні на причесане волосся, а просто знає, шо вони самі зловляться от на буйні, хоч і розтріпані, кучері, на моцне, хоч і давно не мите, тіло і взагалі на справність цілого молодого інвентаря.

Палійчук витяг із бесагів калач і простягає його Маріці, але сам не пускає з рук, тримаючи на пальці. Маріка собі зачепила палець, і тягнуть калач, аж поки розломали. У Палія лишилася більша половина.

— Хі-хі... А ек ми про слюбі ломили колач із Тимофієм, то в мене бирша половина си лишила.

— То з Тимофієм, а то зі мнов,— підморгуючи, каже Палій і відходить від Маріки, хоч саме тепер нема Тимофія і хвиля спосібна. Се якась тонка природня вирафінованість, рахована на жіночу психологію.

І дочка Єви робить так, як роблять усі дочки Єви в такі хвилини.

— Палійку, Палійку... йди зда...

— Чо?

— Та йди...

Палійко підходить. Вона починає йому щось шепотити на вухо, аж він сміється і б'є її по грудях. Потім знов відходить, хоч вона тягне його за рукав.

Мене, очевидно, ця Маріка не вважає навіть за людину. От як древні матрони рабів. На дарабі, поховзнувшись, вона ухопилася, аби не впасти, за мене, а потім,

не випускаючи руки, питала: «Чи пан жонаті?..» Я з сумом відповів, що жонатий і то ще мощно жонатий. Ся відповідь Маріку розчарувала, і вона пустила мою руку. А коли відтак на друге питання: «Чи й жінку зі собов усуда-сте взели у гори?» — відповів потакуючо, — відвернулася і більше мене не помічала.

І тепер, заводячи фіглі з Палієм, не звертала на мене найменшої уваги.

— Ой, чоловікові ісажу! — пробував я вийти з нирвани.

— Невільно! — кокетливо усміхається Маріка і грозить пальцем.

— Та ж то брат Тимофійв.

— То й добре, шо брат. Не все одно — шо Тимофій, шо його брат? Одна кров, — регоче здорова, свобідна.

Тимофій прийшов.

— Хто се тобі колач дав?

— Палій.

Тимофій хмуриться.

— А шо се з тобов Палій заходит?

Зимним, надзвичайно здивованим рухом здвигає Маріка плечима, абсолютно не розуміючи, о шо чоловікові ходить, і недбало, крізь губи, кидає:

— Дурень.

Тимофій м'якне від сеї ласки.

— Та то я шуткую.

Але він уже трошки підхмелений, і його дратує красота його жінки, його власності. Жадібними очима він дивиться на червоні губи, на розпалахкочені щоки і чимось нетерпливиться. Потім приймає солідний, діловий вид і поважно звертається до товариша:

— Ну, брачку Міха. Он там, у кутку, бесаги мої, сокири. Посокоти, брачку.

— А ти де?

— А я ше маю справунки у місті. Іди, жінко.

Маріка підіймається й мовчки йде. По це ж і віз її Тимофій аж із Ростік, наражаючи на небезпеку. І вони відходять, молоді, сильні, здорові. А гуцули роблять вид, шо ніхто нічого не помічає, ніхто ні о чім ані на ніготь не догадується.

Лиш хтось, нахилившись: «Кґм!», кахикає в пугар собі. А з другого кутка другий хтось: «Кґм! кґм!» — відкашлявся двічі. А третій хтось зробив підозрілий

якийсь звук, а Палійко, весь освітлений від здержуваного сміху, ледве промовляє:

— Єк горобці. На льоту.

Але на тім і кінець. Скоро всі о тім забули — загула, загомонала корчма одвічним своїм шумом історичним. Так само гуділа вона і за часів Володимира Святого, коли перший корчмар першу корчму створив у Києві; так само гуділа під час татарського нашествія, коли Батиеві орди звалилися на корчемну Русь; і в козацькі часи так само гуділа, а козак виспівував до неї:

Ой корчмо, корчмо-княгинє!
Чому у тобі добра козацького багато гине?
І сама еси неошатно ходиш,
І нас, козаків-нетяг, без свиток водиш.

Ось вони, сі козаки-нетяжища. Сидять у тій же самій корчмі, так само одурманюються і той сам корчмар-прислугує їм, що прислугував триста літ тому назад. І вони ті самі, такі самі і були, і єсть, і будуть іще багато часу.

На різні голоси гуде корчма. Ніч тікає звідси, і ніхто не знає, яка пора тепер надворі. Тут так шумно, так весело, що не хочеться знати щось о часі.

У двері просовується якась дивовижна фігура. Щось цибате, в довгій, аж до п'ят, свитині невиразного якогось кольору — от неначе злий дух середньовічних трагедій. Капелюх обвис, у руках величезний костур і, певно, під полою тримає засвічену ліхтарню. Підійде до вибраної жертви, замогильним голосом скаже: «Іди за мною» — і поведе до якогось підземелля.

Я не дуже помилився, бо се була дійсно страшна особа — поліціян! Але він був в якімось добрім гуморі і нікого не освітлював ліхтарнею, і нікого не тяг у підземелля. І овшім се була дуже мирно настроєна власть, хоча, підсівши до мене, і старався запевнити мене в безграничності своєї могутності.

— Шо я можу, то я можу, а шо я не можу, то я не можу. Бо є припис. На всьо є припис. Сказано, шо світло мусит си гасити о дев'етій годині,— най си гасит, хоч би там не знати шо.

— Але я щось виджу,— дисоную я,— шо воно щось... довше ся світить троха...

— То правда, але на того дивит си отак-о!..— І він

розставляв перед лицем п'ять пальців.— Світит си, доків я позволею. А як скажу: «Гальт!», мусить погасити. Мусить, хоть би там не знати шо. Аякже! Мусить, бо я маю рехт¹. Шо він гадає, шо мене за два леви місячно купив? Чи як він собі гадає? А як у тебе шо станеться у корчмі? Кого тогди будуть зараз чіпати? Мене! — і він гордо бив себе в груди.— Мене зараз будуть чіпати! Мене! «Ти,— скаже,— був тої ночі там і там?» — «Я!» — «А доків сі світило? Ага?»

Дико і неспокійно ставало в корчмі. Один молодий сильний гуцул, уже зовсім п'яний, підходив до кожного і буквально кожного задирав. Але то не гонор тверезому з п'яним заходити, тому всі його збували як-будь. Се ще більше непокоїло Франчукового, бо йому хотілося бити, рубати, а не було кого, не було що. І він ходив від стола до стола, тяжко відсапуючи, чіпаючися до кожного. Десятки очей непомітно, але уважно стежили за ним, але ніхто спровокувати не дався. Мов згода мовчазна зайшла у корчмі — не дати Франчуковому ні до кого вчепитися.

От він підходить до якогось молодого, менше розважного гуцула. Хапнув його одразу за попереk і підніс д'горі. Се образа, отак хапати людину, як ковбок, але молодеk не виривається, не хапається за топиреш, а, висячи в повітря, виспівує коломийку. Франчуків ставить його на землю і, безсмысленно поводячи очима, відходить.

Бойко сидить на лаві. Смирений, тихий бойко. Чомусь гуцули взагалі не люблять бойків і навіть вважають за лайку, коли обізвати гуцула бойком.

Франчуків підходить і штовхає у бік.

— Ано, пріч, ти, бойку! Я ту седу.

Бойко поводить по всій корчмі очима, але корчма не помічає того. Коли б що сталося,— ніхто за бойком не стане. Сама гуцулія п'є.

І бойко покірно встає, пересідає на другу лаву.

— Ну, я вже й пішов. Шо з того, шо я бойко? Як бойко, то вже не людина?

Франчуків важко кидає мокру швару на те місце, де сидів бойко, сам йде знов крутитися корчмою. Щось мов ірве ним, щось у нім нуртує.

¹ Бо я маю право (бо на моім боці правда).

Казав дати собі порцію горілки. Тримаючи чарку в руках, підходить до Василя і стоїть кілька хвиль, важко сопучи і поводячи безглуздими очима.

Василь робить вид, що не помічає, і говорить із приятелем.

Франчуків підносить чарку до уст, половину випиває, а половину випліскує Василеві на кожух. Я бачу, як того всього пересмикнуло, але він стримує себе.

— Шо ти леєш?

— А шо? — Франчуків відповідає борзо, мов не маючи часу чекати. А ніздрі у нього вже роздуваються і рот піврозкритий важко дише.

— Я тебе питаю, шо леєш?

— А шо ти мені зробиш?

— Та я вже знаю, шо я ті зроблю, лиш ти мені скажи, шо ти до мене си чіпаєш?

— А шо ти ми зробиш? — і налізає на Василя усім голубом.

Відчулося напруження в корчмі, от як перед бурею. Мимоволі всі якось притихли, хоч кожний старався показати, буцімто він зовсім тим не цікавиться.

Але Василь потрафив стримати себе і відвернувся. Його слова були такого роду, що його не понижали, а між тим не давали ворогові зачіпки. Відвернувся і говорив до приятеля, мовби нічого не зайшло. Навіть не обтер горілки на кожусі.

Франчуків ще стояв кілька секунд у вичікуючій позі. Потім злісно рвонув з лавиці всі свої причандали і вийшов пріч, хрюпнувши дверима.

— І корчмареві не заплатив, — почувлися окремі репліки.

— Той за свое си не боїт.

— Прички собі питаєт.

— Найдет, не бій си, найдет.

Я глянув на Василя — і здивувався. Я попросту не пізнав сього лагідного лица. З хвилию, як Франчуків ударив дверима, все лице Василя перекошилося, він скрипів своїми дрібними зубами і так ударив по столі кулаком, що склянка впала і розбилась. Шипів, блискаючи очима:

— Падло смердюче... Та шо ти варт, спитати тебе, шо ти варт? Та я ж ті зуби вірубаю...

Інтонації голоса були дивні, і від них мороз ішов поза шкірою... Я пробував якось заспокоїти:

— Дайте покі'! Та вже то п'ений чоловік.

У відповідь на це Василь крикнув, що було сили. Аж дзенькнуло:

— П'ений? Лізь у болото!

І довго ще потім втягав повітря в себе крізь зуби і руки його дрижали. Стара гетера закахикалася коло порога. Се мов прорвало Василя.

— Мой! Ти, курво свинеча! Не кахикай, на... у твоїй матері в лице! Тебе сто волохів на ніч... а тепер кахикати?

Приятель теж заспокоював Василя, звертав розмову на те, як вони завтра, ек бог поможе, вернуть д'хаті, але Василь, відповідаючи, додавав:

— А хтос нехай тогди ід хаті прийде, йк моя мама з гробу встане.

Тимофій вернувся з жінкою. Став посередині корчми і здригнувся усім своїм тілом.

І було в сім русі задоволення, повне задоволення самця, ситість якась. А вона, Маріка, ще жадна, ще більше розчервонена, шукала блискучими очима по хаті і, причепившись не знати чого до Палія, лаяла його такими паскудними словами, що Сура, вже просто обізнана з гуцульським діалектом, а спльовувала набік і кричала на свою доньку, аби виносилася пріч. А Палій регоче молодим розкотистим реготом: чує в тій огидливій лайці зовсім інший підклад.

І знов флоера, гуцулки, тупіт м'яких постолів, і чад, і хмари міцного тютюнового диму. І так довго-довго, до пізньої ночі.

Сура стеле. Витягає десь із-під запічків таке страшне запаскуджене лахміття, що на нього і дивитися боязно. Гуцули протестують, але для форми; Сура їм відповідає, але також для форми. І та, і друга сторона знають, що так буде, так мусить бути. Не одна сотня керманичів уже переспали свою ніч на сих лахміттях, не одна сотня й ще проспить.

Дочка Манащина, озброєна в луфко², пише прізви-

¹ Лишіть його.

² Олівець.

ша всіх гуцулів у мельдункову книгу — і так якось смішно виглядає ся поліційна печаливість у сих передвічних стосунках. Коли дівчина питає гуцула, як він називається, гуцул ображається.

— То ти не знаєш, як я си називаю? Не знаєш? А гроші брати від мене знаєш? Чкай, будеш ти мене видіти у свої корчмі на другий раз.

Тимофій кладе жінку під стіною, сам лягає коло неї і обіймає під сорочкою. Палій лягає коло брата, а далі покотом, голова коло голови, усе керманичівське населення корчми.

Розмотують онучі, і дух стає неможливий. Чухаються немилосердно, кладуть усе своє добро під голови, але чересів не здіймають.

Я лежу на якійсь скрині — упривілейоване місце, але сон не береться голови. Половина корчми ще не спить, і бай іде на всі заставки. Чорний дух середньовічної трагедії підсідає до мене і завертає мені голову балаканням о своїй всемогутності. Киває головою на Тимофія з Марікою і, широко посміхаючись, каже:

— А я можу їх розділити.

— Невже?

— А можу! Я лиш потрібую одно слово сказати — та й авс ¹. Фертик ².

Я співчутливо прицмокую губами.

— Лиш ек чоловік та жінка, тогди не можу.

— Тогди не?

— Ае. Тогди не можу.

Я вже ледве дочуваю, що він мені туркоче, а він не вгаває і просторо оповідає, як то у них у поліції все мудро вираховано і на все єсть свій спосіб. Чому, наприклад, не дають молодого, недосвідченого поліция туди, де є корчми і такі інші подібні благозаведення.

— Бо молодий — дурний. Йому хто скаже слово, а він зараз тегне. А то пощо? І собі, й другому робота. А який розумний, то він отак-о дивиться, отак-о.

Я уже дрімаю тяжко, бо то не можна назвати сном. Крізь дрімоту ніби чую, як дійсно поліціян хоче фактич-

¹ Вже.

² Готово.

но доказати свою силу, приказує гасити світло, але його ніхто не слухає; потім, здається, трохи його не били, та скінчилося лиш на тім, що викинули за двері. Він іще бомборосить щось за дверима, стукає палицею, взиває в імені права, та я вже того не чую добре. Тяжко дрімлю: Корчма живе — і під звуки флоєр, дзвін чарок, гуцульські співи я потонув десь на якесь дно, ще нижче, ніж ця корчма.

Тяжів на мені сон, може, яких півтори-дві години і то під безперестанний акомпанемент гуцульського баювання. Ще й розвиднілося не цілком добре, як я піднявся, бо гуцули казали вчора, що будуть вертати «дуже рано», а я доконче хотів піти з ними по-через верхи.

Корчма і ще, і уже жила. Так само дудніла немовчна флоера, так само вештався безсонний Манашка і подавав горілку. Збитий на пляцок Франчуків безсило сидів, увесь охлявши,— таки напивав собі прички учора. Я тепер знав причину: вчора він дав десь корчмареві розмінити п'ятку, а той сховав її собі до кишені та ще пригрозив жандармом.

І от Франчуків не міг собі дарувати, що так просто і коротко дався корчмареві змудрувати. А товариші жаліли його і тому не давалися підвести під бійку. Десь уже між чужими напивав собі. Тепер от сидить змордований. Відтак мов підкидає ним, і він виходить.

Маріка опинилася вже не під стіною, де положив її учора чоловік, а посередині між двома братами... Вона ще спала. Палійко схопився борзо і вже десь повівся, а Тимофійко сів і почав визбирувати у себе щось у сорочці, лаючи на чім світ стоїть Манашку, і Суру, і всіх живих, померших і ненароджених корчмарів.

— Йой, коби мені господь поміг іще хуч одну знайти, аби я так здоров, коли тобі у рот не запхаю.

— Свої вуші, то собі до рота й пхай, а не мені,— відгавкується Манашиха, чистячи картоплю.

— То не мої, а твої. Шо ти людем стелеш, шо? Шо ти стелеш людем, я тебе питаю? — і Тимофій зривається з місця, біжить, лаючися, надвір і тягне звідтам якесь лахміття.

— Шо цесе таке, на... у твої матері у рот? То тут немає вушів? Немає?

Манашиха сміється.

— Ну, тут, може, й є, а хіба я тото давала в постіль? Ти сам узев серед ночі укритися.

А Тимофій уже накинувся на стару гетеру.

— То ти, курво, тут вушів наплодила.

Сонно і зморено, підшморгуючи носом, відповідає стара:

— А багато-сте з мене вушів назбірали?

Манашка «зводить рахунки»... Це також штука і то не мала. Гуцул учора пив, їв, за одно платив, за друге ні, щось пам'ятає, а чогось не пам'ятає — і от треба його переконати, що всі його рахунки ні до чого, а всі Манашині рахунки — свята правда.

— Але шо ти мені говориш? Шо ти мені говориш? Ци я тобі не віддавав усе? Таже я тобі платив, за кожену флещину пива платив-сми,— борониться Василь всіма силами.

Манашка поплескує його по плечі.

— Но-но... Шо платили-сте, то платили-сте, а шо не платили-сте, то не платили-сте,— і тут же починає йому вираховувати в найменших подробицях, з найдрібнішими, впрост незрозумілими деталями все, шо брав, шо пив, шо говорив гуцул учора. Ця пам'ятливість імпонує гуцулові. Дещо з того, о чім говорить Манашка, Василь пам'ятає і пригадує, шо дійсно так було; решти не тямить, але відносить це на свою непам'ятливість і на вчорашне запаморочення. Нарешті правда так помішається з брехнею і в гуцульській голові зробиться така каша з Манашиних деталей та подробиць — де Василь сів, шо Василь при тім сказав, хто коло Василя стояв, як тримав бартку,— все те так перекапуститься, шо гуцул махає на все рукою і платить, прирікаючи, шо це

вже останній раз і на будуче система буде інакшою: випив — заплатив, з'їв — заплатив.

Але з тих приречень ніколи нічого не виходило, і на слідуючий раз Манашин рахунок буде йти таким же точнісінько порядком.

Лиш от із Тимофієм сьогодні не пішло гладко. Коли дійшла черга до нього і Манашка відчитав, що належиться сімдесят і сім грейцарів,— дістав з місця сірчисту відповідь:

— Сімдесекь би тобі й сім суставочок трісло на шматечко.

Манашка не зражується — він взагалі ніколи нічим не зражується. Починає вираховувати детально, і, треба признати, все йде йому добре, аж поки діло не доходить до якихось огірків.

— Таже я тобі заплатив за тоті огірки! Штири грейцарі як один-сми заплатив, отут-о. Отут-о поклав тобі штири грейцарі.

Манашка заперечує і в точності повторяє всі рухи, які були вчора зроблені Тимофієм.

— Отут-о ви стали-сте та й говорите: «Ану-ко дай мені, Манашко, дві огірки». А я вам положив оту, оту, оту-о та й кажу: «Давайте гроші». А ви взели тоті огірки, та відійшли осуда, та й кажете: «Я не тікаю. Ти гадаєш, що я тікаю з твоїми огірками? Я не тікаю!»

— Брешеш! Брешеш, злодюго! Ти хочеш із мене сухих грошей — ого! Я не п'ений та й не був-сми п'ений. Я памнетаю все, не бій си. Усе до крішки памнетаю.

Манашка приймає ображений вид. Лице стає скорбним і невинним.

— То ви не хоч'їте платити?

— Не хочу.

— Не хоч'їте?

— Не хочу.

Манашка глибоко і широко зітхає.

— Ну, то дай вам, боже, з сих моїх чотирох грейцарів забагатіти.

— Я не забагатію, а сухих грошей з себе брати не дам. Мало ти з усіх си набрав, то ше й з мене хочеш? Ого!

— Добре, добре. Ци заробив, ци не заробив на ньому штири грейцарі, а своїх штири віддав. Так торгувати, добре наторгуєш.

І довго ще обиджений Манашка жаліється всім і кожному, оповідає подробиці.

А в другім кутику Манашиха ошморгує якогось другого гуцула. Ліквідація в повнім руху! Треба подивляти ту величезну скалю інтонацій, якою оперує Манашиха. От вона страшенно розлючена, кричить на весь ринок, що півчварта лева віддала, та й лиш тоді щось укинули в кошик.

— А ти пив, їв, спав, а не хочеш платити, як належит? Віддай мені зараз, кажу тобі! Віддай, а то я тобі не знаю що зроблю.

— Тс... тс... тихо... Але ж будь тихо. Чо ти до мене чіпаєш си?

— Як то чого? Як то чого? Ти не брав у мене на п'єть грейцарів кулеші?

— Ну брав, ну? То шо з того?

— А келішок горівки не брав до неї?

— Ну брав... Шо брав, то брав.

— А відтак, ек частував Федора Микитюкового, не брав іще флешочки? Мой, ти, Федоре! Ходи-но суда. Ти лоту горівку пив, то маєш знати. Ходи, ходи.

Але Федір не квапиться. Рівнодушно обгортує онучами ноги і крізь зуби цідить:

— Я до ваших рахунків си не мішею.

Манашиха нараз міняє тактику. В одній хвилі лице її стає ласкавим, голос набирає ніжності, рухи стають лагідними. Вона простягає купкою руку.

— Ну, Петрику, ци чуєш? Клади гроші суда. Бігме, я не маю часу.

— Слухай, знаєш, шо я ті скажу?

— А шо?

— Іди ти від мене до дідька в торбу.

— Ну-ну, нічо, нічо. Як віддасте мені всьо, шо мені належне, тоді підемо разом.

Корчма поволі опорожнюється зі вчорашніх гостей. Той пішов до міста за орудюю, той дарабу передавати, той взяти гроші. У всіх є потреби, лиш ні у кого нема потреби йти домів,— і я вже гризуся, шо, може, бодай спав би ще з яку годину.

Видніються в корчмі ще й інші постаті. Вчора царював тут гуцул; вчора, так би сказати, був ярмарок і увага зверталася на гуртового покупця — сьогодні вже звичайний торговий день, покупець дрібний.

От якийсь буковинець. Наїв чогось на дванадцять грейцарів, а почував себе так, мовби заплатив півмільйона. Розвалився на лавиці, недбало закурює. Коло нього крутиться Манашка — хоче всучити йому чир буковий.

— Се я знайшов у камаральному лісі. Ану дайте-ко кремення, побачите, як добре горить.

Мовчки, пакаючи люльку, дістає буковинець кремень і кресало. Манашка креше, але чир не тлиться. Креше ще дужче — результат однаковий. Буковинець не сміється, лиш скривлює губи до усміху.

— О! Та що це? — сам собі дивується Манашка. — Ви мене завстидати хочете? — і креше ще ретельніше, але, як на злість, чир не затлівається. Буковинець уже чухає потилицю — український жест від Карпат аж по степи Воронізькі.

— Та се не кремень, а кремениця, — рішає нарешті коршмар і дає буковинцеві спокій.

Підходить до мене і ще мені пробує всучити своє добро. Але й коло мене не найліпше погостив.

Мені от, може, уже півгодини оповідає козак-нетяга сумну повість свого повільного опускання на дно, і в простих безефектовних словах його стільки внутрішнього трагізму, так дивиться з них, безжалісно визираючи, страшна і могутня сила, з якою засмокує дно свої жертви, що людина стає безпорадна.

— Стид мені. Проти своєї фамілії стид. Ви знаєте, що я вам скажу? З моєї усієї фамілії один я такий лайдак. Один я! А решта, то всі такі газди, аби кожного діти були такі. А мені стид. От мені кажуть, що я вчора нафту пив. Сміють ци з мене, а мені стид. Я сам чую, що від мене нафтов смердит, але нічого не пам'ятаю. Нічого!.. І так щось... нудит мене... Я й на роботу тому не пішов сьогодні. Бо-м слабій. Я, бачите, від дощок. Можна так сказати... ну — лева денно — се мій чистий зарібок. А що з того? Чи я бачу коли у себе того лева? Нічого! Бо все тут лишаю, все. А тепер, вірте мені, — грейцара при душі не маю, грейцара їдного.

— То як не заробите, то не дасть вам корчмар і поїсти сьогодні?

— Кому? Мені! Ого! А застава? Я маю у нього свою заставу на тридцять левів, але.. — і він безнадійно махнув рукою, — але не йду навіть дивитися. Бо пощо?

І замовкає, важко похилиючи захмелену голову. Розглядає своє убрання.

— От сесе дранте виміняв у нього... Сид, сид... Але годі! — підняв рішуче голову. — Я сказав годі, то має бути годі. Від першого кидаю все.

— Заприсегаєте?

— Заприсегну. Піду до священика й заприсегну. Ніби не від усього... від горівки тільки... Та ще від руму... араку... Вино, пиво буду пити, а решта — ні. Ніби я міг би і від усього присегнути, але мені ся не хоче.

Він знов обвис, знеможено і мляво. Злий звір випив його волю і от робить йому завше сид. І виділося, що даремні його хисткі зусилля — дно не пустить.

— А як не витримаєте?

Він мов пробудився.

— Шо кажете?

— Чи витримаєте, кажу? Чи пробували-сте присегати вже коли?

— Я? Не... Але я витримаю. Ого! Шоби я не витримав? Раз скажу — доста. Хочу бути чоловіком. Хочу, шоби мене моя фамілія си не стидала.

Але він говорив таким тоном, неначе мав іти на примусовий злочин. Він говорив наче твердо, а рухи, не дивлячись на рішучі слова, були безнадійні й мертві.

І, мабуть, не раз уже відбувалися такі зарікання, бо навіть дівка, хриплячи, підсміювалася.

— До попа, кажете? От до такого, як Манашка, — і сивий, і з бородою.

А потім горнулася до того гультяя, і дужче хрипіла, й усміхалася любенько, а від того усміху ставало чоловікові слабо.

Я вийшов на місто. Ані душі знайомих гуцулів, отже, про вертання нема й мови. По раз другий переконався я, що то таке гуцульське «рано»: з того самого гатунку, що ледачого «зараз».

Якась товпа в вузькій брудній вижницькій вулиці. Підходжу ближче — то Франчукового жандарм веде «до комуни». Нарешті-таки позбувся серця!

Кочмар, той самий, що так добре зміняв учора Франчуковому петку, голосно поясняв усім подію:

— Шо? Він буде мою жінку бити? Прийшов: «Дайте мені за десіть грейцарів ковбаси», на тобі за десіть грейцарів ковбаси. «Ні, я такої не хочу». Потім сидів-

сидів. «Дайте мені пару огірків», на тобі пару огірків. «Ні, я таких огірків не хочу». А відтак кудись пішов, десь лихе його носило,— я знаю де? А потім знов приходить: «Дайте мені за три шустки ковбаси», на тобі за три шустки ковбаси. «Ні, я такої ковбаси не хочу». А потім каже, що він дав мені п'єтку. Ти, дурню їден!

Появляється жандарм і робить ефект своїм убранням посеред цих обдертих кожухів своїм урядовим виглядом і німецькою мовою. Корчмар у коротких словах по-німецьки пояснює справу. Жандарм відбирає у примиреного Франчукового бартку і веде його кудись.

Корчмар кричить у слід:

— А віддайте го до суду! Конечне го до суду!

Доокола стоять люди, і всі роблять вид, що так от і треба, що відбувається щось законне, а між тим кожному ясно, що це лиш жандармський зарібок. Он коли товариші Франчукового роздумують голосно, чим би помочи колезі, Манашиха з негарною усмішкою, з тою, якою вона завше усміхається, коли десь хтось у якийсь спосіб обдурить гуцула, пропонує:

— Знаєте шо? Дайте мені корону, одну лише корону — і зараз він буде тут межі вами.

Нудне і каламітне життя... А сонце вже так пражить, що ніде на вузьких і брудних вуличках нема місця сховатись. Так уже наобридла мені проклята Вижниця.

Іду на ринок, купую від нічого робити якісь огірки, з котрими не знаю відтак, що почати: купую ніж замість утраченого, причім крамар показує мені, як добре ніж намагнічений: гуцул, наприклад, є переконаний, що лиш той ніж добрий, котрий добре притягає.

А про вертання нема й бесіди! І бесіди немає!

Василь знов уже впився і знов спить; Миколай має тисячу орудок і ходить із жінкою по місті, приносячи до корчми то дзигар якийсь стінний, що був тут у праві, то курят пару у кошику, то ще там щось. І в кожному русі сеї гармонійної тихої пари видно розумний рух уперед. І так любо на них подивитися. Пройдуть стеєю життя тихо, без гамору — і людський базар отак минуть, як минають вижницький. І не буде цей Миколай ані вїтом, ані кандидатом на заступника сеймового посла, і не буде суетитися в безладнім і непотрібнім коловороті, а дасть світові гармонію.

А в корчмі — те ж саме. Те ж саме, одвічно! Щось погане було в душі чоловіка, коли він ставив першу корчму на землі.

Ідять, п'ють, хтось свариться, хтось лається. Між Манашкою і якимось чорним буковинським гуцулом іде довгий і нудний торг за якусь стару тобівку, а свідкові лиш подивляти зостається ту надзвичайну терпелівість, з якою вони видирають один у одного з зубів отой грейцар.

З величезною купою бесагів ввалюється в корчму ціла родина буковинців. Голова родини і шия, то є батько й мати, страшенно розлючені: щось їм не попайдило, і вони зганяють злість на дітях.

— Усіх би вас узяв та в гармату завдав, най вас тут ні одного не виджу.

— А на шо ви нас завернули? — відгризається старший хлопець.

— Та які тебе дідчі очі завертали, паскуднику ти їден? Скочни, кажу, подивися! Йой, дав би ше біг, шоби коні утекли з берівками!..

— Моршни, моршни, Петрику,— шепотом дораджує старша сестра. Хлопець іде, щось бубонячи.

— Шо ви такі гнівні, газдо? — питається якийсь цікавий.

— А як же мені й не гніватися, як уже допекло до живих печінок. Хіба я можу днину тратити, скажіть самі? Таже у мене днина — баночка, а він шо? Хоче крутити? Людьми крутити, як фірман батогом? Каже мені ставитися на середу — хіба я не ставився? І люди всі хіба не скорнев? Та як же то мусить бути? А він тепер каже, шо аж на суботу. Та де ж то може бути? У мене днина — баночка, а жінку з донькою вже найрахую сім шусток. А двоє косарів? А хлопці? Та се пів'ята банки мені дай, а не як.

— Би... ей де! Бирше! — співчуває сусіда.

— А він мені каже на суботу! Ах ти, бий тебе, силобожа! Я всі люди сконерував, їхали тільки світ, а він — на суботу.

І знов я вийшов, і знов увійшов, і не знав, куди сховатися від спеки, а про вертання ніхто й не думає, і дідько їх знає, де вони й подівалися.

Нарешті я здивав двох гуцулів, котрим уже таки дійсно нічого було більше робити у Вижниці, і вони, от так собі, колотилися містом — ніби чекали товаришів, ніби ні. Я почав їх підмовляти:

— Але ж бо йдім. Дивіт ци, сонце вже високо — ек зачне добре угрівати, відев, зле буде йти.

— Чекайте, чекайте...

— Та чого чекати? Кого чекати? Ідім — вони нас будуть підгонети. Ек побачуть, шо ми вже пішли, то й собі скорше вірехтуют ци!

Нарешті підбив-таки. Забрали гуцули свою теркілу, пішли ми.

Великого майстра пера треба, аби описати весь неувимий бруд вижницьких вулиць, і велику охоту треба мати до того, аби те взятися описувати. Я ані пера такого не посідаю, не маю й охоти, тому цю пахущу частину свого оповідання полишаю без опису. Скажу тільки, що як вийшов над Черемош, то тоді лиш зітхнув повно, а то все не був годен.

Хотяй і Черемош тут якийсь... особливий. Не та се чарівно красна ріка, дика і своєрідна, що тече і піниється там, у глибоких горах, ріка, якою можна любуватися годинами і яку можна любити. Тут, коло Вижниці, Черемош торговий, заїжджений, Черемош-фактор.

Береги низенькі, обсмаркані, поросли лозою, і небезпечно в них ходити, бо на кожному кроці можеш трафити ногою в безперечні сліди перебування тут чоловіка. По березі всюди дараби, дерево, всяке шмаття, кавалки. В однім місці купаються панни, дочки всяких властителів корчем і інших заведень; у другім шварготять у воді білотілі дітваки, а вода зачісує їм довге волосся аж на ніс.

На сонці простягся й спить довгий гуцул. Чорні його волосяниці мокрі, кожух — також, і сам він увесь, видно, тяжко стомлений. Ми з Дмитром сіли зачекати трохи на Петра, що пішов десь відв'язувати швару. Гуцул прокинувся, сів і похмуро привітався з нами. Мені здавалося, що його дразнить моя особа: йому, тяжко змороженому, може, досадно було дивитися на мене, панка, що от іде собі шпацерком, свіжого «люхту» заживає собі, тоді як він, гуцул, от мусить так тяжко, так шалено тяжко працювати. Я пробував лагідно заговорити з ним, але він відповідав односложно і знов похмуро замовкав.

Надійшов Петро, ми пішли. Так розпочав я свою дорогу почерез верхи...

Коли я давніше говорив було гуцулам, що хочу вертати з ними почерез Буковец, вони лише підсміювалися: очевидно, в їх практиці ще такого не траплялося, і вони мало вірили, що йкас «ленка» може тото витримати. На дарабу пан ще може впасти — чому ні? — але й тоді здебільшого потрібує вигоди: то йому стілець роби, то те, то друге. Але щоби панові забаглося йти верхами додому, замість того щоби їхати фіакром або принаймні поштою, — того ще не виділи. Але гуцул мало чому дивується, бодай ніколи не показує виду.

Ми йдемо понад Черемош. Берег високий, непривітний якийсь і весь затканий стовпцями: за них ймлені залізні швари, що десь там унизу тримають дараби, дараби, дараби й дараби без кінця й ліку. Повінь пройшла вчора, руху нема, і Черемош знов сонний і млявий, мов примирений з долею — вічно і вічно таскати чужі дараби, творити достаток чужому племені.

Місто давно вже зостало позаду, ніде й близько нема людського оседку і нараз — корчма! Край корчем! Я певен, що й на місяці хтось поставив би корчму, коли б знав, що там колись будуть іти гуцули.

Се також сліди господарки польських панів в краю. Для того, щоби добути концесію на право одкриття книгарні, треба надзвичайних кваліфікацій, кольпортажа книжок є річчю безумовно забороненою, і для здобуття собі того права треба порушити гори. Ну, а на те, щоби одкрити корчму, не треба ні кваліфікацій, ні жадного фахового знання — треба лише мати охоту розпиячувати нарід.

Мої товариші подорожі сіли випити по склянці пива (корчмар знав, де ставити корчму, — на керманичівським тракті). Петро скаржиться, що в нього попріли ноги в онучах. Та й не диво: сонце пражить, а на ногах дві пари суконних онуч.

Дмитро, розбуваючися, радить товаришеві йти босому, а сам узуває наново постолы на босу ногу.

— Та що ти робиш? — остерігає Петро. — І ногу на-тре, і люди будуть сміяти си.

Але Дмитро не звертає уваги.

— А як при воську був, то чоботи навіть на ма-шерунок вбирав на босу ногу та й нічого ми си не стало.

Я зоставив гуцулів коло пива, а сам пішов наперед. Стежка вилася обривистим берегом, і на кожному кроці перетиналася дротяними міцно напруженими шварами. Уночі за жаден спосіб не можна було би тут йти.

Он на тім боці колиба. Це перша інстанція. Сюди приганяють дараби, і тут робиться перший обрахунок. Сюди приїжджає мокрий, змордований гуцул, назу-стріч йому виходить агент фірми і насамперед лає. За сю лайку і за перше обдурення гуцула він побирає свою пенсію. Он і тепер — з десяток гуцулів порпаються там щось коло дараб, обливаючися потом, а агент сидить у холодку колиби і лиш звідтам покрикує.

Мої товариші доганяють мене. Якимось човном ми переїздимо Черемош на «ледський бік», довго йдемо якимось камінням, потім підіймаємося трошки д'гори і вступаємо в лісок. Аж усміхнутися хотілось від того прохолодистого, вогкуватого привіту, яким стрів нас лісок! Манить простягнутися в маленьких тінях ма-леньких своїх дерев, але ми йдемо, йдемо.

Якась молодиця сидить, припочиває. Киптар на ній жаб'ївський, а пов'язана по-ростіцькому і запаска ро-стіцька: певно, віддалася з Жаб'я до Ростік.

Ми розтяглися: Дмитро далеко попереду, я посередині, а Петро десь іззаду зі своєю шварою та двома сокирами: одна його, а друга товариша котрогось — забув учора в корчмі.

Молодиця вітається з кожним із нас за порядком, а потім устає і йде разом із Петром.

Носила черешні до Вижниці і от тепер вертає додому.

— А тот, сарако, що впереді пішов... Відев, онучі му вкрали...

Петро сміється.

— Дме'!

Дмитро зупиняється.

— Ци чуеш, шо на тебе молодиця цеса каже?

— А шо?

— Шо в тебе, відей, хтось онучі вкрав.

Сміються тепер усі троє. Молодиця пояснює:

— А шо ж? Див'ю си — без онуч ідет. Гадаю собі — повівив, сарака, дес шушити, а хтос футкий си знайшов та й вкрав. Таже усекі люди є. Хіба то не може бути?

— Ой, ой! Кіко разів бувало.

Петро — це мовчазна, задумчива натура. Може, гризе його яка невідступна мисль — хто знає. Товариства не любить. «Бог мені товариш», — говорить.

А Дмитро — зовсім уже інший тип. Цілком звичайний. І хіхікне невлад, і зажартує плоско.

І давно вже то було оте, як пішов я з Дмитром та Петром почерез верхи; уже забув я, що ми говорили, де йшли, вивітрилися з пам'яті назви усіх сіл, якими проходили, перезабув я, скільки сот воринь довелося дзюбною, губив оті свої огірки, а гуцули сміялися з мене. Все забув я, але не забув і не забуду ніколи тої шаленої, тої нелюдської, тої просто не до відповідження словами втоми, яку я ніс зі собою почерез верхи.

Вчора цілий день на дарабі, безсонна ніч, оте безтолкове, дурне тиняння по брудній Вижниці до полудня, а поверх того всього оця гуцульська, істинно гуцульська дорога почерез верхи. Гуцул іде легко, гір для нього не існує, бо він по них ліпше ходить, як по рівному. З такою теркілою, як швара, сокира, свердел і повні бесаги, він іде як нічого, свобідно і м'яко ступаючи своїми постільцями. А я, збідоване дитя міста,

ледве дибаю в своїх черевичатах і мушу два кроки робити там, де гуцул робить один. Через вориння він підштрикне, та й уже, а я мушу лізти, зачіпаючися безладно ногами. Косим горбом він іде, як муха по стелі. а я мушу ховзатися, бо підосви черевиків так вишуралися об шувар, що стали політурованими. І далеко, ой далеко відстав я від своїх товаришів подорожі, і відхотілося мені вже йти почерез верхи з гуцулами...

Я вже зрезигнував у душі з їх товариства, хоч і як жаль було з ними розставатися, але що ж я міг зробити, коли бодрий дух нічим показався супроти немічної плоті. Вже як я не велів собі, як я не змушував свої ноги йти так само, як йшли такі ж самі гуцульські ноги,— всі мої приказання були на ніщо: нижча половина мого федеративного тіла дістала автономію і об'явила страйк.

Даремне зі столиці сипалися телеграми за телеграмами — автономні члени поводитися з веліннями вищої власті цілком брутально, попросту ігнорували, так що, зрештою, я сам почав сумніватися, чи є у мене центр у голові...

Я йшов сам, зчинаючи боротьбу з автономними членами й переконуючися на практиці в шкідливості принципу автономізму взагалі. Ішов і лиш думав — хто це, зловбий, переконав гуцулів, що дорога через верхи є коротша дорога? Адже от я піднявся на гору і спустився в діл уже, може, яких з тридцять разів — невже тої суми енергії, котру я трачу на ці підіймання та спускання, не вистарчило би на два рази таку дорогу по рівному? Але всі оті мої філософування нічому не помагали, і я ледве волікся автономними ногами.

Село. Що за село, як називається і чи називається як взагалі,— нічого не знаю. Бачу тільки і відчуваю, що воно надзвичайно нераціонально побудувалося на лютих-прелютих горбах! Дідько би тут жив, у цім селі, коли ні дороги нема, нічого, лиш самі горби та й горби, що ними то спускаєшся, мов у пекло, то вилазиш на саме небо, однаково без надії попасти хоч у який-небудь рай. Те лиш тішить мене, що в такім селі, певно, немає корчми. Направду — що би їй тут робити? Дороги нема. Слава тобі господи, знайшлося на Гуцульщині хоч одне село без корчми! Є таки поступ на Україні: драма без горілки і село без корчми.

Але спускаюся ще в якусь долину, вителеплююся ще на якийсь горбочок — най же ж тебе дідько ломить — корчма! Ба!.. Розглядаюся далі — друга корчма! Ще далі дивлюся — вже й третю будують, і то на більшу скалю, щоб більшими порціями отруту несла в темну Гуцульщину.

І взяли мене жалючі сумніви: як нема села без корчми, то чи ж може бути й українська драма без горілки? Як не горілка в буквальнім смислі слова, то якийсь інший дурман духовний, а вже мусить бути доконче.

В одній із корчем я знайшов і своїх товаришів по дорожі. Іли огірки, а відтак пили молоко. А ще відтак купували «струцель» додому — бо тут, кажуть, ліпші «струцлі», як у місті. Щохвилі виглядала з-за якоїсь занавіски молоденька дівчина — в кожній корчмі доконче мусить бути молоденька дівчина, і це є єдина річ, що примиряє мене з корчмами взагалі.

Дівчина розглядає мене з надзвичайною цікавістю: певне, зроду ще не бачила такого дурня, аби хотів іти з гуцулами почерез верхи. Я мав намір доказати їй, що я зовсім не дурень, а український літерат, а це не конче щоразу синоніми; та що був такий умучений, як Агасфер, то волів також їсти огірки, хоча й не запиваючи молоком.

Гуцули вже похарчували й лагодяться йти. Господи, як коротко ті гуцули спочивають!

Я теж підіймаюся з ними і з цілою повагою детронізованого повелителя постановляю, що буду йти разом, не відстану ані на крок і хоч би там не знати що, а змушу дідчі ноги до послуху.

Та ба!.. Вік абсолютистичної власті, відай, минув безповоротно і, пройшовши пару кілометрів, — щоправда гуцульських кілометрів, — я вже чую, що й інші часті тіла жадають автономії і полегеньку відмовляють послуху. Що гірше, і в самім центральнім правительстві пішов якийсь неспокій: появилися якісь таємні сепаратисти — і всі основи доброго послуху захиталися. Очі лізуть рогом, руки безладно розмахують, ніс сопе хвалькувато, мов говорячи: «Начхать мені на вас усіх!», а зверху сонце... Ой, те сонце, сонце! Всім тепле і красне еси — за віщо ж ти так пражииш своїми гарячими проміннями мою нещасливу спину? А ти, вітре-вітрило! Чому лиш під облаки віеш та лелієш безпотрібно паро-

ходи на синім морю, а і в голову тобі не приходить своїм легким крилом обвіяти спітнілу мою фізіономію?

І коли вибралися ми з якихось закутів та видерлися на якийсь стрімголовий верх, дідько його тут на дорозі ставив, коли забралися попід самі тоті облаки і дмухнуло на нас злегенька блудящим якимсь вітерцем,— я вже не в силі був далі йти і простягся на траві на повну автономію всіх безвиключно членів нещасного свого тіла.

Декілька хвилин я лиш відсапую. Гуцули — дивний нарід, їй-богу! Не лиш самі жадного умучення не відчують, але навіть не можуть припустити, що от коло них гине, ну просто гине чоловік. Перебвбуваються собі найспокійнішим у світі способом, щось перебалакують рівнодушно між собою, чухаються. Дивний, тричі дивний нарід!

Потім Петро пробує нав'язати зі мною розмову на якісь високі матерії, але проходить немало часу, нім я встигаю перейнятися духом апостольства і відзискую можливість щось говорити. Поволі-поволі входжу в ролю і — навіть сідаю! Пояснюю Петрові рухи якихось планет, чи хто знає якої ще біди, пишу на траві якісь ассирійські знаки, з котрих, мабуть, Петро такий же мудрий, як і я сам, але Петро слухає уважно, хоч, чи розуміє що,— у то не вірю. Благою часть ізбрав собі Дмитро: підложив кулак під голови і хропе так, що вся Піфагорова система трясеться.

Спочинок закінчений. Знов ми ідемо, але я вже дістав гарячку нагорного проповідника і, скільки духу, несу світло в темну братську душу гуцульську. Іду вже рівно з Петром, хоч скільки то мені коштує,— лиш сам я знаю. Але, видко, є ще цар у голові!

Розмова наша з Петром перебігає з одної галузі знання на другу, аж, врешті, сходить на таку матафізику, в якій ми однаково розумні. Він, наприклад, оповідає мені таке :

— Дедя мій були у бутині. Єк наспіла обідна пора, їде люде в колибі, а надворі тучі такі пішли, шо муду давало. Витак ек ударив грім, але таки над самов колибов. Так гримнуло, шо люде ложки повпускали. Деда мої вибігли подивити си. Та чім лиш вибіг деда, тим ек не вдарит грім по раз-другий над самов у деді над головов, шо деда так і впали. Вибігли люде, давай

чютити, давай чютити — то шо з того? Оннаково ек дістали з того чесу манколію дедя у серце, то вже з них оннаково чоловік не був. Усе хтіли вішети си. Може, разів кілька витегали ми їх зі шнура, але оннаково гляба було встеречи... Такої завісили си...

Петро замовк. Видимо, тяжко приходило йому оповідати, і, мабуть, не часто він оповідає це. Шануючи його настрої, я також не говорив ні слова.

Ми йшли якоюсь низиною. Лози доокола, вода чуркає під ногами, де-не-де тертиця лежить півзогнила. Якась пташка цвірінькає у лозах. Петро став і, з вірою дивлячись мені в очі, запитався:

— Пане... Шош ви знаєте ліпше вин¹ нас, шос екїс книжки читаєте, календарі, то мете знати. Скажіт мені — ци дістали дедя грїх великий за того, шо себе стратили, несмертенний грїх, а ци бог може їх прости-ти, бо вни не при собі були через манколію тоту?

І дивився на мене сей кріпкий, моцний гуцул з такою надією, з такою жаждою потішення, шо, скільки у мене ставало серця й уміння, хотілося сказати йому слово полегші. Найпростішими словами я старався говорити.

— От пай так, кажім, має хтос болу йкус: шос му, даймо на то², у череві си попсуло та й болит го, та й болит. Наперед то помало, а делїнь, то вже, диви си, бирше та й гірше, а там уже нема ек і ходити, лиш легай та вмирай. А ци знає він, чоловік тот, ека в него бола? Таже він, може, би міг з неї й відужети, коли був пан, коби лікарі кликав, та аптику платив, та обхід мав, та й все. А шо він того не мав, то хороба го зїла, та й вже. І ніхто тут не винен. Так само на дедю на вашого хороба найшла, то в чім же ваш дедя завинив, шо не міг тій хворобі порадити та й вмер?

Тиха якась радість спливала на лице Петра. Давно, видко, мучила його думка про життя батька, шукав він пояснення, шукав людини, котра би трафила йому до переконання. Коли тою людиною був я,— не жалую своєї втоми нелюдської, не жалую своєї подорожі по через верхи...

Що було потім,— слабо я пам'ятаю. Пам'ятаю лиш, як захопила нас ніч на Буківци, як у повнім обезсилен-

¹ Від.

² Припустімо.

ню я лишився десь сам, на якихось царинках чи полонинках, як ішов без дороги, наосліп, аби лиш кудись іти, аби лиш не д'горі, а вниз, аби докочуватися кудись до житла людського та не ночувати отут, під якимось воринням, котрим позаплутувано тут усе. І пам'ятаю, як, ледве пересуваючи ногами, сповз я, нарешті, на «тісарську» дорогу і, мало вже тямлячи, на котрім я світі, побачив, як пихкають десь люлечки під вербою. Показалося, що то були мої товариші подорожі.

— А я гадав, що ви вже дома.

— Е, де! Товариства не мож розбивати.

Властиво, товариство зараз же розбилося, бо Дмитрові таки тут, із сего місця треба було підійматися д'горі: він сидів десь по високу май. Запрошував мене до себе в афини, кажучи, що того у них, «ек гною».

Ще кількасот кроків іду я з Петром, потім прощаюся, бо от моя хата. Але як я спав у ту ніч, коби ви знали!

«**Т**о є нечисть така, що си ловит чоловіка, та й му-
сиш ізблудити, хуч би ек дорогу знав. Звет ци
блуд...» І я признаю, що така нечиста сила є.
І особливо вона чіпляється чоловіка, коли він, сказати
делікатно, під напнтком. А вже найбільше терпить від
тої нечистої сили наш брат, «ленка»¹, бо заблудити не то
що там у горах чи лісах, а серед села, у поточинах, на-
віть тільки вийшовши з хати й піднявшись трохи вгору,
нашому братові дуже просто.

Знаю по собі. В перший же день, як приїхав, ви-
йшов із хлопцем і подався вище тої хати, в якій «си-
дів». Ліс здається передвічний, ломи, каміння. Ходив-
ходив, любувався-любався — і хлопця за собою тя-
гаю. Зайшов у таке, що, мабуть, пора й назад. Але що
таке н а з а д? Виходить, те саме, що й уперед. А впра-
во — те ж саме, що й вліво. Йди, куди хоч. А йти пога-
но: каміння, дерева повалені, ями, хащі.

Посадив я хлопця під дерево: «Ти ж посидь, я пі-
ду пошукаю дороги...» Гм... дороги у лісі... Мені, сте-
повому мешканцеві, здавалося, що всюди й завжди
десь близько мусить бути дорога; можна трошки зблу-
дити, але однаково ж і натрапити можна.

¹ Ленка — все, одягнене в яку панську одержу і то хто б то
не був, навіть свій брат; назва погірдлива. (Прим. Г, Хоткевича).

Пішов я шукати тої дороги, але вістима річ, що дороги не знайшов, але зайшов у таке бердо, що далі і йти нікуди. Ні, мабуть, не знайду я дороги, треба вертатися до хлопця.

Починаю вертати, іду, здається мені, іменно назад — і попадаю в якусь яму. Вилізаю з неї — ліс, ліс і ліс. Кидаюся туди, сюди — ліс!

Страх мене взяв. Це ж воно сидить десь, бідне хлоп'я, під деревом, може, плаче. А може, заскучилось, пішло шукати мене та попало в яку розколину, яму, — як я його тепер найду?

Страх охоплює дужче, уява починає малювати жахливі картини (письменники, вони ж спеці по цій часті). Я вже біжу, продираюся кріз гущавину, не звертаю уваги, що мені гілки дряпають лице, одержу. Починаю гукати — не відгукується... Тиша лісова у відповідь, і звук мій не несеться в далечінь, як там, на степах, а гасне тут же й падає мені ж на голову.

Одчай заповз у душу. Хвилини здаються годинами. Іду вже наосліп, трачу свідомість і — натрапляю на свого хлопця. Воно сиділо-сиділо й заснуло, притулившись спинкою до дерева. А я зайшов до нього цілком з протилежного боку, як сподівався.

Ну, скажіть самі — хіба се не діло рук нечистої сили?

...Чув я про Чорногору й її особливу красу. Вийшовши на ґрунт, бачив таємні, в туман далечини повіті контури, а гуцули мені казали: ото Говерла, ото Піп Іван...

І надумав я, безсила нікчемна «ленка», зробити прогулку по Чорногорі. Сам... Для більшої приступності вражінь.

У нас подорожі робляться доконче в товаристві каші. Чи уявляєте ви собі подорож без каші? Ні! І я ні. Бо це ж насамперед чумацька традиція, а по-друге... по-третє — словом, ви мене розумієте.

Так от каша. А до каші треба пшона. В відповідних випадках ви звертаєтеся до господині й кажете:

— Тітусю... А чи не продали б ви, з ласки вашої, пшонця?

Хазяйка відповідає:

— Ото ще що вигадали, хай бог милує. Продавати. Хіба ж я що, щоб ото продавати? Та беріть, скільки вам треба.

— Та мені б на кашу.

— Та беріть хоч і на дві.

Це так у степу. В горах — хто його знає як. Але в горах є корчма. Це гуцульський Мюр і Мериліз, як говорилося давніше, чи універмаг, як говориться тепер. У корчмі ви можете дістати все, «ну, рахувати,—все»,— так бодай мене запевняли гуцули. І я йшов туди з думкою купити ананасів, електричний прилад для манікюру й ще інші дрібниці. А насамперед пшона.

Приходжу. Зустрічає мене сам властитель корчми.

— Прощу продати мені пшона.

Властитель корчми робить здивоване лице й перепитує:

— Шо ви хочете?

— Кажу — пшона.

— Пшьо-на-а-а? А шо це таке?

— Це, кажу, пшоно!

Викликається з-за перегородки помічник. Ведеться розмова на діалекті, але там дуже часто мелькає слово «пшьоно». Помічник звертається до мене з проханням пояснити, що воно таке і як виглядає. Пояснюю, як умію.

— Ні, не знаю.

Викликається патріарх сім'ї. Виходить він. Старий, поважний. Довга сива борода.

Знов бесіда на діалекті і слово «пшьоно» обертається зі швидкістю паровозного колеса кур'єрського поїзда.

Патріарх поблажливо усміхається: які ви, мовляв, молоді, дурні — не можете догадатися, чого панові треба. Щось говорить на діалекті; помічник кидається стрімголов геть і за хвилину виносить мені... миску пшениці.

Так подорож уже зразу заповілася невдачно, бо яка ж то подорож без каші?

Пішов я до Жебйого, до знайомого кушніра. У нього є син, молодий хлопець. Візьму його, наймемо двох коней і підемо днів на три в гори. Геніальна думка. Я тоді ще переконався, що геніальні думки можуть приходити в голову й не геніальним людям.

Але кушнір... Між іншим, він дуже гостроумний чоловік. Йому, наприклад, дуже подобається московське слово «уворовал».

— Шо по-нашому? По-нашому виходить грубо: у к р а в (він вимовляє грубим басом, так на велике цичеро). А по-московському — делікатно: у в о р о в а л (і він вимовляє це петитом або навіть нонпарелею).

Так от оцей остроумець вислухав мою геніальну думку й прорік таке:

— Якщо знайдет си в Жеб'ю такий гуцул, що даст вам пару коней, то беріт. Але тут же у Жеб'ю їх продайте, то будете мати хоч гроші. А як поїдете, то ні копей не буде, ні грошей.

Звичайно, його устами говорив неприпустимий консерватизм, і ми удвох, тобто я й його син, як люди поступові, старалися збити його з тих назадницьких позицій. Взятися д о к а з а т и! Але, на жаль, у першій же дворі нас запитали, хто з нами іде, і коли ми сказали, що ніхто,— гуцул просто повернув до нас спину. І другий, і третій — більше ми не питали.

І тільки потім, поживши трохи на Гуцульщині, я зрозумів, що не всі думки, які здаються геніальними, є такими в дійсності. І що треба було бути зовсім сліпою людиною, щоб думати, що в Чорногорі можна йти от так собі, як на проспект. Гуцул, який виріс у горах, і той не всякий відважиться йти сам у Чорногорі, а як і відважиться, то десь у відоме місце. Якось ми компанією виїхали в гори. Був з нами відомий на всю Гуцульщину Юра Соломійчук. Він і кошовий Січі, він і проводир, і оратор (і потім артист мого гуцульського театру) — словом, він у с е (як у корчмі). Він і тут хотів задавати тон, давати поради, але миршавий гуцулик його зупинив:

— Перебачейте, Юрчіку... Ми, люди гірські, то так кемуємо красше зробити.

Фраза «ми, люди гірські» мене, пам'ятаю, здивувала. А Соломійчук хіба не горець, хіба не стопроцентовий гуцул? І виходило, що ні. Він більше в селі, а оцей у полонинах, у властивих горах, так би сказати, в горах у квадраті.

А втім, згодом я робив подорожі, і то так верств по 300, по 400, і сам, хіба що зі своїм шестилітнім тоді хлопчиком. Але тримався доріг (як ото є певного гатунку війни, коли армії все туляться коло залізниць).

Чудові були прогулки. Пам'ятатиму їх... хотів сказати все життя, але показалося мало. Пам'ятатиму й по

той бік Сфінксу. Ідеш часом цілий день — і не зустрінеш душі живої. І не приходить тобі в голову, що тебе може спіткати яке лихо, що може зустрінути лихий чоловік. Словом, чуєш себе так само спокійно, як мешканець харківської Холодної гори, коли вертається з театру о дванадцятій ночі.

Раз, пам'ятаю, йдемо через Ватунарку. Це перевал, який єднає долини Білого і Чорного Черемошів. Дивлюся — смерека, а на ній глибоких п'ять паралельних ліній. Прямо тобі нотоносець, тільки ключа нема. Починається високо вгорі й до самого низу.

Розгадував я розгадував цю загадку природи й не міг розгадати. Аж потім мені сказав гуцул, що це ведмідь. Кладе лапу, скільки досягне вгору, і аж донизу веде п'ять борозен.

Читав я у Кіплінга чи Робертса, що ведмеді кладуть свої знаки на деревах, щоб інші які чужоземці не могли тут полювати. Думав, що це письменницька вигадка, — а воно, бач, ні.

Так от... про що це я, вибачайте, хотів говорити? Ага! Про нечисту силу. Про блуд отой самий. Не знаю, може, це слово будить у комусь інші асоціації понять, а в мене воно зв'язується іменно з гуцульським уявленням нечистої сили. От, зрештою, я вам розкажу.

Ішли ми втрьох: один молодий гуцул (згодом головний помічник в організації театру), я й оте мое хлоп'я, яке я таскав за собою, аж одна жінка каже мені з докори:

— І який розумний чоловік буде ото дитину кегати по горах?

Йосип, отой гуцул, — мило мені його зараз ізгадати, коли усміхнеться — таке у нього лице тоді симпатичне. Раз, пам'ятаю, були ми десь у лісі коло Красноїлі. Дивлюся — розцвічується, розцвічується лице Йосипа отою його неодолимо симпатичною усмішкою.

— Чому смієтесь, Йосипе?

Показує. Дивлюся — високо на смереці, на самому гострячку, котушка. От собі звичайна з-під ниток котушка.

— Як вона туди попала?

Сміється Йосип.

Показалося, що він років два чи три тому пас тут, на цьому місці, скотину. І на маненьку гаджучку на-

стромив оту котушку. Смерічка росла і підіймала разом із своїм вершком і котушку. І тепер вона, та котушка, висо-око! Хіба не смішно? І сміялися ми обоє. І сонце з нами сміялося.

Так от оцей Йосип. Іде з бучком у руках і як стріне який трухлявий пень, dokonче засаджує в нього палку.

— Навіщо це ви, Йосипе, штрикаєте?

І знов сонцеподібна усмішка.

— Опришки гроші лакомі були ховати у буче та в смеріче...

Це ж він думав у придорожньому пні знайти скарб опришківський! Ах, Йосипе, Йосипе!..

А йшли ми так, щоби пройти Чорним Черемошем, а вернути Білим. Я вже ходив там раз сам, а оце підбив і Йосипа. Тільки він не міг зробити зі мною всього кола, отже мав вертати з Перкалабу.

Перкалаб і Сарата! Два потоки. Тут лучка, невеличка царинка і лісничівка. А в ній лісничим українець. Та ще й родич моїх добрих знайомих. Доокола на багато-багато десятків верств душі живої нема. Уявляєте собі радість тої сім'ї, коли до неї завітає отака якась жива душа. Та ще й з України! Та ще й з революції, що була тоді на устах світу цілого. І радість оцієї самої живої душі уявляєте собі, коли серед лісів безлюдних, де ні душі не бачив,—нараз будиночок, квітки, і мале дівчатко бігає.

— Я Любця коська з Калябі (я Любця ... ковська з Перкалаби... Тепер, мабуть, ця «ковська з Калябі» кількоро дітей має, може, й вони так бігають десь та радують і материне, і чуже око).

Так от я тут уже був, і йшли ми з Йосипом напевняка. Дороги там у глухих лісах дуже гарні. Довго я думав — чого це воно тут дороги прямо напрочуд, коли загалом на Гуцульщині дороги такі погані. Аж потім ларчик розкрився.

Так от, ідемо ми такою дорогою, як у якому англійському парку стежка. Дивлюся — кобила здохла лежить. О-о-о!.. Це вже непідходяща картина. Побачити здохлу собаку на вулиці великого міста України — це не диво, але побачити на такій дорозі здохлу кобилу — це непривична декорація.

Ідемо далі — здихає коняка. Лежить і ледве поводить боками. Що це за «іменітельний падеж» тут?

Роз'яснилося просто. Лісничий зустрів нас якось вивувато.

— Це, батче, архікнязь приїде на полювання... ото принада на великого звіра. Вибачте, сьогодні ще можу погостити вас, а завтра — не знаю, бо приїде він же не сам, а з цілим оршаком, то тут не буде місця, де й пальцем ткнути.

Еге-ге! Ось воно й розгадка доріг чудових! Бо архікнязь полюбив ці дикі місця і щороку сюди наїздить.

— Часом підемо ми в ліс удвох. Він зі мною все більше. Раз ми зблудили, й довелося заночувати в колибі. А ви знаєте, що таке колиба?

Ой-о-ой зна-аю! Іще як знаю! Раз ішла нас компанія велика, і все народ недотепний, «ленка» нещасна. Один між нами був лише настоящий чоловік — се Лука Гарматій, учитель з Голов. І побачили ми колибу покинену, і заявили, що будемо там кашу варити чи чай гріти — словом, щось зв'язане з костром. А Гарматій каже: «І близько не підходьте».

Частина послухала, частина ні, і я в тім числі непослушних. Зайшли ми до тої колиби, але за хвилину ми всі вибігли, ні — вилетіли з колиби! І трусилися й роздягалися донага, і знов трусилися, і знов роздягалися, але вже несила була позбутися кінноти.

Так от, у таку покинену колибу й архікнязь попав.

— То я, — каже лісничий, — не міг і хвилини заснути, а він хропе як убитий.

«Так оце й єсть про нечисту силу?» — питає читач. Ні. Ось я зараз.

Переночували ми на ліжках, приготовлених для архікнязя і його генералів. Рано Йосип збирається йти додому, але по дорозі щоб подивитися на Перкалабську клявзу.

Українському громадянину слово «клявза» дуже знайоме, але там, у тих горах, воно значить щось зовсім інше. Це... ну як вам сказати, ціле «сооруженіє»; як на Перкалабі, то страшенно велике. Шлюзи, словом. Замикають воду потоку, а потім у потрібний день вся ця вода йде «повінню» і по цій повені женуть гуцули дараби.

Пішли ми до тої клявзи. Полюбувалися. Попрощалися з Йосипом, він собі пішов, а я зостався, хотів ту клявзу змалювати.

І малював. І здалося мені, що й сидів недовго, а поглянув на сонце — ого!

І от тут, серед білого дня, приступила до мене нечиста сила. І нашепотіла вона мені таке: «Оце ж ти йшов сюди дорогою?» — «Дорогою...» — «Ти ж приїхав, аби розглядатися? Так?» — «Так!..» — «Ну то чого ж ти йтимеш назад дорогою ж? Нічого нового не побачиш. А ти піднімися наверх та лісом, грунем і піди назад аж до лісничівки. Паралельно дорозі. Ти ж геометрію вчив?» — «Та колись учив». — «Ну, знаєш же, що таке рівнобіжні лінії? От і йди, рівнобіжно, — штука не мудра, а цікавого побачиш багато».

І піди ж ти, що може нечиста сила! І геометрію сюди приплела, і мою цікавість розбудила.

І я послухався. Взагалі ми часто слухаємося нечистої сили. Бог, наприклад, говорить: «Не пожелай жени ближнього твого», а сатана прямо наоборот. Бог каже: «Легше верблюдові пройти в Ухо Ігольне» (пишу з великих літер, бо це не вухо з голки, а вузькі ворота в Єрусалимській стіні, куди не могли проходити верблюди, — бачите, який я розумний?). Так от легше, каже, в ухо, ніж багатому в царство небесне, — а сатана вп'ять наоборот: «Наплювать, — каже, — на царство небесне, а гребі зараз, скільки можеш». А ми слухаємося. Ох, гріхи, гріхи...

Так от і я послухався. І пішов. Із хлопцем отим своїм нещасним.

І йшли. І коли зайшли вже в таке, що ні вперед, ні назад, коли став я серед безконечної тиші й усвідомив собі, що скільки б я не кричав, ніхто мене не почує; коли я відчув, шкірою відчув, що сонце вже сідає, бо нічого — ні неба, ні тим паче сонця не видно; коли я подивився на малу дитину, що потарабанив із собою, признаюся одверто, жах мене охопив.

Я став ламати собі голову — що робити й куди йти. Поки що я ламав голову в переносному значенні, але боявся, як би не довелося в буквальному. Пригадував усі подорожі, які я читав, усіх заблудших людей (здається, я неправильно написав...), як вони находили дорогу. От, наприклад, мох. Чудова річ! На північній боці дерева мох, а на південній нема. Здається так, не переплутав.

Почав я придивлятися, але одразу наткнувся на декілька питань. Насамперед — що таке мох? Оце собі хто й знає яке лушпиннячко якесь — то оце й єсть мох? Чи, може, це само собою, а мох само собою? Якщо це мох, то він же, бісів син, росте на всіх чотирьох сторонах світу — і од захід, і од схід, і по ньому ніяк до архікнязя не попадеш. А якщо це не мох, то ох! Де ж той мох?

Вам, читачу (чи — тобі, читачу), смішно, а мені не до сміху було, як я ото стояв, безпорадний інтелігент, серед, можна сказати, суворої стихії, а сонце сідає, а Ісуса Навіна, як кажуть, і зовсім не було. А жаль! Сказав би: «Стій, сонечко, і не движись, місяченьку», а вони б і стали. А решта планет двигалися б собі далі, — нехай собі двигаются, мені що?

І на чорта я послухався отого чорта? А втім, це почуття теж відоме всім тим, кого спокусила нечиста сила. Прогрішайся, а потім каються.

І знаєте, як я вийшов із того становища? Інтелект! Могутній людський інтелект!

Я нараз ізгадав, що до Перкалабу вливаються з гори потоки і що якби я натрапив хоч на один із них, то моє спасіння забезпечене в ударному порядку. І я почав іти так, щоб натрапити на потік. І натрапив! І зійшов униз, на ту саму дорогу, якою я не хотів був іти. І дійшов до лісничівки уночі. А архікнязя ще не було. І лісничий мені сказав, похитуючи головою:

— Ну, щастя ваше, що ви схаменулися скоро. Бо ви там і тиждень могли би блудити.

Так от і я знаю, що таке є блуд... (прошу не розуміти мене криво).

А то ще й таке було. Я їхав із сестрою на прогулку в Чорногорі — хотів показати сестрі красу Гуцульщини. І провідник із нами був гуцул.

Їдемо на гуцульських конях. Це коні спокійні — я писати міг, їдучи верхи. Їде обережно. Де здається йому небезпечно, попробує ногою й тоді тільки стане. Поводів не потребує, бо їх не слухає, а йде, куди йому здається краще. Раз я хотів поставити на своєму й поїхати направо, коли кінь хотів наліво; я його тягну туди, а він сюди; я йому аж голову завертаю, а він назад. Я таки поставив на своєму, змусив його йти направо, але каюся потім. Бо кінь затаїв помсту, і коли трапилося на дорозі два дерева, — кінь пішов помежи них. Віддалення між деревами було рівно таке, щоб пройти коневі, а мої ноги мусили вже продиратися. Порвав мені штани, поздирав шкіру на ногах.

Але загалом — велике задоволення їхати гуцульським конем на гору або з гори. Він сам вибирає дорогу, сам робить зигзаги і спустить вас із стрімкої гори так легко, що ви й незчуєтеся. Я виїздив конем на Говерлу і з неї.

І от ми їдемо із сестрою. Виїхали на вбіччя якоїсь гори. Стежечка — тільки коневі ступити. Направо — го-

ра, наліво — стрімкий скат. Сидіти на коні високо, як на ешафоті. Стало страшно, і сестра жалібним голосом почала просити («і взмолилася сестра тихим голосом...»):

— Я краще пішки піду...

Як пішки, то й пішки. Гуцул наш давно вже пішки йде, коня в поводу тримає. Зліз і я, пішов уперед. Лівою рукою вів коня, а в правій була в мене паличка, яку я десь підняв на дорозі. Хвиськав нею в повітрі, трочав камінці у пропасть...

Отже так ми й ішли: я впереді з конем, за мною сестра, ззаду гуцул з двома кінями.

Нараз передо мною бистрий зигзаг змії. Я не роздивився, чи то нешкідливий вуж, чи то хижа гадюка; інстинктивно якось, коли бачиш змію, хочеться її вдарити (се, мабуть, від того, що ми позбавилися через змію раю)... Так сталося й тут. Не роздумуючи довго, я коцнув змію по голові, і якось так зручно вийшло, що вона покрутилася-покрутилася й своєму зміїному богу душу оддала.

Гуцул скрикнув. Я отямився. Певне, коли б він був не так далеко, він не дав би мені вдарити змії. У гуцулів зосталося священне почитання змії. Я йшов, наприклад, раз Красноільським потоком із одним гуцулом. Балакаємо щось. Нараз дорогу нам пересікає змія. Знов рефлексивно хапаюся я за камінь, але гуцул схоплює мене за руку залізними кліщами.

— Ци вна тебе займає?

І довго я носив обручку на руці — знак гуцульського дружнього потиснення.

І тепер, коли гуцул-провідник скрикнув, я зрозумів цей крик. Я ж міг убити Царицю Змію, ту саму, що на голові діамант носить. Єкби тот діамант узяв, то би вже ні нахти не тра¹, ні свічі — нічо. Єсно було б у хаті, ек у ннину.

І коли ми, їдучи далі, зустрічали кого, наш гуцул не проминав сказати: .

— А цес пан галицу вбив! З одного маху!..

Приїхали ми до лісу. Стали на спочинок. Хаща — непробитна!.. Каміння повалене в безладді, дерева по-

¹ Нафти не треба було б.

ломані. «Таке шкрепіте, — сказав би гуцул. — Таке шпитке...»

І треба ж такого випадку, що на камінь вилізла змія, і знов, я мало здаючи собі справу, коцнув її тою ж паличкою по голові і знов удачно. Та ще взяв ту змію й повісив у розщепину стовбура поваленої смереки.

Ми з сестрою накинулися на афини, яких тут була незлічима сила. Не потребував нахилитися, не потребував навіть переступати, а просто ліг і жери. Не наївся — повернися на другий бік і жери знов.

У тім заняттю й не помітили ми, що наш гуцул десь ішез. Ну, пішов, то й пішов — мало які можуть бути справи у гуцула в лісі...

Наїлися ми афин із сестрою, відпочиваємо, балакаємо щось. Коли дивлюся, — суне група гуцулів до нас.

Картина така. Ми в дрімучому лісі, де на півсотні верст не стрінеш живої душі; зброї жадної, я і дівчина — удвох. Що схотять, те і зроблять з нами ці люди.

І от — ні на одну секунду, ні на одну мить, і здалеку навіть не ворухнулася в нас така думка — до такої степені безпечно ми чули себе серед сих «диких», «некультурних» людей. У відлюдному лісі. Ось дивимося, як вони підходять збитою купою, і дивимося так спокійно, мов сиділи б у себе в хаті й дивилися у вікно, як там хтось іде вулицею.

— Слава Йсу!

— Навіки богу слава с'єтому та й вам! (Це вже я так нагуцулився).

Стоять газди, дивляться на нас, а ми на них. Я рішаю, що це почули просто від нашого провідника, що привіз якихось панів, та й прийшли люди подивитися. У лісі ж скучно.

Але, мабуть, ні, бо самі старі газди, сивоголові діди, а це такий нарід, що не дуже любить виявляти свою цікавість і бігти хто й зна куди, аби тільки подивитися на якогось пана. Ні, тут щось не так.

Дивлюся — один гуцул, найповажніший, найстаріший, манить мене пальцем убік. Я відходжу. Він нахилється до мого вуха й шепоче.

— Кіко?

Я витріщаю очі. Він мене питає — скільки. А чого скільки? Чи за віщо скільки? Не розумію. Я не тор-

говець, нічого не продаю. Запит гуцула — скільки — мене дуже дивує.

— Чого скільки, дідочку?

Гуцул киває головою — мовляв, і пощо дурака валять? Ніби й не знаєш?

Але я таки напrawdę нічого не знаю, й не розумію, і цілком одверто висловлюю це гуцулові. На його обличчі трохи нетерпіння, а трохи й поваги — значить, чоловік хоче не продешевити, набиває ціну.

Але що є предметом нашого торгу, я так-таки й не розумію, хоч убий.

— Але, дідочку солоденький, бог би вас укрит, — що ви в мене купуєте? Бігме, не знаю.

А для діда ясно, що я знаю, добре знаю й тільки граю комедію. І так ми перекорюємося, аж поки дідові не приходиться до голови — а може ж, і справді перед ним така наївна людина, що не розуміє багатства, яке посідає. І дід каже таємно і пошептом:

— Палицу.

На моїм лиці щире здивування.

— Палицу?? Йку палицу???

— А тогу, що-сте дві галиці... (навіть не рішається сказати «убили» і робить тільки жест).

— Тоту? Та я єї кинув дес.

— Га?..

На обличчі діда перестрах, здивування, розчарування і бажання вдарити в писк.

— То-сте закинули? Де?

— А я знаю де? Кинув десь, хіба я знаю.

З повним одчаєм у голосі дід крикнув до своїх товаришів:

— Закинув дес!

З гурми почувся гомін неодобрення, здивування й крики: «Де?»

Гуцули питали мене, де я стояв, де я ходив, де я лежав, і нишпорили там з найбільшою пильністю, показували мені сотню паличок, але я або всі їх міг признати за «тоту», або жодної.

І до самого смерку ми лазили по траві — все шукали тої палички, але гляба була ізнайти в такому шкребіткім.

І коли газди забиралися вже пріч, розчаровані, на-

віть зобиджені на такого дурня, як я, то на самім відході я звернувся до діда:

— Але, на милість божу, скажіть мені, дідочку, що то мала бути за палиця така?

І, змилюючи мене над моєю дитячою наївністю (протопан...), пояснив мені дід:

— Єк у водним дни хтос три галиці заб'єт¹ і кожен раз з одного маху, так тов палицев мож градові хмари відвертати.

І пішли. А я зостався, як дурний Іван-царевич, у якого «по усам текло, а в рот не попало». Таке, рахувати, багатство було у руках — і не вмів користати! Вже ж дві було убито, ще б третю коцнув — і міг би всю Гуцульщину в руках тримати. Дурень, дурень!.. Сказано — пан.

¹ Як в один день хтось три гадюки вб'є..

ПОТОМОК ДОВБУШІВ

Я таки давно чував про Гелету Йвана Фудорового. Про його дедю цілі байки ходять.

— Такі то були гуцули колись. А тепер що?— звичайно говорять, згадуючи Фудора покійного.

Найславнішим ділом Фудора була його боротьба з дідичем. Пан на Krzywogównie¹ прибув до села на патичку верхи, а дітям зумів лишити добрий маєток. Скільки на те людської кривди зложилося,— один бог тільки знає. Ще й тепер не минули, а тоді в повнім світі тривали часи, що з гуцулом можна було все, що захочеш, робити. Наприклад, пущено було в нарід гадку, що «ек прийдут анджіміри² та мут питати си, де твій ґрунт, аби-с не казав на себе багато, бо за 15 літ такого податку напрече си, що в тебе й волосся на голові не вістане тото все поплатити».

І skutкувало! Та ще як! Власної, своєї власної землі зрікався гуцул зі страху перед будучим податком. Уживав з діда-прадіда ґрунту, уже міркував, як сиnam розділить,— а приходять інженери, питають, чия земля.

— А божа, прошу панцкої ласки... божа, ади...

— А чиї ж то корови на ній пасуться? Божі?

¹ Криворівнянський пан (польськ.).

² Землеміри.

— Та мої. То, ади, хлопчішя... Іва!.. А ци чуеш! Біжи завертай корови! Та борзо!

— То, кажеш, не твій ґрунт?

— Та ніби... Вважаєте...

А тут обзивається присутній пан:

— То мій, прошу пана інженера. Прошу записати на мое ім'я.

І записувалося.

Або зарінки різні, хащі, каменисті царинки. Гуцул каже: «А пощо мені отого шкрепітя?» А пан: «Прошу записати на мене», але, очевидно, яко неужиток, тобто без оподаткування. І записувалося. А відтак вилазило шило з мішка: треба гуцулові до ліса — не вільно, бо через панський ґрунт везтися. Заплати. Треба до ріки — заплати. Треба шутру на дорогу — платять панові за те, що з ріки наберуть дрібного каміння.

І таких способів без кінця. А як їх не ставало чи була лінь винаходити, робилося в найпростіший спосіб: попросту приходив пан з інженерами та жандармами на гуцульський ґрунт, казав собі відмірювати «свій кавалок», починав його уживати — та й по всій параді. Йди шукай собі з паном правди.

У такий же спосіб хотів був пан зробити й з Фудором. Так само прийшов із жандармами, з цілою асистенцією, але мало бракувало, щоб навіки не лишився на тім ґрунті, бо Фудорина вихопив кіл із вориння, і, якби не гурма жандармів, — пішов би пан із сього світа у маху.

За сюю річ посадили Фудора на два роки до кози, а пан скористав з неприсутності й забрав мало не весь ґрунт Фудорів. Та не багато це йому помогло. Бо скоро лиш випустили Фудора і прийшов він ід хаті, то сказав ще чи не сказав жінці добридень, а борше кріс на плечі — та й до панського двора. Прибіг, розбив вікно, наставив стрільбу, кричить:

— Ага, ...твою псом маму! Гадав-ес, що йк я відсидів два роки, то вже? А маю зогнити у креминари¹, а ти вже панувати не будеш!

Скочив пан з-за бюрка.

— Бійся бога, Фудоре, не стріляй! Що хочеш зроблю! Невже нам не можна у згоді жити?

¹ У тюрмі.

І жили відтоді в згоді, бо Фудор відібрав у пана не лиш свій ґрунт, а ще й полонину якусь — каже, що то його. А відтак ще й насміхається з пана:

— А видиш, пане! Коби нас було таких з десеть у селі, йк я, то би не панував ти в Криворівні.

Отакій-то був старий Гелета. І син потроху вдався в нього. Потроху, не цілком. Умови життя міняються, все менше й менше зостається простору для вибухів Фудорової форми натур. Інші часи.

Живе Іван глибоко в Бережниці, на село зіходить рідко — і це теж кладе печать на чоловіка. Високий, сухорлявий, костисте лице, а таке типове, характерне. Я як побачив його вперше, так зрадів невимовно. Бо саме в той час возився з гуцульським театром: пописав п'єси з гуцульського життя й виставляв їх силами самих селян. І була в тих п'єсах одна — «Довбуш». А Довбуш — це герой Гуцульщини, поетично оспівана особа, отже й підходити до неї треба було з пієтизмом. І ніяк я не знаходив актора на ролю Довбуша, щоб відповідав і всім моїм, і всім народним вимогам. Герой же, а хіба легко заграти героя?

І от коли я побачив уперше Івана, — сказав собі в серці в своїм: «Ось він, Довбуш! Ось той, що марився мені ночами, що по ньому тоскувала моя режисерсько-авторська душа!..»

Високий, мов із заліза викуваний. Говорить, як сокирою рубає. Тисяча рухів, котрих жаден артист не вигадає. На сцені буде поводитися, як у себе на Бережниці.

Я переказав Іванові через людей, що от так і так, отаке й таке діло — чи не хотів би він на Довбуша. Але не міг догадатися, чи піде, чи не піде. Має чоловік господарство, службу яку-не-яку (побережник він) — чи схоче кидати ради невідомих акторських заробітків?

І вже так, роздумавшись, майже зрезигнував, дав собі спокій з Гелетою, шукав іншого, як нараз одної днини, десь так перед вечором, — з'являється Гелета.

Я зрадів невимовно. Очевидно, клюнуло, але наскільки — не знаю. Чи з гачком зовсім, чи тільки так, бо гуцул характерний. Дивлюсь — удає, що ніби не до мене прийшов, а до господаря. Се вже добрий знак. Кричить надворі могутнім голосом:

— А де ж Петро?

Явдоха, дівчинка-служниця, пищить щось у відповідь. І знов чути могутній голос:

— Маєш! А розумнішого нікого нема в хаті?

Виходжу на подвір'я.

— Слава Ісу!

— Навіки богу слава. Що скажете, газдо?

— Та нічо. Прийшов-сми до Петра, а Петра десь ухопило.

— Відей, в крамниці.

— Нема. Я був там.

— Но то, може, на тім боці, за ріков. Маржина шос у него хорує, відев, ід маржині пішов.

— Нема шо. Треба зачекати.

— То чекайте здорові, а я йду от зі своєв дітвов на прохід троха...

(Бо ми теж не в тім'я биті...)

— Ну то й я з вами.

Гуцул на прохід! Як вам це подобається? Але хай буде.

Пішли ми. Я рішаю зірвати інкогніто й питаюся:

— А ци тому правда, що ви Довбушів потомок?

Лице Гелети розпливається в широку усмішку.

— А ви мене пізнаєте?

— А чіму ні?

— Ає, ає, рихтик ¹, з Довбуша я йду. І на лице я подібний до него. Сами можете си переконати, бо у Косові є витиграфія ² з Довбуша, у ратушу висит.

Косів є найстарше місто в поняттю гуцула, а Довбуш — герой Гуцульщини. Отже, цілком ясно, що портрет Довбуша мусить бути у Косові. Та обставина, що під часи Довбуша ще не було «витиграфії» не тільки на Гуцульщині, а й взагалі,— нічого гуцула не обходить, для нього ясно одно: столиця без «витиграфії» з Довбуша бути не може.

Ми йдемо. Згори видно оседки Потеків і Готичів. У Івана вже готове оповідання про ці дві сім'ї у зв'язку з Довбушем. Оповідає, як чимось прогнівили Потек і Готич Довбуша.

— А сиділи вни тогди не тут, а Готич Микулай був у Багнах, де Чорний Потік д'горі. І Гелетюк Микита з

¹ Справді.

² Фотографія.

Єворова сидів там, що си зве Гелетина Багонка. Бережниця їх перекела. І Потек Лука. А Добуш у Кидроватім зимував. Надходить великдень. «Йдім, хлопці,— кае Добуш, — аби таку красну днину по крескенцькому опровадити. Йдім на Шийку». Пішли. Приходе. Зайшов Добуш позатиллю¹. А Потек із Готичем так си сварут, так си псякуют! А Добуш кае: «Чюете, хлопці? На таку красну днину і так си бештают погано сусіди. Не маємо шо із ними с'ечене їсти». І зняв бордюг, і розшпінькав.

Іван говорив урочисто, твердо відрубуючи слова. А ці слова то він вимовив неначе цитату з біблїї: «І став господь, простяг руку і поблагословив...»

— І витег із бордюга тогидного року с'ечене й дав хлопцїм. І хлопці їли. А витак каже: «Приведїт мені Потека Луку й Готича Микулая». Пішли хлопці. Приходе. Повїстуют: «Лука Потек укік, а Готич пішов до церкви, понїс с'ечене».— «То ти, Йване (це до Йвана Садагурського, брата свого), йди йми Потека, а ми, хлопці, йдім на горбик, де мае Готич вїходити». Пішли. Сиде. Коли йде Готич із сином. Добуш го перестрів: «Ано веди д'хатї». Готич повів. «Шо е синове в хатї?» — «Полибе² з капустов...» — «Вїмечї гет. Теле вїбери, образи божї, стїв. Решта так най си лишить». Вїметав тото Готич. Добуш замок хату, підопер дверї на шторц, а хлопці вже скресали вогню — палити. Лиш Добуш повів руков — не тра. Узев Готича із собов, ввійшли у двір до Харинихи. І Потека Иван Садагурський відпровадив межи них — зловив на Зарїчу. Сидів Добуш у Харинихи у дворї, замало харчував, дуже був маркотен. А Потек вїмахав си та й утікав ізнова. Узев си на верх, шо Дугоня си називат. А був у Добушя хлопец їден, Иван Павло Джемєга, легїнь Добушів. Та ек си понїс за тим Потеком та й подогонив у Дубниках, там, де дорога Добушева.

— Єка Добушева дорога? — питаю.

— А шо Добуш робив. Казав — буде вам цеса дорога у пригодї. Та таки на його й вїйшло. Тепер знесло гет цілком тоту возову дорогу, шо йшла Бережницев, та й де люде ходе? Добушевов дорогов. О, тот знав!

¹ Ззаду.

² Дїжка (від «полїбечок»).

Та йк подогонив Луку Джемега, а Лука шос боронив си, ци ек, а Павло си взлостив та й скев Луку. Сам вернув, але нічо Добушеві не говорив — казав, шо не міг подогонити. А Добуш сидит, дуже змаркотував. І дослухав си блеїня за ріков. Питаєт ци Харинихи: «Шо то блеїт за ріков?» А Хариниха: «Вісімнадцетеро дітей, шо-єс посиротив нині». Закликав Добуш Джемегу: «Непевне-єс мені, Павле, повів. Але з тобою, буде рахунок потім, а тепер піди у ту кечерку, шо верх Грицака, озми дванаціт пригірш червоних та й віднеси тій одові на тоті діти». А сам причек Добуш на свій сірак на лікоть, а витак шос узев із сардака. «Шо то за гоздуля?» — питат си. А Хариниха: «То є воша». — «Єк то може бути? У мене того не може бути, бо я маю масть таку. А ек си ізнайшло, то ретенно шос зі мнов буде. Не нині, то завтра».

Приходе дванаціт синів Готичевих. Єли просити: «Олекс! Спустіт нам тата». — «Добре, спущю. Лиш вінесіт мені 12 кресаний сороківців». А йому тих сороківців так треба. От аби напоказ показати. Принесли сини дванаціт кресаний сороківців, пустив Готичя Добуш. «Але однаково, — каже, — з сеї Шийки маєш си забрати». Та й по цес день Готичі не сиде у Шийці.

Оповів — мов апостола в церкві прочитав. З любов'ю говорять гуцули про свого Добуша, але такого оповідання я ще не чув. Сюжету ніби й нема, а слухав би й день і ніч. Взагалі оповідає про події XVIII віку, наче б вони відбулись учора. Всіх легінів Добушевих називає по імені, вказує село, звідки вони були родом.

— Ігнат Мечевний, а ци Мечевник, із Москалівки родом. Иван та Максим, брати, 15 рік з Добушем ходжували. Тот Максим по дві дулниці межі пальці міг іміти, помер у Стозі. Дзовздур Юрій, шо пішов до Венгершіни...

Оповідає яку дрібничку про Добуша, але вкладає туди стільки любові, шо та дрібничка стає поезією. От оповідає, наприклад, як ішов Добуш із легінями з Марківки у Химченський ліс. А діло було на спаса.

— Див'ют ци: ксьондз іхає. Сперли го. «А де-сте іхаєте, егомостику?...» А ксьондз си злек... «На відпуст, проше пана юнація... Може би-сте, й ви були ласкаві зи мнов...» То він так зо страхий. Добуш си всмієв:

«Та бих пішов, лиш шо я не підголений. Єк би-сте підголили, то-м бих пішов».

Це тут особлива гра слів. Це Добуш міг «підголити» ксьондза, забравши у нього все.

— А ксьондз, ци таки з опуду, а ци дурненький екий був: «Та я бих, кае,— підголив, лиш брича не маю, вдома си лишив». Хлопці сміют ци... А Олекса: «А я пішлю кого д'ваші іності, най даст брича. Васильку! Ано скоч! Маєте ото травник¹ — по тому травниково й даст».

І далі йде гумористична картина, як серед лісу ксьондз голить отамана опришків. А за те Добуш дав поповді «п'єтнаціт червоних по п'едесець банок у кождім».

І такий Добуш усюди. Щедрий і добрий для одних і лихий месник для других.

— Був собі дес у Біліню, за Сиготом, пан — на-світі сильний, на-світі багатий. А мав на палаці у себе черівницю, шо всіх заморьхувала і всігди тому панові всьо сказала, шо му треба було. Тримав тот пан у себе дванаціт рабівників — розбій му зношували. Та кілько то йшло чесу, не знаю, лиш шос му си не сподобало, тому панові, шо вже він не спожедав того рахунку, та велів пробити дванаціт скриний, та тих рабівників поховати у тоті скрині. А був став великий у того пана, і дваціт потоків з того ставу йшло. Изробив пан бай великий, а рабівників ек замок у тоті скрині, то пускав потоками та й гостей кликав си дивити на тото. А того й не зуміг спостеречи, шо там одна скриня порожна. Бо один рабівник екос вімкнув си звідти, перебрав си у мундур та й ходит на баї помежи гістьми. А черівниця тота: «Чужий ходит помежи твоїми гістьми». Пан каже: «Не може того бути. Але прото будемо шукати». Та лиш казав ворота замкнути, а тот легінь покемив, забрав си полегоньки, пішов Добушя шукати. Дес му вповіли, шо Добуш у Криворівні, у Змагарні. Приходить туда легінь — так і так, каже Добушеві, такий і такий у нас е пан. «Добре,— каже Добуш,— я туда піду». — «Ей, не дістанете си, пане ваташку». — «А я безпечю, шо си дістану!» Узев на перший раз, на першім пунті дваціт і штири легіні, пішов.

¹ Очевидно, требник (церковна книжечка).

А черівниця тота почірувала шос там своє й каже панові: «Йде до тебе, пане, Добуш із ровтов. Але не бій си — він поверне назад». Так си й стало. Бо дес уже так під границев того пана шос си замовили легіні та й ударив один другого. А Добуш цесе покмітив та й каже: «На цім неможливо бути, аби у мене в ровті один одного бив. На місце! Звідки поступав, звідти знов іти мушу». Пішли назад, до Криворівні. Зібрав у другім пунті Добуш 44 легіні, пішов знов. А черівниця знов поворожила і каже панові: «Йде ід тобі Добуш. І вже наступили на твій лан. Ідуть крізь жита».

А вно так і було. Так ік ступили на панцький лан, а хлопці поголодніли. Один узев колос, ізсукав, здув і зжував зерно. А Добуш того покмітив. «Хлопці! А що жвачіте?» — «Та то я смотрю¹, пане ватажку, ци достигле жито». — «Е, знаю я тепер диське², шо будемо зле гостити. Вертаймо назад. Бо я йду по панове жите, але однаково його хліба не маю кивати».

Пішли назад. Збив Добуш тепер собі банду 64 мужа: і з Єсенова зібрав, і з Криворівні зібрав, і з Жебйого. І уробив своїми руками паленички з глини і кождому легіневі поклав на голову. Ідут. Переминув границу панову. «Ой зле, пане! — ворожка кричить. — Йде Добуш попід землев!» А то, вважаєте, її так глина збаламутила. Шо тут діети панові? Обложив восько дубелтово³; велів закласти деревом брами. «Ой гвавту, — ворожка кричіт, — Добуш уже коло брам! Попід землев йдет!.. Пусто мені балакати!!!»

А Добуш наравду вже коло брам. «Ано, легінці, котрий розімкни браму!» Не може жадеп. «Я би розмик, — каже Добуш, — лиш ми си не хоче. Най виджу вашу прахтику». Хлопці си здогадали, узели дуба великого, поставили на колеса — бо то вішутровували дорогу, то вози були. Прикували та йк нагріли у ту браму — геть вісадили. «Йду я наперед», — каже Добуш. «Йой пане, пане! — кричіт черівниця. — Добушек у дворі!» А пан тот нич си не боїт: має надіжку на силу на свою й на пса. Бо у того пана був пес, шо ні жадна людина не могла д'нему приступити. Пан обідає, а тот пес спередь столу. А Добуш приходит. А пан нібито не

¹ Пробую.

² Достеменно, точно

³ Виставив подвійну варту.

знає, кричїт: «А хто то, ...псом його маму, прийшов?» А Добуш чїнит: «Проглень свої очї, паночку! Се я, Добуш». Дивит си пан, шо Добуш нї фузїї не має, нічо, так, з голими руками, йдет. «А ци ти б'єш, ци ти стрїлеєш?» — «У мене й столец за топорец», — кає Добуш та йк лапнув уперїд того пса, у вітру псом хитнув, перервав си пес надвое. А пан тогди на Добушя. Нахитав три рази — пізнав Добушеву силу!.. Тогди він на штудерації. Причек на колїно, а Добуш собї на колїно, бо того кежко було змудрувати. Та зложив тогди пана файно й іскев. А витак сіли на коней, пігнали. Женут, женут. Єла си вже ннина прохапувати. Дивит ци Добуш: «Де ми є? Ми є на місці». Пережегвав си Добуш, каже Джемезї: «То нас черївниця тота облутує. Скочнї назад, черївницю ізїтнї, а прежу, шо вна мотат, розмотай назад». Та лиш тогди пішли з упокоєм.

І про останнї хвилини діяльності опришків, уже без Добуша, оповїдав менї Гелета. Як опришки зїйшлися у Перехреснїм у одного газди, рїзали там цапів, баранів, юшки варили.

— А в того газди був слуга Льонта Зведюх. Та хтїв си прислужити панам, та й побїг донести. А хлопці порозходили си по селах, екї кемували, шо ніхто про них не знав. Галамася пішов, Слусарик Приць з-під Мізіна. А тут комісія велика, списуют села, кїко маєш лумера, — перепис на люде йдет. А Льонта усїх пізнавав, та й їх брали. Приць зав'єзав вівцю навхрест та став аж у Салушинї. Але оннаково й Льонта не погостив добре, знайшли го хлопці — бавив си із манджьохами аж у Чернївцьох. Та забрали го хлопці, та привели на верх, зїбгали два буки та одну ногу до одного бука прив'єзали, а другу до другого та й пустили.

Отаку ще древлянську кару оповїв менї Гелета. Шо ж... однакові люди, лїсовї.

Але оповїдання оповїданнями, а я таки навертаю до свого — чи згоден Іван узяти на себе ролю Добуша в моїй п'єсі.

На превелику мою радість — згоден!

Проби у нас відбувалися в Красноїлі, йдемо ми туди. Іван неграмотнїй, але серед моїх акторів багато є таких, вони виучують ролї з голосу.

Іван на пробах, як колись говорили, «адїн васторг». Репліки, якї йому подаю, вимовляє так, шо в менї аж

дух радується. Та до кожної з них іще дасть щось своє, щиро гуцульське, забористе — ну просто я на сьомому небі.

І так ішло щось із тиждень чи півтора. Коли нараз Гелета заявляє мені, що він більше не хоче, що він іде домів.

Мов обухом мене вдарило.

— Та чіму, Іване? Шо вам за недогода?

Починаю йому розписувати, як то буде гарно, коли ми поїдемо по всіх містах, побачимо світу, як будуть нас приймати, скільки грошей він буде діставати.

— Єк вам мало, то можна бирше.

Ні, як затявся Іван — піду та й піду.

— Та скажіть хуч чіму? Най знаю.

Іван відповідає загадковою фразою:

— Поражав-сми си з людьми та й люде так говіркували, шо тепер лісів мало, паничів багато...

Та з тим і пішов. Нічим я не міг його вдержати. А я зостався ні в сих ні в тих, не розуміючи, який зв'язок mezi моєю п'есою й тим, що на Гуцульщині лісів стало мало, а паничів (поліції) багато.

Та вже потім мені розказали.

Гелета думав, що я збираю розбійничу банду і мені не стає тільки провідника, Добуша. І от він там, у себе на Бережниці, довго думав, коли почув мою пропозицію; нарешті рішив піти, й ото прийшов. Всі оті репетиції, репліки — все те вважав маскуванням дійсної цілі (не можна ж справді серед села збирати одкрито розбійничу шайку). Але коли порадився із старшими людьми, вони йому сказали, що часи тепер не ті, ліси повирубувані, ховатись ніде, що село повне жандармів, — взагалі діло небезпечне. А що я й мої хлопці то люди молоді, не розуміють, над якою пропастю танцюють, — ну і нехай собі.

Гелета те все зважив — і зрікся.

Це було на початку ХХ століття в 1911 році в селі Красноїля.

ЗА ЮРІШТАНОМ

Юріштан! Юрішко!.. Важкими письменами вписане це ім'я в історію Гуцульщини.

А так! Це був достойний помічник свого начальника, мапдатора Гердлічки. І що тільки вони виробляли, оці люди, над гуцулами!.. Ще й тепер ви можете почути закляття:

— А бодай би те Гердліччина неволя вкела!..

Так скаже гуцул у хвилину озлоблення, бо гіршого нічого над це побажання не має в своєму лексиконі.

«Гердліччина неволя» і Юрішкове «остатне вогниво» — от дві пам'ятки до тих двох великих на Гуцульщині особах.

«Остатне вогниво» Юріштан робив так. Закладав людині обидві руки за пазуху, зв'язував там; потім просовував під руки палицю, а через неї перекидав обидві ноги. Людина ставала цілком безпомічною, «от їк кочілце» — можна було котити, як кулю.

А на додаток до всього Юріштан натягав іще такому арештантові на голову рукав свити і так кидав до льоху. І томив у той спосіб людей цілими тижнями, так оповідають гуцули.

Як це зрозуміти?

Робилося це під претекстом знищення бандитизму — «опришківства», але... Але в Юріштана виросла пре-

красна хата, коло хати були сади, що таких мало було на Гуцульщині, і навіть стави, як кажуть гуцули. Се було вже правдиве диво, бо такого справді ні в кого не було на Гуцульщині.

Юріштан... Юрішко...

Грізне ім'я і відоме в усіх горах. Новіша генерація, правда, менше про нього знає, але ж бо так усі новіші генерації в усім світі. А вже старші — ой-ой як пам'ятають.

Але пам'ятають по-різному. Вслухайтесь, як говорить селянин із Голів, із свого вільнолюбивого, закиненого в глибоку щілину межі горами, села. В устах селянина з Голів предстане перед вами Юрішко як лютий звір, представник дикої власті, що була скоріше улегалізованим самовіллям. Гуцул із Голів розкаже вам про страшні катування, що їх вимишляв Юріштан, про несправедливості, надужиття, про «остатнє вогниво», про бій немилосердний — і перед вами стане постать дикої людини в дикій країні, де нема границь самоволі й хапливості; постать раба, вознесеного над рабами, може, навіть хорої психічно людини.

Але не забуваймо, що таке й Голови. Це забите в гори село, мало приступне навіть тепер. Навіть тепер «возова дорога», якою можна їхати, йде тільки до кінця Красноїлі. Тут досить стрімка скеля, і по ній правильним зигзагом старинний кінний тракт, шириною рівно стільки, щоби два коні могли розминутися. Він в ужиттю й тепер, бо хоч за потоком і є якась ніби «дорога», але нею їздити не можна, та ніхто й не їздить, бо за потоком і воза ні в кого з гуцулів нема. Зрештою, ця «дорога» йде тільки до воріт школи (про яку завідувач її каже, що він є головою «найвищої школи в усій Австрії»). А щоб уявити собі хоч трошки, що то за дорога, то варт пригадати спірку завідувача школою з попом красноільським, москвофілом. Піп подав скаргу на вчителя, що він не ходить з учнями до церкви. А вчитель у своїй відповіді послався тільки на дорогу, якою треба, аби дійти до церкви, «шіснадцять разів переходити через воду», а містків жадних нема.

Отже не диво, що в такому селі й поняття про державний лад і його агентів мусить носити на собі печать своєрідності.

І вже селянин з Устерік говорить про Юраша трошки май інакше. Правда, і в цьому оповіданні не все лагідно й благородно, і тут випирають десь гострі боки Юрішкового характеру, але все ж насамперед тут Юріштан — носитель порядку, невтомний переслідувач опишківства.

І от мені цікаво звести то все до купи й поспробувати системи синтезу.

Два дні свят. В уяві малюються громадки гуцулів десь під темними тіннями груш, барвні плями хусток, запасок на сліпучо-яскравих царинках, поважні «бесідування» свобідних людей. Днина вільна, не треба нікуди їхати, нічого рубати, нести, тягти; охотніше тоді говориться з захожим чоловіком та й настрій цілком інший, святочний, ширіший.

Хочу піти на властивий терен діяльності Юріштана, славного ватажка пушкарів,— на Устеріки й Стебни. В Устеріках жив знаменитий мандатор Гердлічка. Ще й досі стоїть той будинок, де він жив, звідкіля розходилися по всій Гуцульщині страшні прикази. Той катуш, у котрім перемучилося стільки людей, згорів, тепер на тім місці барабулі ростуть. А цікаво було би глянути на ті заграатовані вікна, на ті стіни, що чули в собі стільки стогонів і безумних криків, плямилися кров'ю, не раз дрижали від тяжкого плачу безневинно катованих людей, що попадали в той тричі славний катуш. Уже давно минули ті криваві часи, вже, може, нікого в живих не зосталося з тих людей, що були мучені в тім будинку, а пам'ять о людських безневинних терпіннях усе ще жива, все ще бурить кров гуцула при однім спомині.

— А най би й місце тото крізь землю си провалило, кільки то там людей си намучило! — скаже вам кожний, і очі блиснуть, а рука мимоволі дужче стискає топірець.

А в Стебнах жив сам Юріштан. Гей, велика то була людина на Гуцульщині. Ще живе й довго ще житиме серед народу пам'ять о нім. Я чув, що в Стебнах позістали ще його хати, живий навіть один із синів його, любимець Іван,— і от хотілося побувати там, на власні очі все побачити, поговорити з тамошніми людьми. Тут іще живі традиції опишківства, тут іще кожний стар-

ший чоловік пам'ятає часи, «коли то ще не було паничів, коли все було май інакше».

Днина файна, Черемош аж срібно-блакитний і тихий якийсь — мов теж святкує. На Вигоді перевозить мене дарабчиною дідок: міст зірвало ще тогід, дід заробляє тепер перевозом. Утішний такий дідок — усе хоче бути жартівливим, але щось не йде то йому так злегка, як іншому; наверчує він себе.

— Куда хочете йти, пане?

— На Вскеріки.

— Та не йдете дорогов?

— А не йду. Бо дорогов-сми ходив пару разів, а цим боком ще ні. Таже царинками мож перейти?

— А чіму ні? Ей-ей-ей! Дівко! — кричить нараз до якоїсь дівчини, що йде берегом. — Єк у вас до шлюбу йдуть? Ци так, ек у нас? Бо в нас поперед ...а витак до шлюбу йдуть! — і сам перший сміється з власного жарту.

От я й на тім боці. Кілька хат є коло Вигоди. Сидять люди. Чоловіки, молодиці. Загадую — якщо тут зараз, на першім же кроці, щось довідаюся цікавого, то ціле полювання буде удачне. Ловецький забобон.

Підходжу. Вітаємося. Починається розмова про верем'є, про сіна, про те, про се. Відтак переходжу до «наводящих питань» — от звичайні ловецькі способи. Як то кажуть — на все треба спосіб мати...

Репліки маю звичайні, пересічні: оповідають те, що кожний, а таки кожний, гуцул зуміє оповісти. Все з третіх уст, все загальновідоме. Нема нікого старшого віком, очевидця.

Але от з другої громадки підходить гуцул. Цей уже знає щось більше. Оповів з уст якогось знайомого пушкаря епізод з ліквідації пушкарства.

— Єк то відбирали стрівби та гет цалком усе у людей, так оден газда з Красноїлі мав стрівбу дуже красну та й не хотів ю віддавати. Та шукав і Юріштан, шукали усі та й не можут ізнайти. А я собі покемував тогди та й кажу: «Чкай, я вже знаю». Та й пішов ід тому газді. Пшов-сми, а то далеко та й я шос ізголоднів. Приходжу д'хаті, прошу води. А то йкби й молока дали, то би си не відрік. Виносить дівчинише води, але такої охабленої, що фе було й пити. А я кажу: «А ци би-с не дала молока?» А вона каже, що немає молока.

А я тогди: «А ци знаєш, хто я такий?» Йк я сказав то-то слово — спуджели си усі газди, а я лиш пішов до комори, перемішев гет цалком усьо молоко, а витак-сми пішов обзирати хату доокола. «Ага! — кажу. — То вже знаю, де стрівба. Ану-ко дайте мені столец, я сюда лізу». Та йк-сми наметав, брачкуку, тих стрівбив — повну тайстру. А тогди до газди, та дав му катуш усюда, попід груде, та й пігнав до Стебних до Юрішка. Та кіко йшов — все карав: шо ступ'ю — та пласом, шо ступ'ю — та пласом.

Громадка слухачів похитує лиш головами. Се нове покоління; його уже б'ють вексялями, ліцитаціями, а пласом уже не б'ють.

— Та ек же тот газда міг відержети?

— Відев, уже так бив, аби відержев.

Сумно типове оповідання, якщо вірне. Є в слов'янськім щепі якийсь пакліш до безладдя; яскраво виступає він у гуцулів. Безладдя — чи то в симпатії, чи то в жорстокості, чи будь-де. Ну, от сей пушкар. Прийшов відбирати стрільбу у свого брата-гуцула, робити йому кривду. Але пощо ж було перевертати молоко? Пощо було потім катувати чоловіка? Для якої потреби? Сказати б, від уродженої жорстокості — так її ніби не має наш нарід. Безладдя, от безладдя. Гадає як поліціян, то мусить бути і катом.

І йду я царинками, гуцульськими царинками, світлосяйними, повними невимовного чару. То там, то там поперепліталося ворине оригінальними голубими зигзагами. Квітів — море! Тонеш у квітах, у медових їх запахах, губишся серед колосів — гір, шо наокола. Груди розпирає від сього всезцілющего повітря, від блакитних рефлексів на всім, від зелені, шо дише, шо кричить звідусюда. Не знаю, чи йдеться ще де так добре, як гуцульськими царинками.

От Устеріки. Місточок якийсь, а на місточку старенький гуцул. Підйду просто до сього гуцула, от так собі, відразу, серед дороги — а може, шо зловлю!

Вітаємося, говоримо о посторонніх речах; позіхаючи, показую на Гердліччин будинок і говорю шось дотичне. Поволі-поволі розмова приходить, власне, на бажаний ґрунт. Оповідає мені дідок про Гердлічку, якого сам ще пам'ятає добре.

— Велику силу мав, велику: кого хотів, того від синтерунку брав. Не так, шоби просив, ци ек, а лиш брав отак за руку та й: «Ано! Иди д'хаті...» А ек му хто з комісії шо сказав, то він на тото: «А з ким я буду гір боронив?»

Оповідав далі, які катуші побудував Гердлічка, як карали людей у тих катушах.

— Та шо в катушах? Ек хто лиш попри іде, то ци дивит си на него, ци не,— оннаково біда тобі буде, як пушкарі око на тебе мають. Ек іде чоловік і не дивит си, то зара кричуть пушкарі: «Мой! Ану-ко йди суда. Шо ти так землю риеш очима? Може, у тебе сумліне нечисте. А подиви си! То твій тато й мама твоя»,— і б'ють. А ек дивит ци чоловік на катуш — знова недогода: «Шо ти — за співником шукаєш? Може, там твій товариш сидит?» — і знова б'ють. А то дорога не суда була, лиш висше отам, попід мур та де сутки вулицев.

Де була дорога колись, там тепер величезні сосни, а за ними сад перед Гердліччиним будинком. Домочок білесенький — колір невинності, а скільки то сліз пролилося коло сих білесеньких мурів.

Дідок попався словоохотний і оповідає сам, без усяких наводящих питань. Оповідает про Гердліччиху, як то вона сиділа на ганку і приймала поклони від усіх прохожих. А як хто не поклонився,— зараз кричала на пушкарів, ті вибігали й били ні в чім не повинного чоловіка.

І це ж все було так недавно: всього якихось піввіку тому назад. Австрія тоді вже була конституційною державою, і десь там засідав парламент...

— Де ж подівся той Гердлічка?

— А дес у Кутах, ци де, помер. Ек скасували мандаторію та настали суди, то Гердлічка пішов на пенцію. Та шо дуже затоскував, то шос скоро помер. А Гердлічиха таки тут померла. Бідна була дуже.

Так скінчилася могутність. Десь тиняючися по судових закутках, помер всесильний Гердлічка, а його жінка, шо за невідданий поклін веліла бити, кого вздріла,— годувалася під кінець життя жебраним хлібом.

Питаюся, коли ж було ліпше: чи давніше, чи тепер. І на превелике здивовання, отримую відповідь, шо давніше було ліпше.

— Але чому?

— Поредок був. Не міг будь-хто пискувати, ця там шо. Зараз Гердлічка кличе до двора, всип'ють бобу доброго — та й іди. Челіді також не спускав. Єк котра езиката, ано! Проскегнули, всипали двацять і п'еть або й усі п'едесеть — та й носи на здоров'є. А тепер шо? Суди, та пересуди, та доводи великі. Давніше, май, доводів великих не було.

Простіші порядки, як бачу, більше трапляли до переконання простій душі гуцула. Були відповіднішими, ніж сучасні.

— Ає, ає! Поки був Гердлічка, поти й гаразд був. Бо тогди не треба було ні адукатів тих, ні штампів, а ек шос собі зайшов газда з газдов, то йдуть до мандатора — так і так, пане. А він зара: «Васи', Петро, ци хто там з пушкарів! Ану!» Та зараз на столец, та й тому десіть буків, і тому десіть буків. Та вже й помирив. А тепер шо? Єк жінка тежка, то не маєш права свої жінки ударити. Таки рахуйте — свої! Бо кажуть, що може скинути. А чому тогди не скидали?

І оповів один цікавий Гердліччин винахід:

— Там на горі було таке корито уроблене. Йк котра тежка челідь, то лягає черевом у корито, так її й б'ють. То череву нічо си не стане, а «тота пані» відповідає, ає. Та й другій так само, ніби жінці, як си посварут, ци ек. Та ек повстають, то лиш с... в жменю та й тікають! Ає, то так було.

Очевидно, у мого співбесідника не зовсім щасливе було подружнє життя. З дійсним жалем оповідав о суді над жінками. З жалем, що така благодать минулася.

— О, Гердлічка нікому не дарував. Нікому! Єк пушкар шос наброїв, — однаково. Зараз двацять і п'еть буків за малу провину, а за биршу — бирше. Бо ек ти пушкар, то маєш бути пушкар.

Я просив оповісти дещо про самих пушкарів. І ця інституція також залишила в дідовій пам'яті добрі спомини — було що послухати.

— Е... Пушкарі ек виходили фасувати гроші до Коломиї, то ек жовніри. Вбрані файно, штудерно. Єк мав сардак чорний, то тогди мав мати гачі червоні, а йк мав сардак червоний, то тогди мав мати гачі чорні — то така була установа. А порошниць бувало й по шість, та й то не так собі си вбирало, а зрехтує на столі, а витак на себе — аби одно за одно не заходило. А на лі-

вім плечю пушка, а крисаня з блехов — от їк регімент пушкарський.

Аж оживився дідок! Мабуть, близький був до пушкарства, коли зоставив у своїй душі такі любі спомини про тих минулих владик Гуцульщини.

Я перевів розмову на найцікавішу для мене по-стать — на Юріштана. Про цього отамана дідок висловлявся попросту пієтично.

— Ей, де! То такий був чоловік, що біда го знає, ек він тото все визнавав. Лиш у кого шо пропало, ци вкрали, ци так ек,— іди до Юріштана, а він тобі вже ретенно іскаже, де лежит, у котрім місці,— все. Єкос у... (тут дідок назвав ім'я якогось газди) пропала корова. Прийшов до Гердлічки, плаче. Вислухав го Гердлічка, посилає по мене, бо наша хата недалеко будинку була. Приходжу я: «А ну-ко — скоч до Юрія!» Я побіг. Є вдома. Віслухав гет всьо, файно, а витак — лиш от не пам'єтаю, ци праву, ци ліву руку отак-опоцулував та й каже: «Вже знаю!» Приходить до Гердлічки, каже газді: «Та чо плачеш, чоловіче? Твоя корова недалеко від тебе — лиш уже в полібічку. Иди ти,— каже,— туд а й туд а, а там є дві дільниці, зіходет ци докупи, а трет а так фист¹ покегла униз. Там найдеш велике каміне, а під тим камінем шукай полібічка. Та диви си — буде там звірина ше та й пушка, то аби-с не тевав...

Грішний я чоловік: се оповідання, що мало підкреслити Юріштанову всемогутність, зробило на мене цілком інше вражіння. А то, власне, що великий отаман пушкарів і сам, непричком, був, мабуть, близький до тих злодіїв, які крали корови та запихали їх у полібічки. Але дідок приймав це інакше — бог з ним.

— Сам Юріштан носив си бідно, от їк би старец. Пушкарів своїх водив гордо, а сам був зібраний просто. Він і сам гордо си носив, але лиш до випадку. Бо їк ішов до Станіслава — був там півтора місяці,— то йшов таки у своїм. А долів² — там зими май-май. То їк потис го мороз, то він віддав свою крисаню йкомусь пастухові, а замінив на клапаню. Та була крисаня, може, варта йких десіть банок, а віддав за таку клапаню, що, може, була варта банку, а може, й ні...

¹ Дуже.

² В доллах.

До нас підходить ще дідошок. Він здавна приглядався, що то за бесіда може бути така довга межи паном і гуцулом. «Може, то анджімір... Може, то шос ґрунта...» (я мав скринечку з фарбами під пахою).

— Слава Йсу!

— Навіки богу.

— Ци миром, пане Ясковський?

«Еге,— гадаю собі.— То мій співбесідник не просто-го коліна: пан та ще Ясковський! Очевидно, щось зайшло, згуцульщене потім».

Новий дідок показався ще більше балакучим, ніж пан Ясковський, і відразу впав у тон.

— Про Юрішка говорите?

— Ає. От оповідають, ек то він бідно си носив.

— А то правда. Сам носив си, що ви би сказали — ну старец, жебрак. Пушкар і тоті його, ті носили си гонорно, а він уводно був зібраний бідно. Та не любив і на других. Шо ото екби вздрів, та йк тепер, оті павуни та усеке на крисаньох у хлопций,---ей, та де! Повимикав би та повіметав гет.

— То мав таку силу?

— Охо-хо! Тоді не було, ади, паничів отих та судів. Він сам значив тільки, що тепер уся шандамарія¹ тільки не значит. Хо-хо!.. Йк донесе хто, що видів дес опришків або що видів дес на тім ци на тім ґруни ватру, то такого Юрішко назавтра народу згонит, що кечеру доокола обстанут. Ек були екись усари ци карішери², забув-сми — на Жеб'ю, то ляйтнат питав си Юрішка: «А ек же ти свое військо збираеш?» А він каже: «Та ви, ляйтнанте, маєте бубни та в бубни б'ете, а я маю о! — та показав на рот.— Отут-о мій бубон!»

А він справді: як стане на горі та ек крикне три рази: «Гой-гой-гой!», то усеке біжит. Без шапки, без ременя — біжит! Велику силу мав, велику...

— Але ж бо й опришків усіх виловив.

— Усіх, та не всіх. А отого Паскевина не міг іміти. Та ще екийсь Професорчюк був опришок, і тот утік. А то всіх.

Діди розохотилися, й один оповідав поперед другого:

— Штолу привели, то Гердлічка підскочив та лясь в лице Штолу. «А, це ти рабував людей?» А Штола

¹ Жандармерія.

² Гусари чи карабінери.

тогда лиш похитав головов... «Йой, пане, пане! Чому ви не били мене там, у лісі, а лиш тепер, йк я маю руки з'езані...».

— А ек Джурека Василя ловив? Також штудерація! «Ой тра мені, брачкики, Василя імिति!» — каже. А Джурек мав у Білоберезці любаску, то Юрішко вже знав, шо він звидтив ме йти. Та зібрав ровту, шос із п'едесеть люда та й пішли. А там ек іти у плай, то була колода, шо треба було з неї у плаїк от ік би скочити. Та Юріштан каже до тотих людей, аби поховали си та й були тихо, а сам ліг за тов колодов. Іде Джурек, ви-фівкуе у сопівку та лиш скочив з тої колоди, а Юрішка лиш го хіп! «Ану-ко чкай, побратимчику!» А Джурек на тото ізрік: «Я не побратим, лиш півпобратима». Бо то, ади, зо страхий.

— Е, то був дивний чоловік. Ек ше хто прийшов та сказав: «Винен, пане отамане. Робіт зі мнов, шо хочете», то той ше жив на світі. А йк котрий си таїв, ого!

— Ек Джурека повісили, то ше довго стоєли стовпи тоти. А зганели отаких-о дітей маціцьких, ек тратили. Та й кат виходив. Бо наш би не міг — ей, де! Не тратив би, хуч би не знати шо.

Оживав і набирав крови і костей Юріштан передо мною. І чув я о нім, і читав, але сі живі свідки, шо бачили наочно страшного отамана пушкарів, були вартніші за всі книжки. І тому я всіма способами підтримував балакучість дідів.

— А чіму до Станіславова Юрішко ходив?

— Бо убив чоловіка за тото, шо подавав опришкам порох. Шо вже не робив Гердлічка, а не міг свого приятеля від карі увільнити. Мусив іти Юріштан до гарешту. А жінка пішла його проводити, та йк ішла назад, зустрів си з нев хлопец один. Поставив бабі півкварти горівки та й був з нев. Бо, знаєте, хлопец молодий і вна молода... А Юріштан візнав за тото. Рахуйте — у катуші сидючи, а просто візнав! Та вже йк вийшов, то біда була жінці видтогда. Мати лудіне мала, лиш го не носила бирше. Небіленого полотна сорочка, та й докив на маціцькі кавальчики не підрет ци, дотив не смієш нової брати. А лудіне розвішував по кілю, ади, на глум. Не за того, шо в гріх упала, а за тото, шо за три грейцарі, ае...

— А ци то правда мае бути, дідочку, шо обірником пробивав вуха дітем?

— Та й шо? А тепер не б'ют у вуха кульчики¹, ади, та усеке?

— Шо кульчики? З кульчиків дерочка така, шо й не видко, а обірником пробити, то май-май. Палець, ві-де-в, можна покласти. Пощо ж він того робив?

— Аби не тікали. Бо то вни тікали від него, сини.

— А з дерков хіба не мож утечи?

— Е, вже не так легко. Таже йк такий утечет, то мусит ци шох питати у когос, а то кождий видит, шо то обора в усі. А Юріштанові тогди легко си допитати: «Ци не виділи-сте такого й такого хлопця, шо, ади, обору мае?» Та й ловив їх так.

Цего способу — пробивати своїм рідним дітям вуха обірником — я не міг зрозуміти. Шо це? Чи нелюдяність вищої степені, чи, може, який невисказаний трагізм, шо шарпав ціле життя душу сеї падзвичайної людини — Юрішка? Дідочки не могли мені того пояснити. Завтра буду у Івана, рідного сина Юріштанового, — може, там розгадаю цю загадку.

— А ци й сему Іванові, шо ше жие, також пробивав?

— Е, не. Се був його ек любимчик, він сего найбирше любив. То він Дмитрові пробивав, бо той втікав.

Шо за режим був у Юрішковой хаті, шо з неї сини тікали? Хто винен? Загадки копичилися на загадки, і не годен я був їм дати ради. Дідочки вставали йти, а я йшов з ними в надії дістати ще яку окрушину.

— А ци своєв смертев помер Юрішко?

— Ей, де своєв! Та вно... ніби так рахувати, шо своєв, лиш, ади... Ек настали левізори до титиню², а він, Юрішко, си пхав до того та й ловив також людей. А левізори раз, а може, й кілька раз переказували Юріштанові — шо ти си мішееш не до своєї справи. А він не слухав та все ловив людей. А шо він усьо знав, то ліпше му тога робота йшла, йк левізорам. А тогди вони переказують йому, аби він прийшов до Жебйого, бо му вйшла тісарська нагорода за службу та й аби вйшов брати. Він пішов, а вни го там так нагородили,

¹ Срежки.

² Як настановлено ревізорів, які стерегли, щоб ніхто не займав-ся контрабандною торгівлею тютюну.

шо ледве д'хаті зайшов. Та йдет назад лісом, а який газда несе титинь. Зоздрив Юрашя та тікати. А Юрішко кричить му вслід: «Нічо, нічо, брачку... Неси... То тепер не моя справа». Та поболів-поболів трохи від тих подарунків левізорських, та й пшов на той світ.

Пан Ясковський іде до своєї хати. Я за ним, бо він обіцяв показати мені «старинну вберю». По дорозі ще оповідає про устрій пушкарський та всякі інші деталі.

— Пушкар мав півсороківця денно, бо то тогди ше на сороківці рахували. Три сороківці йшло на лева на срібного. А то ше був лев шайний, сорок грейцарів... Кужухів таких, от їк тепер, тоді ше не було, лиш у Коломиї брав сукно, кармазин та шив з того камізельку та у два реди гудзи — ото була найвища уберя.

— А де, дідочку, катуші тоті Гердлічкові?

— А катуші відкупив хтось на коршму, віпоредив гет усьо файно, але витак то погоріло. Та шо! Тогди усюда був катуш: ек не ставало місця, то клав Гердлічка до будь-єкого газди та й мусив тот сокотити.

Ми підіймаємося стежкою вгору. Поволі переступає ногами старенький гуцул і так само поволі кидає мені по слову.

От і хата. Щойно прийшла жінка з храму. На волоськім боці, в Стебнях, храм.

— А шо? Ци є яка ріжниця в службі — як у нас служать, а як на Буковині? — питав я, натякаючи на православний обряд Буковини.

— Хіба ми знаємо?

Триста літ, може, гуцулів названо уніатами, а й досі вони не знають, чи є яка ріжниця. Так само не знали й в ту хвилю, коли нараз з учорашніх православних стали сьгоднішніми католиками. Зрештою... Як з-під руського князя переходили під угорське опікунство, як ставали під польського короля, як, нарешті, опинилися під австрійським цісарем, — чи знали, що з ними робиться? Десь уже згодом приходила нова власть до села, накладався новий тягар — і тоді лиш помічав гуцул намацально зміну чогось там десь, та хіба ще казали йому, що до найяснішого пана треба їхати тепер не до Варшави, а до якогось Відня, дідько го знає, де то вно є.

Поговорили ми зі старою на ввічливі теми: от про барабулі, про вигляди на сіно, отаке усяке не однаке.

Відтак, як уже минула відповідна для гречності міра часу, дідок звернувся до жінки:

— А внеси-ко стару вберю — я панові покажу, ек то си носили давно.

Жінка пішла до комори, винесла стару тобівку побивану, порошницю. Надзвичайного нічого не було, я вже бачив такі порошниці і такі тобівки, але для діда вони мали, певне, більше значіння. Він любовно оповідав мені, як то «брало си таких шість та си зрехтуе на столі, а витак лиш си вбирає. Та й аби одно за одно не зайшло, та й аби си не зсунуло». Але як то, власне, зрихтовувалося й надівалося, розповісти до пуття не міг.

— Дідочку. А ци би-сте не відпродали мені отої вашої вбері?

— Ой не. Не продавав бих.

— А я продам, шо не мете знати й коли, — вставляє жінка. Для неї, очевидно, се старе реміння та залізя не було священним.

Дід стратив охоту оповідати. Мовби оце показання «старої вбері» було кульмінаційним пунктом. Стало тихо. Сидіти довше не було пощо, тим більше що, як мені здавалося, старий починав уже непокоїтися: чому сей пан так пильно до всього допитується? Може, мав якісь стародревні гріхи пушкарські і от боявся, як би то на порозі гробу не довелось розплачуватися.

Я встав іти.

— А що, дідочку, ек кемуєте: ци давніше було ліпше, чи тепер? Ци хтіли би-сте, аби тоті старі чеси ше си вернули?

— Ой паночку, хто би гаразду не хтів, хто би гаразду не хтів.

Сим рефреном закінчилася моя візита. Заспокоївши в делікатних і непомітних формах дідову тривогу, я пішов.

Було занадто пізно, аби щось робити, і занадто рано, аби лягати спати. Надходив гірський вечір. Лагідний, тихофарбний. Щось непередаваемо величне є в тім тихім наляганню вечора, як от смирніють гори, обвиваються в колихливі тумани й поважніють. Величання співаєтьса.

Стрїчав я вечори. Всюди. І на безконечнім степу українськїм, коли чайка грїється крилом у послїднім

променю і кигикає, ховаючися в очереті загубленого серед просторів озерця; і на великих могилах — Січах Запорізьких, коли з надходячим вечором так защемить, затужить серце, що аж сльози витискаються з очей і росять лице; і на хвилях старого Дніпра, любуючися, як засипляє він, наш прадід, слава наша і душа, як у тихім затоні сплеснеться нараз велика риба і довго ходять круги, б'ючися в прибережне каміння; і десь у Слобожанщині над берегами убогої річеньки, бідненької, забутої, але прекрасної, як сон благословенний.

Багато вечорів зустрічав і боюся сказати, що не знав вечорів ліпших над гірські, але які ж вони чарівні! Які величні, як багато говорять і кличуть далеко вони, незабутні гуцульські вечори!

В'ється плай поміж скалами. Тягне вогкістю з лісу. Десь цоркотить струмок. Довгим, нескінченним зигзагом повторяється якесь вориння. Підійдеш до нього — царинка світло-зелена, вся процілована послідніми відгомонами догоряючого неба. Очі йдуть далеко-далеко по ній, аж поки не упруться в темну глибінь дальніх лісів. Трошки підіймеш повіки — і сині верхи, верхи, верхи... Незчислимі, в безконечнім ряді. А ще вище очі підіймеш — незглибиме склепіння глибокого, бездонного неба. Окрило своїм омофором і благословляє.

А доокола так тихо, так глибоко тихо.

І розплистися хочеться в сім безмірі величності, злитися воедино з красою і дякувати, дякувати зі слізьми, що існує вона і я в ній.

Я пішов попри Гердліччин будинок глибоко потюком. Ні душі, ні звуку. Вистане кремениста скала, перекидається то на той, то на той бік потоку, і чомусь кожний крок по ній будить радість життя.

Вертаю над Черемош уже пізно. Заходжу ночувати до якоїсь корчми, але не спиться. А до того ще вночі приходили під двері якісь люди, стукали в шиби, корчмар виходив у патинках, шепотівся щось — от зовсім мовби контрабандисти або злодії.

А рано-ранесенько встав і любувався, як сходить сонце, починає освітлювати стебненські верхи.

Два Черемоші сходяться тут — примітне місце. Історичне. Он на тім боці православна Буковина. Маленька смужка води — й інші порядки, інший світ, інші відносини.

Сів змалювати місце спливу двох Черемошів, але так змерз, що довго потім бігав по ковбках, аби хоч трохи нагрітися.

Порал Іду мостом. Дорога «галицьким боком» досить добра; вориння з якимись надзвичайно високими колами. Гарно йти!.. Десь треба скрутити на стежку вгору до Юрішкової хати, але де, не знаю.

Іду — і чомусь усе мені дає настрій. Це ж не є жадна «історія»: от якихось 50 літ тому жив собі поліціант у Стебнях, а от чомусь те ж саме відчуваю, що і бродячи по руїнах древнього замку. Щось відбувалося от на сій дорозі, на сих безжурних царинках, під поглядом мовчазних верхів. Жили і терпіли люди, і десь отут, невидимо, але чутно, отут, по оцих стежках і царинках, розсіпані німі символи їхнього терпіння. Коби лиш уміти відчитати.

Іде якийсь гуцул. Старий уже, а йде так жваво; ще й теркілу не малу на плечах має. Питаюся, де Юрішин оседок. Деякий час, ледве поспіваючи кроком, іду за старешьким.

— Маєте вже роки. Може-сте й того Юрішка сами виділи коли?

— А чіму ні?

— Ци рослий був чоловік?

— Не сказати. Лиш кулак мав такий, от ек би голова. Та йк ждепнет тим кулаком, то відразу десіть свічок си засвітит у вочах.

От і стежка направо та д'горі. Широка. Багато, віддай, по ній ходжено. Йду — і все мені здається тут незвичайним. Може, от до цієї смереки в смертельнім одчаю притулялося людське тіло, сльози з мощних очей витискалися. А ночами збігала цим широким плаєм хижа банда Юрішкових пушкарів, летячи на якийсь кривавий пир.

Царинка. Сидять гуцули, гуцулки. Тільки молодий усе нарід. Але може, що й скажуть. Підсідаю.

Два легіні щось собі заходять. Один озирає уважно цапіну. На всі боки обертає, мало зубом не пробує і на решті заявляє, що се цапіна його. Пропала десь на таттім тижні і от...

Другий перечить... Приводить цілу генеалогію цапіни, хвилюється.

— Ти можеш божити? Божив би-с? Божив?

— Буду божити хуч сто раз. Троха вона поплескана, перероблена, але моя. Отут знак ще є, Юрінців Микула тев бартков...

Оба розпалювалися.

— А я си див'ю, шо так Іла цапіну обзерат? А він...

— За свое нема гріха...

— Най мені вилізуть очі або тобі...

Се було занадто буденне, а я був настроений «історично». Переходжу до купи старших, наводжу розмову на Юрішка.

— А шо правда, шо каут, шо клав сардаки та гроші пляямі — дивити си, ци би хто не брав?

— Ає! Таже гроші отак редком клав та так лежели цілий рік та ніхто не тевав. Полотна, ади, клав. Ану би так тепер постелив полотно у лісі?

Очевидно знов, шо за Юрішка було ліпше.

Дивно! От через верх лише перевалити, лежать Голови, старе опришківське гніздо. Там ім'я Юріштана — це символ лютості, нічим неоправданої жорстокості. В народній пам'яті лишилися тільки факти нелюдського збиткування над людьми. А от тут — ніби якийсь порядок олицетворяв собою Юрішко, появлялася друга думка о нім, коли там, за верхом, двох думок не було. І чим далі я слухав стебнянських людей, тим більше загадочною ставала передо мною великанська постать Юріштана, пушкарського отамана.

— А за віщо ж він синам вуха пробивав?

— Карав їх за того, шо крали. Того не любив...

О!.. Це знов нове щось. Аж такий ригоризм честості?

Оповідали про казкові господарські багатства Юрішка: «Сто лопат, сто линев, сто грабель, сто...» Усього по сто.

— Неня наші длі сіна линев казали собі принести; а то, ади, ще з Єсенова тогди линви брали. А Юрішко казав собі дати шість линев — ключки шукав. Лиш неня не сперли та й тому не було біди...

Синам обірником вуха пробивав, «аби не крали», а у вдови линви відбирав силоміць... Дивний характер, загадочний характер.

І так по слову, по слову точиться бесіда, по крихіточці додаються фарби.

— Фусточку мав шовкову. Та вийдет із нев, із тов

фусточков, на ґруник, махнет, то вже одні другим передавали та на чес, диви си,— вже й ровта.

Я питався про сади Юрішкові та стави. Справді дивно. Он світло зеленіють на сутім тлі смерековім Юрішкові сади. У гуцула звичайно от пара сливок коло хати, черешенька, яблунька, а тут нараз величезний сад. Та ще й стави в нім. Се на такій висоті.

— Ех паночку! Голодні люди тоті стави копали та й тоті сади садили...

Ага! Нарешті слово обурення. Ні таки, люди добрі!.. Здається, не був ваш Юріштан хранителем суспільного порядку, лиш зажерлим пушкарем, от яким його описують у Головах. Але... може, найліпше сказав от цей мій сусіда, старший чоловік:

— Шош робив добре, а шош і біду робив.

Дійсно, шош і біду робив. І то багато біди. І то лютої біди!

Іду далі. Сподіваюся побачити моцне господарство. Де йти, властиво, не знаю, але буду коритися інтуїції: мусять же ті невидимі сліди Юрішка завести мене, де треба.

І дивна річ! Сам себе висміюю: та що таке Юріштан? Чи це герой який, велетень? Що за комедія, що я наближаюся до його ще теплого житла з таким самопочуттям, як до місця праці великого генія людськості або до увінчаної древністю святині?

От сутки Юрішкового обійстя. Побій видко. Входжу в подвір'я. Усе викладене плиттям. Міцне було господарство колись. Хата велика, з важким заліззям на вікнах. Ні в кого з гуцулів ніколи я не бачив ґрат на вікнах.

Щось ніби черсачок. Трошки ідилії: старий гуцул лежить, а жінка ськає йому в голові. Цю працю і це вбивство дозволяє церков у неділю.

Пахне селянським закутком гуцульської хати — кожне село має свій питомий запах.

Привіталися ми, дивимося одно на одного. Як навести розмову на те все, по що я прийшов? Так вже багато мені треба довідатися від сього Івана. Бо це, певно, Іван, той любимий син Юрішка.

Але поволі-поволі бесіда налагоджується. Зрештою, Іван якось зрозумів, о що мені ходить, і почав оповідати досить охоче і зв'язно:

— Іше дедевого діда забили опришки. Він служив у одного газди та був у стаї, а опришки прийшли рабувати та й берут усе — прото рабунок ідет. Та й дзерівний котев¹ кегнут. А тот, ніби дедев дідо, пізнав одного з тих опришків та й си вбізвали до него: «А прошу вас, Микулко,— ци там ек го вже звали,— не беріт кітла, не сиротіт худобу». А тот тогди опришок: «А ти мене пізнаєш?» — «Та шош трохи пізнаю...» А він тогди, опришок, нічого й не казав, та лиш за волосе, та на поріг, та й відтев на порозі голов. А дедя дедів держев горівку. Та дванаціт літ брав горівку на довг у одного корчмаря. А шинк мав там, коло ріки,— Іван показав рукою вниз до Черемоша.— Та дванаціт літ не платив за горівку та купував ґрунтец екийсь,— і цес ґрунт тогди купив, бо мав дітей громаду: дванаціт синів. А корчмар давав шо давав на довг, а витак передав горівку на другого газду, а до діда каже: «А може би, нам з тобов порахувати си?» Та й порахували си так, шо дід винен за горівку шістьсот срібних левів, а поки віддаст,— корчмар забрав усі ґрунта.

А дедя наш ніби був старший серед усіх дітей — та був у Кутах, шос там при сторожі екийсь, ци де. А тоті сторожі та шотижня мали палити груби, то й дедя наш палив. Та все просив у того пана у найстаршого гроші наперед. Шо віслужит,— та й наперед просит, шо віслужит,— та й просит наперед. А той питав пан: «Пошо тобі?» А дедя тогди показує усі тоти квіти, шо корчмар му давав, шо ніби повертав довг дедя. Видтогди той пан дуже улюбив дедю, шо він такий чемний. Та так, та так — відплатив дедя тоті гроші, борг ніби, узев ґрунт назад. А тут настала мандаторія, та й став дедя старшим над тими пушкарями. А то тогди не так було, йк тепер. Тогди були злодійства великі, крали люди дуже, опришки були — та й дедя усьо то вічистив. Страх не любив злодійства. І нас так учив, аби не кевати нічо. То кавалка хліба не вільно узети без него. Було піде дес на цілий день, діти аби не сміли нічого кинути без него. То, було, ци Дмитро, ци Василь утнут собі хліба. А дедя лиш прийдет та й си питат: «А хто то брав?» А я такий був, шо най там шо буде, а я не кину. Та й питає мене дедя, хто кевав? А я кажу, ци там Маріка,

¹ Котел на сироватку.

ци хто. А дедя тогди карав, дуже карав. «Я,— каже,— йк тікав від васька, то кілько місяців си ховав, та й бобу стручок не взев з чужого городу. То так і ви маєте робити».

Ще більше заплуталося у мене в голові, ще більше неясною стала передо мною постать Юріштана! Та невже ж мені, наслухавшись по цілих горах оповідань о нім, як о великім несправедливцю, жорстокім гнобителю, користолюбцю,— невже тепер зміняти думку під впливом оповідань рідного та ще й улюбленого сина? Все те якось не вміщалося у мене в голові.

А Іван говорить. То сам говорить, то я його на мову витягаю — і кожне слово ще більше заплутує мене перед самим собою.

— Е, з дедем варто було бесідувати — лиш ми з того не користали, бо боєли си. Такі ми були от їх запуджені. Він і не карав нас дуже, але ми виділи, ек він людей карає...

Тепер жалію, а тоді якась делікатність не дозволила мені підійти до щирця, копнути в саме серце. Як його, здавалося мені, розпитувати сина про мучительства батька над людьми? А, мабуть, страшне щось було, коли діти самим образом тих кар були залякані навіки.

Мова точиться рівним струмком. Оповідає Іван про діяльність свого деді.

— Опришків уліті не мож було імити, лиш зимі, по тих зимовиках — то вже пан знають, екі то були зимовики. Та одної зими напратав дедя тотих опришків аж дванацять, та й два брати дедеві, ніби брати рідні були в тих дванацятьох. І відвіз дедя їх усіх, опришків, аж до Станіславова. І братів своїх із ними. А там війшла їм кара смерті, усім дванацятьом. Ні, одинацятьом, а одному братові дали довгий арешт, а ек відсидит, то має газдувати. Витак екось прийшло, шо й другий брат, Нешісливий, має також довгий арешт, а тих десітьох таки повісили. Та й шош... Однаково не висидів ні один з братів — у арешті повмирили вба...

Коби знав цей Іван, скільки загадок він загадує мені спокійними своїми словами! Хто мені скаже, во ім'я якої правди сей суворий перестерігатель чужого добра, що не кивав стебла чужого гороху, рідних своїх братів підводив під шибеницю? Залізні люди.

— А то раз два тижні засідали опришки на дедю он за тим грунем. Аби лиш вігулив си з хати, то вже мав би кінець. Але дедя си сокотив. Та між тими опришками і брат рідний деді був, бо з братів деді два були в опришках: Нешісливий то таки й ходив в опришках, а... (він назвав прізвище, але я його забув) тільки тримав з ними, та зброю їм подавав, та порох.

Отже, то було актом помсти. Але ж бо то й помста, що аж рідних братів вести під цибеницю!

Вглядаюся в лице Йванове, шукаю в нім щось із його деді. Але лице звичайне, лагідне. Мабуть, у матір удався. Дедю свого шанує і навіть приписує йому якісь надприродності.

— Єк хто правду говорив, то нічого му не було, а йк, борони боже, неправду,— ого!

— А по чім же він пізнавав, ци правду му говорє, ци ні?

— Годі нам тото скемувати, ек тото він пізнавав, хто правду говорит, а хто ні. Ци він уже шо знав таке, ци я вже не можу знати. А відей, шо таки шош мав знати тот чоловік.

— А ек скасували мандаторію, то прийшло так, шо дедеві відобрали пенцію. Лиш він того не дарував, а подав си до найеснішого пана та й тогди від найеснішого пана прийшло до гміни, шо від кожного нумера мають дедеві платити по сороківцеві на рік тоті усі села, шо під дедем були. Та й то так платило си, от ек податок: пушкарі ходили по хатах та дотив си не вступ'ют, докив не зберут.

Чомусь мене все стави Юришкові цікавили.

— А шо ж,— питаю,— зі ставами з дедевими си стало?

— Та шо? Стави тоті то на Дмитра перейшли, та так того ніхто не сокотив, то й пропало. Ше перед смертев хотів дедя на весну перечищати та вже й не зробили нічого. А витак екас біда ци потроїла рибу, ци шо, а лиш вігйбло тото все. Та шо годував дедя, може, йких десіть років, а з того най би кому хуч один обід був — так все й пропало...

— А ек ви си ділили, брати ніби? Ци судом, ци ек?

— Ні, ми таки сами поміж собов си поділили. Василь узяв тот грунт, шо коло ріки, там, де ше дедів

дедя шинок мав. А Михайло отот кавалок, шо, ади, генде. Дмитро у тій хаті осів си, а я у цій.

Юрішкова забудівля на дві хати під одним дахом. Все модне, на тисячу літ раховане. Дерево — як залізо. Двір каменем виложений.

— Та по Дмитру си лишила лиш одна донька, от шо тепер за Яцком за Мадзуром, та й він, таки Яцко тот, тут зо мнов сидит. А по Михайлу си не лишило дітей, лиш одовица, та й. тот грунт на одову пішов. А вна си віддала удруге, а тепер приймила собі зетя до доньки від того, від другого чоловіка. Та й так йкос пішло усе. А я маю четверо дітей — та й шо? На мене ше було шос ґрунту, а ек я їм, дітем, роздам, — та й шо їм си дістане?

Іван якось сумно похилив голову. Доля дітей, видимо, турбувала його. Знайома картина на Україні: батько — багата людина, а вже третє покоління не має з чого жити. Якесь нерівне вибухання енергії.

— А де ж дедеві гроші си діли? Та же відев — у деді у вашого були гроші, а от ви, ек я виджу, негрошо-вита людина.

— А хто то може знати? Дедя нічо нам не казали, ек умирали, і нічо ми не знаємо. Приетель був у деді, газда один. І каже дедеві: «Ей, братчику! Ек шо маєш, — тра ховати добре, бо тепер час сам знаєш еккий». А дедя му каут: «Я си не бою. Най пале мені ці хати, е у мене за що поставити мури. А ховаю я не на те, аби ізнайшов хтос». Так дедя казали... А ми нічо не знаємо. Ци де в землю закопали, ци ек, — нічо з того не можемо знати.

З якимось дивним почуттям оглядав я цю хату.

Оці масиви залізних ґрат у вікнах особливо приковували мою увагу: я думав про ту тривогу, що її поглинав цей метал, допомагаючи спати спокійно пушкарському отаманові. Іван видимо бачив, що я дивлюся на ґрати, й почав:

— В оцій хаті, шо я тепер, була, рахувати, канцилярня. А в оті, шо Яцко, там жили дедя. Ае... любили, щоб було просторо: хати високі клали, двері високі, аби си не хилети. Вже я й глини підсипав собі тут, а все, дивіт ци, ек високо. У ті хаті Яцко прорубав собі великі вікна, а у мене — нехай так буде, йк за деді було.

Хуч тепер, декувати господеві, і не чютно вже за опришків, та прото — най так буде.

Ця хата бачила так багато людських сліз і крові колись... От під оцю лавицю, може, запихав Юріштан людей, скувавши їх «на остатне вогниво». А от гвіздок. Може, стирчить тут іще з дедевих часів. Може, на ньому гарапник отой знаменитий Юрішків висів.

Я запитав Івана. Показалося, що дійсно так воно й було:

— А де ж він си подів, гарапник тот?

— Та він там і висів так. А тільки жінка — не цеса, цеса вже в мене друга, а тота, перша, — спалила ци де го діла, господь її знає. Я все, було, як шо, то погрожую: «Чкай-чкай — от ік я тебе спарю отим гарапником». Бити не бив, лише так, на страх говорив. Та раз приходжу д'хаті, див'ю си на цвях — нема. «А де гарапник?» А вна мені: «А я видків можу знати? Ци мені лише діла за гарапником за твоім си дивити?» Вже ексми питав, допоминав си... «Таже то памнетка, — кау, — по дедеві» — і не сказала.

— Але ще шо маєте по дедеві? Оріже йке, фанте.

— Та... таки так, шо си й не лишило нічо. От газдівство. Шо на дворі теж, а більш нічого.

— Пістолетів еких, пушок, тобівок, порошниць, ременів.

— Нічо нема, пушок, сказати, було в нас доста, лиш коли війшло тісарське право відбирати оріже, ід нам теж прийшли. Напакували того доста, було шо нести. Та віддали усе того старості, бо тогди вже старости настали. А витак за екись чес переказує тот староста, шоби дедя прийшов забрав того усе оріже, бо дедя того собі усе вислужив. Лиш дедя наш гонорні були. «Хто, — каут, — забирав, тот нехай і назад принесе». Так воно там і пропало. А тобівок, ременів — того не було в нас по багато. Дедя не любили фантя пишного. Ремінь носили от найпустіший, такий, ек цес.

Іван показував звичайний гуцульський ремінь, що лежав на лавці (гуцули носять широкі ремені, вершків 8 і більше завширшки).

— Клапанчина старенька. Я й сам не дуже лакім до вбері, бо вберя їсти не дасть. Крисаньчина у мене бачите йка? Аби була. А дедя і в люди ходив так, ек я оце сиджу перед вами.

Оповідали мені люди потім про цю охоту ходити убого. Трапилосья якось щось таке в життю Юраша, що взяли його до кози й держали довго. І щось таке було, що навіть Гердлічка не міг звільнити свого любимця.

Тоді Гердлічка пустився на хитроші. Почав кликати до себе гуцулів і велів їм хрести ставити на якимсь папері. Коли люди питали, що то за папір, Гердлічка казав, що се про нарізку нової землі людям. А дійсно то була петиція, в якій селяни слізю молили уряд випустити Юраша, бо нарід без нього зовсім погиб, заїли опришки.

І от цей папір плюс особисті клопоти Гердлічки, плюс іще, мабуть, щось — все це допомогло Юрішкові визволитися. Випустили його звідти у тому, у чому взяли. А брали його літом, а випустили лютою зимою.

Багато миль треба було пройти Юріштанові, щоби дістатися додому. Мерз він немилосердно у своїй пишній декоративній гуцульській убері.

І от раз, коли він ішов полями і вітер рвав із нього його дорогу крисаню з наголовником, з павами, готурами та бляхами, назустріч їхав «мужиченко» в плохенькій, але все ж зимовій одежі. І шапчина на ньому була обглодана. І що вартувала Юрішкова крисаня яких, може, десять банок, а проміняв він її за оту клапанчину дір'яву. Та з тої пори й ходив уже в ній до самої смерті.

Цікаво описав мені Іван годину смерті свого тата:

— Перед смертев то казали дедя закликати сусідів та й віпрошели си із усіма по тричі. А сиділи на постелі. Та як уже скінчили, каут: «А шо то, Одокійко, от ек би мигнуло мені в очех?» А неня каут: «А то, може, я тобі мигнула в очех, бо я тут ходжу по хаті». — «Ой не. То не ти мигнула мені в очех». А неня тогди каут: «А може, тимунь, шо не віпрошав-ес си з дітьми? Ци би я їх не закликала?» А дедя таки не зара відповіли. А витак каут: «Най ідут». Та й ми прийшли. То я поцулував дедю в руку та й віпрошев си дедя зі мнов та й ізгадав, ек то він укарав мене за рибу. А то так було. Шо то був вишний став, то протікало з него троха води та й зробив си мочер такий. А йк повинь була, йшли води поверс того, та й риби шос там вівпливло у тот у мочер. Та йкос деді не було вдома, а я зголоднів, та й ходив тим мочером, та й шукав-сми риби. А то й видно,

ек груззем ходив. А дедя ек си вернули д'хаті, та й зоздріли слід тот, та й си питают: «А хто то мочером ходив?» — «Та то я,— кау,— дедику, ходив». А дедя шос були тогди люті. Бо то так було, шо іноді, ек дедя добрі. то нічо, а ек люті, то тогди карають і за малу йку річ. То так гарапником дедя добре мене спарив. А видтак, видів, желував, бо я сам си признав, а він так мене укарав. Та й перед смертев того ізгадав, ади!..

А витак каут до тих, до братів. Та так голосно дуже, бо покійний усе голосно, як усердит ци, говорив: «А ви, лайдаки, сякі та такі! Не я би вас просив, а ви ше муsite мене просити!» — таку гостру бесіду до них мав. Та витак, ек уже віпрошели си цалком, тогди зачели говорити до нас. Та довгу бесіду мали:

— А шо ж казав вам дедя перед смертев? Єку давав науку?

— Та я не можу тепер того ізгадати, бо мав сми тогди шос із 15 років та й ми то не тримало си голови. Говорили за того, аби були чемні, та й чужого не брали, та й си не збиткували із дитини малої...

«Аби си не збиткували...» А як же оцінював Юрішко перед смертю свое власне збиткування над людьми? І, мов у відповідь на мої думки, Іван сказав:

— А тот ...чук, сусіда, шо то я казав, шо вни з дедем запивали си по довго, каже: «А за того, шо ви, Юрчіку, карали людей, ци не буде на тім світі гріха?» А дедя тогди каут: «Єк на цім світі є правда, так і на тім світі, я гадаю, є правда. Єк карав кого, то лиш за неправду; за правду-сми нікого не карав, то я си того не бою». Та й довгу бесіду ше мали та йкос... ци вмирали, ци не вмирали дедя. Бесідуот гостро, от ек ніби й нічо. Люди си товчут по хаті, одні виходе, енчі у сінцьох сиде. Та усі ніби на шо чекают. А дедя й каут ід нені: «Ци не посидів бих коло вікна? Лиш шо я сам не годен зайти. Ізсади мене на ковбчик». Та й неня ізсадили го з постелі на малий ковбчик таки коло постелі. Дедя сіли, витак піднели голов. «Одокійко, душко, притуль си ід мені». Неня взяли го однов руков за голов, а другов притулили ід собі. А дедя тогди лиш: «Хи... хи... хи...» Три рази покегли люфт¹ у себе і похилили си... Неня скричели: «Йой, госпідку! Минає си!..» Люде

¹ Повітря (нім.).

поскочели, покладали на постіль. Неня чимборше свічку засвітили. А дедя вже нічо не могли казати, лиш так гостро хапнули свічу й... упокоїли си, дав би господь с'етенький і нам так, із свічечков, перед престіл прийти...

Глибоке враження зробило на мене це оповідання.

Ходив я відтак дивитися на стави Юрішкові. Нема й сліду води. Позаростало все травною.

І сад без догляду запустів, перестарівся і давно вже не родить. Прахом пішло все добро Юрішкове.

Змалював я самого Івана й хату його з кількох сторін. Потім гостили мене трохи. Жінка Іванова так особливо гречно якомсь мене припрошувала.

День загасав. Прийшов і Яцько отой. Відпровадив мене вже аж потемки до священика місцевого Попеля.

**СТАТТИ
ТА СПОГАДИ**

Гуцульський театр закінчив свої подорожі. Отак не знати звідки взявся, без реклами, без схл'бляючих і підготовлюючих ґрунт рецензій, тихонько, без шуму пересунувся по Галичині, і навіть мало хто спостеріг, яке-то значіння має такий, а ще спеціально гуцульський театр. А між тим уявити собі його в інших обставинах, скажімо, хоч на тлі російської України,— як би то двигнуло свідомість мас і зацікавлення самими собою.

Придивімось трохи ближче до позитивного дорібку Гуцульського театру. Насамперед важно, і то надзвичайно важно, що він був щиро народний. Ми знаємо «людові» театри, зложені най би вже з інтелігентів, а то з пів-інтелігенції, з людей, що штуку¹ легковажать, не розуміючи її. Сі театри просвіщають нарід, але просвіщають, як наемники, неглибоко і зовнішньо, силою першого напруження нервів.

Щиро народний театр сягає глибше. Він розбуджує мисль і оставляє по собі вражіння, о котрім думається довго ще потім, як зовнішній ефект уступить. Як серед селянських верств, так рівно ж і серед інтелігенції будиться почуття самопевності народної, віри в сили свого народу і то сили різносторонньої; чоловік по-

¹ Мистецтво.

чинає вірити, що наш нарід хіба й що більшого потрафить.

І те, що сей щиро народний театр об'їхав західну Галичину, був у Кракові та і взагалі по містах, се також не могло минути без сліду. А надто для сих численних досить, незрівноважених умів, що виховуються на україножерних часописах і мають щире переконання, що руська нація є темна дич, здатна лиш до бука. Гуцули складали прилюдний іспит з культурності руського хлопа, показуючи, що можуть єднатися в організації, і виконувати драматичні речі, і взагалі поводитися так «чемно», як не завжди потраплять робити аналогічні кружки й з вищих верств суспільності.

Підносить, і то з багатьох боків, вартість сього театру ще те, що він був, власне, гуцульський. Гуцульщина — се занедбаний кут, з найбільшим процентом анальфаетів і з найменшим процентом організацій. Отже дуже додатним аргументом є, що театр міг повстати, власне, на Гуцульщині.

Відтак Гуцульщина є, окрім того, ще й найменше знаним кутом, не дивлячись на всю свою надзвичайну красу і своєрідність. І от гуцули показалися тепер на більшій арені в своїх шитих сердаках, в червоних «гацьох», крисянях запавичених, з топірцями побиваними, тобівками старосвітськими, з танцями огнистими. Се також добре. Се значить — показуємося найліпшим своїм кінцем.

Про артистичність гуцульської гри може бути багато різних поглядів. Але всю ту різnorodність можна класифікувати і поділити насамперед на дві групи: те, що може взагалі називатися поглядом, і те, що так називатися не може. Отже треба розрізняти: людей, котрих погляди можуть так називатися, значить, можуть іти в рахубу, від людей, котрих «погляди» відносяться до рубрики: «От, аби не мовчати». Коли таким способом пересіяти різnorodність поглядів на гуцульську гру, то відсіється добра половина. Позісталу часть також можна поділити надвое: на тих, що уміють дивитися, і на тих, що дивитися не уміють.

Ученик одного великого фізика закликав раз свого маестро на демонстрацію нововідкритого якогось явища. Учитель прийшов, але перед початком запитав свого ученика: «А на що, власне, маю я звернути увагу?» От-

же, фізик, спеціаліст, людина, що все своє життя посвятила своїй науці, питається у свого ученика — на що би мав звернути свою увагу. Боїться можливості пропустити найважливіше.

Чим же є репрезентант нашої публіки, навіть з тої, просіяної половини? Людиною, котра, звичайно, все «однаково досконало розуміє», про все однаково авторитетно говорить,— і де вже там їй втолкувати, що вона може помилятися? Се походить з багатьох причин, а головне — від неуміння скупити увагу. Чоловік дивиться — а не бачить, комбінує — але не властиві елементи, відбирає вражіння — але не першорядної ваги. Найцінніше поминає його зір і душу.

Так є взагалі, так є і з Гуцульським театром. Різні люди на нього дивилися, але далеко не всі уміли і самі зайняти відповідну позицію і на таку ж поставити театр. А між тим, в штуці надзвичайно важною річчю є вірна позиція: коли ми картину будемо оглядати з задньої сторони або скульптуру в проекції зверху, то хіба не віднесемо потрясаючого вражіння. Чи ж кожний, що говорить про Гуцульський театр, взяв властивий тон? Далеко ні. Одні напівсвідомо прикладають мірку, якою міряється театр світового значення; другим впадають в око дрібниці, і тоді люди з-за дерев не бачать ліса; треті не беруть під розвагу цілковитої новизни речі, неораності поля; четверті не відкидають жодного проценту на примітивність зовнішньо технічних умовин, в яких доводиться виконувати річ і т. д.

А між тим, то все не властиві позиції. Найціннішою річчю в Гуцульським театрі є його безпосередність, тобто річ, котрої ніде за жодні гроші не купиш. Гуцули принесли на сцену штуку без штучності. Хто давав собі труд приглянутися і прислухатися, той відкривав в гуцульській грі незвиклі й захоплюючі красоти. От монолог. Супроводиться жестами. Який би актор дав би таку масу глибоко оригінальних, повних своєрідної краси рухів? Або сидять опришки, відтак один встає. Що ж би, здавалося, такого: сидів чоловік, а потім устав. Але хто інший зробить се так, як гуцул, котрий і серед куліс встає так само, як у себе на полонині? Або сі модуляції і інтонації голосу, котрі дзвенять на сцені невмовчно і наповняють театральну залу звуками гірського села, мовби ліс смерек насадив хто на сцені, мовби переніс

хто чарівним рухом кавалок живого гуцульського села і одухотворив на театральних дошках. А сей темперамент шалений — се є повне віддання переживання, якого ми вже не подибаємо ніде на жодній професійній сцені. А та одноцільність виконання, до якої ні один театр не дійде, бо актори, котрі грають «нарид», всі грають кожний по-своєму: річ діється в однім селі, а на сцені бачиш людей, що говорять мовою десятих різних околиць. Гуцули всі спаювалися в одну крицю, наче краплинами гірський потік творили, і тому часами весь ансамбль підіймався до висот правдивого артизму.

І то все серед поганих декорацій, при повнім браку відповідних освітлень, при нужденності технічних засобів галицьких театрів. А що ж, якби то перенести в іншу обстанову, оточити артистичними декораціями та й дати до гри не перестарілий твір Корженювського, а живе гуцульське слово! Тоді, піднявши завісу, потопити можна б глядача в морі зелені, в безконечностях полонин, в хвилях згойданого моря карпатського, а на тім тлі чарівнім як живий стояв би гуцул і гуцулка. Дійсно можна б досягти колосальних ефектів!

Нарешті ся поїздка мала значення і для самих виконавців. Гуцули бачили світ, бачили людей, пізнали життя не лиш свого села, а й цілого краю. Тепер уже сього гуцула будь-чим не здивуєш, тепер уже він, ідучи до виборів та маючи дві карти голосування від двох кандидатських агітаторів, на запит: «Чому ж віддалисте до урни картку з польським кандидатом?» — не скаже: «Бо-сми руську карту шенував...» Ні, сей гуцул вже пізнав відносини ліпше, як з книжки, та не одно зуміє й розказати у себе в селі. Перед ним національне життя стоїть уже ясно, як на долоні, і він точно в нім орієнтується.

Та й взагалі видів не одно. Приїхав до Жовкви — знайшлися люди, що показали йому друкарню, розказали, як повстає книжка, що йде до чого; приїхав до Кракова — видів старинну столицю польську, водили його і по Вавелях, і по Суконницях. А там десь польські автори запросили на своє представлення; а там десь і руський театр для порівняння видів; а там десь, дивись, і службу собі напивав і нав'язав зносини на будуче. Та й заробив при всім тім несогірше, як з певністю не заро-

бив би у бутині і за два рази такий час і при сто разів тяжчій роботі.

А що ж, якби йому замість польської столиці показати українську, а замість маленької Галичини світ цілий? А що ж, якби й світові цілому нашого гуцула показати?

Від п'ятох літ зріє в мені думка зорганізувати Гуцульський театр на велику скалю і пустити його у широкий світ. Оця дружина була пробним каменем. Проба удалася найсвітліше. І що ж? Треба на початку за щось зачепитися, треба хоч пару крейцарів на початок. Звертався до наших кредитових інституцій, звертався до двох-трьох маючих осіб, і... результат відомий...

[1911]

ГУЦУЛЬСЬКІ КАРТИНИ Ф. ПАВТША

Ми не будемо говорити про всю сьогорічну львівську виставу образів артиста Павтша, а спинимося тільки на його картинах на гуцульські теми.

Гуцульщина! Сей край невичерпаної краси, перлина в нашій затраченій короні! Місце скарбів художніх, натхнень, джерело будучих наших багатств артистичних! Як же ж вона відбилася в творах Павтша? Артист, очевидно, жив доволі довго на Гуцульщині. Чи ж відчув, чи зрозумів він її?

Доводилося мені бачити праці інших малярів по Гуцульщині, деякі, от як Сіхульський, славу собі на тім заробили, а між тим — пожалься боже! У Сіхульського дикі жовтошкірі японці чи малайці замість гуцулів, а у Павтша декоративно-мертві постаті. От гуцулочка з квітами і прерафаелітсько-гуцульським пейзажем на тлі (число 193); от музиканти неповоружно попритуляли до губ інструменти (число 198); от легінь з дівкою (число 187) — і гачі червоні, і готурі на крисані, й дармовиси, і все є,— але якесь зимне, без тепла, змальоване без серця, без любові. Дараба в виру черемошевих хвиль (число 195), а глядачеві ніяково за маляра; і навіть діти, гуцульські діти, краших над котрі я не знаю,— навіть вони не могли зогріти душу художника. От (число 192) двоє діток; заглядаєшся на лице хлопчика, шу-

каеш — і знов нема нічого, нема нічого. На хвилю зупиняють риси, щось обіцяють — і розчарують.

Є й дві більші картини на гуцульські теми, але вони виконувані з таким самим поспіхом і мають ті самі хиби, що й менші. От водосвяття: лід обмерз правильними зигзагами; дівчина бере воду, а від глечика розходяться геометричні жовті кола по зеленій воді. Художнього угруповання нема, все збите в одну купу. Правда, в житті так воно й є, але ж життя треба уміти малювати, а для того треба думати, куди і як фігуру поставити.

Дивишся, скажім, на Гротгера і чуєш, як билася думка художника, як перед його зором переходило сто комбінацій, нім він вибрав одну. І дивишся от на такого сучасного маляра — і чуєш, що він собі тим голови не сушив. Чому він поставив сю фігуру тут, а не там, чому взагалі вона стоїть, що, як і до чого — все те відпадає. Безсилий сучасник, захоплений думкою, котрої не в силах ні обдумати, ні виконати, пхає на полотно, на папір, в звуки, що попало під руку, аби швидше на ринок, аби «проявити свою індивідуальність», аби вискочити і показатися.

Друга велика картина (число 77) репрезентується ліпше, але все разом, весь гуцульський доробок Павтша говорить нам одне — Гуцульщина ще жде свого маляра. Ще не прийшов він, той, що зрозумів би тужну красу ізворів, і безконечність полонин, і схвильоване море застиглих в синяві верхів, і весь неповторний, саморідний, ніким ще не намальований пейзаж гуцульський. А на нім — гуцула. Древнього жертвоприносителя, залюбленого в свої кичери, дивного і в дикості своїй, дохованій аж до наших днів, так безмірно захоплюючого. Уявіть собі хоч одну картину, от просто групу гуцулів коло ватри в лісі, групу опришків перед 200 літ, уявіть собі, скільки могутньої краси, скільки пориваючого чару можна туди вложити, як можна прямо пірвати за собою глядача, заставити його забути себе — і вам відкриється перед очима таке непередаване багатство сюжетів Гуцульщини, що дивним стане, чому Гуцульщина не має й досі своїх поетів слів чи фарб.

Є у Павтша така символічна картина: десь під льодом, під якимись обмерзлими смереками, спить красавиця, а далі, на тлі гуцульських гір, іде якийсь

диспропорціонально малий арлекін в червоनावім паяцовськiм вбраннi. I менi представлялося, що та спляча красавица — то наша Гуцульщина, що спить пiд небом артистовського мiщанства i безсилля, все ще чекаючи свого царевича, аби її збудив.

[1911]

СПОГАДИ З ТЕАТРАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Сам я уродженець міста Харкова, але з 5 літ був зв'язаний із селом Деркачі — се в 13 верстах від Харкова. Це сталося завдяки тому, що мати моя (бувша кріпачка, цікаві деталі її споминів із кріпацтва збереглися у мене десь в записах) служила по панах, і от десь року коло 1880—1881 найнялася була до купця Николая Михайловича Михайлова.

Це був невеличкий купець. Настільки невеличкий, що торгував навіть, не маючи своєї вивіски, а під вивіскою фірми Шибаєва (в московських, як тоді називалося, рядах, в тих самих, що міститься тепер «Укркнигоцентр», тільки ближче до мосту)¹. Мав довгий час одним єдиного прикажчика, він же й касир, і конторщик, і все, — Степана Феоктистовича, хрещеного батька моєї сестри.

І от такого масштабу купець мав на Катеринославській вулиці (це одна з головних у Харкові)² відкуплений цілий верхній поверх будинку з 9 кімнат, відповідний штат прислуги і — що в данім разі мало значіння — дачу в с. Деркачах.

¹ Тепер там проходить лінія тролейбуса; будівлі під час війни зруйновано.

² Нині називається ім. Свердлова.

Це була не дача, а ціла усадьба з будинком для панів, флігелем для гостей у саду (згодом було побудовано ще й другого), зі службами, садом, оранжереями, теплицями, скотиною й т. д. й т. д. І з того усього, розуміється, ні одної копійки прибутку, а тільки вклад. Цікаво це все, як подумаєш тепер: таке життя на широкую, цілком великопанську ногу у купця, що не мав навіть вивіски своєї. А як же жили ті, що мали вивіски, десятки вивісок, сотні їх?

Так от, дача в с. Деркачах. За базаром, коло самої ріки. Ті місця дорогі мені по діточих споминах, бо попав я туди з 5 літ життя й там провів (літом «на дачі») все дитинство.

А проходило воно в той спосіб, що я бачив матір лише тоді, коли прибігав їсти та спати; весь останній час проводив із хлопцями на вулиці — і там набирався й української свідомості, знання села й всього, чого хочеш.

Там на 10-м році життя я відчув, що Гоголь писав «неправильно», й почав його поправляти, перекладаючи «Майську ніч» на українську мову. (Характерно, що я до того часу не бачив ні єдиної книжки на українській мові). Там же зародилося й бажання, коли виріс, давати вистави для села.

Сталося це, оскільки можу думати, або в 1894, або в 1895 році. Вірніше, мабуть, в 1895. Бо в 1894 р. скінчив реальну школу весною; мабуть, був зайнятий літом підготовкою до іспитів до Технологічного інституту. А може, й ні, боюся зараз сказати; може, встигав і те, й те. В усякім разі, різниця тільки в році: або 94, або 95.

Чия була ця первісна ідея — чи моя власна, чи ще декого з тодішнього мого оточення, — сказати не можу, але справу вести довелося головне мені. Працювали ще зі мною: уродженець с. Деркачів Г. Доброскок — мій товариш по реальній школі, учитель Деркачівської церковноприходської школи Петрусенко, з семінаристів. Він співав повним і здоровенним голосом:

В глыбокой теснине Дарьяла,
Где роется Терек во мгле,
Высокая (зупинка, й потім, рывкнувши)
...б-б-башня стоя-а-а-ла

(і ніжним, ніжним тенорком)

Чернея на темной скале...

Деякі ролі грали селяни, але більше, очевидно, було тої сільської інтелігенції. Були ще дівці Павлови з небагатої поміщичої родини.

Коли виникло питання, де ставити вистави, то рішено було вибудувати спеціальний будинок для театру. Ну, будинок не будинок, ізвіняюсь, а хоч би, сказати, одкриту сцену. Не знаю знов, хто був ініціатором грандіозної ідеї, але знаю, що знов справа будови театру впала цілою вагою на мене.

Чи не вивершую я тут своєї діяльності в ущербок роботі інших товаришів? Може, це й так, але, добросовісно риючися в пам'яті, мушу визнати, що попросту ні у кого з товаришів не було таких можливостей, як у мене. Панів меценатів серед нас не було, учитель Петрусенко щонайбільше міг привести до тої чи іншої дрібної пожертви кого з селян, батьків своїх учнів. Може, я просто не пригадую, хто був іще у нас, але зате добре пам'ятаю, що у мене, окрім енергії, знайшлися ось які можливості.

У отого пана Михайлова матуся моя мала повагу, як добра робітниця й як велика помічниця коло малих дітей, що під той час у пана знайшлися. Тому й я мав такі вигоди, яких трудно було би сподіватися синові куховарки. Окрім того, якщо це був 1895 рік, то я був уже студент технолог, отже приходив до пана не як син куховарки, а як більш-менш рівноправний член тої самої суспільності. Словом, коротко сказавши, я не тільки натягнув купця Михайлова на якусь крупнішу жертву для театру, а — що найголовніше — дістав право на коня.

Був у пана, окрім виїзних коней, один старий водовоз, якого звали зросійська Серенькій. Так от, пан дозволив мені користати з того Серенького, і цей факт дав нам можливість побудувати театр у селі Деркачах.

Запріг я того Серенького в бігунки, узяв аркуш паперу, написав на ньому: «Подписной лист» (лишечко, як це просто все робилося колись!) — і подавсь на охресні хутори до багатих мужичків, а головним чином до панів. Не пригадую прізвищ доохресного панства,

згадую тільки одного — Кузнецова, а й то тому, що його син учився зі мною в одному класі в реальній школі.

Підписка пішла добре, бо, окрім грошей, я натягав кожного жертводавця то на кілька дощок, то на гвіздки, полотно — словом, брав і грошима, і натурою, що тільки далось.

Коли назбирано було досить,— приступили до роботи, яку знов довелося вести мені (бо я ж студент технолог, що перейшов на 2-й курс,— почти інженер!).

У одного дядька — не пригадую прізвиська, але місце можу вказати й зараз — найняли садок із правом поставити там будинок — і закипіла робота. Сіренького так я прямо заїздив до Харкова, то по матеріали для будови, то по матеріали для декорацій, то ще по тисячі всяких справ.

Пригадую, як я за декораціями поїхав був «на хверму». Це в кількох верстах від Деркачів була середня сільськогосподарська школа (пізніше зоотехнікум, місце мого преподавання...) ¹. Деркачі її знали більше (той тепер так сам) під назвою «хверма». «Де робив?» — «На хвермі» — і всяке вже знає, де саме.

Так от, на цю «хверму» подавсь я отим Сіреньким по декорації. Посадок соснових, що оточують «хверму» тепер, тоді ще не було, тож довелося їхати спекою по таких пісках, що я їх і досі пам'ятаю.

Яке я прийняття мав «на хвермі», не можу пригадати, як рівно й того, чи дали мені декорації, чи ні, але піски й спеку пам'ятаю добре.

А репетиції йшли своїм порядком. І репетиції теж не в абияких умовах. Гостей на той час у панів не трапилося. Отже, до садового будинку ніхто не навідувався,— і я захватним правом заволодів усім флігелем у саду (він носив оригінальну назву «Бандура»... Так розпочав я свою артистичну діяльність з «Бандури» — бандурою ж її й кінчаю).

Так от у цій «Бандурі» чудова веранда обвита виноградом і з неї хід до зали, в залі рояль — чого ще треба? От там ми й відбували проби. Може, не всі, того не скажу, але були й там. От, пригадую, проби «Наза-

¹ Від 1920 р. до 1928 р. Хоткевич працював у зоотехнікумі як викладач української літератури і провадив культурно-масову роботу серед студентів.

ра Стодолі» відбувалися там, і я, головний режисер, вів проби, лежачи в ліжку. Але не з причин своєї важності, а тому, що на нозі нарядилася бешиха.

Що ж ми грали? Не пригадую. Знаю, що грали «Як ковбаса та чарка» Старицького, де я грав Шпоньку, а Доброскок Шила,— і довший час потім, показавшись на селі, ми могли чути вслід: «Шпонька! Шило!» Грали «Назара Стодолю», де той же Доброскок виступав у головній ролі. Грали «По ревізії» Кропивницького. Грали російські речі, бо то ж були часи, коли чистих «малоросійських» спектаклів ставити було не можна, а треба було конче з російських.

З російських, от пригадую, ставили «Ночное» (Старховича, здається), де я грав старого діда. А грав тому, що вчився тоді на скрипці й міг співати, акомпануючи собі на ній, як на балалайці, бринькаючи. І виспівував молодим голосом старечу пісню:

Сватался за девицу
Богатенький купец,
Сказывал-показывал богатство свое:
«Будешь ты ведь, девица, вся в золоте ходить,
Шелковы, атласные шугаечки носить».
«Убирайся, старый дед!..
Мне нужен молодой!
Хорошенький, пригоженький, да добрый такой...»

І потім приспів «Тпрунда-тпрунда» з оборотом на всі 360°.

Як то все серйозно робилося — і як то все комічно мусило виглядати!

А в суфлерській будці мій приятель Льонька Піддубний (будучий адвокат, есдек). Коли Дуня принесла дідові яблучок (справжніх), розсипала їх по підлозі — одно підкотилося до суфлерської будки, але не оскільки близько, щоби Льонька міг дістати. І от він шепче мені: «Підкоти яблучко... підкоти яблучко». Але я таким звіром глянув на нього, що він скоріше в книжку. Пригадую, що я беріг афіші усіх тих вистав, видимо, думаючи, що сим я кладу початок колекції афіш із власної діяльності на ціле життя, але ясно, що то все пропало¹.

¹ Віра Олександрівна Попова, пасербиця відомого на свої часи Михайла Федотовича Лободи, дружина першого редактора київської «Ради» Матушевського, в ті часи була ще студенткою на

Був я не тільки агентом по збиранню жертв, будівничим, режисером, актором, бутафором¹, а й суфлером. І згадую це, якось виділяючи, ось чому.

Коли я вперше в життю виходив на сцену jako актор,— я не пам'ятаю, щоби я хвилювався. Але коли я вперше вліз до суфлерської будки,— мене почала бити пропасниця. Я відчув, що я відповідаю тут не тільки за самого себе, як ото в ролі,— а тримаю на собі ефект цілої вистави. І це мене так нервувало, що я цокотів зубами.

А тут іще, на домір нещастя, загасла свічка суфлерська. Мало того! Замість рампового освітлення стояло у нас два великих залізничних ліхтарі (начальник станції дав, платформа на той час могла обійтися без світла). І от один з них, той, що світив трохи і до будки, загас — задув вітер (була погана погода), і я суфлював п'єсу до кінця акту в абсолютній тьмі, напам'ять.

Збори з вистав, очевидно, йшли на якісь благодійні цілі, бо тоді було ознакою поганого тону грати не то що на власну користь — про це й думати ніхто ні одної хвилини не міг! — а навіть на користь власної ж справи, на ті ж самі декорації, костюми і т. і.

Пригадую, що збір одної з вистав (а може, й кількох), було призначено на поповнення книжками сільської деркачівської бібліотеки. А пригадую ось із якої причини. За дозволами до ісправника² їздив все той же

медицих курсах у Петербурзі. Мабуть, чи не за її ініціативою мене було викликано на концерт Шевченківський, jako кобзаря. Забувши приховати афішку того концерту там на місці, я потім писав уже з дому Вірі Олександрівні, щоб вона дістала мені таку афішку. Видимо, я хотів не ущербляти своєї колекції. Але В. О. ядовито висміювала мене: мовляв, це ніхто не вірить, що ви у Петербурзі, так от ви афішкою будете виказуватися. (*Прим. Г. Хоткевича*).

¹ Як часто, наприклад, для нескладної нашої костюмерії доводилося бігти стрімголов, вже майже під час вистави, до нашого господаря садка, до його добродушної дружини, вельми здивованої усім тим, що робиться в їх затишному куточку, й просити яких драних штанів для Гараська, хустки «справжньої» або ще чого-небудь... (*Прим. Г. Хоткевича*).

² Мешкав він тоді, ісправник, на Михайлівській площі (потім Скобелевській) (тепер Руднева.— *Упор.*), де була оригінальна кімната з якимось підвищенням, наче амбоною якою. Там стояв стіл пана ісправника. І те, що той стіл стояв високо, а ви коло нього мушили стояти на яких верхків 5 нижче — це додавало нез'ясної поваги тому, хто сидів за тим столом. Цей психологічний настрій знаменито використовував потім щодо своєї клієнтури відомий сум-

Хоткевич і здобував ті дозволи якось особливо легко. А у пана Михайлова був тоді репетитором дітей студент один, великорос (а може, й зрушений українець — прізвища не пам'ятаю). Він до наших затій не мішався й трактував нас трошечки звисока. Так от, він жартома півсерйозно говорив:

— Дивне село оці Деркачі! Нікому ніде не дозволяють українських вистав на селі, а тут дозволяють без видимих труднощів. Нікому ніде не дозволяють самовільно поповнювати селянських бібліотек, а тут це сталося фактом. Та ще й закупили малоросійських книг!

Яке ж вражіння робили ці вистави на селян?

Воно, конечно, якби я знав, що в 1932 році буду писати для київського ЛІМу спомини, то я би постарався о документальні дані — посвідчення з печатками, завірнені копії тощо, — але ж бо я не був ніколи далековидною людиною. (Неправильний вираз «дальновидний» — це, мабуть, той, що його самого далеко видно, а не той, хто сам далеко бачить, — як ви думаєте, читачу?)

Так от, немає у мене документів щодо вражінь, які діставало селянство від наших вистав, тому я обмежуся на одним свідоцтві, уснім, правда, й мені переданим вже тепер, 35 літ по виставах, але все ж характернім.

Це в Деркачах жив (і здравствує й по сей день) популярний, як громадянин, конструктор дуже цінної для селян віялки, а теперішній інструктор столярських робіт в одній з шкіл Данило Григорович Семенченко¹. Людина, яка заслуговує на увагу і не тільки в театральних споминах.

Так от, він, розговорившись якось про давнину, оповів мені, як він сприймав вистави: «Батько були ще живі. Та ото виїдемо на поле на Глибоку, робимо цілий день, увечері — спати. Батько на возі, а я все лаштуюся, щоб під возом. Бо сьогодні ж вистава! Лежу під возом, нетерплячка б'є, щоб батько скоріше заснули. Заснуть — я тоді бігом аж у Деркачі. Прослухаю виставу — назад бігом. Щоб ото ж і батько ще не прокинулися. А воно ж верст 8—9 туди та стільки ж назад».

ної пам'яті Микола Міхновський, що жив згодом у тім помешканні. (Прим. Г. Хоткевича).

¹ Живе й нині в с. Деркачі по вул. 1 Травня, № 30. Був знайомий добре з родиною Алчевських.

От вам і вражіння одного з публіки. Відміряйте трохи на тахітум, трохи на мінітум і попадете в акурат.

Вистави ці тяглися тільки одно літо. Вже наступного літа я жив на Хортиці, ще на слідуюче — на практиці, і пішло... Деркачів я вже й не бачив ізблизка.

Отільки про театр у селі Деркачах. Мало, але в ті часи, коли ніде не було нічого, і це щось значить. А вам, історики мистецтва, треба установити — чи не були мої вистави в Деркачах коли не першими, то одними з перших на селі.

Слідуючий етап — це вистави під час студентства. Вони менше цікаві, бо грали ми здебільшого по докоолишніх повітових містах (раз їздили аж до Полтави), але для показання, чим жило українське студентство тих часів, се важно.

Це була компанія студентів технологів з малою домішкою студентів університету. В усякім разі, зерно складали ми, студенти технологи. Я був старший курсом, а решта молодші. То були Коваленко Сашко — будучий мимовольний учасник повстання на «Потьомкіні», Коллард — більше відомий під назвою Жорж, Левко Мацієвич — будучий авіатор. Якусь, але, мабуть, малу і дуже скромну, участь приймав їх колега студент Гольдмерштейн. Він зв'язався з нашою компанією не через українство, яке нас в'язало, а просто... ну, як вам сказати? Просто він «ухаживал» за старшою з сестер Максимович (їх було три, дві менших були головні наші артистки).

З університантів чи не ініціатором усього нашого зближення був Муха, тобто теперішній проф. Антонович, син відомого Боніфантія Володимировича. Він чи був висланий, чи виключений, чи ще якимись шляхами перевівся до Харківського університету, жив у проф. Багалія, — й ото він позводив нас усіх, харків'ян, до купи. За його ініціативою заснувалося видавництво народних книжок, за його ж ініціативою заснувався гурток соціал-демократичний серед студентів (технологи й тут стали в центрі) і, мабуть, чи не за його ініціативою ото почалися й наші вистави, студентів технологів. Бо то був парень дійсно ініціативний. Правда, він більше «дійствував» на манер верстового стовпа, який другим дорогою вказує, але сам по ній ніколи не ходить, та

ініціативу все ж проявляти вмів¹. А може, знайшовши товаришів, я сам заініціював театр, бо щось я не пригадую, щоби Муха з нами їздив. Один раз тільки, пам'ятаю, поїхав до Полтави, причім звелів себе звеличати на афішах: «При участии известного артиста Войнаровского», хоча, само собою, не тільки «известным», але й попросту ніяким артистом він не міг бути: говорив скороговоркою й мав особливість вимови, яка й досі звучить у мене в ухах: говорить, говорить бистро, потім нараз зупиняється на одному слові й вимовить його повільно-повільно, розділяючи на склади. Цікаво, чи такий характер мови зберіг він і до днесь? Мабуть, так.

Ні, мабуть, не був він ініціатором вистав, бо й загалом я якось не цілком підходив до одної театральної компанії. Пригадується, як оцінював він одну з наших артисток не за її художню діяльність, а за те, що у неї «тело хорошее». Як він мав нагоду те пізнати, то не мое вже діло, але в нашій компанії якось того не водилося; у нас було більше на ідеалістичний лад, і я не пригадую ні одної нескромності, ні одного якогось «полползновения» на чиєсь «тело». Любилися ми, як водиться, одчаянно. Сестри Максимович були гарненькі й усім нам крутили голови, але ніхто з нас не дозволив собі ні відносно них, ні відносно кого-будь із жіночого персоналу ані найменшої вільності.

Що ми ставили? Не пригадую всього. От пам'ятаю «Бурлаку», «Дай серцю волю», де я грав Микиту, а студент-університант полтавець Дроб'язко — Семена (здається, так він називається). Видимо, я був найталановитіший з тої братії, бо все випадали мені героїчні ролі, хоч я на героя мало підходив — невисокий на зріст та ще й кривий на одну ногу. Ото так герой!

Там по п'єсі Микита, заводіяка, мусить бити смирного Семена. Дроб'язко парень росту вершків одина-

¹ Не знаю, як він находив товаришів, але мене, пам'ятаю, найшов хворим на ногу (опять нога!..) в ліжку. Я жив тоді на Почтовому переулку (вже мамуся кинула службу у Михайлових), і ото ж розшукало! Чим і кому я міг бути тоді відомий, — я й тепер не можу вийти з дива, бо, здається, ніякої арени для проявлення мого українства не було. А от же якимось чином Муха, студент університету, прочув, що є й такий, і явився на вербовку. Я не пішов — такий уже вдався потомствений почотний безпартієць, а народне видавництво воспринял, а театр і овшім. (Прим. Г. Хоткевича).

дцять, мені його треба шваркнути на землю у бійці, а я ледве до горла дпнуса йому рукою. Мабуть, комічно виглядала наша бійка.

Їздили ми по всяких Ахтирках, Богодұховах тощо. Приймали нас всюди добре: після вистави місцева суспільність уряджувала вечерю, молодь танцювала — взагалі було весело. Але ідейної підкладки під тим якоїсь більшої не було, хіба тільки та, що ми ставили п'єси виключно українські. Часом уряджували після вистави, як тоді називалося, дивертисмент, слово чужоземне, але найвлучніше перекладається російським «кто во что горазд». Співали хором найбільше у нас улюблене «Тихо, тихо Дунай воду несе», а веселих — «Ой лопнун обрuch коло діжечки», я диригував по праву скрипка. Потім мій номер на бандурі, якась декламація, ще хор, примітивний дует — вимоги тоді були невеликі.

Пам'ятаю, як мене раз озадачила одна товаришка.

— Ну от ви їздите, витрачаєте дорогий академічний час, навіть почасти свої скудні студентські засоби, а навіщо то?

— Як-то «навіщо»? — здивовано питав я. Мені, видимо, такі вистави здалися самоціллю, й питання «навіщо» не приходило в голову. — Як це «навіщо»? Що ж, «заробувать» на цьому, чи як? Зрештою, ми завжди віддаємо збори з наших вистав на якусь корисну ціль.

Так я і не взяв, що, власне, розуміла вона під тим «навіщо». Чи вона була соціалістка та захотіла, аби ми то використовували для пропаганди, чи, може, «совсем наоборот», не знаю. Але ідея української вистави, ідея українського слова, щоб воно просто хоч прозвучало там, де заборонено йому панувати на своїй землі, — ця ідея була їй, очевидно, чужа. А нас, власне, вона, ця ідея, й скріпляла в один суцільний гурт. Бо якби то було тільки во ім'я якоїсь приємності, то, мабуть, багато було би таких студентських гуртків, а то щось не чути більше було про них.

А от явилася й ідея. Тільки це вже, мабуть, не гуртка, а моя власна — ставити вистави не по центрах (страшенні центри — Богодұхив та Ахтирка із Золочевом), а на окраїні нашого міста. На аматорські гуртки Харків ніколи не був бідний; аматорські вистави з такими любителями, як знаменитий «Шаша Пелерыгин» (Олександр Перелигін, чудовий, глибокий, незабутній

комік), Торський тощо, можна було ставити вистави по великих театрах,— і я пам'ятаю, що перші театральні вистави виніс, власне, з вистав тих любителів. Відбувалися вони, ті вистави, регулярно, в театральнім (дерев'янім) будинку на Катеринославській вулиці, отам, де скверики направо, як іти від центра; там тепер стоїть на тім місці «небоскреб». Була у них оркестра, взагалі то були серйозні вистави.

Бували такі вистави й по окраїнах міста: на Основі та на Іванівці. Боюся сказати коли — чи в сей період студентства, чи, може, пізніше, але я задався цілком внести культуру в ті вистави. Бо там це відбувалося без усякого ідейного керівництва, що сором згадати. Пригадую, як на Іванівці в одній п'єсі питають парубка:

— А що ж ти з нею (з дівчиною) там робив?

— А ти не знаєш що? — і слідує жест усім тілом, від якого публіка іванівська заіржала, а мене кинуло в краску й піт. Сценічне мистецтво, яке я ставив так високо й до якого ми так серйозно, не дивлячись на нашу молодість, відносилися,— зводилося тут на ступінь балаганщини. Навіть більше — похабщини.

Се було боляче, й я рішив вмішатися в це діло, й почав входити в оті гуртки. На Основі, пам'ятаю, ставив вистави з тамошнім гуртком в домі бувшим Квітки. Це великий панський будинок із пишним двостороннім під'їздом (того будинку тепер вже немає, але у мене зберігся малюнок того дому олійними фарбами).

Так само і на Іванівці. Але трудно було щось робити. Насамперед фізично. Ні мостових, ні тротуарів на Іванівку не полагалось, трамваїв не було і у всеросійському масштабі. Наші харківські «ваньки» хоча брали тоді 15—20 коп. за кінець, але для студентської кишені то був тягар непосильний і доводилося мандрувати на проби пішодрала, а це кілька верст. І під добру погоду чи зимою то воно нічого — віддалення ж ролі не грало, але весною і восени це було щось попросту незрозуміле. Буквально доводилося потопати в грязі!

Жила у нас в Харкові пані Яценко. Це була біла ворона в харківській суспільності. Вдова по якимось малім офіцері, вона всюди говорила по-українськи, а, що було ще дивніше,— виховувала своїх хлопців в українським дусі! Це вже було «нечто непонятное». Пригадую

сердечний біль її, як вона скаржилася мені, нарікаючи на повний брак української книжки для дітей:

— Які щасливі російські матері. Для них книжки діточі, бібліотеки, журнали, школи — а у нас нічого, нічого! По двадцять разів я перечитую з дітьми кожду українську книжку, а вони все голодні: «Дай, мамо, ще». А де я їм візьму?

Так от і цю пані Яценкову завербував я до тих вистав на Іванівці. І от западе ж така деталька в голову! Талапкаємося ми по грязюці, ледве витягаючи ноги, а зверху дощик мочить, а йти далеко ще. І я кажу:

— І яка ото нас лиха година носить по такій грязюці? Не сиділи б ми ото дома, в чистому, в сухому, з гарною книжкою в руках. А то от телпаємося по багноці, а воно й спасибі ніхто не скаже.

— А ви не дожидайте ніколи отого спасибі. Робіть те, що вам підказує серце, робіть совісно, а про те, чи буде вам яке спасибі, чи ні, — і не згадуйте. Знайдіть нагороду в своїм серці.

Такі були слова чи інші, але зміст був той і, пам'ятаю, як мене це підбадьорило й оживило.

Та все ж багато там, на Іванівці, не довелося зробити. Засіла там своя компанія й повела проти мене дружну (тільки не дружню) атаку. Пригадую, перед вів там пивовар Грищенко. Здоровий дядя, пудів на дев'ять. Любив грати перші ролі, але грав їх незavidно, сугубо незavidно. Впрочім, це не перешкоджало йому вважати себе за великого артиста.

Він зробив, наприклад, собі раз бенефіса (у аматорів — бенефіс!) та так «разделал», що куди тобі! Були й вінки, й адрес читали зі сцени, й туші грали іванівські музиканти і подношення «из публики», і транспаранти з іменем і вензелями бенефіціанта — словом, «как в самых первых домах». Ну, де ж було боротися з таким світилом? Очевидно, вони мене подужали.

З окремих вистав згадаю тут одну уряджену теж, мабуть, під часи студентства, хоча точно не пам'ятаю. Коли батько мій служив іще на Конторській, ч. 16, була там у дворі невеличка фабрика карет і фаєтонів Рикмана. Робітники цієї фабрики все перебували в тих чи інших стосунках із батьком. Двох із хлопців («подмастерья») отої рикманівської фабрики добре пам'ятаю,

бо один із них — то відомий потім «артисть малоросійських театров» Глазуненко¹.

А другий із рикманівських хлопців, що zostалися в моїй пам'яті, — то був Юзефович. З першого вийшов актор, з другого — слюсар. Виріс, одружився, поїхав служити на завод «Лепп і Вольман»², се коло Олександровська (Запоріжжя), але зв'язку з нашою сім'єю не поривав (свого часу батько мій його, замураного, півголодного хлопця, підгодовував потроху, — і Яша пам'ятав це).

Коли у нього підросли діти, він переїхав до Харкова, аби їх учити. Одкрив слюсарню майстерню (теж батько мій допоміг грошима) і жив би собі та й жив. Але був у нього хлопець Шурка (менший, та ще мій хрещеник), захворів на скарлатину, лежав в лікарні. Ми, батьки, тобто я, хрещений, і він, рідний, ходили провідувати хворого хлопця. Мені ж то нічого не сталося — Яша захворів на скарлатину. Помістили його до Олександрівської лікарні, там признали, що чорна віспа, давали ковтати кригу — і через три дні він помер. Безпорадна дружина і троє дітей zostалися ні при чім.

Пробував я вести оту слюсарню майстерню, але одразу показалося, що се не мого ума діло. Хлопці підмайстри мене дурили на кожнім кроці. Сам я ж ні чорта не знав по тій справі, та й учитися мусив.

Так от, на користь сеї родини я надумав дати виставу. Вистава ця була помітною головно ось чим. Я переробив для сцени «Йом-Кіпур» Короленка. Не знаю, в яким порядку, — чи спочатку переробив, а потім запи-

¹ Як зараз пам'ятаю, хоч, видимо, був дуже ще малим, як у кухні генеральші Мамаєвої — у неї батько служив — молодий Глазуненко лякав мене, то надіваючи, то здимаючи якусь «свирепую» маску. (Прим. Г. Хоткевича).

² Вольман був німець, коваль. На с. Хортиці знайшов якийсь запорозький скарб, де було багато металу — чавуну, заліза, міді. Йому, як ковалеві, все те дуже придалося. Пішов розживатись — і став власником мільйонної справи. Він іде з малих літ був великий прихильник театру. Коло теперішнього готелю Хаторчу на Катеринославській (бувша гостиниця «Руф») першими від мосту стоять тепер партерові крамнички, а колись на цьому місці був дерев'яний оперовий театр. Я його ще пам'ятаю. Так от, у тому театрові — чи сам я бачив, чи мені хтось оповідав, не пам'ятаю — малий Глазуненко ще хлопцем приймав участь у статистах; напр., спускаючися на санках з гори у якійсь масовій сцені, (Прим. Г. Хоткевича).

тав на те дозволу автора, чи навпаки, а тільки, пам'ятаю, дістав від Короленка листа, де він делікатно відмовляв, покликаючися на те, що ніби сам має переробити сю річ для сцени.

Але ідея поставити «Йом-Кіпур» на користь бідної сім'ї була остільки сильною, що я «презрел» заборону Короленка, дістав цензурний дозвіл (мабуть, певніше, було так, що цей дозвіл у мене вже був, аж тоді звернувся я до Короленка, бо хто ж би там знав детально правила літературної гречності...), і я затіяв виставу. Та ще в оперовому театрі.

Але ж бо поставити п'єсу в оперовому театрі — це ж не жарти. За зал треба платити згори, бо «старшини Коммерческого клуба» нарід досвідчений і всяким там «благодетельным» виставам не дуже-то довіряють — що от, мовляв, з виручки заплатимо. Виручка чи буде, чи ні, а ти давай грошки на бочку.

Потім. По п'єсі там потребується багато всякої бутфорської всячини — наприклад, чортovinня там усяке появляється, треба то зробити. Правда, я знайшов художника, що дав свій труд gratis¹, — се був такий глухий художник Виезжаєв, але на матеріал треба грошей. Словом, грошей і грошей, — а де їх узяти?

Тоді я видрукував програмки на «ізящних» картонках і пішов по харківських панах та купцях. Нічого, якось ніхто не подумав, що то афера, — давали.

Виставу я улаштував. Хто грав, — не пам'ятаю, але пам'ятаю тільки Стадника й Перелигіна. Театр був майже порожній, — і не знаю вже, як я звів кінці з кінцями. Це була перша і єдина спроба виставити «Йом-Кіпур» на сцені. А тепер не знаю, де й рукопис.

З аматорських вистав згадаю ще вистави в Печенігах. Я мав кінчати інститут в 1899 році, ішов я «по науках» дуже добре, але за участь в президії, яка руководила студентською забастовкою, мене, раба божого, попросили удалиться з города Харкова в 24 години з виключенням з інституту на два роки без права вступу до якої-будь вищої школи.

Я використав свою відсутність з Харкова участю яко соліст-бандурист в подорожі Лисенка по Україні, а коли вернув до Харкова, поліція не чіпала, й я крес-

¹ Безплатно (в подарунок) (лат.).

лив свій проект та літературствував. До інституту, очевидно, й не показувався — на два ж роки.

Так от, у 1900 році в «ЛНВ» у Львові появилися дві моїх статті: в X книжці — «Новини нашої літератури» і в XI — «Сучасний етап теперішнього українського театру». В одній з них — мабуть, в останній, але точно не пам'ятаю (її передрукували й російські ліберальні газети) — я розбирав твори одного українського «драматурга» Сластіна. Твори типові для тодішніх часів. Не пам'ятаю вже назв, щось вроді — ні, знаєте що? Давайте краще не так. Давайте я лучче роздобуду «Українську драматургію» Комарова та загляну до неї, оце буде вірніше.

Так от, там, у «Драматургії», на стор. 214 читаємо:

СЛАСТИН Михаил Федорович, учився в Харківському університеті, служить земським лікарем Богодухівського повіту, Харківської губ. Його п'єси — 314, 342, 365, 511, 522, 803. Про нього — 2—265.

Давайте ж тепер дивитися по номерах.

№ 314. Сват Крысогоп. Трагикомичный етюд в 1-м д. Соч. П. П. Райского, М. Ф. Сластина, X., 28, стр. 16°. Ц. 15 к. Изд. О. И. Михайлова¹. Тип. Счасни.

1. «ЛВН», 1900, № 1. Бібліографічна стаття, стор. 68. С. Є.

2. «Народная литература», К., 1904, вип. 2, стор. 140.

№ 342. Любишь смородину — люби и оскомину. Водевиль в 2-х картинах. Соч. М. Ф. Сластина. X., 54, стор. 16°. Ц. 15 к. Изд. Ф. Михайлова. Тип. «Печатное дело».

Згадка про ті ж рецензії, чи, властиво, мабуть, не рецензії, а просто зазначення, як ото у «ЛНВ».

№ 365. Знайся кінь з конем, а віл з волком. Трагикомичный етюд в 2-х картинах. Соч. М. Ф. Сластина. X., 55, стр. 16°. Ц. 15 к.

Театральний дозвіл 7 сентября 1898 р. Рецензії ті ж.

№ 511. Погибель. Драма в 3-х діях і 4-х одтинах. Соч. М. Ф. Сластина. М. Литография Московской театральной библиотеки С. Э. Разсохина.

¹ Михайлів — се був росіянин, книготорговець, мав магазинчик саме коло Університетської горки. Любив видавати «малороссийские вещи» й видав чималенько, але все халтурного порядку. (Прим. Г. Хоткевича).

Дозволена до вистави (Апріля — 1 мая 1905 року по літографірованому виданню 1903 р.).

№ 803. Приймач. Драма в 4-х діях і 5-х одмінах. Соч. М. Ф. Сластіна.

Г. Хоткевич. «ЛНВ», 1900, № 3, стор. 207.

Тепер же погляньмо, що Комаров дає під 2—265. Там стоїть:

Хоткевич Гнат. Сумний стан теперішнього українського театру. «ЛНВ», 1900, кн. II — Драматичні твори С. Сластіна. «ЛНВ», 1900, кн. 2, стор. 125—135.

Аж тепер у мене прояснилося в голові, а коли у мене ясно, то й у вас буде ясніше, читачу. Чи, може, ні?

Бо, бачите, «ЛНВ» у мене під рукою нема, й попередні відомості про оті дві моїх статті я вчитав із книжки Антоновича «Триста років українського театру». І взяли мене сумніви. І то от якого порядку.

Я вліті попав «на кондиції» до панства Беклемішевих, що жили у своєму маєтку коло Мартової (Вовчанського повіту, Харківської губ.). І там, як і всюди, куди б не попав, я затіяв урядити вистави. Аматорів набралось з місцевої молоді багато, й серед неї був... Сластин. Він саме скінчив університет яко лікар і трошки вчився у місцевих фельдшерів медичній науці.

А я ж ото дав йому «рознос» в літературі, та ще який! Думаю собі: «Добре, що чоловік не читає закордонної преси, а то б задавив би, мать, мене, бо дядя показався нівроку рослий». І раз, коли я накладав грим на лице добродія Сластіна,— зняли мене регощі. Я подумав: «Та я ж розукрасив уже тебе раз у журналі, а оце ще доводиться гримувальними карандашами». Мене питають, чого я регочуся, а я не можу пояснити.

Так ото, прочитавши, що мої статті друкувалися в X та XI книжках «ЛНВ», я й задумався. В яким же році я ставив вистави у Печенізі? Бо вільне літо у мене було ж тільки у 1900-му, коли я скінчив-таки інститут, але посади ще не мав. У 1901 р. я мав уже посаду й; оскільки мене не зраджує пам'ять, вже був жонатий. Отже, мабуть, не їздив по кондиціях. А між тим сміх отой з приводу Сластіна я добре пам'ятаю. А от тепер ясно: виходить, існувала окрема стаття про Сластіна, друкувалася на початку 1900 року в лютім — ну, тоді все ясно, бо вистави були вліті.

Вистави наші відбувалися в поблизькому містечку Печеніги в будинку манежа, здається (трохи чи не аракчєєвська ще будівля). В яких ексесуарних обставинах доводилося грати, свідчить хоч би те, що для мене (я грав Стецька у «Сватанню на Гончарівці») зробили парика з дамської панчохи, нашили на неї клоччя й помазали кофейною гущею! Повісили на тин сушити, а воно, кляте, взяло та й не висохло. Надів я того парика на виставу, а юшка тече за спину.

А вистави оті й досі пам'ятають люди: влітку 1931 р. я був кілька днів у Печенізі, то бачив людей, які мені пригадували те, що я сам позабув. На тлі провінціального життя, виходить, то було помітне явище. Помагав, пам'ятаю, з офіційного боку тодішній земський начальник Бабаєв.

Таке було молоде аматорство. Тепер перейдемо до серйозної театральної діяльності. Такою я вважаю для себе організацію робітничого театру при харківським Народнім домі.

Коли вибудувався у Харкові заходом «Общества грамотности» (я був членом «Общества грамотности» й головою комісії видання українських книжок), то там зразу ж розпочали вистави гуртки російських аматорів та інші організації.

Організувати українців випало мені. От як про це говорить офіційний документ:

«Отчет Общества грамотности за 1903 рік.

Первоначально спектакли ставились Обществом любителей сценического искусства, получившим за каждый спектакль 50 р. от комитета. Затем поступили заявления о желании ставить спектакли от кружка рабочих Паровозостроительного завода под режиссерством Гната Галайды...», далі йдуть наші російські гуртки.

Кілька виписок з «Вечерової ведомости» за 1903 рік.

	Число відвідувачів	Збір	Витрати	Решта
10 апреля. Спектакль рабочих под режиссерством Гната Галайды «Бурлаки», малорусская драма в 5-ти действ. Карпенка-Карого	695	172,80	80,46	92,34
22-го. «Сто тысяч» Карпенка-Карого	573	132,85	84,87	48,48
11 мая. «Наймичка» Кропивницького	715	179	68,77	110,23

Продовження

	Число відві- дувачів	Збір	Ви- трати	Решта
26 мая. «Чмир» Кропивницького . . .	—	—	—	—
8 червня. «Мартин Боруля» Карпен- ка-Карого	677	168,70	71,82	96,88
13 липня. «Дай серцю волю» Кро- пивницького	860	248,85	94,17	154,68
3 серпня. «Гріх і покаяніє» Карпен- ка-Карого	766	204,25	92,92	111,33
8 вересня. «Олеся» Кропивницького	908	309,70	119,27	190,43
21 вересня. «Вуса» Кропивницького	755	203,65	80,57	123,08
5 жовтня. «Дві сім'ї» Кропивниць- кого	822	236	86,29	149,71
26-го. «Бурлаки» Карпенка-Карого и «Ночное» Стаховича	907	301,10	105,91	195,19
9 падолиста. «Зайдиголова» Кропив- ницького і «Денщик подвел» — воде- виль І. С. Турбина	866	263,20	98,34	164,86
21 падолиста. «Чмир» Кропивниць- кого і «Записки сумасшедшего» Гоголя	778	208,05	88,93	119,12
7 грудня. «Сто тисяч» Карпенка- Карого	711	183,95	81,04	112,91
27 грудня. «Розумний і дурень» Карпенка-Карого і «Сапоги ушли» З. Б. Осетрова	914	275,25	93,58	181,67

Таким чином, всього було поставлено 16 вистав, глядачів було 12 732, прихід — 3638 руб. 35 коп., витрати — 2064 руб. 35 коп., решта — 1574.

В середньому на кожній виставі було 795 душ, прибуток — 227 р. 40 коп., видатки — 129 р. 02 к., решта — 93 р. 37 к.

Для порівняння от цифри для російського гуртка інж. Руккерта: в середньому на кожній виставі було 749 душ, прибуток — 213 р. 89 к., видатки — 116 р. 78 к. і решта — 97 р. 11 к.

Або драматичної школи П. Н. Богданова: 701 душа, 198 р. 55 к., 127 р. 14 к., 71 р. 36 к.

Цифра видатків 129 р. 02 к. для нас і 116 р. 78 к. для гуртка Руккерта пояснюється тим, що для російських п'єс не треба було дуже часто інших декорацій

як «комнатних», а для нас все треба було робити наново: як декорації, як бутафорію, як костюми — особливо історичні. І кожна п'єса потребувала нових витрат, бо для російської п'єси треба, скажім, «зміна обстановки», й тільки один «павільйон» править за все в багатьох п'єсах, і вони, ті павільйони, давно вже існують, а для нас все треба писати наново.

Стор. 9. «Предложений устраивать в Народном доме спектакли в Комитет поступало довольно много. Но Комитет, обсудивший этот вопрос всесторонне, признал наиболее соответствующим интересам дела иметь при Народном доме два постоянных кружка любителей, из которых один ставил бы русские спектакли, другой — малорусские.

Для малорусских спектаклей имелся уже кружок заводских рабочих под управлением Гната Галайды; организацию кружка любителей для русских спектаклей любезно принял на себя инженер П. Г. Руккерт».

Але між тими гуртками, нашим і інженера Руккерта, були «две большие разницы»: гурток російський був наскрізь інтелігентський, і то сугубо; я ж зорганізував робітників усіх доохресних заводів: Паровозобудівельного; Гельферіх-Саде, Мельгозе й т. д. Жіночий персонал — або жінки робітників, або сестри їх, або самі робітниці.

Спочатку було мало народу, а потім гурток розрісся до 150 душ, отже в масових сценах я міг випускати стільки, скільки не мав спроможності зробити не тільки жоден з мандруючих наших українських театрів, а навіть російські постійні. Це надавало виставам нашим великого повабу, нас любила робоча публіка і ходила охотно.

Правда, не малу роллю у тій великій фреквенції грало й те, що район праці Народного дому — се був робітничий район, отже, публіка робітничая, яка в нашій гуртку бачила свій й охоче підтримувала, але й, помимо того, були мотиви посіщення: українська п'єса з простого, всім зрозумілого побуту була більше доступною для відчужання, ніж яка-небудь перетоншена «Чайка». Та й грали ми, треба признати, непогано. Серед нас знайшлися й героїчні постаті, як, напр., Кулінич, що міг виступати навіть у «Записках божевільного» Гоголя і вести таку складну для виконання річ

сам. Знайшлися й любовники (Шаповаленко, Скрипко), коміки — Василь Сергієнко, Глянько, Васюренко; були прекрасні актори на побутові ролі: Мезін, Согін, Черкасов, Іванов, Ус, Тарасенко, Тимошенко, Дорошенко, дійсно потомок гетьмана Дорошенка, а сам робітник ХПЗ. З ним трапилася цікава пригода. Можливо, що старші віком громадяни пам'ятають «великолепную» історію полуботківських мільйонів. В один прекрасний день ловко було пущено чутку, що Полуботок поклав до англійського державного банку в свій час велику суму грошей. З початку 18 віку й до кінця 19-го з тої суми вирости мільйони (бо то ж Англія! Там же хіба такі відсотки, як у нас! Там, брат, гроші — як полова ростуть!). Так от, наслідників Полуботка просять зголоситися туди й туди для определення степені родства, а значить, і степені участі в тих мільйонах.

Аж заройлось від потомків! Скликано було цілий з'їзд до Стародуба чомусь. «На клопоти» зложили всі учасники з'їзду по певній сумі, вийшла кругленька цифра, яку забрали ініціатори справи й щезли.

Так от, чи та сама група, чи інші знавці української історії пустили аналогічну чутку й про гетьмана Дорошенка. Він теж поклав велику суму у якийсь із закордонних банків, ця сума теж виростила до мільйонів, теж розшукувалися наслідники — словом, да саро¹.

А й з цієї історії нічого не вийшло. Чи наслідники Дорошенка показалися бути розумнішими, ніж наслідники Полуботка, чи занадто вже було видно білі нитки, тільки не вийшло нічого.

І от наш Дорошенко на один час став знаменитістю цілого світу! Справді. Нараз він почав діставати листи на всіх можливих мовах з усіх кінців світу. Розуміється, він те все зносив мені. Дещо я міг прочитати, а дечого й ні. І чого там тільки не було! І якийсь винахідець просить на докінчення винаходу, що ним можна ошчасливити людство, і якась дама з Парижа прислала фотографії двох своїх доньок, пояснюючи, що одній 17, а другій 18 літ, і що вони чи обидві, чи одна з них готові приїхати, куди вкаже пан Дорошенко.

А пан Дорошенко, низенький, вутлий, смирний, стоїть собі за станком на ХПЗ і оповідає зі сміхом, як його

¹ Спочатку, знову (*итал.*).

сусіда сьогодні заробив карбованця. Приїхав якийсь англічанин, попросив дозволу оглянути завод, питаючи між іншим і про Дорошенка. Йому показали цех. Він підійшов до першого-ліпшого робітника, спитав через перекладача, чи можна бачити Дорошенка. Робітник міжнародним жестом пропонував: «Гони монету». Англієць поклав на простягнуту руку карбованця, а робітник тоді вказує на сусіду: «Ось Дорошенко».

Сцена достойна кисті Айвазовського. Це тільки два українці могли розіграти таке. Англієць питається Дорошенка. Дорошенко чує, але не обзивається, мовчить, точить далі, наче й не чув (ану, мовляв, що буде далі). А той теж із серйозним видом приймає карбованця — і величним жестом вказує на сусіду, з яким стоїть лікоть у лікоть.

Розіграно без репетицій, а, мабуть, весь цех лягав із сміху. А артисти випили добре на того карбованця.

Що ще пригадую про Дорошенка, так се те, що він умів якось по-особливому падати. Біжить — і потім нараз, мов підстрелений, охнеється навznak, і то так, що здається — розбився. Знаючи се, ми його вживали в таких сценах, як, наприклад, у «Невольнику» — сцена бою. Дорошенко біжить із прапором і під ворожий залп падає на середині кону. Але годі про Дорошенка. З артисток добре пригадую Радченко, Бузину, Нефедову, сестер Сіренко (на ролях матерів). Першими часами, але то наче в формі гастрольній, грали у нас Пашкова, учениця недільної школи Х. Д. Алчевської. Особливо талановита дівчина.

Що виділяло нас, мабуть, з усіх взагалі гуртків аматорських, так це особливий якийсь запал, ентузіазм. У нас не було спізнень на проби, проби йшли допізна, дуже допізна, аж адміністрація Народного дому розпорядилася, що після 12-ї ночі не буде давати нам світла.

Бували випадки, коли на пробу товариші робітники приходили прямо від станка, з роботи — і з проби йшли прямо на роботу. І я це не казки оповідаю, а так воно було.

Не було у нас ні заздросів акторських, ні інтриг, ні суперечок з-за ролів — нічого з того, що так розкладає аматорські гуртки й надає їм особливо неприємного

запаху. Сам я грав дуже рідко, особливо коли справа вже наладилася; з мого боку товариство не бачило якогось захоплювання «кращих» ролів ні для себе, ні для інших, здібності всякого були на виду, отже, хоч я й одноосібно розпреділяв ролі, але ніхто не бачив з мого боку проявлення симпатій чи антипатій, і тому дисципліна не порушувалася. За весь час нашого існування я пам'ятаю тільки одно «столкновение» з т. Куліничем: я казав йому надіти «толщину», а він не захотів, кажучи, що в ній дуже душно. Я тоді сказав йому, що, як режисер, я приказую йому надіти. Але він, здається, таки не послухав і за те потім дістав догану від усього товариства.

Вистави у нас проходили не по-звичайному. Аматорські вистави мало того, що дилетантські, але вони здебільшого тхнуть афоризмом «тяп да ляп — вот и вышел коран». Чомусь за «настоящего» актора вважається той, хто зовсім не вчить ролі, але все ж заграє «гарно». Цінить находчивість, уміння виплутатися, зручно вставити яку «отсебятчину». То не штука, мовляв, заграти роль, знаючи її назубок, а ти от заграй без єдиної репетиції, не бачивши ролі в очі, а тоді й я скажу, що ти добрий актор.

Так і робили, так і грали, й тому звичайні аматорські вистави, очевидно, трималися на дуже низькому художньому рівні. Але ми з тим раз назавжди рішуче порвали. Повне й абсолютне знання ролі, достатнє число добре опрацьованих репетицій, бесіди з приводу кожної ролі, а то навіть і не ролі, а участі в масовій сцені — отакі були перші засади роботи в гуртку.

Масові сцени у нас виходили справді гарно. Ми не були безликою масою, що вигукує на солдатський спосіб п'ять кинених її автором слів, — ні! Ми були живою масою, що складається з певних індивідуумів, кождий із своїми особливостями, властивостями, віком, звичками. Тому участь в масових сценах не була тяготою, неприємним обов'язком чи навіть карою, як це вважалося звичайно по інших гуртках, а зовсім навпаки: учасник масової сцени теж грав роль, тільки не написану, а ту, що сам зараз творить, опираючися на якісь загальні основи.

З кожним учасником масової сцени відбувалася насаперед бесіда на тему — хто ти, скільки тобі літ, яко-

го ти характеру, що ти обороняєш і проти чого ворогуєш у даній сцені й т. д. Так розприділялися ролі.

Грати їх починали виконавці вже на пробах, де режисер мав нагоду вказати границі, до яких треба доходити: щоб не виривався занадто часто, а йшов у шеренгах, щоби знав міру своїх настроїв, щоб оте говорив, а того щоб не говорив і т. д.

В результаті справді виходило добре. Навіть сучасний театр з його багатими засобами не завжди досягає того, що робили ми 30 літ тому; навіть тепер по великих столичних сценах бачиш часом товпу тільки як кількість горлянок, які «дають шум».

Пам'ятаю, готовили ми «Чумаків» Карпенка-Карого. А в Харкові саме гостювала трупа Карпенка-Карого. Чи за ним вона тоді рахувалася, не пригадую. Грали в ній всі три брати, але були вони в періоді ворожнечі; Карпенко й Саксаганський трималися окремо, а Садовський окремо (так і у мене бували: або тих двох, або Садовський сам). Я й закликав їх на нашу виставу «Чумаків». Ну, вони ж корифеї, полубоги, де ж би там їм дивитися на якийсь «любительський спектакль». Саксаганський так і казав:

— І чого ви лізете, куди голова не лізе? Ми (і оце «ми» було сім разів підкреслене), ми та й то не ставимо «Чумаків», бо там усе на масових сценах побудовано.

— А ми, кажу, саме через те й ставимо «Чумаків», що там усе на масових сценах побудовано. Бо ми маємо змогу оперувати такими масами, про які вам, періозному театрові, й не снилося.

І послав їм усім білети. Були. Висиділи до кінця, і коли я потім питався Саксаганського: «Ну як? Чи маємо право ставити «Чумаків?»» — він відповів виминаюче й почав говорити про дрібні недоліки, а се багато вже значило у Саксаганського, бо він не постіснявся б рознести в пух і прах, якби помітив хоча щось серйозне.

Справді, масовими сценами ми могли гордитися. Ставлячи, скажім, «Невольника», ми переносили на кін Січ Запорозьку, і оживало буйне товариство, не було статистів на сцені, а все жило й буяло. Там і побутові сцени, і музика, й танці, й п'ятика, і все, до чого додумувалася молода режисерська фантазія. Був час, коли мені це ставили в мінус, говорячи: «Так це ж ви не

п'єсу Кропивницького ставили, а п'єсу Хоткевича», «отсебятина режисера так само недопустима, як і отсебятина актора» і ще багато дечого. Але теперішні режисери мене ближче зрозуміють, бо тут все діло, мабуть, у праві на творчість. Є у тебе те право — дозволяється, нема — не дозволяється. А хто ж буде те право опреділяти? Насамперед сам, а потім подвійний колектив товаришів, співробітників і глядача. Я за собою те право на творчість чув, а маса сприймала наші вистави так, що ще й тепер серед старших робітників пам'ятають вистави під орудою Гната Галайди. Коли, в наші вже дні, театр Народного дому став Червонозаводський і там почала працювати державна трупа під орудою т. Василька, то я, зустрівшись з т. Васильком, сказав йому якомсь:

— А знаєте? Там, у вашім театрі, й моєї праці лягло чимало.

І т. Василько відповів, що знає це добре, оповів мені кілька деталей, які я й сам позабував. Очевидцем того всього він не був, видимо, старі робітники оповідали.

Мені це приємно було чути. Стільки щодо відношення нашого до справи. Але й умови, в яких ми працювали, були спочатку дуже добрі. Велика сцена з прекрасним освітленням, декорації, яких вимагала справа, костюми також — іще Червонозаводський театр грав на початках, використовуючи костюми, які шилися за моїми рисунками й доглядом. Або декорації. У тому самому «Невольнику», про якого вже згадувалося, є, як відомо, сцена, що діється в тюрмі. У нас було зроблено так, що тюрма мала широкі заграбовані двері й крізь них було видно залите місячним сяйвом подвір'я тюремне; там ходила турецька варта; це давало цікавий контраст із темрявою тюрми і було нове.

Не можу не згадати одного епізоду, характерного для театральної психології взагалі: приклад захоплення маси театральним дійством.

У оцьому самому «Невольнику» я мусив грати кобзаря (тому, що я вмів грати на кобзі), забув, як він називається — чи Невінчаний, чи Недопечений, чи ще якомсь. Як відомо, цей кобзар, ставши наглядачем над невольниками, по думці автора, випускає їх потім на волю.

Сцену в тюрмі тодішня традиція веліла розпочинати співом відомої пісні «Ревуть, стогнуть гори-хвилі в синесенькім морі». Чий се вірш, чия музика, чи могли співати таку штуку запорожці в XVII віці,— до таких питань у ті часи не доходилося. Мотив був підходящий, публіці він подобався нарівні із знаменитою «Зозулею» — ну й досить... Не нам було виломлюватися з тої традиції. Зрештою, не бачилося й потреби.

Так от треба співати «Ревуть, стогнуть». Я залізав до суфлерської будки, аби продиригувати. Сідаю там у «турецькім» своїм костюмі, на голові чалма, на ногах палички. Підіймається завіса: темна печера, каганець блимає, а кризь загратовані ворота видно, як мірно, поблискуючи на місяці зброєю, ходить турецька варта. Публіка завмирає.

От ми починаємо співати. А хор у нас був добрий. Ми виступали і в «городі» (бо то ж окраїна була, то поняття «город» було цілком определене). В концертах, і то великих (дещо з афіш у мене збереглося).

Виконуємо пісню, я диригую. По пісні перший вихід мій же зі словами (от же запам'ятав): «Чого розкричались, нечестиві?» Я так і покладав, що, коли ми проспівано, будуть же, певно, аплодисменти й поки вони густимуть, я встигну вилізти з суфлерської будки, вийти нагору й виступити з куліс зі словами: «Чого розкричались, нечестиві?..» Час буде.

От я продиригував і... мертва тиша.

Мене взяв страх. Завіса була поза будкою,— щó, як я співав перед закритою завісою?

Але не може бути! Бо хтось із товаришів сказав би. Я встаю все ж, іду. На сходах гублю патинок, вертаю за ним униз, і все це повагом, не на бігу. І тільки коли я виліз на сцену й уже готовився сказати його оту фразу при вході,— буря оплесків стрясла театром!

Я не знаю, скільки тривало оце мертво захоплення, коли публіка, прикована зором до сцени, напружено ловила вухом наші піаніссімо і ждала, ждала — чи не буде ще звуків, чи не буде ще очарування. Цікавий момент.

Що ми грали? П'єс українських взагалі було небагато, а для Народних домів існував спеціальний каталог, в який входило всього вісім українських п'єс. Комітет Народного дому клопотався про збільшення числа

тих п'єс, але там не все було повноцінне. От уривок із справоздання комітету за 1903 рік.

(Стор. 11): «С целью расширения репертуара комитет возбуждал ходатайство перед Главным управлением по делам печати с разрешения новых пьес. Благодаря этим ходатайствам разрешены следующие пьесы... (ряд російських) и малорусские пьесы: «Розумний і дурень», «Циганка Аза», «Крути та не перекручай», «Ніч під Івана Купала», «Чумаки», «Сава Чалий», «Понад Дніпром», «Хазяїн», «Лиха іскра поле спалить і сама шезне». Из этих пьес поставлены на сцене Народного дома... (рос.) «Розумний і дурень».

Всього за нашу діяльність було виставлено от які речі («Отчета» за 1904 рік, стор. 47):

Котляревський (3%)

«Наталка Полтавка» (це не наша вистава	1
--	---

Кропивницький (34%)

1. «Чмир»	1
2. «Дай серцю волю»	1
3. «Олеся»	2
4. «Вуса»	1
5. «Дві сім'ї»	1
6. «Зайдиголова»	2
7. «Невольник»	2
8. «Підгоряни»	1
9. «Пошились у дурні»	1

12

Карпенко-Карий (57%)

1. «Бурлаки»	2
2. «Сто тисяч»	2
3. «Наймичка»	2
4. «Бондарівна»	2
5. «Мартин Боруля»	2
6. «Гріх і покаяніє»	2
7. «Безталанна»	2
8. «Розумний і дурень»	2
9. «Хазяїн»	1
10. «Понад Дніпром»	2
11. «Чумаки»	1

20

Квітка-Основ'яненко (6%)

1. «Шельменко-денщик»	2
---------------------------------	---

Добре, хоч було те, що серед дозволених мало було халтури, а більше Кропивницький, Карпенко-Карий, тобто краще, що тоді було у нас в репертуарі. Стиль наших вистав був реалістичний, часом аж надто. От, наприклад, ставили ми «Вуса». В цій п'єсі є сцена з їдою, обід. То ми раз стругнули справжній обід на сцені. Як запахло борщем, заправленим салом на весь театр, то такий реалізм пішов, що куди тобі! Тепер смішно, а тоді такі часи були. Он Самойлов (не наш, харківський, а той, старіший, петербурзький) замовляв собі «котлетку куриную» бутафорові: «Да не такую чтоб как-нибудь, а ты мне подрумяненькую, с корочкой, с гарницем. Чтоб я ел, а у публики слюнки текли».

Он як розуміли реалізм на сцені колись люди. Так до деякої міри розуміли й ми, але до деякої, кажу, міри, бо такого реалізму, як у «Вусах», допустилися раз. Зате сценічних ефектів уживали багато. В «Бондарівні», наприклад, в якійсь сцені вибігали серед ночі з факелами. Це було теж реально, й цілком реально ми могли спалити театр, але бог милував (він тоді був добрий).

Або в «Понад Дніпром» рисували зимовий вечір. Я розставляв по сцені за кулісами людей із залізними прутами, й вони вертіли ними під диригента. Виходило таке завивання завірюхи, що у самих акторів мороз поза шкурою пішов¹.

А коли одчинялися двері халупи,— вривався свист бурі, а разом із ним метіль вмітала купу снігу. Правда, він не розтавав, бо то були папірці, але це можна було пояснити тим, що в халупі ж було холодно.

Для гарматних вистрілів у нас не було приладдя, то ми робили так: на дубову товсту й довгу дошку я ставив кілька душ на середину, а краї підіймали й враз кидали. Щоб не було звуку дошки об дошку, я підкладав м'яке що-небудь. Виходила ілюзія далеких гарматних вибухів.

Так ми працювали, але найбільшою вартістю нашої роботи я вважаю не те, що ми ставили вистави, сумлінно відносилися до того й що наші вистави справді проходили гарно.

¹ В теперішній момент таке вертіння прутів уживається й в симфонічній музиці. (Прим. Г. Хоткевича).

Найцінніше се було те, що в робітниче оточення йшла українська ідея. Не тільки члени гуртка ставали свідомими українцями, а вони впливали й на тих, з ким сходилися, з ким балакали, працювали. Саме в той час я вів народне видавництво, видаючи дешеві книжки за підписом «Видано Вс. И. Гуртомъ», що мусило означати «всі гуртом», хоча цей гурт складався з єдиної особи — автора сих рядків. Я обмінювався своїми виданнями з усіма, хто вів аналогічну роботу по інших містах: з Києвом, з Грінченком у Чернігові, отже, у мене був чималенький вибір книжок. Кождий із членів гуртка діставав від мене певну пайку книжок для продажу, і українська книжка протискалася до заводської фортеці. Убога то була книжка, тричі обсмоктана царською цензурою, але се була українська книжка, вперше звучало в цеху українське друковане слово, вперше будилася свідомість.

Велика група робітників стали, таким чином, не чужою загальному українському життю. От, наприклад, коли в 1903 році відбулося в Полтаві всеукраїнське свято відкриття пам'ятника Котляревському, а властиво, українська маніфестація, то на той український обрахунок сил було вислано делегата з адресою від українських робітників. Правда, делегатом сим був я, не робітник, але представляв своєю особою робітників, і, мабуть, наша адреса була єдиною робітничою на тім святі. І коли в Полтаві збереглися ті адреси (властиво, не адреси, а папки адрес, бо адреси ми демонстративно повиймали), то є там і наша від робітників.

І от оце приєднання до українства я і вважаю своєю заслугою. Діти моїх тих бувших акторів вже виховувалися в українській душі задовго до того, як це стало можливим більш-менш одверто.

Що ж до відносин між мною й бувшими моїми співробітниками, то краще бажати трудно. Ще й тепер, тридцять п'ять літ після того, коли я зустрічаю кого з них, то це стріча рідних братів. Стільки згадається, стільки споминів.

Або отакій випадок. Вислали мене адміністративно (це вже в 16-му році) з границь України, але з правом вибору місця житла. Я вибрав Білгород (хитрий малорус). І не Україна, і близько — три години від Харкова (правда, й там, показалося, сиділи в тім'я биті, бо через

два тижні запропонували мені залишити «предели» й Курської губернії).

Прибув я до Білгорода етапом, значить, по виході не мав ні шеляга за душею. І от я згадав, що тут, у Білгороді, живе один з моїх бувших отих співробітників по сцені, на прізвище Ткаченко. Він був електротехніком у Харкові в опері, а потім, чув я, взявся за кіно, з кимось в компанії зняв кінотеатр, і, як мені пригадувалося, ніби, власне, в Білгороді.

Іду я по містові шукати того кіно. Заходжу до одного, другого — питаюся. Нарешті допитався. Заходжу до помешкання, зустрічає жінка. А вона в нашому гуртку участі не брала, отже мене знала менше. Та й пройшло майже 15 літ.

Приймає сухо, каже, що чоловіка нема, поїхав до Харкова. Ну, як їй сказати, що я голоден, що у мене немає ні копійки грошей і що я не маю навіть можливості написати додому, аби мені вислали ті гроші, а ще менше маю можливості чекати, поки ті гроші прийдуть.

І стою я, не знаючи, що робити. Але дивлюся на стіну, погляд мій падає на фотографію усієї нашої трупи. І Ткаченко там, і я посередині (та ще й у жупані). Я й кажу господині:

— А що, дуже я змінився за ці роки? Чи схожий на он того, що сфотографований усередині?

Хазяйка дивиться то на фотографію, то на мене, потім сплескує руками.

— Гнат Галайда!

Ну, розуміється, після того знайшлося для мене і приміщення, й обід, і все, і я жив у них, поки дістав з дому гроші, аби найняти помешкання.

Або от ще цікава деталька. Коли наш гурток розпався, то кращі з акторів ніде більше не грали. Зустрічаю через багато літ Василя Сергієнка. Балакаємо.

— Скучно. Повірите — так скучно без сцени. Підеш у гурток, всюди кличуть, всюди запрошують — приходи, бери, які хочеш, ролі, тільки грай. Ну що ж, прийдеш, поспробуєш, подивишся... Не те, не те, не те... І порядки не ті, і відношення не те, і любові до діла немає... Ми ж до другого привикли. Защемить серце — й підеш геть. І не раз пробував — ні, не те.

І се був комік, тобто, здавалося, скоріше, ніж інша вдача, міг би примиритися де з чим. Не грав більше й

Кулінич, Глянько, Васюренко, Іванов. Це був росіянин, але цілком українізувався в гуртку. Не забути мені, як він загравав одну епізодичну роль, не пригадую навіть, у якій п'єсі. Там начальник козацький посилав козака до ворожого табору на певну смерть, на муки навіть. І ці потуплені очі краще всіх рухів, краще всяких слів малюють ту глибоку внутрішню боротьбу, те прощання з життям, з ближніми, з дітьми, може, яке відбувається зараз в душі козака.

Але от вона скінчилася, та нелюдська боротьба. Козак підіймає вже ясні, глибокі очі на начальника й тихим голосом каже:

— Ну що ж... я піду.

І тільки. І в тих словах ви чуєте залізну волю. Чуєте, що й не на сцені, а і в життю цей чоловік, коли жінка з риданнями буде старатися вирвати револьвер з рук і вказувати на дітей, — цей робітник теж тихо, лагідним рухом відхилить дружину й скаже:

— Ну що ж... я піду.

Так, були у нас у всіх моменти високого естетичного задоволення. Раділи ми, і коли вся вистава пройшла добре, дружньо, і коли один хтось дав щось красиве, чіткий образ, вибух широго почуття. І це впливало на публіку, облагороджувало її. Ми ж грали на окраїну. Це було те ж саме, що й на Іванівці, й на Основі, ті ж самі крики: «Подымай рогожку!», «Рыжий, не подкачай!», «Времячко-о-о-о!!!» і т. д.

Все це було і у нас, але скоро, дуже скоро вивелося. Насамперед різкими мірами. Я виходив просто на авансцену й говорив:

— Серед нас є хулігани, які приходять до театру не для того, щоб подивитися п'єсу, чогось навчитися, а для того, щоб покричати. Вони й самі не слухають, і другим не дають. Адміністрація не може за тим усім слідкувати, тому це передається публіці. У нас на сцені все готово, але я не підйму завіси доти, доки ви не виведете геть злосних хуліганів або не змусите їх мовчати.

Один-два таких рази — і ми вже не чули ні криків, ні «острот» у театрі. Публіка вела себе прилично.

З окремих виконавців згадаю кількох. На перше місце вибився Кулінич — токар заводу Мельгозе. Очитаний, розумний, він головою вище стояв від багатьох. Грав

героїчні ролі, підіймаючися навіть, як я вже згадував, до таких складних дій, монологів, як читання гоголівських «Записок божевільного».

Глянько — низенький, присадкуватий. Особливо добре виходила у нього роль куркуля в одній з Карпенкових п'єс, коли нападає на селян, що записалися до артілі: «Ач, артільщики-крутильщики!» І досі згадується та їдь хитрої розбісованої людини, яку вкладав Глянько у ці слова.

Черкасов — на ролі добрих батьків. Мезін — високий, говорить басом, чудово грав коваля у «Пошились у дурні».

Сергієнко — безподобний характерний комік. Голос трохи скрипучий, і це так до нього підходило. Васюренко — теж комік. Я на справжній сцені не бачив такого, хіба, може, кажуть, Кропивницький, як був молодим, грав цю роль прекрасно, але я молодого Кропивницького не застав.

З дівчат дві наші героїні — Радченко й Бузина. Перша — вогниста, з заразливим сміхом, бистрими рухами, друга — тиха, ясна, з глибоким поглядом очей, висока, струнка. Так вони добре доповняли одна одну. У Радченкової був добрий голос, ми хотіли дати їй змогу вчитися співу, помагаючи зборами з вистав, але вона взяла та й вийшла заміж за члена нашої ж корпорації Зайця, тенора. Річ у тім, що у нас були три брати Зайці (один наборщик, два металісти), всі з добрими голосами. Але особливо гарний, прямо чудовий, тенор був у одного з них, забув ім'я. От йому доводилося все виступати на концертах із т. Радченковою в дуетах. Ну й доспівалися.

На ролі матерів була Нефедова, чи, як її всі називали, Вігню. Річ у тім, що українізація багатьох наших гуртківців відбувалася на ходу, в процесі роботи. Он Черкасов, солідний чоловік, батько вже, а бігав на проби, як хлопець. І коли раз трохи запізнився, то просив у мене вибачення: «Вибачте, що я трохи опоздав». Десь там замість одного «о» він поставив «і», звикши замість «конь» казати «кінь» і т. д. Вийшло не зовсім прилично і довго його тим по товариському допікали.

Отак сталося й з Вігню; сказала «вігню» — й з того часу не було їй іншого прізвища, як «панночка Вігню». До речі, ми всі своїх товаришок називали «панночки».

Але мушу признати, що це дуже подобалося нашим товаришкам. Не тому, що нагадувало їм панство (які ж з них панни), а що вносило якусь делікатність, культурність у відносини. Хлопець, який тільки що називав дівчину «панночка Радченко», вже не міг сказати грубості, сальності, що так часто водиться за кулісами аматорських театрів. І тому я не пригадую ні одного конфлікту в нашій акторській сім'ї, ні разу мені не приходилося когось мирити, когось картати чи карати. Справді, згадую зараз роботу в тому колективі, як велику життєву радість, як справжні відносини людини до людини, чисті й ясні, якими вони й повинні завжди бути. Стільки щодо моїх власних вражіннь...

Тепер історія нашого виходу... і... розпаду.

Ми давно помічали, що відношення комітету не цілком однакове до «руського кружка» й до нашого, українського. Воно, зрештою, зрозуміло: там була інтелігенція наголо, все свої люди, свого круга, своєї верстви. Приходили на проби елегантно одягнені, напарфумовані, грали все такі делікатні речі з тонкими психологічними переживаннями.

А ми були чужі класово¹. У нас аматори приходили на проби прямо з роботи й мили руки тільки в театрі, а в одязі були в тій самій, що й біля станка: говорили ми упослідженою мовою, якою говорять тільки до молошниць та до дядьків на базарі. Тонких психологічних делікатностей виявляти не могли, бо хіба ж мужик має якісь тонкі душевні переживання?

Правда, нічого того не говорилося, і коли б комітетовим лібералам сказати, що вони так думають, вони образилися б і наговорили б купу «прекрасних слів»: «нічого подібного», і «за каво ви меня щітаете», й навіть «мало ж вы знаете нас, русскую лучшую интеллигенцию». Але по суті речі се було так,— і от непомітно, хочу вірити навіть, що несвідомо це показалося на становищі нашого гуртка. Ми почули себе пасинками. Репетиції для російського гуртка майже всі на сцені, а

¹ Нехай мені ніхто не ставить у провину, що я всюди кажу «ми», хоча я був інженер, я зникав у тій масі і, мабуть, ніхто з моїх товаришів не бачив різниці між собою і мною, хіба тільки в освіті, а це ж ознака випадкова: не віддай мене матуса до реальної школи, а до сапожної майстерні, не було б інженера Хоткевича, а був би «сапожных дел мастер». (Прим. Г. Хоткевича).

для нас майже всі в підвалі. На роз'їзди артисток після проб: тим поважну суму — нам копійки. Контрмарок тим беруть для родичів і знайомих скільки хочать — нам дають трошки.

І так в усьому, і так щодня.

Трудно зараз згадувати всі ті деталі, які тоді так нас непокоїли, але, видимо, це були речі такого порядку, що гурток навіть заявив о тім комітетові Народного дому.

Комітет зразу став дибки. Як? Ми такі ліберальні, ми такі благородні, ми такі поступові, ми так палаємо любов'ю до меншого брата — і от нам закидають отаке? І замість того, щоб уладити конфлікт, розглянути справу, піти назустріч — комітет поставився різко. Ми теж, зі свого боку, стали дибки і відповідали виходом усієї корпорації з Народного дому.

Що ж... не вийшло то на користь ні тій, ні другій стороні. Коли ви почали би читати відчит комітету Народного дому за 1904 рік, то ви там прочитали би тільки те, що гурток Галайди припинив вистави¹, і тільки. Більше нічого. Ні слова о тім, як пережив Народний дім оту кризу. А між тим то була дійсна криза, і що се так, то ми довідуємося о тім тільки з книги, друкованої в 1910 р. Це «Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1869—1909 гг.».

Серед п'ес, за дозвіл яких клопотався комітет, нема ні одной української (стор. 7).

В 1904 році вистави були такі:

	Число відвідувачів	Збір	Витрати	Решта
4 січня. «Наймичка» Карпенка-Карого	907	234,98	52,80	182,18
18 січня. «Невольник» Кропивницького	975	272,75	91,13	181,53
7 лютого. «Безталанна» Карпенка-Карого й «Сапоги ушли» Осетрова . .	911	239,61	58,90	180,71

¹ Отчет Общества грамотности за 1904 рік (стор. 4). «Постоянно играли в Народном доме — кружок, организованный П. Руккартом, и кружок рабочих Паровозостроительного завода под режиссерством г. Галайды. В ноябре месяце кружок рабочих под режиссерством г. Галайды прекратил свои спектакли». (Прим. Г. Хоткевича).

	Число відвіду- вачів	Збір	Ви- трати	Решта
31 марта. «Розумний і дурень» Карпенка-Карого і «Сорвалось» Гавриловича	557	99,44	52,51	46,93
1 квітня. «Невольник» Кропивницького	915	242,07	75,73	166,34
25 квітня. «Хазяїн» Карпенка-Карого й «Сапоги ушли» Осетрова	474	78,27	55,51	22,75
9 мая. «Бондарівна» Карпенка-Карого і «Сорвалось» Гавриловича . . .	525	93,97	66,78	27,18
29 мая. «Понад Дніпром» Карпенка-Карого	655	130,30	52,50	77,80
6 червня. «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка і «По ревізії», і «Сосредоточились» Волховского . . .	501	110,51	59,40	51,11
15 серпня. «Понад Дніпром» Карпенка-Карого й «Сапоги ушли»	723	148,45	57,83	100,62
12 вересня. «Пошились у дурні» Кропивницького і «Помирились» . . .	958	288,07	63,24	224,83
26 вересня. «Зайдиголова» Кропивницького й «Сосредоточились» Волховского	935	261,46	60,58	200,88
10 жовтня. «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка	709	148,35	59,70	88,65
24 жовтня. «Чумаки» Карпенка-Карого й «Сорвалось» Гавриловича . . .	899	227,74	61,90	165,94
7 листопада. «Гріх і покаяніє» Карпенка-Карого й «Медведь сосватался» Крилова	908	233,05	60,08	177,77
21 листопада. «Олеся» Кропивницького і «Записки сумасшедшего» Гоголя	903	233,05	63,58	164,77

Всього 17 вистав, всього відвідувачів 13 017 платних і 315 безплатних, дохід — 3140 р. 94 к., видатки — 1040 р. 17 к., решта — 2100 р. 77 к.

В середньому на кожній виставі було 766 платних і 39 безплатних, разом — 805, прибуток — 187 р. 75 к., видатки — 61 р. 19 к., решта 123 р. 50 коп.

Для порівняння з російським кружком аналогічні цифри: 705 платних відвідувачів і 30 безплатних, ра-

зом — 735. Прибуток — 170 р. 79 к., видатки — 52 р. 30 к., решта — 118 р. 49 к.

От у сім році, коли й ми вже потрохи забезпечилися реманентом, цифри інакші. Відвідувачів у нас набагато більше, прибуток, правда, скромніший, але се показує тільки, що наша публіка була більше демократичною й не купувала «дорогих» місць. Зате видатки малі і цифра прибутків зробилася більшою, ніж у російському гуртку.

І от усе те комітет «презрел» і пішов на розрив. Впрочім, я надаремне тут кажу «комітет». Властиво, то була лише афіша, а верховодив там безапеляційно й єдинолично Сергій Олександрович Раєвський. Оце його завзятості й завдячує Народний дім позбавлення гуртка робітників і закликання другого на 50% чистого збору¹.

Отак тяглося до мая 1905 року. От на що йшов комітет, аби тільки не помиритися з гуртком робітників. Цей факт говорить сам за себе. А ми мало того що нічого не брали за вистави, а навпаки — окрім морального, давали ще матеріальний зиск Товариству грамотності.

А нам теж се не пішло на користь. Ми повели справу через пресу. В Харкові тоді виходило три газети: «Харьковские ведомости» — ну, це офіційний орган. Потім «Южный край» — це була ще епоха, в яку студентство походило було вікна в редакції й Юзефович на цей випадок виписував стекла цілими вагонами. І єдина ліберальна газета тих часів — то був «Харьковский листок». Правда, лібералізм тут був беззубий, ніхто в редакції не був охотником «гусей дразнить», а більше так, по формулці: «И невинность соблюсти, и капиталец приобрести». Лібералізм у ті часи був річчю поплатною

¹ «Исторический обзор деятельности харьковского Общества распространения в народе грамотности 1869—1909». Так там на стор. 225 читаємо: «Малороссийские пьесы ставились различными кружками. В 1903 до ноября 1904 года играл кружок рабочих Паровозостроительного завода под управлением Гната Галайды, но в ноябре 1905 года (помилка.— Г. Х.), кружок Гната Галайды внезапно прекратил спектакли и Народному дому угрожала опасность остаться без малороссийских спектаклей. Не желая лишать публику малороссийских спектаклей, комитет принял предложение И. А. Науменко, несмотря на тяжелые условия: за каждый спектакль комитет уплачивал Науменко половину чистого сбора». (Прим. Г. Хоткевича).

й на «етом деле» завжди можна було заробити — «ежелі, конечно, не зариваця».

Редакція «Харьковского листка» не заривалась і благодушенствовала.

Але все ж, коли ми звернулися до неї з проханням видрукувати наш протест, то вона прийняла наші листи. Сама не вплутувалася («дело тьомное...»), але от що читаємо...¹

А поки йшло те все, ми збиралися то там, то там по приватних помешканнях².

Затіяли на свою руч дати виставу у Малім театрі. І думали ми, що на нашу суперечку з комітетом Народного дому дивиться увесь Харків, отже, як ми оголосимо виставу де-будь, то люди не потовпляться за білетами.

Показалося — «увы! ничево подобново». Любісінько ми прогоріли, на поклон до Народного дому не йшли і розсіялися. Так закінчилася перша проба дати солідну роботу з гуртком робітників. Думаю, що винен у тому смутному кінці комітет. І що я це не кажу сторонничо, а так розцінювано це й не нами, тільки то от оповім факт.

Конструкція комітету Народного дому була така, що, окрім основних кадрів, входили туди представники й інших комітетів «Общества грамотности», отже, в числі інших і представник від видавничого комітету (покійний Д. І. Багалій був головою усього комітету, а я головою української секції).

І от коли представник видавничого комітету у комітеті Народного дому вмер чи виступив геть, то видавничий комітет своїм представником до комітету Народного дому вибрав мене.

Видавничий комітет не міг не знати, що в комітеті Народного дому воліли би краще бачити чорта, ніж

¹ Текст протесту в автографі не наведений.

² Пам'ятаю, зібралися раз у... от забув прізвище. Він потім так запалився, що кинув станок і пішов на сцену. Це двоє у нас було таких — Хоменко і цей. Я й зустрічав його потім уже як артиста, а от прізвище забув.

Так от, зібралися ми у нього. І чом мені це так запам'ятолося, так от через таку дурну детальку. Хотів він прийняти товариство у себе в хаті якнайкраще. А що ж може бути на світі вище й делікатніше, як сир голландський? І от він його накупив. І покрав на блюді, як гов'ядину, шматками. Так, що можна було взяти кавалок сиру у ліву, а у праву хліба й їсти, як сало. (Прим. Г. Хоткевича).

мене, бо завдяки мені весь той конфлікт із робітниками вийшов на світло денне, стався таки, можна сказати, прилюдний скандал. І от видавничий комітет, остільки вважав комітет Народного дому неправим, що, видимо ж, «на зло», поминаючи колежанську солідарність, вибрав ненависну особу своїм представником.

Очевидно, видавничий комітет повідомив комітет Народного дому, що представником своїм обрав такого-то; очевидно, були з того приводу, мабуть, балачки, й гарячі,— як реагувати?

Формально опротестувати було ніяк, бо я ж «под судом и следствием не находился», а що я комусь не подобаюся, то до цього видавничому комітетові діла нема.

І от рішено було в комітеті Народного дому просто не помічати моєї присутності. Коли я буду з чим виступати,— давати мені голос, але далі вести засідання, мов прослухали дзинчання мухи. Не звертати уваги на мої заяви, протести — взагалі поводитися так, ніби місце, де я сиджу, було порожнє.

І я теж, очевидно, все це знав і передбачав, а коли все ж ішов, то знов таки «на зло». Моею особою видавничий комітет протестував проти вчинку з робітниками, і як я, так і видавничий комітет знали, що мені там не доведеться працювати, але факт мого вибору определить думку видавничого комітету.

Як зараз пам'ятаю перше засідання. Я умисне з мандатом прийшов раніше. І от поткнеться хто-небудь із «членкинь» комітету Народного дому, побачить мене — і назад. Поткнеться друга — і назад. Тікають, як од взраку василіска (се було чудовище таке в середніх віках, василіск, що як гляне на кого, то той від самого погляду вмирає).

І довго я сидів сам. Аж поки не зібрався там десь за дверима увесь комітет. А потім така картина. Одчиняються навстяж двері — і, як статуї, як мумії єгипетські, одна за одною, гуськом ідуть «членкині», сідають на стулки, але не близько коло мене. Потім входить Сергій Олександрович і, не встигши сісти, ледяним голосом оповіщає: «Засідання починається».

Воно почалося. Я пред'явив свій мандат. Мовчки його прийнято до відома. Засідання йде. В якійсь справі я забираю голос, Мене вислухують, не дивлячись

навіть у той бік, де я сиджу. Коли я скінчив, говорять далі, мовби я не казав нічого. Словом, іде комедія.

В кінці засідання я прошу занести до протоколу, що я, представник видавничого комітету, не знаю, з якої причини стрів до себе таке й таке відношення; що я вважаю це наслідком якогось непорозуміння й думаю, що до слідуючого засідання це непорозуміння буде вияснене і т. д. Словом, теж комедія.

Для приліку побував я ще на одному засіданні, зробили ми ще раз комедію. Я зложив на руки председателя різкий протест, тим більше різкий, що комітетові Народного дому, як то кажуть, «нічим було крить». Ну як його сказати, що представник видавничого комітету нам не симпатичний тому, що коли він був керівником робітничого гуртка, то не хотів, аби робітничий гурток був упослідженим, добивався для нього такої ж пошани, як і для інших гуртків, а коли ми того дати не побажали, він заявив протест навіть через пресу. І ми, такі ліберальні, такі благородні, такі поступові, почали фігурувати на сторінках преси у своєму природному вигляді.

Своєму видавничому Комітетові я представив усю оту кумедію, то, очевидно, теж у відповідно різних формах, просячи звільнити мене від обов'язків представництва. Ну що ж, вести справу далі гостро не було потреби. Оцінку комітетові Народного дому було дано, «что и требовалось доказать». Видавничий комітет прийняв мою «отставку», мабуть, написав до комітету Народного дому відповідну заяву, повчаючи, як треба шанувати представників товариських комітетів, і на тому справу було уморено.

А Сергій Олександрович по кінець життя не міг мені забути того всього. Коли потім, багато літ згодом, вже я й побував на еміграції, вже вернув, сидів, випустили, жив у Києві і знову приїхав до Харкова — «Общество грамотности» скликало з'їзд для «обсуждения разумных развлечений для народа». Українці висували мене на той з'їзд із доповіддю. А я й справді міг оповісти з'їздові дещо цікаве: і постановку цієї справи в Галичині — як там люди справляються із цим ділом, і власний досвід (Гуцульський театр), і багато взагалі нового.

Але справою скликання з'їзду верховодив Сергій Олександрович. І які вже він там пружини надавив, не знаю, але мене на з'їзд запрошено не було. Мало того. Коли я зголосився сам і представив тези доповіді,— моєї доповіді прийнято не було. Мабуть, се було під час уже війни, коли можна було виїздити на патріотичних почуттях, мабуть, представлено було мою доповідь, як занадто революційну, було згадано, як колись на XII археологічному з'їзді моя доповідь наробила шелесту, то така ж історія, мовляв, може повторитися й тепер; що ставити під загрозу з'їзд ради одної доповіді людини, яку щойно випустили з тюрми,— не варто. Я вже не знаю, як там було, але доповідь моя так і не відбулася. Це була помста Сергія Олександровича.

[ТЕАТР ГУЦУЛЬСЬКИЙ]

Тепер маю оповісти за другу свою кардинальну роботу в театральній галузі — се гуцульський театр.

За кордон я попав — не знаю, як тут висловитися,— завдяки царському правительству чи завдяки революції 1905 року. Мабуть, завдяки комбінації тих двох факторів.

А на Гуцульщину попав завдяки Гнатюкові Володимирові. (В. Гнатюк мајог¹, бо є ще й мініг², об'явився недавно). І сталося це надзвичайно просто. Надходило літо, я й питаюся Гнатюка:

— Куди би ви порадили поїхати на літо?

— А от їдьмо на Гуцульщину, до Криворівні. Я там буваю щороку й кращого нічого не можу порадити.

І кращого нічого не міг би порадити, бо кращого нічого й у світі немає (як на чий смак, очевидно).

Ну що ж, оповідати про Гуцульщину й про те вражіння, яке вона на мене зробила, я тут не буду; скажу тільки коротко, що як роззявив я рота від здивування, прибувши до Гуцульщини, то так із роззявленим ротом і ходив шість літ. І думаю, що кождий так на моєму місці.

¹ Більший (лат.).

² Менший (лат.).

Але тут не те цікаво, а те, як я додумався до гуцульського театру, «как дошла ты до жизни такой». Та перше, ніж підійти «вплотную» до гуцульського театру, може, не від речі було би сказати про мою театральну роботу у Львові. Я там поставив дві окремих вистави. Перше — це «Лихоліття». Спочатку два слова про саму п'єсу.

Бачив я не то «Євреїв» Чирикова, не то якусь із п'єс Горького, де масові сцени мене не задовольняли. Справді, старі драматурги не вміли писати масових сцен (а старі режисери не вміли їх ставити): автор дає масі одно-два слова («Мы все, мы все умрем мы за тебя!»)... а режисер дає їх викрикнути десяткові артистів, набраних прямо з вулиці,— і масова сцена готова.

Так, каюся, появилася у мене перша думка написати щось, де були би маси.

Коли я приїхав із Москви у грудні 1905 р. прямо з барикад, перед тим був на барикадах і в Харкові (це, здається, дуже голосно звучить, але що ж робити, коли воно так дійсно було), то надумалося мені написати те все в драматичній формі. Деякий час я переховувався у художника С. Васильківського,— і там, мабуть, розпочав писати оту драматичну річ. Як на ті часи, річ дійсно смикала за нерви й здавалася вартнішою, ніж була в дійсності.

Довго я не знав, як її назвати по-українськи, а поросійському вона називалася у мене «Смутное время», по аналогії з початком XVII століття в Московщині. Я не знав, як би перекласти на українську мову поняття «смутное время». А Олена Пчілка мені й каже:

— Назовіть «Лихоліття».

Це було не зовсім те, що мені хотілося, але нехай буде й так (а згодом то мені влітало за цю назву: «Як? То для вас революція — це лихоліття??!»).

А коли скінчив, то прочитав найперше Лесі Українці. Читав, признаюся, з соромом. Мене пік якийсь внутрішній стид! Я не знаю, чи зумію те витолкувати, але мені соромно було, що думка написати таку річ повстала вперше з нездорового, як мені здавалося, почуття — написати краще, ніж я то бачив у корифеїв літератури. Коли я тепер аналізую те почуття, то нічого нездорового в тім не бачу, хіба тільки «самоомнение», а тоді мені на правду було стидно. Як молода жінка

після першої шлюбної ночі не може підняти очей ні на кого й їй здається, що весь світ дивиться тільки на неї і всі підсмішкуються, так і я почував, неначе втратив якусь невинність, і кождий знає вже первопричину появилення сеї речі, і кождий сміється про себе, повторюючи: «О! Моська, знать, сильна, коль лаєт на слона».

От із таким почуттям, червоніючи, я читав ту річ Лесі й, певно, Ользі Петрівні, її матері (Олена Пчілка), може, самій Лесі — не пам'ятаю.

І от, скажіть, що воно означа! Коли я читав там, у Харкові, по-російськи,— неначе й того сорому не відчував, нічого, а тут... Сказано — не по спеціальності пішов. Це мені один кишеньковий злодій казав: «Я називаюся «поездной мойщик», це моя спеціальність поезда. Так коли я, бува, попадуся в трамваї чи де, так мене зразу ж і випускають. Потому — не по спеціальності попався...»

Так ото ж я, кажу, читаю оту річ у Косачів, бачу — робить вражіння. Я осмілів. Далі — більше. Бачу, нарешті, що воно й справді непогано. А коли я запитав, нарешті, Лесі — як? — то вона мені відповідала, пам'ятаю, фразою:

— Ся річ буде існувати доти, доки існуватимуть революції.

Це не був комплімент, бо Леся не була людиною, охочою до компліментів, ні активно, ні пасивно (це як у виборах). Не була це й висока оцінка твору, бо він був безмірно нижчий тої оцінки. А була це оцінка моменту¹.

Тепер далі. Есдеки скликали свій з'їзд і хотіли щось особливе дати своїм членам на тому з'їзді; зупинилися на моєму «Лихолітті», але воно не дозволено цензурою.

Ну та в Австрії це ще не остаточна біда, бо в кон-

¹ Так от, коли я попав за кордон, там саме був розписаний конкурс на драматичні речі. Конкурс урядовий (хоч не урядовий, а соймовий, ну та все одно), але журі вибиралося не урядове і руководилося не урядовими вказівками. Внаслідок такої постановки справи моя річ, наскрізь революційна (як на ті часи, як на ті часи...), нараз дістає першу нагороду. Нагорода нагородою, а коли спробували п'єсу перепустити через цензуру для можливості виставити, то цензура категорично заборонила. Така це вже вещь заборонительная. (Прим. Г. Хоткевича).

ституції мався так званий § 2, і есдеки думали поставити моє «Лихоліття» за отим параграфом другим.

Цей § 2 — то чудова річ! На підставі того параграфу ви, навіть приватна особа, можете скликати де вам угодно збори з яких угодно осіб і говорити що угодно, навіть закликати до «ниспроверження существующего строя». Поліція не має права присутності, поліція не має права знати, що ви будете робити чи говорити, але вона жадає двох річей: 1) знати, що такі-то збори відбудуться там-то, скликає їх отака особа і запрошує на них таких-то осіб. І 2) мати право прийти й перевірити, чи дійсно присутніми є особи, зазначені в списку, а не які інші.

Так от есдеки й думали поставити «Лихоліття» за отим § 2. Але коли довели о тім до відома поліції, то вона сказала, що ліпше не затівайте, бо хоч ми й не маємо права заборонити, але ми зробимо так, що вистава все одно не відбудеться.

А воно й справді. У поліції тисячі способів зробити по-своєму. От один з них.

Поліція приходить перевіряти список. На час перевірки просить припинити виставу, бо то перешкоджає бистроті і чіткості роботи. Вистава припиняється, а перевірка йде, скажім, ну... до четвертої години рано або ще.

Словом, місцевими засобами, показалося, зробити нічого не можна. Тоді есдеки, маючи своїх послів у парламенті, роблять парламентський запрос (інтерпеляцію) і завдяки тому дістається міністеріальний дозвіл поставити сю річ, але тільки один раз, тільки на оцьому з'їзді, тільки для членів з'їзду і з умовою — щоби на сцені не було більше 20 душ, а в залі більше 200 (так мені бодай говорили).

Ну от я й ставив. Героя Бориса грав тодішній есдек, а теперішній комуніст Сіак (молодший), його матір — пані Гнатюкова, якусь роль мав книгарський продавець Сироїд (що згодом був у Києві, й, як про нього говорили, на услугах охоранки, а може, це звичайна київська плітка, бо кияни майстера на що штуку). Ставити було трудно, далеко трудніше, ніж із робітниками, бо галичани, як се не дивно, нарід до сцени не дуже придатний, наші якось понятливіші. Але все ж поставилося добре. Народу на сцені й в публіці було стільки, скільки могло

поміститися в залі «Гвязди»¹. Тоді ж я спостерігав де-що цікаве для мене. От молодий чоловік хоче провести до зали свою даму. Касієр питається:

— А чи вона соціал-демократка?

— Але зараз буде. От я плачу членський внесок.

Мені, наприклад, надзвичайно подобалася така бистрота еволюції, такі темпи зміни ідеології. Не соціал-демократка, але зараз буде! Чудово!

Вистава пройшла з величезним успіхом. Автора викликали півгодини, але він уперся, як баран, і не захотів вийти. Якийсь селянин прийшов до нього за куліси заплаканий. Уся зала плакала,— говориться в таких випадках.

— Мав-ем двох синів... Утратив їх дорослими... Але-м ні за одним так не плакав, як за вашим Борисом.

Се цікава фраза. Зі сфери пізнання впливів мистецтва. То ж він не за Борисом моїм плакав, а, власне, за своїми синами, і за синами близьких собі людей, і взагалі за смертю молоді, повної надій істоти.

А друга вистава була така. Існувало у Львові Т-во імені Котляревського, яке ніби мало на меті ставити художньо вистави. Але воно не ставило ні художньо й ніяк. На чолі був проф. К. Студинський (теперішній академік, заступником Весоловський). От я й надумав оживити те галицьке Товариство, вливши до нього свою слобожанську енергію. Ну, показалося, що московські поговірки вроді «плетью обуха не перешибешь», або «один в поле не воин» цілком справедливі і на галицькім ґрунті. В Товаристві те, що мало було членів, то то ще байка, а головне — не було любові до справи. Голова був головою тільки тому, що давав своє ім'я товариству: як-не-як, а на чолі професор. Заступником був Весоловський, людина гарна, великий юморист, але якби за нього хто-небудь зробив роботу, а він би тільки подивився та блиснув парюю-другою справді чудових віців²,— ото Альфред Будзиновський, який мені свою

¹ У Львові було тільки дві зали зі сценами, по яких могли ставитися українські речі — це єврейська «Яд-Харузім» і польсько-го товариства «Gwiazda». До Міського театру, хоча він будувався на краєві гроші, тобто в половині на українські, доступу українцям не було. (Прим. Г. Хоткевича).

² Жартів.

мистецьку еволюцію виповідав у той спосіб, що він, як член пожежної дружини «Сокола», тримав свою пожежну варту за кулісами «Яд-Харузім», де грав звичайно український театр.

— Ну і наломився.

Ерудиція, як бачимо, невелика, але вистарчала. В іншій галузі, по часті жіночого питання, там у нього, видимо, був більший досвід і практика, й одне його гнівило — що жінки такі скорі до посуджування своїх колежанок.

— Сама ще тепла, як з-під тебе вилізла,— а вже другу судить: вона й така, вона й сяка,— пху!

Але все ж ми виставили «Наталку Полтавку». На загальне признание, так виставленої «Наталки Полтавки» Львів іще не бачив. Та воно й не дивно. Я виставляв її за нашими, реалістичними традиціями, виробленими, усталеними за 100 літ, перевіреними на місцях тисячі разів, родженими у виконанню першорядних артистів. А Галичина досі бачила «Наталку Полтавку» лише у виконанні своїх артистів, що на Україні здебільшого не бували й українські традиції їм мало були відомі. «Трачу літа в лютім гор'ю, аж дерева гнут ші...»

Далі однієї вистави діло не пішло: я не підходив до Товариства, Товариство не підходило до мене, і я свою театральну енергію перекинув на гуцульський фронт. Якщо вам цікаво, можу оповісти процес — «как дошла ты до жизни такой», тобто до думки про гуцульський, виключно селянський театр. Як і всі геніальні речі, то відбулося надзвичайно просто.

Перше вражіння сильне було від мови гуцульської. Ми, українці, та ще слобожани, звикли до свого «малоросійського наречія», що воно наполовину засмічене русицизмами, московизмами, москалізмами, «ліварвуртами», «жук у глині, харкоп'яний» і т. п.— і чути ядерну гуцульську мову, що, як свіжий струмінь гірської води, б'є з-під самого праслав'янського кореня,— то було великою насолодою. Я захопився. І у мене був свій «захалявник», з яким я не розставався й записував усе, записував усюди, навіть їдучи на коні. Спочатку це виходило в мене дуже невміло: я підходив до групи селян, скажім, на храму, чув щось варте уваги й ту ж хвилину витягав блокнот і записував. Бесіда раптово уривалася, всі очі зверталися на мене тривожно, а за хви-

лю підіймався мовчки один із бесідників і уходив, за ним другий, третій... Мало того, по храму з швидкістю блискавиці розходилася чутка, що он той пан, он той, що у білому,— «списує». Результат був такий, що люди вже не дожидали, поки я почну «списувати», а просто при моїм підході вставали й уходили, творючи доокола мене, як біля прокаженого, порожнє місце.

Ну та це було на початках, а потім я, висловлюючи-ся по-салоновому, насобачився добре.

Так от мова. Дуже вразила мене «гуцульська бесіда», і я об'явив В. Гнатюкові, що напишу п'єсу про Довбуша «гуцульськов бесідов». Гнатюк віднісся до того іронічно.

— Я дванадцять літ студіюю Гуцульщину, переписав силу етнографічного матеріалу, а й то не відважуся писати по-гуцульськи.

Але Володимир Гнатюк—то ж був до деякої міри представник «разлагающегося Запада», а ми ж можемо робити по-ударному. І там, де західному чоловікові треба вчитися 12 літ, ми можемо, не вчившись, раз, раз — і готово у сто п'ятнадцять разів краще. І я пам'ятаю тільки, чи на слідуючий (1908) справді почув у собі відвагу написати про Довбуша, героя Гуцульщини, по-гуцульськи.

Першому прочитав, очевидно, Гнатюкові, «чтоб доказать». І Гнатюк мусив визнати, що я гуцульською мовою «досить заволодів», бодай він не міг мені вказати солідних огривів. Але коли я сам потім, уже дійсно вистудіювавши мову, по мірі своїх слобожанських сил переглядав «Довбуша», то бачив багато недоліків.

Це про п'єсу.

А про театр гуцульський я почав мріяти теж із самого початку. Трапилося раз у корчмі (я чоловік непитущий, але ради гуцулів шлявся по корчмах. Ви не подумайте, читачу, чого плохого, боже сохрани. То все ради науки). Так от у корчмі я побачив таку сценку.

Двоє гуцулів сидять, чаркуються. І один другого так уже припрошує, так ласкаво приговорює:

— І Дмитрику солод(и)енький (у гуцулів звучить оцей дифтонг *ие*). І Дмитрику любий, бог би вас вкрив. Та напийте си зи мнов, прошу вашої ласки, бо то тіцький чес не виділи-сми си та й господь сетенький

знає, коли би ще бог поміг ізйти си у добрім здоров'ю і т. д. і т. д.

Сама ласка, самий мед плине з уст. Кожний рух — прихильність, кождий рух — близькість.

І от той, до кого розсипалися всі ці гречності, збувши чим-небудь ввічливого сусіду, відходить. Я дивлюся на того, що зостався,— і не пізнаю.

З очей іскри сипляться. Зубами скрегоче, з-під зубів полонінь вилітає! Руки стиснув у п'ястуки так, що з-за нігтів кров бризкає! Говорить, задихаючися від люті, що його розпирає, що його давить, що його вивертає усього, як оту далекоглибинну рибу морську, коли її витягти наверх.

В чім річ? Я не розумію. Але мені пояснюють, що то зійшлися два найлютіші вороги. І я перший раз дивуюся умінню гуцула крити свої почуття і рішаю для себе, що з гуцула має вийти добрий актор і що варто би його на тім полі випробувати.

Але пройшло чотири роки, чотири давніх роки, ніж я відважився на ту спробу. Та все ж прийшов нарешті час: нав'язалися й стосунки відповідні, й сам я підріс в розумінні Гуцульщини.

Жив я в Криворівні, а випало так, що організував театр у Красноїлі. Не можу сказати, скільки це верств, у мене маячить цифра 18, але думаю, що то забагато. Коли пригадую собі дорогу на Ясенів, понад Черемошем, повз Сурдук Лихенький, до мосту на Красноїлю, потім потоком Красноїльським, попри царинку, таку веселу, таку втішну, що я все висловлював бажання оселитися там. Далі млин, церква і читальня «Просвіти», де ми збиралися. Ні, мабуть, не буде вісімнадцяти верств.

Головним моїм помічником в організації був гуцул Йосип Гулейчук. Він був кушнір і носився не по-гуцульськи, а ходив у піджаку. Надзвичайно симпатична особистість. От як зараз бачу його добрі очі й якусь соромливу усмішку. Він і жив у «Просвіті», видимо, товариство дало йому це помешкання, аби він доглядав будинку. От там ми й робили проби.

Актором головним був Петро Шекерик-Доників з Голов. Це був повний його титул. Бо Петрів на світі багато, немало й Шекериків у тій околиці, є навіть Шекерики-Доникові, але в Жаб'ю, отже, аби відрізнити оті

всі особливості, треба було казати не тільки Петро Шекерик, а ще й Доників і доконче з Голов.

Це був молодий тоді парубок, але багато надійний і, що дивно, всі ті надії справдив потім. За тих моїх часів він був «при дедеві», але й тоді вже висувався багато-багато вперед своїх ровесників. Був розвинений, багато читав, розумний. І все у нього виходило так чітко, до ладу. От він попав до військової служби (потім). Зразу ж звернув увагу на себе своєю інтелігентністю, зробили його начальством, потім більше, більше пропонували військову кар'єру, але він постановив викрутитися від воєнщини — і викрутився.

І все так зручно, до діла. Я втратив потім зв'язок з Галичиною і не знаю дальшої судьби Шекерика, але він і в літературі залишив слід, він і матеріали усім етнографам доставав, і то першої якості і в найбільшій кількості. Він і політиці був не чужий — зачувано послухав до сойму, чи то парламенту, чи й туди, й туди. Взагалі людина потрібна своєму народові, своїй епосі.

І тут яко актор він був передній. Він розумів на лету, чого я хочу, він виконував роль якнайкраще, з усіма товаришами в злагоді; всім милий, він був душею товариства.

Гулейчук — той поважний, не по літах серйозний і діловитий, а цей веселий, гомінкий, стоїть вище своїх товаришів розвитком, але ніде, ніколи й ніяк того не показує, не вивершується, не хлюбитися.

Грав Гулейчук (батьків Васиндо — решту позабував із театру «першого призиву». Із жінок — Доця, гарна, симпатична, тиха гуцульська дівчина. Ганнуня — сестра Гулейчука (вона і в Харкові побувала потім), і ще третя — не пам'ятаю хто. Посередині в чорній шалці Ремез — «директор театру» (про нього зараз).

Так виглядала наша трупа. Тепер — що грати? Ясно, що гуцул, селянин, півграмотний, а то й зовсім неграмотний, сцени він не бачив зроду-віку, такого у них у відлюдному селі не було. Найдалі, де гуцул був, це Косів, Вижниця, а там вистави бувають раз на три роки. Та й то ж забава панська, гуцул туди си не квапить. А навіть якби думав, що то для нього припустиме, то не пішов би, бо у місті він не без діла, прийшов «за орудов», спішить додому, бо то «харчюнок вартует, бо того, ба сесе — то ж, рахувати, місто!».

Отже, не бачив ні один з моїх акторів сцени зроду. Значить, у мене ставка на безпосередність його чуття, а не на театральну культуру. Значить, і грати треба не «Короля Ліра», а щось таке, де гуцул міг би розвернутися — показати свої здібності. Це можливо тільки тоді, коли гуцул буде найбільше природний, не буде нікого наслідувати, копіювати, кудись пнутися, робити з себе карикатуру. Словом, він мусить заграти самого себе, в природній обстановці, у привичній одежі, щоб ніде не насилувати ні своєї мови, ні свого світогляду, рухів, розумінь.

Для театру гуцулів треба гуцульської п'єси.

А де її взяти?

Українська література про те не подбала. Правда, існували дві речі Млаки й Підвисоцького на гуцульські теми — це я розумію оперети «Карпатські охотники» та «Розжилась голота коло болота», але то була театральна недрукована продукція старих часів, недоступна не тільки нам, але й нікому.

Існувала ще п'єса під заголовком «Четверта заповідь, або Ілько Пашак», та ще й нагороджена на конкурсі Товариства ім. Котляревського, але то була річ Льва Лопатинського, отже, мало того, що бездарна, а головне — там нічого не було гуцульського, окрім частини «сми», яку автор радив приліпити до кожного дієслова, аби то вийшло «по-гуцульськи». Отже, єдиною річчю з гуцульського життя була п'єса польського автора Корженьовського «Каграссу gògale»¹, перекладена на українську мову, починаючи з 1848 року, не менше як разів сім².

Була це звичайна мелодрама в дусі того часу, коли писалася, але Галичина особливо не поступала під тим зглядом і охоче дивилася речі з-перед 50—60-літні, охоче співала у ХХ віці:

Чом так скрито-скрито син сусіда
Все на мене зрить, все, ах, все, ах, зрить!
Преці ж міг би він свобідно
Зріти просто мні в лице.

¹ «Верховинці».

² І не тільки в Галичині, а й у нас, і то, власне, в Харкові. Це «Помста гуцула», скомпанував К. О. Підвисоцький. (Прим. Г. Хоткевича).

Отже, я міг не боятися, що мене стрінуть стисканням плечей і здивуванням за мою охоту ще раз перекласти річ Корженьовського.

А її треба було перекласти, бо в оригіналі вона польськи, а в перекладах по-такому, по-всякому, по хто й зна по-якому, а нам треба, щоб то було по-гуцульськи. От я взявся й польську річ «перепер на язык родных осин», а хоч не осин, то смерек. Влилося нової гуцульської крові до отрупілого інваліда, і річ ожила.

Окрім того, сю річ було побудовано, очевидно, в передвидженню театрів, що настануть через сто літ, коли на однім кону при стильовій конструкції можна відбити дію одразу в багатьох місцях. І в п'єсі Корженьовського було без кінця дій з переїнами декорацій. Який-небудь один монолог — і для нього найскладніша декорація. Монолог скінчився, йде маленька дія на 3—5 хвилин — і для неї знов декорація і т. д.

На це зверталось увагу ще в 1848 р., коли ту річ було перекладено вперше, потім у 1864 р., коли її було ставлено на відродженім галицькім театрі. Звернув і не міг не звернути уваги на те й я тепер, бо з гуцульським театром у примітивних умовах декоративних і театромеханічних годі було добиватися швидкої переїни декорацій, а до конструктивної системи тоді ще не додумалися.

Отже, треба було всі ті розрізнені дії поєднати, зміну декорацій звести до мінімуму, взагалі пристосувати п'єсу до наших умов. От се було й зроблено, постала п'єса «Антін Ревізорчук». А чому я так її назвав, так се тому, що головною особою польської був ніби (й ще раз ніби) останній опришок Антін Ревізорчук. По п'єсі то був благородний герой, а в дійсності, реально то не був ні герой, ні благородний, а просто собі опришок із Голов. Красноїля, де ми відбували проби, межує з Головами. Там жила й ще не дуже давно померла мати Антося: показували мені місце, де Антось зробив собі «зимовник», місце, де він зупинився «остугву потужити», аби врятуватися. Та що! У нас у гуртку був за актора кривий Ревізорчука й грав у чересі, що належав самому Антосеві. Так кому ж, скажіть на милість божу, було й грати Ревізорчука, як не нам!

А між тим, ми не тільки не стріли уваги до своєї роботи та якої допомоги, а навіть, як то кажуть, «совсем наоборот».

Інтелігенція галицька зустріла мою затію коли не вороже, то посмішкуючися. Теофіл Окуневський, адвокат з Городенки,— видний політичний діяч, писав мені: «І що ви там надумали — робити театр із неграмотних селян, які зроду не бачили театру? Та він же як побачить на декорації намальовану смереку, то йому захочеться спиною об неї почухатися!»

І от так, без усякої допомоги, єдино силами самих селян ми таки розучили й поставили «Антося Ревізорчука». Насамперед у самій Краснолі. Збудували сцену у «Просвіті» таки ж й здивували мир хрещений гуцульський таким дивом дивненьким, що його «ек гори горами, ек світ світом і не чував ніхто, й не видів такого чудного, най бог криє».

Далі подорож. Але перед тим дві слові. Я сам у подорож їхати не міг (сім'я) і не хотів (літературна робота), отже, треба було директора,— а де його взяти? Це ж треба вже не гуцула, а людину, що вміла би керувати, говорити з властями, пресою, вести обрахунки — та що там балакати! Треба директора, й квит.

Кинувся я туди-сюди — нема людини. Галичина все нарід реальний, дай йому синицю в руки, а тут треба бути готовим на все. Потім, то публіка більш-менш попристосована, з певним осідком, а тут треба людини пролетарського успособлення: насамперед, щоб не було «ни кола, ни двора, ни малого живота», аби міг їхати куди угодно; а потім, щоби був «гол, как сокол», аби міг злакомитися навіть на непевні директорські заробітки на посту директора пересувного Гуцульського театру.

І от я прочув, що десь на Буковині, у Чернівцях, чи ще де, проживає (вегетує, як сказав би галичанин) емігрант-українець Ремез. Як він там по-настоящему, по-православному прозивається,— хто би там допитувався. Ремез — ну й Ремез, какая різниця.

Емігрант — значить, людина поступова. Українець — значить, уміє співати, на чому-небудь грати і, в усякім разі, має близький стосунок до аматорської сцени (міг би ще сюди додати — пише вірші або принаймні короткі оповідання).

Пишу до того Ремеза — так і так, вважаю вас най-

більш підходящою людиною для такого високого поста, як директор Гуцульського театру. Обов'язки ваші такі й такі, права аналогічні, а винагородження за труди ніякого, окрім блискучих перспектив. Якщо маєте стільки грошей, аби доїхати до Косова (а Косів — це столиця Гуцульщини, найближче повітове містечко), то прибувайте на такий-то день, я буду там із трупом гуцулів. Зайдіть до ресторації (там було одно таке «учредження» із таким голосним назвиськом), й там побачимось.

Як бачите, в Америці ми не були, а навчилися «догнати й перегнати» все на ходу, в процесі роботи.

Виїздимо до Косова. Заходжу в призначений час, день і годину до ресторації, — сидить чоловічок у сивій шапці. Ну ясно, що це «він».

— Ремез?

— Ремез. А ви Хоткевич?

— Хоткевич.

Зразу ж передача прав і повноважень, ратифікація договору, вступ до обов'язків — усе до купи.

Після вистави у Косові я поїхав собі до Львова, а Ремез із гуцулами за виробленим маршрутом у тріумфальну подорож по Галілеї¹.

Бо справді то була тріумфальна подорож. Гуцулів зустрічали всюди, як милих, дорогих гостей. Зустрічали не тільки українці, а й поляки. Гостили їх і гуртом, і поодиноці, показували їм по більших містах і музеї, і фабрики, і театр. Словом, такого надивилися мої гуцули, такого наслухалися, що дійсно було що оповідати потім через цілу зиму по хатах.

Отакою була перша поїздка Гуцульського театру. І коли то все оповідали мої артисти дома, і коли я знову появився на гуцульських обрядах із метою утворити театр на широку скалю, то я стрів серед гуцулів повне співчуття. Думка моя була така.

Насамперед утворити репертуар. Я постановив це зробити в той спосіб, щоби змалювати Гуцульщину й гуцула по можності всебічно. Таким чином, тут фабульність не забирала центра уваги, момент дії відступав на другий план, були й інші чинники, на які мусила перейти увага. Виходило щось навпаки: в драмі дія

¹ По Галичині.

носить пануючий характер, а все інше служить їй порабському, тут же сама дія стає службовим елементом, а на перший план вибивається людина, нарід цілий, його звички, його звичаї, його світогляд, його розуміння явищ природи, його вірування й заботони, його поезія й епос. І я думаю, що така установка має стільки ж прав на існування, як і ставка на «занимательность действия», на тріпотіння нервової системи глядача від заплутаності дії, ховзькості становищ дійових осіб, штучного руху й рухливості аж за поміччю механізмів. Скільки ж разів ми й чули, й читали: «П'еса чепухова, але зате яка ж сценічна!» І з оцієї сценічності зробився театральний божок, завдяки йому сцена переповнялася глупими, але «сценічними» п'есами.

Правда, один француз сказав, що всі стилі гарні, окрім скучного, і я зовсім не думаю твердити, що сцену треба заповняти дуже розумними й дуже скучними п'есами. Я тільки проти обожествлення дії, і коли ви маєте що рівноцінне,— давайте. Як у малярстві: жанр одно, а пейзаж друге, так і тут; я за рівноцінність пейзажу.

Це теорія. А Гуцульський театр — практика. Я написав планово для нього чотири п'еси: в одній — етнографія, в другій — історія, в третій — фантастика, в четвертій — словесність. Історична річ — се був «Довбуш», герой усїєї Гуцульщини. І се була найслабша річ; хоча з нею (а може, власне, тому) я мав найбільше мороки. Це був чисто історичний Довбуш, без найменшої вигадки, і в тому було його слабе місце. («Довбуш» Федьковича наскрізь фантастичний, і в тому було його слабе місце).

Етнографічна п'еса називалася «Гуцульський рік». То були весна, літо, осінь, зима з їх характерними календарними особливостями: там були весінні гри, колядки, «посіжіне» гуцульське (древній обряд при покійнику), весілля й т. і.,— все те переплетене примітивною фавулою.

Фантастична п'еса називалася «Непросте». Там було зведено до купи все, чим гуцул наповняє ліс, поле, повітря, гори, землю, музику. Отже, там були й лісні лісничі, й мольфарі, чарівна сопілочка, Гаргон, градівники, живуща-зцілюща вода et cetera¹.

¹ І так далі (лат.).

Четверта п'еса — то було драматизування казок гуцульських. В основу було покладено казку про солдата, який нічого не боїться,— і так і названо п'есу «Практикований жовнір». Пригоди солдата переплетено з подіями інших казок.

Отакого я понаписав для гуцульського театру. Тепер збирання товариства. На мій поклик зібралося тепер багато народу, душ до 40. І прийшли не тільки хлопці й дівчата — прийшли поважні газди, поважні молодці. Мало того!

Мобілізуючи кошти, я розписав листи до всіх кредитових установ Галичини, до всяких, навіть маленьких, ошадкас по селах, кооперативів — словом, всюди, де пахло трохи грошима. Але наслідки були убогі. Своїх коштів у мене стільки, скільки ото определяється формулою «біг дасть», бо які ж там кошти у емігранта, та ще такого, що ніде не служить. Тягар для суспільства, й більше нічого.

І от коли виявилось, що коштів мало, а без них ми нічого не зробимо, товариші актори почали вносити свої власні копійки (грейцари) до театрального фонду — на придбання декорацій, бутафорії тощо. Добре, що хоч костюмів не треба було замовляти, бо кожний виступав у тому, у чому ходив.

Декорації ми замовили написати Т. Липінському, полякові, що жив у Кракові. Це був служаший бухгалтерії Харківсько-Миколаївської залізної дороги в Харкові, учасник всіх наших залізничних забастовок 1905 року, член нашого ЦК, делегат (разом зі мною) на грудневий з'їзд у Москві (надаремне цей з'їзд замовчується, він вартий уваги). Він емігрував і жив у Кракові. Добре малював, і тому я не вагався замовити йому декорації, а сам тим часом із цілою енергією узявся за проби.

Дивним трафом зберігся у мене шматочок записничка, де було ведено, очевидно, на мій приказ, запис відвідувань проб артистами. І от завдяки тому записничкові я можу записати деякі імена.

Бегедин. Низький на зріст, присадкуватий, мовчазний, не любив пхатися наперед.

Гелетюк. Молоде, вутле хлоп'я, він тепер тут, на Україні.

Земенюк. Красивий хлопець, жвавий, сам із Жаб'єго.

К і ц н а к. Здоровий, кремезний паруб'яга.

К р а м а р у к. Якщо не помиляюся, се той, що ми його звали Васиндо, за його коронною ролею у «Непростім».

М а к с и м ю к. Не пригадую.

М и к и т е й ч у к. Не пригадую.

І в. М и н а й л ю к. То була ціла сім'я Минайлюків. Іван, високий, тонкий, добрий скрипач. Д. Минайлюк, хлоп'я, попав потім зі мною до Харкова й був у моїй гуцульській майстерні; С. Минайлюк; із дівчат дві: Н. і П.,— одна висока, струнка, на перших ролях, другої не пам'ятаю.

М и р о н ю к. Поважний, навіть підстаркуватий газда.

П е т р о с а н е к. Хлопець веселий, кругловидий, комік, гуморист, але... Хвороба там була у нього якась... то він мало їздив.

П о р а й к о. Однофамілець бувшого нашого комісара юстиції в УРСР. Це був півінтелігент, не то кандидат на вчителя, не то щось подібне. Дуже жалію, що прийняв його до товариства, бо він серед усіх тих селян творив дисонанс. Не знаю, оскільки це торкається театральних споминів, але з Порайком мені довелося й згодом ще зустрінутися двічі. Це вже як я приїхав до Росії, відсидів у тюрмі й жив у Києві.

Дістаю листа від Порайка, де він пише, що йому треба йти до війська, але він не хоче й думає дезертирувати до Росії. Я йому відписую, що не радив би. Бо відношення до дезертирів у Австрії і в Росії не однакове. Дезертир у Австрії переходить границю, або сам з'являється до поліції, або йому велять прийти, запишуть хто, звідки, де наміряє жити й чим трудитися, і... кінець. Іди собі, куди хочеш, і роби, що хоч. Дезертира до Росії насамперед садовлять у тюрму, а потім висилають здебільшого «на поселение».

Але Порайко мене не послухав, дезертирував, його схопили, шість місяців сидів у тюрмі, болів тифом і, цілком зруйнований, голий, босий і голодний, прийшов до мене у Київ. Я його одягнув, дав, скільки міг, грошей, а потім, чую, ходив Порайко по київських патріотах, казав, що «виписав мене Хоткевич сюди й кинув на волю божу, допоможіть, чим можете».

Це мені передали, а я повірив (якби тепер, то, може, попробував би перевірити) і на тій підставі, коли згодом прийшов до мене Порайко у Каневі, то я прийняв його сухо. І з тої пори більше не бачив.

Сінітович. Тихий, лагідний парубок і через свою тихість надавався до ролів «благородних батьків». Впрочім, грав ворожбита у «Непростім» цілком непогано. У цім записничку, що лежить зараз переді мною, записано, коли хто був на пробі, коли спізнився; то от на сторінці «Сінітович» проти 3 жовтня написано: «На него ждало ціле товариство».

Як ця група слів воскрешає мою уявою всю ту атмосферу, що то в ній проходили наші проби. Це ж педагогічна міра була для більшого дотримання дисципліни. Бо спізнився хлопець — ну що ти з нього візьмеш? Так от я, видимо, умисне не розпочинав проби, щоби хвилювався не один я, а цілий колектив, щоб усі поглядали на двері, щоб усі лаяли Сінітовича, щоб усі стріли його гнівним: «А-а-а!», коли він, задиханий, спітнілий, появиться перед усіма.

Соломійчук. О, це така фігура, що її кількома словами не збудеш. Се права рука Трильовського по організації Січей, головний січовий отаман, що виїздив як генерал перед січовий фронт на білім коні, в рупор командував (не на війні, товариші, не на війні, а літ за 15 перед війною). Здібний, розумний, хитрий, чим він існував, хто його знає, мабуть, жінка господарила, а він усе більше так.

Вперше я його пізнав задовго до Гуцульського театру. Се Трильовський заїхав до мене до Криворівні: «Їдьмо на Чорногору». Ну як їдьмо, то й їдьмо. З ним його конципієнт. Як прізвище, забув, але я у нього купив за 5 корон топірця, що його у мене років 20 тому вкрали, а я досі не трачу надії, що його знайду. І знаю навіть як: буду їхати в трамваю, проти мене сидітиме чоловік і триматиме топірця мого. А я скажу: «Ах, какая оригинальная палочка! Дайте посмотреть». Він дасть, а я тоді: «Ану, ходіте до міліції, та розпитаємося, як до ваших рук дістався цей топірець».

Так от, ми утрюх заїхали до Соломійчука, переночували у нього, він вистарав нам коні й провідника. Пам'ятаю, як уранці встали «на зоріх». Є у Соломійчука чуркало у дворі та вода така холодна, що пуду дає.

А Соломійчук, бравуючи, вмивається, приговорюючи: «Се по-козацьки... по-козацьки».

І щось дитиняче було в тім бажанню наслідувати далекого невидимого предка, ідеалізованого через вуаль кількох століть.

А тепер цей Соломійчук — актор мого Гуцульського театру і актор потрібний, находчивий, з правдивою акторською жилкою. Говорить швидко, приліпить щось до речі таке влучне, потрібне, своєрідно красиве — і в тім його сила, і в тім сила мого Гуцульського театру, бо в ньому актор не відділяє життя від сцени, ні на хвилю не перестає бути самим собою.

У «Гуцульським році» Соломійчук грає Дмитра, го-мінкого балакуна, щось грошки вроді аж Шельменка Квітчиного. І так у нього добре виходять усі ті приго-вірки при коляді, усі ті хитрощі маленькі.

А в «Довбуші» він Дзвінчук, рогатий муж гарної Дзвінки. В сцені, коли Дзвінчук готується убити Довбуша, нервово суетиться, готує зброю, і підбіжить подивитися, чи далеко ворог, і останні накази дає невірній жоні, як відповідати Довбушеві, і нарешті біжить ховатися — це пророблювалося з правдивим артистизмом.

Взагалі як артист Соломійчук був чудовий, але як людина був те, що тепер називають «склочник». Він все не знав, чого хотів. Оті всі маленькі вожді так уподобають собі оті хвилини свого коротенького владівства, що потім перестають жити в буднях, їм усе хочеться свят, а життя як на те складається з буднів.

Танасійчук. Він zostався у мене в пам'яті як невтомний танцюрист. Ніхто не танцював краще за нього. І довше. Міг годинами безперестанно носитися в танці, й то так легко, звинно. Притопує собі своїми постільцями, топірчиком вимахує і не стомиться, не спітніє.

Федчук. Не zostавив слідів у моїй пам'яті.

Шекерик. У цій книжечці, з якої я черпаю прізвиська, є й Шекерик, але щось мені не пригадується, щоби се був Петро, учасник минулорічної подорожі. Якби він був, то не хто, тільки він забрав би кращі ролі. Та й на фотографіях його немає. Очевидно, його не було, а брав участь якийсь другий Шекерик. Записи у книжеч-

ці кінчаються на 18 листопаді, й тут помічено «касієр». То, може, цей Шекерик виконував обов'язки касієра?

Шпитчук. Мало пам'ятаю, тільки мариться, що був високий, довговидий.

Ну Гулейчука нема що й згадувати, бо то був неоступний член товариства. До цього записника попали, мабуть, не всі, бо занотовано 20 душ мужського персоналу, а їх було більше. От, наприклад, немає одної надзвичайної постаті — се Гелета Іван Федорів. Я його «увічнив» (чи він мене) в нарисі «Потомок Довбушів», друкованому у 7-му томі моїх творів, отже охочий най прочитає, але тут скажу пару слів.

Я шукав актора на роль Довбуша. Для мене це було таке ж, а може, й більше питання, ніж для А. Толстого, коли він шукав артиста на роль Івана Грозного, як для Глінки, коли він журився Сусаніним.

А Гелету я бачував (не думайте, що це переклад російського «видывал», ні... Се цілком по-українському, їй-богу) і завжди ще перед театром думав, що кращого актора на Довбуша і не видумаєш. Високий, сухий, з різким характерним голосом, жиливий, мускулистий, бронзовий на кольор і сталевий на міць — прямо Довбуш, та й годі!

Він і сам себе рахував чомусь потомком Довбуша, кажучи: «Рихтик¹, я з Довбуша йду». А хто сумнівався, тому пропонував піти до Косова й подивитися «вигляфію»² з Довбуша, знаменитий отаман і Гелета мали бути «акурат» подібні один до одного.

І от цього Гелету вдалося мені залучити на роль Довбуша. Як — про те можете прочитати у загаданому 7-му томі (тонкий зразок реклами). Там це розписано по-літерацькому, тобто й те, що було й чого не було, — все докупи.

Довбуш — чудовий. Я не нарадуюся й не налюбуюся.

Але се не довго. В один прекрасний день приходять до мене Гелета й заявляє, що він іде геть. Я відчуваю себе, як антрепренер, що його серед гастролів кидає знаменитість, яка тільки й давала збори.

Питаюся, що таке, в чім річ, — не каже точно, а кидає таку загадкову фразу:

¹ Справді, точно.

² Фотографію.

— Поражав-сми си з людьми, та й старі люде ка-
уть, що тепер лісів мало, бо паничів багато.

«Поражав-сми си» — це радився з людьми, й вони
сказали йому, що тепер лісів мало, а жандармерії ба-
гато...

Не можу прийти до тями, в якій стичності стоїть мій
Гуцульський театр до кількості лісів та жандармів. Але
потім мені розтолкували.

Гелета чув, що я шукаю Довбуша, й виобразив собі,
що я зібрав розбійничу шайку і брак лише отамана,
Довбуша, провідника. Довго надумувався, чи йти, по-
тім рішився. І от тільки старі люди відрадили...

А всі оті проби, ролі і т. і., то вважав лише деко-
рацією, бо не можна ж, справді, збирати розбійничу
ватагу на виду у всіх...

І це не хвакт, а істинное проісшествіє.

Із жіночого персонажу книжечка занотовує Ганнуню
Гулейчук, про неї вже говорилося.

О л. Гу л е й ч у к. Цієї вже не пам'ятаю.

Д з в і н к а. Так і в книжечці занотовано: не за прі-
звищем, а за ролею. Це була удова, син у неї років 9.
Він їй і ролі начитував, бо вона неграмотна... Хлопець
раз прочитає, а вона вже й знає. Молодиця ядерна, ще
не витратила слідів булої краси. Для ролі Дзвінки —
як вродилася.

А. Ж и к а л е к і В. Ж и к а л е к. Дві сестри, особ-
ливого нічого.

Д о н я. Теж записана не за прізвищем. Невисока на
зріст, тиха, з задумчивою ласкавістю в погляді й з ли-
хою долею в житті. Прекрасно вела драматичні мо-
менти.

М у р у с е к. Не пам'ятаю.

Н. М и н а й л ю к і П. М и н а й л ю к. Яка з них ви-
сока, струнка, на перших ролях — не знаю. Здається,
Настуня.

В. Т к а ч у к. Мало пам'ятаю. На кінці книжечки за-
писано: «К. Гуцуляк від 18 листопада», але це не
до жіночого персоналу відноситься.

А зараз же за цим — фраза вздовж книжки: «Гу-
цульський театр виїхав 26 листопада до Косова».

Дивлюся я на цю засмальцьовану подрану книжеч-
ку. Дає картину відвідувань. Як усе було точно. Як рід-
ко хтось не являвся, хтось спізнявся. Це теж робив ен-

тузіазм. Було колись уміння запалювати людей. Тепер би того не потрафив.

Проби наші були теж не тяжка праця, а насолода. Бо ж гуцули схоплювали на льоту все, що я їм казав. От, наприклад, факт. Роздають по п'есі «поману». Це горщички з кашею, а в кашу уткнуто запалену свічку. Я дбаю про те, щоби з тих вогників вийшла не базладна пляма, а якийсь рисунок. Тому стаю серед зали й диригую: «Танасійчук — вище! Кіцнак — вище! Шпитчук — уклекни!» і т. д. Я навіть не кажу їм, пощо я то все роблю, а вони розуміють і на слідуючій пробі самі розставляються так, як мені треба.

Правда, часом, бувало, на початках, помічалася ходульність. Стоїть чоловік не на землі, а на підвищенню, дивиться на нього багато очей (всі наші проби відбувалися майже при повній аудиторії), уходити треба в куліси, говорити певним способом розставлені слова — все це в'язало, накладало пута на свободний рух. Не у всіх, а у деяких.

Нагадування і просьби: «Будь таким, як ти є», «Грай простіше» — то ж були слова: йому ж здається, що він і є такий, як є, що він грає просто й інакше грати не може.

Особливо багато мороки було мені з «посіжінем» — ніяк не удавалося налагодити так, щоби се було просто, природно. Тепер би, може, за це осудили — що я добирався не театральності в театрі, а природності, ну, а тоді судити нікому було.

І от, трапляється, вмирає гуцул у Краснолі, кривий одного з наших акторів. Запрошується на «привите до божого тіла» уся трупа in согроге¹. Йдемо.

Відбуваються усі оті звичайні гри коло мертвого, які там у мене по п'есі перенесені на кін. І я ходжу від одного до другого й шепочу: «Отак завтра на пробі зроби», «Отак завтра зроби на пробі!».

Це трафило до переконання — і мое «посіжіне» пішло якнайкраще.

Між іншим. На цім «посіжіню» треба голосити. Голосила Дзвінка (це вона була в Довбуші Дзвінкою, а тут грала якусь бабу, але її інакше й не називали). Голосила художньо. Я додав до усього голосіння флюору

¹ У повному складі (лат.).

з її тужливими нотами — «дрібним завитечком», — і це вийшла така красота, що трудно собі уявити.

Взагалі праця з гуцулами давала багато усолод. От граємо «Довбуша». Дванадцять опришків коло костра. Я не вчу їх, як сидати, як лежати, як тримати топірець, — я сам у них учуся. От їх дванадцять — і ні один не сидить похуже на другого. Балакає, топірець тримає у руці. Потім якимось непомітним рухом перекидає топірець — і той висне на згибі лівої руки. Вчись рік це зробити — й не зробиш, так своєрідно, так від дитинства привично і легко.

Або чується свист. Всі легіні скакують. І знов кожний по-своєму, якимось особливим гірським рухом! Той, скакуючи, ледве помітно обіпреться на топірець, той звився пружиною, той хижо глянув у темінь лісу перш ніж скочити — словом, картина в самому русі, в самому цьому моменті, а тих же моментів так багато.

Проби у нас ідуть з повною чуттєвою нагрузкою. У нас нема, що на пробі скороговоркою, з одговоркою «грати буду тоді». У нас все з початку й до кінця так, як на виставі. І з яким захопленням! В «Непростім», коли вся ота лісова нечисть повстає на Юру, — як вони, всі оці прості, натуральні люди, як вони захоплено вигукують, свистять, галалайкають, удаючи нечисту силу.

От стоїть перед очима миле, симпатичне лице Гулейчука, як він, такий ото добрий, такий лагідний, грає одного з чортів. Він галасає, тягне грішну душу до пекла, а лице таке добродушне — і щасливе, іменно щасливе. Йому не можна усміхатися, бо він чорт, але усмішка наповняє кожду рисочку, кожну зморшку коло очей, все лице дише нею, щасливою, повною якоїсь радості усмішкою.

І так в усьому. Граємо «Довбуша». Я вже згадував, як прекрасно давав Дзвінчука Соломійчук, захоплюючи нервовим трепетом аудиторію, тими уривками наспіх сказаних слів, коротким диханням, спішними, короткими рухами.

І от здалека ледве чути — сопілка. Це вже йде Довбуш із двома товаришами. Один із товаришів — Васиндо. Це ми так зevamo його у ролі. Він грає на сопілку, час від часу відриваючи її від уст і говорячи щось до отамана. Це так гарно у нього виходить. Так пожиттєвому.

І оці наївні звуки сопілки, спокійні репліки товаришів яскраво контрастують із набитим за хвилину перед тим пістолетом, із готовою змовою на життя. Публіка наших проб,— а на «Довбуші» її повно,— розуміє цей контраст і завмирає. Бо вони всі знають, що зараз станеться, бо вони з дитинства ще вивчили пісню про отамана, що на «ніженьку налігає, топорцем си підпирає».

І живуть, живуть разом із акторами на сцені.

Вистріл, Довбуш падає... А коли він ледве чутним голосом співає оте всім відоме: «Беріт мене на топори, занесіт мя в Чорні гори», коли легіні підкладають топірці під свого отамана і несуть,— зала ридає. Ридають всі: старі діди, молоді хлопці, жінки, діти... Бо то ж Довбуша уносять! Довбуша, такого всім рідного, такого дорогого!

Так приймала нас селянська аудиторія, так вона нам співчувала, так підбадьорювала. Тому й робилося так легко, гарно,— якимось чулося, що є ради чого.

Але не самі рожі устеляли наш шлях, були й тернії. В Краснолі був піп-москвофіл. І такий заядлий. Ненавидів усе, що українське, а про нас — то вже нічого й говорити: ми були безбожники, антихристи, чортова робота. Навіть проповіддю одною нас ошасливив, остерігаючи суспільність перед спокусою дияволовою й слугами його, на що церковна аудиторія відповіла тим, що заповнила по береги нашу «Просвіту» зараз же по службі божій.

Але піп був завзятий і чекав якої-небудь помилки з нашого боку, щоби впіймати. Трапилася не помилка, а випадок, звичайнісінький випадок, але я не знаю, як про нього розказати. Зрештою, нехай дами не читають слідуючого абзацу, то я, може, й насмілюся.

Треба вам сказати, що «Просвіта» наша та була коло самісінької церкви. І от Васиндо раз вискочив, скориставши павзу між двома своїми явами, глянув туди, сюди — нема нікого, і став у куточку... І не подумайте, щоб там «за большим»,— боже спаси! «За маленьким». Справився й побіг знову на пробу.

І от чи сам піп бачив сю картину, чи якась собача душа йому донесла, а тільки піп із того роздув «дело». Та яке! Мобілізував не більше не менше, як вийтів усіх двоохресних сіл, усіх поважних (читай «багатих») газд

і внушив їм думку, що нас треба розігнать за образу церкви.

Але знайшлися й серед тої публіки люди, які подивилися на речі тверезо — як же розігнати людей, які на селі не бешкетують, не п'янствують, не лаються, сходяться не тайно, бо все село перебувало на їх сходбищах і ніхто нічого поганого не помітив, навпаки,— всі хвалять. За віщо ж розганять?

Але піп і його кліка в одну душу — розігнать. Ну, тоді тверезіший елемент каже: «Добре, як розігнать, то й розігнать, але треба знати за що».

Піп висував аргументи, однакові для всіх часів і для всіх режимів: неповажання до пануючої власті, пануючої релігії — словом, до всього пануючого.

«Але ж,— кажуть тверезіші,— *audiatur et altera pars*»¹. (Так вжарили по-латинському, їй-бо, не брешу! Що ж, що вони селяни? Але вони «загрянишні!»)

Словом, тверезіша публіка домоглася суду над нами. «И бѣ судѣ!»

Ох і цікавий же суд був! Якби ж я знав у 1911 році, що київський ЛІМ у році 1932 запросить мене до писання театральних споминів, то я би закликав стенографістку до того суду, а в браку її (бо найближча стенографістка мешкала, мабуть, верстов за 200 від Красноїлі) хоч сам записав би, як умів, той суд. Але якби ж то знаття!..

Сама обстановка суду — ціла картина. Зібралися вийти, та все здоро-ові, товсті та череваті, пики лосняться від жиру, дихають ротами. Коло них — почетна шатія села, теж нарід неплохий: або бувші вийти, або будучі. Наше товариство у повнім складі, я із купою «оправдательних документів», тобто з п'єсами. А хата вся набита людьми. Дихати нічим.

Оцей нарід — ото й був наш основний адвокат. Бо то були «маси», а вони цілковито стояли по наших боці. Яка-небудь репліка, влучне порівняння одного з товпи ставило втупець панів вийтів, а товпа тоді реготала.

Та й вийти. Не своєю волею вони затіяли всю ту комедію, а були інспіровані попом. Вони думали, що він сам буде генеральним прокурором, а він навіть не явився. Бо, сказати правду, побоювався пастви, не бу-

¹ Поділяй і володарюй (лат.).

дучи відділеним від неї священними вратами, амвоном та всякими рипідами, дикирїями й трикирїями. І вїйти чули себе самїтно, аргументації їм бракувало, великої охоти нас розганяти теж.

Обвинувачується Васиндо в оскверненнї священного предмета — церковної огради. А ограда он ся — просто собі паркан. Васиндо каже: «Яка ж то священна рїч? Ну нехай би я зробив на саму церкву, ну тоді... А то ж на ограду. Та навїть і не на саму ограду, а побїля неї».

А з товпи чийсь голос додає, що він бачив «кутюжку» (собаку) Дїдушкову, як вона підняла ногу й робила те ж, що й Васиндо, на оградку, а потїм побїгла, пани вїйти чомусь її не покликали на суд.

Товпа смїється. Даремне хтось із вїйтів каже, що то собака, тварина нерозумна, їй прощається, але товпа вже регоче, і трудно її спинити. Додаткові реплїки так і бризкають, летять, мов татарські стрїли, в усї сторони, та все дотепно, та все влучно, ядерно.

Вїйти боронять заданої попом позиції, але обвинувачення в святотатствї, видимо, похиляється, похиляється й, нарештї, падає.

Висувається інше бронебойне орудїє — обвинувачення в словах, виразах і пр., де можна було би підозрїти щось проти вищої влади.

Тут уже виступаю я із своїми документами. «Ах, как он говорил! Ах! Как он говорил!»

Я пропоную вїйтам знайти у великій купї пожмаканих паперів, що я їх поклав на стїл (п'еси), знайти хоч одне слово, яке підтверджувало би їх обвинувачення. Ясно, що вїйти,— нарїд або неграмотний, або малограмотний,— з страхом поглядають на ту гору записаного паперу. Я ж, орієнтуючись у тїм хламї, як у власній кишенї, витягаю підходящі мїсця, де якраз, навпаки,— можна знайти потвердження нашої глибокої лояльності, нашої релїгїйностї і проч. А воно, як відомо, в усякїм поряднїм творї можна знайти й того, й сього — усякого.

А наш головний адвокат піддає реплїки, творить «супільну думку» — і попи з дяками, чи то з вїйтами, по-срамляються.

І коли вже все скїнчилося повним нашим торжеством, один із вїйтів, найбільше добродушний, питає мене особисто — звїдки я. Відповідаю — з Харкова. (Тїльки я так не вимовляв).

— А то далеко?

Стараюся, скільки вмію, пояснити. Війт хитає кілька разів головою й кидає фразу, зміст якої той, що от із такого далека і чого вас лиха година принесла іменно до нашого села. Не знайшли собі другого місця.

Так закінчився суд над нами, а міг закінчитися й інакше.

Пішли знову наші радісні репетиції. Часом сміялися ми, як галичани кажуть, до розпуку. Та й як не сміятися, скажім, при такім випадку.

Сінітович грає у «Гуцульськiм році» забитого смирного чоловіка. А жінка у нього (друга) — здоровенна баба, з громовим голосом, руками, як довбні. Була у нас така.

І от на так званий свят-вечір мають гуцули силу всяких обрядів. Між іншим, газда на чотирьох рогах стола має наслідувати крики різних домашніх звірят, аби то все плодилося. А газдиня стоїть і приказує:

— Ричи, ек корова.

Той рикає.

— Блій, ек вівца.

Той блієт і т. д.

Так от на пробі приказує газдиня:

— Ричи, ек корова!

І не встиг Сінітович роззявити рота, як за стіною надворі заревла справжня корова.

На письмі це виходить зовсім не смішно, а ми прямо качалися з реготу. І потім так само сміялися на кожній пробі при тих словах, не могли поздержатися від сміху й на самій виставі.

Але от проби закінчилися, ми виїхали, як ото записано в книжечці, 26 падолиста. Це ніби пізня осінь, але, пригадую, була дуже тепла й суха. А пригадую се тому, що виїхати то ми виїхали, але сиділи в Косові без діла, бо не було декорацій, ніяк було грати — підвів трохи приятель. І от я, пам'ятаю, ходив цілими днями по косівських горах, і часом було аж душно.

Але нарешті декорації привезено, перші вистави відбулися. І от тут я не пам'ятаю — чи був Ремез, чи не було, але я сильно був затурбований відсутністю директора, бо Ремез чи й спочатку не був, чи мав куди виїхати, вже не пам'ятаю, але з Гуцульським театром їхати не міг. Я шукав директора. Питався близьких до

театральних справ людей — кого би можна закликати на ту посаду. Мені вказали на молодого актора, ім'я якому... Курбас. Він і тоді був Курбас, але не Курбас, а просто собі молодий актор Курбас. Переговори велися, але не пам'ятаю, до якого скутку¹ вони дійшли. Здається, приїздив Курбас і трохи вів справу, але не пам'ятаю добре. Мабуть, вів переговори я з товаришем Липінським, щоби він узявся за директорство, але він, певне, не схотів. Збереглася у мене в архіві прислана Липінським листівка, на якій нарисовано алегоричну фігуру: убогого вигляду чоловічок не з дуже важким тлумачком за плечима мандрує по шпалах... Мабуть, та алегорія торкалася будучності директора Гуцульського театру.

Як я вийшов з тої директорської кризи, я вже не пам'ятаю. Пригадую тільки, що потім знову був Ремез, і їздив знов із товариством.

Морально театр наш мав великий успіх, але матеріально було сучупо. Я, наприклад, думав, що й мені щонебудь перепаде з театру, бо я ж на емігрантських харчах не заробляв нічого стільки часу, то пишучи п'єси, то витрачаючи час на проби. І я, пам'ятаю, все було напастую Ремеза, щоб він і мені вислав хоч щонебудь. Але він відписує, що театр не зводить кінців з кінцями, отже, щоб я свої сподівання дістати щось сховав раз назавжди.

Та воно й дійсно. Галичина — це ж так ніби одно велике село. Скупими крапочками то там, то там побризкано було містечками, та й то якими? Населення їх складалося з великого відсотку євреїв, далеко меншого поляків і нікчемного русинів.

Коли про Львів, столицю Русі, говорилося, що «Lwów — miasto guskie, polskie ulice, a żydowskie kamienicy» (Львів — то місто українське, назви вулиць польські, а будинки всі єврейські)... Коли таким був Львів, то що вже говорити про всякі ті Монастирська, Отинії et setega? Вони надаремне носили різні назви. Їх би просто можна було би всі назвати по імені одного містечка коло Бродів — називається Ożydów².

¹ Наслідків, результату (польськ.).

² Ожидув (польськ.).

От по таких містечках їздить театр. На які збори може він рахувати? Та, зрештою, скільки їх загалом було, отих містечок, коли вся Галичина територіально тільки трохи перевищала колишню Харківську губернію. Уявіть собі і в наших умовах трупу, скажім, Кропивницького, яка не сміла би виїздити за межі Харківської губернії.

Коли й існував галицький театр в тих умовах, то тільки завдяки двом факторам: насамперед державна субвенція, а потім добровільний громадський податок. Бо перед приїздом театру патріоти даного містечка скликають нараду й роблять розкладку: ти стільки разів маеш піти до театру з родиною, ти стільки й т. д. Для Гуцульського театру такого податку не існувало і йшов тільки той, хто дійсно був зацікавлений і мав гроші.

Зацікавлення, правда, було. Приїздить гуцули і тільки пройдуть вулицями у барвних своїх костюмах, то не треба й афіш. А попросту нема де грати. Якась убога «зала» «Просвіти», якась селянська «шопа». Там і всього народу поміститься кілька десятків — скільки ж вони дадуть збору? Та й ціни харпацькі, ніде не бувало і ряду крісел дорожче двох корон, а се 80 коп. на царську валюту.

Але мимо те театр їздив, робив своє діло. От кілька відомостей з «Діла»¹.

А от фотографія одної зі сцен з п'єси «Непросте»². У мене було багатенько таких фотографій окремих сцен усіх п'єс, але у всяких жандармських та інших аналогічних передрягах все те попропадало.

Самий крайній — це Іван Минайлюк, музикант. Він у цій п'єсі грає роль суперника, та ще такого, який душу записує арідникові за здобуток уміння грати на скрипці. Оце він претендент на руку дівчини (на переднім плані, перед столом).

Дівчина — це його рідна сестра Настуня Минайлюк. Висока, струнка. Се вона у чоботях. А у постолах їй краще.

За столом виглядає Сінітович — голе лице. А побіч него — ото й єсть знаменитий Соломійчук. З-за його

¹ Ці відгуки в рукопис статті не вмонтовані.

² Це фото не збереглося.

плеча видно лише усміхнене лице — то Ганнуня Гулейчук.

Коло неї сидить за столом, простягнувши руку, то — по ролі — батько Настуні. Найстарший віком із усієї нашої дружини, поважний газда Миронюк. Навіть таких серйозних людей притяг до себе магніт нашого театру.

Дві дівчини на підвищенню — не пам'ятаю хто, а молодиця на землі — ото саме наша знаменита Дзвінка.

Кланяється елегантським поклоном (та ще й ногу праву виставив) — це Васиндо. Просить батька Настуниного, аби дозволив «погулетити» в молодецькім колі. А той не дозволяє і вказує гнівним жестом на суперника: «З ним іди до данцю!»

А там уже громада хлопців приготувилася вести «данець». Напереді Зетенюк із Жебйого (аж туди зайшла слава про наш театр і виманила звідти кількох хлопців).

Далі Танасійчук, отой невтомний танцюрист. За ним Порайко. Він грав Довбуша, коли Фудорів пішов. Потім два хлопці, яких прізвища забув, за ними Гелетюк, потім Мегедин, слідує теж забув і, нарешті, Йосип Гулейчук — останній. Так хотілося би мені побачити його ще раз у життю. Зазнав він і Сибіру через Гуцульський театр... Хоча хто знає — не попав би до Сибіру, взяли б у солдати, вбили б іще або покалічили.

З цимбалами сидить Дмитро Минайлук. Всі Минайлюки наче з циганів, отже, музикальні.

Хлопці стоять у першій позиції — до танцю приготувилася. Де-то вони тепер, тоді такі молоді, певні життя, веселі? Ну, розпочинається старече хникання. Такі рядки редактори викреслюють, бо, окрім інших, маємо й паперову кризу.

Із дальшої долі Гуцульського театру згадаю от що. Я виїхав з Галичини у лютому 1912 р. і їхав просто так, як то кажуть, на одчай божий. Бо обвинувачено мене тут не більше не менше як в «руководительстве вооруженным восстанием города Москвы»! Правда, «это звучит гордо». Навіть занадто гордо. Очевидно, це зв'язувалося із тим з'їздом, про який я згадував вище. Він своє значіння мав, але до «руководительства вооруженным восстанием города Москвы» йому було далеко. І коли влада в тому нарешті розібралася, то й такі горді обвинувачення було відкинуто.

Ну що ж. Зоставалася ще «Люботинська республіка». Отже коли я переїхав кордон, дали мені «погулять» днів три (очевидно, щоби подивитись, куди піду, з ким бачитимусь і такі інші потрібні й корисні відомості), а потім, раба божого, забрали. І сидів я в Лук'янівці, перевезли потім «по месту преступления» — до Харкова, сидів і тут — словом, узяв на свою пайку, скільки потребувалось.

А по виході — зараз ізнов за своє — за гуцульський театр. Повзяв таку *idée fixe*¹ — щоби перевести театр сюди. Але на те треба, як висловлюються благородні люди, петі-меті, а де їх узять по виході з тюрми? Або хоч і без виходу?

Згадав я тоді інше прислів'я: «Громада — великий чоловік» — і надумав удатися до громади. Але знаючи одне прислів'я українське, я забув друге: «Гуртове — чортове». Показалося, що в боротьбі двох поговірок подужала друга, як ближча, видимо, до психіки українця, і на всі свої клопотання я дістав у відповідь гречні слова, потім негречні слова, а згодом і просто люди збували мовчанкою, а то й прямо повертали плечі.

Та й хто був я для високоповажаних громадян? *Niedoszły*² літерат, який іще до того майже й не друкувався. Чи на затії такого молодця ще звертати громадську увагу, коли ця громада не звертала уваги на власне політичне життя? [...]

Подався до Петербурга. Думав — там більше розвинене громадське життя, там є індивідуально заможні люди і т. і.

Але ж, показалося, картина та сама, що й на Україні. В Галичині ставало у мене організаторських здібностей — будувати театр із нічого, — тут тих здібностей не вистарчало.

Подався я до Москви. Дещо наклъовувалося (через Суллера — покійного режисера студії Художнього театру, але в серйозне щось не вилилося. [...])

Я з отої усієї суєти своєї виціс не те вражіння, що з гуцульським театром квіт, а просто переконався в справедливості апостольського речення: «Не надейтесь ни на князи, ни на сыны человеческие, а ищите в самых

¹ Нав'язливу думку (франц.).

² Недозрілий (польськ.).

себе спасення». Я побачив, що на громадськість мені рахувати нічого, ні на чужу, ні тим більше на свою (здається, я переплутав порядок речення), а треба діяти самотужком.

Але як? Ставати на службу, то я ж зароблю на ній рівно стільки, щоби то проїсти із сім'єю, а на театр знов не зостанеться нічого.

До ідеї експропріації я, на жаль, не додумався, але додумався до іншої не менше погибельної. То була чистого порядку фантастика, але тоді мені здавалася реальністю.

Я бачив у Галичині гуцульські дерев'яні, шкіряні й усякі інші вироби. Я бачив, яка то краса, і уявляв собі, як-то тут, у багатій Росії, будуть те все купувати,— усі ті топірці, тарелі, келихи, тобівки, коли їх так добре купують у бідній Галілеї. Випишу гуцулів, заведу майстерню, вироби будуть давати дохід — і це буде основа капіталу для вивезення театру сюди.

Чи не здається вам, любий читачу, що тільки крайній ідіот може носитися з такою дотепною ідеєю? Якщо здається, то не стісняйтеся, говоріть сміло, бо я теж такої думки. Але як-не-як, а таку майстерню я завів, віддав туди усе, що міг і чого не міг. Знайшлася єдина людина, що мені допомогла в тім підприємстві,— се була Марія Костянтинівна Заньковецька. Тільки вона! І коли впадуть їй до рук, може, ці рядки, нехай відчуе, що низько хилю коліна й голову перед людиною, яка пішла назустріч навіть фантастичній, але рідній справі. «Тверезі» люди повертали спину, бажаючи ніби базувати все «на добрім обрахунку», а по суті вмиваючи руки і перед цією, як і перед усякою іншою, справою. А Марія Костянтинівна відізналася серцем на фантастичну справу, відчуваючи, що не всі фантастичні мрії не здійснимі, а що багато їх, отих фантастичних мрій, переливалося в реальну дійсність. Якою дикою фантазією було повстання Хмельницького проти Польщі! Якою безумною фантазією були повстання поляків проти Росії! Якою бідною фантазією була боротьба окремих соціалістів проти гранітного режиму. Не рівняю я своїх «дел» до тих великих подій, а хочу тільки сказати, що не завжди точний обрахунок рішає справу. Як у військовім бою часто безумний, смілий натиск, безнадійний по обрахунку, так і в горожанських боях

життєвих! Марія Костянтинівна відчула в моїх фантазіях гаряче серце, бажання щось зробити для справи, для якої їй вона віддала все своє життя. Нехай то не обраховане, але тим більше. Бо на певний дивіденд, на точний і запевнений відсоток — мало чого! На це дасть і лихвар, а не тільки патріот.

І от коли всі наші патріоти, до яких я звертався, стали на лихварських позиціях — «а скільки мені», — Марія Костянтинівна побачила, що тут не ходить о зиск, що ніхто їх не шукає й не думає на них будувати свої благополучія, — і відізвалася як тільки можна найщиріше, віддавши все, що у неї було. Я не знаю слів, якими описують такі рухи людської душі, й знов кажу — низько хило чоло їй коліна перед Марією Костянтинівною Заньковецькою. І коли досі наша суспільність знала Марію Костянтинівну як велику артистку, то нехай же знають, що у цієї великої артистки була й велика душа, що йшла назустріч рідній справі, якою б малою та справа не була і яким би безнадійним не був поворот вложений туди коштів.

А ідея моя була така. Зорганізувати театр — це багато народу, декорація, бутафорія. А зорганізувати концертну групу з 7—8 душ — це можна і без великих грошей. Ся концертна група дасть гроші на театр, а на саму концертну групу дасть гроші гуцульська майстерня з продажу прекрасних гуцульських виробів. А коли концертна група приїде, то вона в своїх подорожах на концертах тощо продаватиме оті гуцульські вироби — і гроші плістимуть подвійним безперервним потоком. От яка то була «двойная» італійська бухгалтерія (їй ординарна українська безтолоч). І, може, Ви подумаете, читачу, що тому младенцю було років 18—19? Нічого подібного. Йому підбігало вже під сорок, але, знаєте, кому господь бог не наділить розуму змалку, то так воно буде й до останку.

А зрештою, коли хочете, воно ніби відбігало вже від фантастики чистого типу, коли б можна було базувати все те на яким матеріальному фундаменті. Але що ж, як того фундаменту було лише стільки, скільки дала Марія Костянтинівна та скільки очистилося, коли я для організації майстерні продав усе і вся.

Ну що ж, розпочав я і з тим. Злистувався з гуцулами, кредит мій у них (і тільки у них) стояв високо, отже

вони готові були їхати за мною хоч на край світу. Приїхало п'ять душ. Старий Петро Гондурак, потім... потім забув, як прізвище, але ось його фотографія, далі Криштофович, він Гулейчукам доводився якимсь зятем, чи що, кушнір теж, але собі на умі. Далі Ганнуня Гулейчук і Дмитрик Минайлук, наш цимбалистий.

Гулейчук підбрав чоловіка 8 потрібних хлопців, я виїхав їм назустріч із своєю майстернею до Кам'янця-Подільського, як першого найближчого від границі міста, але земляки тамошні порадили мені: «Починайте не з Кам'янця, а з Одеси». Поїхав я до Одеси, улаштував там тим часом кілька виступів із наличними гуцулами, А Гулейчукові післяв гроші на виїзд концертної групи.

А гроші тоді в Росії йшли не прямо на адресу, а через Відень. Тому я написав Гулейчукові, що вишлю гроші до найближчого містечка коло кордону по цей російський бік, а він переїде кордон за перепусткою, одержить гроші, верне назад і тоді вже з усіма поїде до Одеси. Так воно все було розраховано. Але «człowiek strzela, a rap bóğ kuli posi»¹. Я вислав гроші, Гулейчук переїхав кордон і... був заарештований як австрійський шпiон, бо се було в переддень объявления війни. Він арештований, хлопці сидять у Чернівцях, його чекають, а я сиджу, проїдаю останнє з гуцулами в Одесі. Приїхав д-р Луценко з Австрії, бачив, каже, хлопців у Чернівцях... Нудяться, не розуміють, що сталося.

Так воно все й луснуло. Ледве ми вибралися з Одеси, та й то не вибралися, а так якось... Що робилося тоді в Одесі, трудно собі уявити. На привокзальній площі тисячі люду валяються, ждуть можливості виїхати. Буржуазія платить по 100, по 200 крб. за білет, аби виїхати, бо от-от-от турки почнуть бомбардувати місто (так думали). Ну куди ж мені тут із моїми останніми копійками й з гуцулами, безпорадними дітьми, на руках.

Так я сидів-сидів, бачу, не буде [діла] й надумав таку комбінацію. Це ж тут, думаю, в багатій і великолюдній Одесі таке робиться. А десь, скажім, у тихому Миколаєві, може, воно легше.

Сідаємо на пароход і їдемо. Приїздимо до Миколаєва, а там таке саме, а може, ще й гірше, бо потягів менше.

¹ «Людина стріляє, а бог кулі скеровує», тобто людина одне гадає, а виходить по-іншому (польськ.).

Ну що ж його тут робити?

І надумав я поставити ставку на свою революційну популярність. Питаюся:

— Хто у вас начальник станції?

— Такий-то.

— Старий? Молодий?

— А вам нащо таке знати? Хіба ви баришня?

— Та хочу знати, чи він служив на Харківсько-Миколаївській залізній дорозі у 1905 році.

— А! Служив, аякже. Тільки не на цій станції.

— Та то все одно. А де він зараз?

— Пішов додому.

— А де його дома?

— Он будиночок. Тільки не совітую. Чоловік три ночі не спав — він не розуміє навіть, що ви йому говорите.

Для мене й самого це було ясно, але й я ж у безвихідному становищі. Іду.

Зустрічає мене вдризг перемучена людина.

Привітливості жодної. Даже совсем наоборот.

Питаюся, чи служив у 1905 році.

— А вам какое дело?

Бачу, що ще хвилина — й пошле чоловіка «на легком катере». Називаю своє прізвище, пригадую кілька деталей, що могли бути відомими й йому без різниці, де він служив, — і з людиною метаморфоза. Садовить, приносить чайку, але я нічого того не можу, бо у мене 5 душ валяються там десь на площі.

Словом, з першим же потягом ми поїхали. А в Харкові забрали згодом моїх гуцулів до концентраційного лагерью, а я зостався яко наг, яко благ, яко «нет нічево». Хочете вірте, читачу, а хочете ні, а тільки я зостався, не скажу буквально — без сорочки, але в одній. І було у мене так, як ото в пісні співається: «Що звечора намочу, опівночі сколочу» і т. д. А чим моя бідна сім'я годувалася, так то нехай буде вже так.

А в додаток моральні терпіння. Я робив, що міг, аби підтримувати гуцулів. Ганнусю взяв до себе, і вона жила у нас деякий час, дістав роботу, бо кому потрібні були тепер гуцульські вироби? Отой головний мій майстер по дереву познайомився із Проданом. Був у Харкові один час доцентом, чи що, оцей Продан. Буковинець, але москвофіл, виїхав геть із рідного краю,

тут обмосковщився дорешти й ненавидів усе українське.

Як і де познайомився з отим гуцулом,— того я не знаю, але в результаті в журналі «Мирный труд», і то був журнал «Союза русского народа», громова стаття, що от, мовляв, завіз людей, висмоктав із них усі соки й кинув, нажившись на чужій роботі, і т. д. в тім же роді. Як мені те гірко було читати,— не зумію вам оповісти.

І довго ще я видихав ото все. От до чого доводять фантазії. Отже ніколи не фантазуйте, добрі люди. Іди кожен своєю стежкою, як бог приказав,— і блага ті будуть і долголетен будеш на землі.

Як говорив покійний маляр Васильківський: «Єжелі ти ієрей — ієрействуй, єжелі ти архієрей — архієрействуй, єжелі ти мніх — то...» і т. д.

Оце епілог мого Гуцульського театру. [...]

Мабуть, таки правду писав Бажанський (се такий композитор був у Галичині) на обкладинці одного зі своїх видань, своїм наскрізь оригінальним стилем:

«Реклама гуцульського театру:

«Діло», 1911, «Гуцул»: аматорський театр Хоткевича 1910 р. з драмов «Верховинці» Корженьовського в часі об'їзду по Галичині приймали всюди тепло. Тепер організує правдивий Гуцульський театр з 40 осіб з програм: I. «Верховинці». II. «Гуцульські обряди»: 1-е — «Різдво», вечір, колядники з скрипками, цимбалами, трембітами, дзвіночками; 2-е — «Великдень», гаївки; 3-е — «Похорон», трембітане перед хатов, ігри при мерці, голосіне; 4-е — «Васіле», обходжене вокруг стола, гевкане з пістолет. III. «Гаємничі»¹: 1-е — танець з бартками з шаленим круженем, 2-е — під ніч Івана, лісниця, потопельники, запис душі Триході. Довбуш показує свої скарби в скалі. Чортівський танец. 3-е — хата ворожбитавідьми, ігра на чародійній сопілочці. 4-е — Горгон (гора), дух, пан всіх темних духів. Злітаються всі юди, відьми, танець — цікаве, оригінальне (близьке змістові опери Wagnera²). IV. «Довбуш» (о Довбушу пи-

¹ Це п'єса «Непросте». (Прим. Г. Хоткевича).

² Вагнера (нім.).

сав Федькович, проф. др. Ю. Целевич, а дуже багато легенд з Витвицького, Чоловського і з самого народу гуцулів 1851 р. зібрав Бажанський).

Представлене сеї програми в Кутах 1911 р. гарно випало, подобалося, а «Довбуша» сама дирекція театру еще переробила. (Ся театральна трупа є великої ваги, і гуцул представляє сам себе, а в народі криєся надзвичайний натураліст-актор, не даючий себе заступити; треба лише до него Хоткевича, щоби го вишукав і обробив. Сим показом переконав нас, що кожде село може мати свій народний театр до забави, образования, виховання, лише дайте нам Хоткевича. Єго «Довбуш», а П. Бажанського — се інші темати»¹.

Кінець про гуцульський театр? Ні, не кінець.

Десь у році... у році... ну, нехай буде в 1927—1928-му, тобто 15 літ після мого виїзду з Галичини, пише мені доктор (не врач, а доктор)... доктор... забув зараз, а в архіві ритися не хочеться, зі Львова, що давно вже львівські українці носяться з думкою відродити мій гуцульський театр, оце надумали дорешти і просять мене, аби взятися за цю справу або бодай прислати п'єси.

Заворушило мені в серці. Думаю собі: «А що, як тепер знову поспробувати привезти сюди гуцульський театр? Не вдалося тоді, то, може, тепер удасться».

Пішов до наркома освіти Скрипника. Так, кажу, й так, цікаво було би перевезти, але треба грошей. Скільки? Стільки на перший раз, а потім іще.

Подумав він, подумав. Добре, каже, лаштуйте — гроші будуть (а воно ж бо справді — і з політичного, і з культурного боку, і з якого не кинь — річ підходяща).

Ну й почав я листуватися. Написав до Шекерика, написав туди-сюди по Гуцульщині, аж поки добрі люди мені не розтолкували, що я не порозумнішав за оті 15 літ. Я говорив не раз Курбасові: «Кому-кому, а вам,— кажу,— треба було хоч раз дати п'єсу на діалекті, в данім разі, на гуцульському. Це ж був би факт не тільки театральний, а й політичної важності, бо кождий тутешній українець, а разом із ним і кожен українізований воочію побачив би, що українська мова замикається не тільки в колі «хіба» та «чого» і що балака-

¹ У Бажанського є опера «Довбуш».

ють нею не тільки так, «як у нашому селі», а що вона багата у своїх відтінках і піднаріччях, що гуцули говорять так, а бойки інакше, а лемки ще інакше, а угорська Русь іще інакше. Це ж усе не тільки цікаве, але й важне».

Але — всує трудихомся: «У нас план, у нас те і се».

Один раз, правда, наклюнувалося щось ніби похоже на охоту поставити гуцульську річ (перерібку моєї «Камінної душі», але ця думка «отцвела, не успевши расцвести», бо велено було театрові Курбаса поставити грузинську річ.

І грузинської, здається, не поставили, й гуцульської теж. Так діло й загускло. Діхі¹.

І з гуцульського мого театру Україна побачила лише танці. Театр «Веселий пролетар» завдяки тому, що на чолі стояв галичанин т. Дацків, звернувся до мене з проханням, щоби я поставив їм гуцульські танці, як номер дивертисмента. Я вивчив «Аркан», «Ворохтенцький да-нен», «Гуцулку» і один гумористичний танець (правда, не гуцульський вже, а бачив я його коло Жовкви, але там так скомбіновано, що воно пасувало). [...]

За прикладом «Веселого пролетаря» пішов і «Березіль», і в тім же сезоні я вивчив і березолівців танцювати три танці. Але ні в тому, ні в тому театрі не бачив, як то проходить на сцені, бо директори не догадалися передати мені хоч контрамарку «на свободное место», а просити я невеликий охотник. Так воно й обійшлося. Я й відчував інтуїтивно, що мій гуцульський театр то справа не буденної вартості, але не задався. Аж коли то прочитав у книзі Антоновича «Триста років українського театру» (стор. 175) характеристику Гуцульського театру, — аж тоді почав думати, чи не пора мені почати задаватись. Бо там писано так: «Але найцікавішим і найбільше своєрідним явищем народного театру в Галичині, а може, і на цілій Україні, був Гуцульський театр. Заснували цей театр Осип Гулейчук і Гнат Хоткевич, що раніше багато працював у Харкові над заснуванням українського робітничого театру, а після революційної хвилі 1905 року мусив емігрувати за межі царської влади і оселився на якийсь час у Гуцульщині. Хоткевич із Гулейчуком зібрали із гуцульських селян

¹ Я сказав (лат.).

товариство, коло 25 душ, і зорганізували з них постійну групу. Хоткевич написав для неї спеціальний репертуар — кілька п'єс дуже простих змістом і будовою, але живим словом, в гуцульському діалекті, з простотою понять і способів виразу, без літературного фальшування. С. Чернецький з приводу вистав цієї групи у Львові писав, що «перед очима ставала вся Гуцульщина і, власне, в тому етнографічному, фольклористичному елементі скривалася вся краса і сила вистав» Гуцульського театру. Головна їх вартість — «це та безпосередність світу, яку вони відкривають, його темпераментова живість та незвичайна пластика». В тих спеціально для театру написаних п'єсах виконавці гуцули «почували себе свободними, не спутаними нічим, що дуже корисно відбивалося на їх грі, на способі ведення діалогу, на їх поведінню на сцені... Серед таких обставин зроблено все найкраще, що було в межах можливості. Режисура була дуже й дуже старанна, а місцями задивляючо помислова. Гуртові яви живі, мальовничі, ефекти акустичні давали досконалу оману. Кождий момент мав на собі сліди світлого приготування і вродженої інтелігенції виконавців гуцулів, а було між ними пару сил, що проявляли правдивий сценічний талан».

На жаль, неокріпшу справу гуцульського театру подіями, що зруйнували цілу Галичину, було зметено, а нових проб відновити цей театр досі не зроблено. А тим часом, поставлений на певний шлях, з відповідними засобами і спеціальним репертуаром, гуцульський театр міг би утворити на лоні українського театру своєрідне і колоритне явище, не менше цікаве, ніж сіцилійський театр у Італії або тірольський театр на німецькій сцені. Між здібними гуцулами, розуміється, знайшлися би талановиті актори. Уже на перших кроках Гуцульського театру визначився своїм хистом гуцул Петро Шекерик-Доників, що відомий також у літературі як здібний письменник-самоук».

Як показалося потім, Гуцульський театр був і кульмінаційним пунктом моєї театральної діяльності взагалі. Коли вернувся до Харкова, по виході з тюрми, то поруч із тими всіма клопатами про гуцульський театр, майстерню і т. д. і т. д. я зробив спробу відновити й робітничий театр. Але вже не в Народному домі, а в Робочому домі на Петинській. Коли я виїздив із Харкова,

сей дім тільки що будувався. Шуряк отого згадуваного слюсаря Юзефовича (а може, й не шуряк? Як називаються ті, що з рідними сестрами одружені?), токар Рудяк, був один час головою «Общества взаимопомощи рабочих», й при ньому розпочалася справа будови Робочого дому, отже, й моєї там праці було трохи в проектуванні.

Так от, у цьому Робочому домі я поновив вистави з робітниками, але... це було друге видання на гіршому папері. Правда, удалося згуртувати робітників і запалити їх до деякої міри (мірою того запалу може бути хоч би те, що часто, скінчивши репетицію після того, як пройшов останній трамвай, ішов режисер тобто ваш покірний слуга, з Петинської вулиці (Плеханівка) на Холодну гору, де я жив проти тюрми. Хто знає Харків, той оцінить той запал, який змушував людину частенько з 2—3 ночі совершати такі рейси.

З вистав у цьому гуртку пригадую найцікавішу — це «Старе гніздо й молоді птахи» Василя Мови (Лиманського). Це chef-d'oeuvre¹ у своїм роді. Я видав сю річ за кордоном (на емігрантські кошти), витримав з-за неї процес із М. Садовським, коли жив у Києві, а оце поставив із робітниками.

Були в цьому гуртку дехто із старих моїх співробітників, як Васюренко, Стадник, Сергієнко, а може, й ще дехто, не пригадую. Не знаю також, чи довго ставив я там вистави й з якої причини припинилися вони, — мабуть, «рвалися в бой», бо то ж була війна.

На останнє — це, мабуть, уже загасання моєї театральної діяльності — згадаю вистави у зоотехнікумі, де я був викладачем. Це були звичайні студентські вистави, які я старався здобути лише більш-менш доброю режисурою. Коли у мене почали псуватися відносини з представниками пануючих течій у зоотехнікумі, я відсунувся від вистави, і вони почали йти вже «по-клубному».

І остання моя вистава в зоотехнікумі (і, думаю, остання і в житті) — це була вистава знов же з робітниками. Бо хоча й багато говорилося в зоотехнікумі «о товарищах рабочих», о тім, що у нас «нема» розділення на студентів і робітників, усі ми одно і т. д., але,

¹ Шедевр (франц.).

видимо, розділення те існувало й міцно давало себе чути, і то саме зі сторони тих, хто вигалайкував о «товаришах робочих». Товаришу рецензенте! Я досі нічого контрреволюційного не сказав, їй-богу! Що ж, коли таке було справді? Одна людина, розумніша мене, добачала такі явища в далеко більшому масштабі й на ширшій арені, називаючи то «головотяпством», «комчванством» та іншими підходящими термінами. Робітники почували себе ніяково, при урядженню вистав їм давали почути, що вони мало здібні брати кращі ролі, що їх роль більше служебна.

Се ображало людей, і вони звернулися до мене, до особи в деякім смислі непопулярної в офіційнім зоотехнікумі, щоби я допоміг дати виставу самим, без студентів — «щоб показать...».

Ну, я й узявся. Вибрали самі робітники «Наталку Полтавку», щоби разом із грою показати й спів. Вибороного грав повар зоотехнікуму, Наталку Полтавку — дівчина-полольщиця, Петра — чорноробочий і т. д.

Приробив я до тих усіх пісень рояльний акомпанемент (мотиви збереглися в голові) — пройшла наша вистава на славу.

Робітнича частина зоотехнікуму вітала виконавців і мене з пими, а офіційні представники й монополісти піклувань над робітництвом (оце аж хіба контрреволюція!) кусали собі губи.

Так закінчилася моя театральна діяльність. Кажу — закінчилася, бо хоч я ще й здравствую (декому на зло), то все ж стою тепер дуже далеко від справ театральних і навряд чи доведеться мені на «отрезке времени», який мені ще зостався, займатися театром.

А проте — хто знає? Як то кажуть, «зарікалася...».

Даючи сам собі оцінку по змозі об'єктивно (якщо це взагалі річ можлива), скажу, що актор був із мене непоганий, але й тільки. Режисер же був добрий. З ініціативою режисер, і якби віддав сюди більшу частину інтелекту, так, дивись, чого доброго, й путне що вишло би.

ПРИМІТКИ

До другого тома творів Гната Хоткевича ввійшла повість «Камінна душа», збірка «Гірські акварелі», цикл оповідань «Гуцульські образки», який автор мав намір видати окремою збіркою, але цей намір не здійснився. Вони були написані і опубліковані автором протягом 1910—1923 рр. Твори ці викликали певний резонанс у літературній критиці, а також серед широких кіл читачів. Деякі з них перекладалися російською та іноземними мовами. Так, 1924 р. в Празі вийшла чеською мовою збірка «Гірські акварелі» в перекладі Рудольфа Гулки (Hnat Chotkevyc, Horské akvarely. Z ukrajinštiny přeložil a úvodem opatřil Rudolf Hůlka, str. 102).

Характерною особливістю цих творів, особливо «Камінної душі» і «Гуцульських образків», є широке використання народної мови гуцулів, життя і побут яких змальовує в цих творах Г. Хоткевич (з цього погляду другий том складає ідейно-художню, тематичну і мовну цілість). Письменник щедро, подекуди аж занадто, впроваджує у свої твори гуцульську говірку, за допомогою якої глибше відтворює оригінальний, наскрізь самобутній світ думок і почуттів своїх героїв, дає майстерні, пройняті народним духом картини з життя природи. Гуцульська говірка — це невід’ємний, органічний компонент даних творів Г. Хоткевича. Письменник вживав її цілком свідомо, про що свідчить його післямова до повісті «Камінна душа», яка передує «Слівничкові малозрозумілих слів», доданих в кінці твору у виданні 1911 р. Наводимо тут уривок з неї за виданням 1958 р. «Камінної душі»: «Надзвичайно красне, надзвичайно звучне і оригінальне гуцульське наріччя відіграє величезну роль в формуванні нашої будучої літературної мови — очевидно, тоді, коли ми вийдемо зі стадії несвідомо наслідуючих, а перейдемо в період свідомої творчості і почнемо використовувати все не черпаче ще багатство нашої мови в її діалектах, піднаріччях і т. д. Гуцульський діалект є, може, один з найархаїчніших наріч з усіх наших говорів: не кажучи вже о пооди-

ноких словах — навіть синтаксична структура зосталася ще й до сьгоднішнього дня древня — і це, власне, надає величезної цінності цій мові не лиш у розумінні лінгвістичному, а й з погляду життєвопрактичного, от хоча би для урозуміння, розцвічення, обгащення української літературної мови. В більшості наш письменник — це анальфабет у питаннях мови, і то, сказати б, злобний анальфабет, заофаній і темний. А тим часом, власне, тепер, власне, в період вироблення мови, ніхто як письменник мусить брати на себе ту задачу — бути дослідником і старатися внести хоч малу яку лепту в скарбницю рідної мови, а для того — знати по можності більше діалектів українського язика».

Слід сказати, що в авторській мові Г. Хоткевича діалектизми зустрічаємо рідше. Він писав, як правило, літературною мовою (наприклад, більшість нарисів збірки «Гірські акварелі», ліричні відступи, роздуми й медитації в «Камінній душі», «Гуцульських образах»). Гуцульський діалект, який письменник використовував насамперед у прямій мові (як і Марко Черемшина, Данило Харов'юк), має такі особливості:

Фонетичні особливості

1. Звуки **а** (**я**) після шиплячих і м'яких приголосних змінюються на **є**: замість **дяк** — **дек**, замість **тягти** — **тегти**, замість **п'ять** — **п'єть** і т. д.

2. Звук **и** переходить в **і** в префіксі **ви** (замість **виносити** — **віносити**, замість **вибити** — **вібити** тощо); після шиплячих також інколи пишеться і замість **а**: замість **шанувати** — **шівувати**.

3. Приголосний **ч** і взагалі шиплячі мають тенденцію пом'якшуватись: **смерічка**, **Марічка**. (При написанні **ь** опускаємо).

4. Звук **ц** вимовляється твердо. Звідси — **данец**, **хлопец**.

Морфологічні особливості

1. В іменниках і займенниках замість відмінкових закінчень **ою**, **єю** вживаються **ов**, **ев**, (**даравов**, **ногов**, з **тобов**).

2. У кличному відмінку часто вживаються скорочені форми (замість **Василіо** — **Васи'**, замість **хлопче** — **хло'** та ін.).

3. Паралельно з вказівними займенниками типу **цей** (**сей**), **ця** (**ся**), **той**, **та** часто вживаються ще й форми: **цес**, **цєся**, **сєся**; **той**, **тота**, **того**.

4. В дієсловах третьої особи теперішнього часу, а також у наказовій формі другої особи множини виступає тверде **т** замість м'якого — **сидит**, **ходить**, **робит**.

5. Дієслівні закінчення **му**, **ме**, **меш** і т. д. у майбутньому часі часто ставляться перед дієсловом: він не **ме казати**, не **ме співати**.

6. У дієсловах минулого часу зберігається закінчення: **сми**, **смо** — для 1-ї особи множини; **єс** (**с**), **сте** — для 2-ї (**походив-сми**, **зробив-єс**).

7. В умовному способі замість частки **би** дуже часто виступає архаїчна форма **би-м**, **бих** (**купила-м бих**, **зробила би-м**).

8. У дієсловах наказового способу виступає частка **ко**: **спіши-ко си**, **подиви-ко си** і т. д.

У творах Г. Хоткевича, що ввійшли до другого тома, в основному збережено мову письменника з усіма її особливостями. Однак для того, щоб полегшити сприйняття творів на гуцульську те-

матику, окремі діалектні форми виправляються. Наприклад, змішування і — и в коренях слів: замість вин — *вин*, пип — *пип*; тверді приголосні на місці м'яких і навпаки: замість слота — *сльота*, замість чюли — *чули*; вживання взривного г на місці д: замість гівки — *дівки* тощо.

КАМІННА ДУША

Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 62, № 16 (чистова редакція). В цьому ж фонді є автопереклад повісті російською мовою (№ 17) (зберігався раніше в бібліотеці Наукового товариства імені Шевченка у Львові), який видати Г. Хоткевичу не вдалося. Наявні ще чорнові автографи цього твору — в ЦДІА УРСР у Львові (ф. 688, опис I, справа 42, в'язка 3, арк. 38—75). Тут же є і перші шість розділів повісті в перекладі російською мовою.

Над «Камінною душею» Г. Хоткевич почав працювати, коли приїхав у Галичину, десь 1908 р., закінчив 1910 р.

Пишучи свій твір українською мовою, Г. Хоткевич одночасно перекладав його російською мовою, маючи намір познайомити російського читача із життям і побутом гуцулів. З нещодавно виявлених листів Г. Хоткевича до В. Гнатюка дізнаємося, що письменник надсилав частинами свій твір В. Короленкові. В одному з недованих листів Г. Хоткевич пише В. Гнатюкові: «Короленко написав дуже гарний лист з прихильною оцінкою повісті, але каже, що ще хіба не міг би точно сказати нічого з частини (я йому післав менше, як чверть) і чекає далі. Тепер я післав уже половину, чекаю знов листа (пише точно і скоро, не по-рутеньки), а за яких два тижні зможу післати вже й конець» (ЛНБ МК УРСР, відділ рукописів, ф. 590, папка 25). Що тут ідеться саме про переклад твору російською мовою, про це свідчить інший лист Г. Хоткевича до того ж адресата (лист не датований, очевидно з 1910 р.) «В настоящий момент я уже закінчив і перекладаю по-російськи опришківську повість» (зберігається там же, де й попередній лист до В. Гнатюка).

Вперше повість надруковано 1911 р. в Чернівцях у друкарні «Руської ради». Видання було ілюстроване багатьма авторськими малюнками, переважно пейзажного характеру.

За чернівцьким виданням повість була перевидана без будь-яких змін у Харкові 1922 р.

Десь у 20-х роках Г. Хоткевич написав кіносценарій за повістю (див. його доповнення до бібліографічних матеріалів, складених Я. Довбищенком, — у т. I «Творів», стор. 51). Однак кіносценарію «Камінної душі» серед архіву письменника не виявлено.

У 1930 р. у московському видавництві «Федерація» повість вийшла у російському перекладі (з незначними скороченнями). Серед рукописної спадщини Г. Хоткевича, що знаходиться в ЦДІА УРСР у Львові (ф. 688, опис I, в'язка 9, од. збер. 149, аркуш 93—103), зберігаються замітки автора про переклад його твору російською мовою, зроблені, очевидно, в період його підготовки до друку. Ці замітки цінні тим, що Г. Хоткевич дає пояснення окремих малозрозумілих діалектних слів і висловів, а також пояснює деякі особливості побуту і звичаїв гуцулів. Ними скористався перекладач

при доопрацюванні тексту. Таким чином, переклад «Камінної душі» можна вважати до деякої міри авторизованим.

1932 р. повість вийшла новим виданням у т. VIII «Творів» Г. Хоткевича, яке відрізняється від попередніх видань. Автор зробив ряд скорочень і виправлень у 5, 7, 9, 11, 19, 23, 26 і 33 розділах повісті. Цей текст «Камінної душі» слід вважати остаточним (основним) текстом, бо в ньому виявлена остання авторська воля. За цим джерелом в 1958 р. повість була перевидана Держлітвидавом України.

1964 р. за мотивами повісті Г. Хоткевича А. Кагарницький і М. Ровицький написали героїко-романтичну драму «Камінна душа», яка з успіхом іде на сцені Івано-Франківського обласного українського музично-драматичного театру ім. І. Франка.

Подається за т. VIII «Творів» Г. Хоткевича Харків, «Рух», 1932.

ГІРСЬКІ АКВАРЕЛІ

З гір потоки

Автограф зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис 1, справа 41, в'язка 3). Вперше надруковано у збірці «Гірські акварелі», Харків, 1914.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича, Харків, «Рух», 1931.

Порівняно з першодруком в останньому виданні автор доповнив текст, дещо відредагував його і дописав нове закінчення від слів «А ти ходиш в усьому тому» і до кінця.

Два шуми

Автограф невідомий. Вперше надруковано в збірці «Гірські акварелі», Харків, 1914. З деякими стилістичними поправками, з новим закінченням етюд передрукований у т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Збуджена

Автограф невідомий. Вперше надруковано в збірці «Гірські акварелі», Харків, 1914.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Самітня смерічна

Автограф невідомий. Вперше надруковано в збірці «Гірські акварелі», Харків, 1914. В т. VII «Творів» Г. Хоткевича, за яким подається твір, на відміну від першодруку, додано народну пісню та кілька нових абзаців авторського тексту.

Село

Автограф невідомий. Вперше надрукований в збірці «Гірські акварелі», Харків, 1914. В значно розширеному вигляді (дописано

нове закінчення — від слів «І, як зараз пригадується...») вміщено в т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Д'гориї

Автограф нарису — українською і в перекладі російською мовою — зберігається у ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 40). Вперше надруковано в журналі «Українська хата», 1912, № 6, стор. 309—314, під загальною рубрикою «З циклу «Гірські акварелі». Ввійшло до збірки «Гірські акварелі», Харків, 1914. Передруковано в т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Черемош

Автограф невідомий. Вперше надруковано в журналі «Українська хата», 1912, № 6, стор. 314—317. Увійшло до збірки «Гірські акварелі», Харків, 1914, та до т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Повінь

Автограф зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 40). Вперше надруковано в журналі «Українська хата», 1912, № 11, стор. 591—594. Оповідання увійшло до збірки «Гірські акварелі», Харків, 1914.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Життя

Уривок автографа зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 40). Вперше надруковано в журналі «Українська хата», 1912, № 11, стор. 594—599. Оповідання увійшло до збірки «Гірські акварелі», Харків, 1914.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Злочин природи

Автограф невідомий. Вперше надруковано в журналі «Українська хата», 1912, № 11, стор. 599—601. Увійшло до збірки «Гірські акварелі», Харків, 1914.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Трембіта

Уривок автографа зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 41, в'язка 3). Вперше надруковано в журналі «Українська хата», 1912, № 6, стор. 317—319. Увійшло до збірки «Гірські акварелі», Харків, 1914.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Кішня

Уривок автографа знаходиться в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 41, в'язка 3). Вперше надруковано в журналі

«Українська хата», 1912, № 11, стр. 601—604. Увійшло до збірки «Гірські акварелі», Харків, 1914.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Пожарище

Автограф (неповний) зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 41, в'язка 3). Вперше надруковано в збірці «Гірські акварелі», Харків, 1914.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Порівняно з першодруком та публікацією в окремій збірці, в останньому виданні оповідання має новий кінець. Автор дописав останні вісім абзаців від слів «Я на другий день...».

Недобудована плебанія

Автограф (фрагмент) нарису зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 41, в'язка 3). Вперше надруковано в збірці «Гірські акварелі», Харків, 1914.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Гуцул

Автограф невідомий. Вперше надруковано в журналі «Українська хата», 1912, № 6, стор. 319—322. Увійшло до збірки «Гірські акварелі», Харків, 1914; в значно розширеному вигляді — до т. VII «Творів» Г. Хоткевича. В перекладі Петко Атанасова надруковане болгарською мовою в антології «Полъхот от Украйна» («Вітер з України»), Софія, 1965, стор. 359—363.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

„Шоліціян“

Автограф невідомий. Вперше надруковано в збірці «Гірські акварелі», Харків, 1914.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Дві дячихи

Автограф невідомий. Вперше надруковано в збірці «Гірські акварелі», Харків, 1914.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Марод

Автограф зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 41, в'язка 3). Вперше надруковано в збірці «Гірські акварелі», Харків, 1914.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Жаль за горами

Автограф (неповний) зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 41, в'язка 3). У цьому ж фонді, у справі 40, є неповний автограф перекладу твору російською мовою.

Переклад супроводжується окремими поясненнями (у виносках) на зразок: «Балтагул — урочище, откуда берет свое начало река Черный Черемош».

Вперше надруковано в збірці «Гірські акварелі», Харків, 1914.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Письменник часто читав цей нарис 1914 р. на «Гуцульських вечорах» в Харкові та Москві.

ГУЦУЛЬСЬКІ ОБРАЗКИ

Дарабов

Автограф (неповний) зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 33, в'язка 3, арк. 11—20). Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, № 3, стор. 25—49, з редакційною приміткою, що «Гуцульські образки» Г. Хоткевича «вміщено редакцією без ніяких змін, з метою зберегти стиль автора й характер оповідання». Оповідання увійшло до т. VII «Творів» Г. Хоткевича, за яким і подається. У виносці до нариску «Жаль за горами», що вміщене у цьому ж томі, є таке пояснення: «Слідуючі речі мали складати другу книгу — «Гуцульські образки», але тої книжечки не було видано, лише дещо друквано в «Червоному шляху» в 1923 р.». Виділяємо ці твори в окрему групу.

В оповіданні автор наводить уривки з двох віршів Ю. Федьковича — «Сокільський» і «Сокільська княгиня».

У норчмі

Автограф зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 33, в'язка 3, арк. 21—26). Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, № 4—5, стор. 78—87.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Раюок

Автограф зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 33, в'язка 3, аркуш 23—31). Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, № 6—7, стор. 28—34.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Почерез верхи

Автограф зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 33, в'язка 3, арк. 31—36). Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, № 6—7, стор. 34—41.

Подається за т. VII «Творів» Г. Хоткевича.

Блуд

Автограф зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 30, в'язка I, аркуш 1—27). Вперше надруковано в т. VII «Творів» Г. Хоткевича, за яким і подається.

Чарівна палиця

Автограф зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 30, в'язка 1). Вперше надруковано в т. VII «Творів» Г. Хоткевича, за яким і подається.

Потомок Довбушів

Автограф (неповний) зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 30, в'язка 1, арк. 56—62). Фрагмент рукопису цього твору зберігається там же.

Вперше надруковано в т. VII «Творів» Г. Хоткевича, за яким і подається.

За Юріштаном

Автограф зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 30, в'язка 1, арк. 31—51) та два уривки автографа українською мовою і один російською (фонд 688, опис I, справа 30, в'язка 1 і фонд 688, опис I, справа 30, в'язка 3).

У російському перекладі фрагмент має назву «Конец Юріштана».

Вперше надруковано в т. VII «Творів» Г. Хоткевича, за яким і подається.

Після оповідання «За Юріштаном» ішов нарис «Книги». Оскільки композиційно з циклом «Гуцульські образки» зв'язана лише перша частина нарису, подаємо її у примітках до оповідання «За Юріштаном». Другу частину нарису, який має суто публіцистичний характер, опускаємо.

Книги

Рано я сів за метрикальні книги. Пожовклі аркуші паперу якимось таємно шелестіли, а в них, давніми руками написані, миготіли літери.

№ 25 — Павличук-Тихонюк Михайло і Параска, донька Івана Крамарука з Краснолі.

Це дедя й неня Юрішкові. Він не був найстарший. Перше з імен, записане в книгу, — це Маріка, уроджена 8 квітня 1790 року. Відтак 25/XI 1791 року — Филип. Може, це один із братів, згноєних у тюрмі? Нешісливий?

А сам Юрішко, великий отаман пушкарський, уродився 20 квітня 1793 року. По нім іще прийшли: Маріка — 9/VI 1796, Михайло — 18/XI 1798, Єлена — 16/III 1800, Іван — 22/I 1801.

Іван оцей у січні, а слідуюча за ним сестра Анна — в грудні, 18 грудня того ж самого, 1801, року. Не дрімав, видно, Михайло Тихонюк-Павличук.

Далі пішли: Онуфрій — 7 червня 1804 року, Петро — 15 січня 1806 року і Одокія — 30/VII 1808. Дванадцять братів Юрішкових я не дорахував. Можливо, що не були всі записані.

Сам Юріштан оженився 19 лютого 1814 року й узяв Катерину, доньку Мафтея Місівчука і Марії Савчучки. Першою дитиною була донька Одокія, що прийшла на світ 8 квітня 1819 року. За нею прийшла Палагна 11/XI 1821, — і звідси вже починається № 21

замість № 25, бо то, власне, в тім часі, в 1820 році, був катастер в Галичині (ugarium, другий в 1859 році).

Потім довший час у Юрішка не було дітей, і аж 13 квітня 1832 року родився син Михайло; 13 квітня родила Катерина сина, а 30 червня упокоїлася. Додано в кінці, що померла «на сухоті».

30 червня померла Катерина, а вже 29 липня відбулися перші заповіді, що Юра жениться з Одокією, донькою Миколи Рубанюка і Катерини Бельмеги, молодою вдовицею, родженою 6/VIII 1811 року.

І в старій метриці отець Терлецький пише:

Jurij Tychoniuk-Paulyczuk, rodом z Stebnych, № 21, lat maiuszy 39, choczet u stan małżenski poutorne ustupyty z Eudokia, udowyceu, zenou usobszeho Hrycka Belmegey z Краснолі, 21, lit maiusza 21¹.

1—29 Juli, 2—19 Aug., 3—26 Aug., 832. Banus promulgavt Joanes Terlecky, Parochus in Dolhopole².

Так оженився Юріштан по раз другий. Від першої жінки неживущі діти були, всі помирали. Друга була здоровша. Он уже 20/XII слідучого року повила доньку Анну. Далі в листопаді 1835 року — сина Дмитра, отого найстаршого, що йому відтак дедя обірником вуха пробивав. Потім прийшов Василь 28/XII 1838 року. Сестра Марійка, що про неї теж Іван згадував, з'явилася на світ 19 травня 1842 року, а ще за рік, 3/IX 1843 року, — і сам Іван. По нім ще був Микола — 28/XII 1845 року, Михайло — 7/IX 1848 року, Параска — 16/III 1851 року і остання дитина (мабуть, не жив довго) — Стефан — 3 січня 1853 року. Незабаром по тім, а власне, 14 лютого 1858 року, упокоївся і сам Юріштан, ватажок пушкарів. А проти його імені, яко причину його смерті, визначимо — *ordinaria*.

На протязі кількох позовклх карток промайнуло передо мною життя двох поколінь. Коло кожної літерки є там частина людського болю, плач ньонародженої дитини, останнє зітхання ества, що зіходить зі світу. Дійсно, нема простороні й часу: от в кілька слів можна убити стільки змісту.

Пішов я потім на кладовище. Думав — знайду могилу все-сильного пушкаря. Де-небудь у тіні великих дерев, суворих і гордих, як сам отаман колись, стоїть могила...

І нічого не було. Ні дерева, ні могили. Зрівнялися з землею, як і всі могили усіх оцих Іванів, Петрів.

— Отут приблизно, в оцих місцях, ховано Тихонюків, — показує мені місцевий священик.

Трава, бур'яни, ямки й горбики. Ні могилки, ні хреста — нічого. І така колосальна голосна сила, людина, що трясла тисячами душ, щезла безслідно. Вже нагребли на те місце інших покійників, і обіч костей пушкаря лежать, чого доброго, кості одного з тих, кого він кував «на остатнє вогниво»...

Тихо шумів Коханий потік, збігаючи в Черемош. Слухав цього

¹ «Юрій Тихонюк-Павличук, родом із Стебних, № 21, літ маючи 39, хочет у стан малженський повторме уступити з Євдокією, вдовицею, женою усопшого Грицька Белмеги з Краснолі, № 21, літ маючи 21 (в оригіналі написано українською мовою з окремими польськими словами, латинською транскрипцією).

² 1—29 червня, 2—19 серпня, 3—26 серпня 1832 р. Виголосив Іван Терлецький, священик в Довгополі (нім.).

шуму й Юріштан колись. Біліла Лиса гора — чомусь на ній не росте нічого. От бовкнув на церковці дзвін. Йому відповів такий же само «православний» з того боку Білої Ріки, — і звуки двох дзвонів, двох різних обрядів, сплїталися разом і разом летіли в висоту.

Я вернувся до хати пароха.

СТАТТІ ТА СПОГАДИ

Гуцульський театр

Автограф невідомий. Вперше надруковано 1911 р. в газеті «Діло», № 149. Г. Хоткевич підводить підсумки перших років діяльності заснованого ним Гуцульського театру. Стаття доповнює надруковані в цьому томі «Спогади з театральної діяльності».

Гуцульські картини Ф. Павтша

Автограф невідомий. Вперше надруковано в літературно-науковому тижневику «Неділя» від 20 травня 1911 р., № 21, стор. 7. В цьому ж номері, на стор. 5, вміщено, як ілюстрацію до статті Г. Хоткевича, фоторепродукцію з картини Ф. Павтша «Гуцульські музиканти».

Подається за першодруком.

Павтши — польський художник, який написав багато картин і на українські теми.

Крім цієї статті, Г. Хоткевич надрукував рецензію на картину Ф. Павтша «Хмельницький» («Неділя», 28 травня 1911 р., № 22, стор. 7).

Сіхульський Казимеж (1879 — ?) — польський художник і графік. Перебував деякий час на Гуцульщині, писав картини з життя і побуту гуцулів (наприклад, «Гуцульське весілля»).

Гротгер Артур (1837—1867) — польський художник, автор багатьох картин з народного життя.

Спогади з театральної діяльності

Автограф зберігається в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, од. збер. 62, в'язка 4). Спогади були написані 1932 р. на замовлення київського видавництва «Література і мистецтво» (ЛІМ). Однак з незалежних від автора причин вони опубліковані не були.

Друкується вперше за автографом з незначними скороченнями.

Рукопис Г. Хоткевича зберігся повністю, але без деяких ілюстрацій. Так, в текст спогадів не вмонтовано протесту членів українського робітничого театру, надрукованого в газеті «Харьковский листок», відгуків преси на виступи Гуцульського театру, декількох фото, опис яких дає Г. Хоткевич.

«Спогади з театральної діяльності» — одна з найважливіших мемуарних праць Г. Хоткевича. У ній на великому фактичному матеріалі розкрито не відомі досі сторінки історії українського народного театру. Тут показано зародження і розвиток першого на Україні самодіяльного робітничого театрального гуртка в Харкові

і так званого Гуцульського театру в Галичині, організатором і нахненником яких був Г. Хоткевич.

Серед архівних матеріалів Г. Хоткевича, що зберігаються в ЦДІА УРСР у Львові, в музеї українського театрального мистецтва в Києві, в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, є багато документів (афіші, листування, вирізки з газет тощо), що стосуються організації цих театрів, їх творчої діяльності. Частково вони використані автором у його праці. Серед тих, що з якихось причин не ввійшли до спогадів Г. Хоткевича, але доповнюють його розповідь цікавими фактами, наведемо такі: листи режисера Гуцульського театру О. Ремеза, артистів Л. Курбаса, М. Сінітовича, Й. Гулейчука, Анни Гулейчук, Д. Минайлюка та інших; вирізки з українських, російських та польських газет, в яких дається оцінка виступам гуцульської трупи в Галичині, Польщі, Наддніпрянській Україні та в Росії; драми Г. Хоткевича, спеціально написані для цього театру («Довбуш», «Антін Ревізорчук», «Гуцульський рік», «Практикований жовнір» і «Непросте»). Збереглися також документи, які свідчать, що царська поліція у Львові заборонила вистави Гуцульського театру в Галичині, а царська цензура в Росії заборонила друкувати п'єсу «Антін Ревізорчук».

Про заснування Г. Хоткевичем українського робітничого театру в Харкові досі театрознавцям було відомо дуже мало. Так, у книзі О. Казимирова «Український аматорський театр (дожовтневий період)», К., «Мистецтво», 1965, стор. 91, знаходимо про нього лише таку згадку: «1 лютого 1903 року було відкрито харківський Народний будинок — добре устатковане театральне приміщення з величезним на той час залом для глядачів на 900 місць. Тут по черзі показували свої вистави український робітничий театр, яким до 1906 р. керував Г. Хоткевич, та російський аматорський театр».

Спогади Г. Хоткевича заповнюють цю маловідому сторінку в історії українського самодіяльного театрального мистецтва.

Не менш важливими є й документальні відомості Г. Хоткевича про Гуцульський театр. Історія створення цього театру, його короткочасна, але плідотворна діяльність привернула увагу театрознавців уже давно. Маємо на увазі статтю С. Чарнецького «Гуцульський театр» (газета «Неділя», 7 квітня 1912 р., № 14, стор. 1), його ж «Нарис історії українського театру» в Галичині (Львів, 1934, стор. 209—211), а також працю націоналістичного історика Д. Антоновича «Триста років українського театру». Цікавими є спогади П. Шекерика «Перший гуцульський театр опередь світових війнов» («Календар гуцульський на рік 1937», Варшава, 1936, стор. 99—113).

Глибше творча історія цього самобутнього колективу почала вивчатися в радянський час. За останні роки з'явилося кілька дослідницьких статей про Гуцульський театр. Це насамперед розвідка Р. Кирчіва, надрукована у «Вітчизні», 1959, № 3. На цю ж тему опублікована стаття автором цих рядків у журналі «Мистецтво», 1959, № 5.

Публікація спогадів Г. Хоткевича, безперечно, сприятиме дальшому дослідженню однієї з яскравих сторінок театрального мистецтва на Гуцульщині.

По-різному склалася доля учасників Гуцульського театру. Та

частина трупи (вісім чоловік), яка виїхала на Наддніпрянську Україну, зазнала переслідувань з боку царизму. Тільки Жовтнева революція дала змогу їм повернутися в рідні краї. Дехто, як, наприклад, Д. Минайлюк служив 1919 р. у Червоній Армії; Анна Гулейчук деякий час жила в Харкові у Хоткевича. І нині на Гуцульщині ще проживають кілька членів колишнього Гуцульського театру. Всі вони з великою любов'ю згадують про Г. Хоткевича і організований ним театр.

Есдеки — українська дрібнобуржуазна соціал-демократична партія Галичини, утворилась 1899 року внаслідок відокремлення від неї лівої частини радикальної партії.

Міхновський Микола (1873—1924) — український буржуазно-націоналістичний діяч.

Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — визначний український вчений — фольклорист і мовознавець, з 1924 р. — академік АН УРСР.

Гнатюк Володимир — український радянський славіст.

Сіях Іван (1889 — ?) — український суспільно-політичний діяч Галичини початку ХХ століття, соціал-демократ, після Жовтневої революції перейшов на Радянську Україну.

Студинський Кирило (1868—1941) — український вчений філолог, академік.

Весоловський Ярослав (1881—1917) — український публіцист і видавець ліберально-буржуазного напрямку.

Гулейчук Йосип — один з найактивніших членів Гуцульського театру, щирий помічник Г. Хоткевича.

Шекерик-Доників Петро (1889 — ?) — український суспільно-політичний і культурно-освітній діяч спочатку радикального, а після 1917 р. буржуазно-націоналістичного напрямку. 1928—1930 рр. був послом до польського союму, вислужувався перед польсько-шляхетською владою.

В ранній період своєї діяльності П. Шекерик активно збирав фольклорні матеріали (пісні, легенди й перекази Гуцульщини), підтримував контакти з В. Гнатюком, М. Коцюбинським та іншими демократичними діячами української культури. Частина матеріалів, записаних П. Шекериком, була опублікована в записках НТШ, де що зберігається у ЦДІА УРСР у Львові, а також в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. П. Шекерик писав також оповідання з гуцульського життя. Г. Хоткевич, говорячи про П. Шекерика в позитивному плані, має на увазі перший період його діяльності, головним чином його активну участь у Гуцульському театрі.

Ясельська Доня (народ. 1890 р.) — грала в Гуцульському театрі (роль Парані з драми «Верховинці»), була улюбленицею всього колективу. Живе тепер в селі Ясенів-Горішній, Верховинського району, Івано-Франківської обл. 1958 р. П. Хоткевич записала спогади Д. Ясельської про її участь у Гуцульському театрі.

Гулейчук Ганнуя — сестра Й. Гулейчука, активна учасниця Гуцульського театру. Листувалася з Г. Хоткевичем, була в складі групи, яка виїхала на гастролі на Наддніпрянську Україну. У листі до Г. Хоткевича від 18/І 1914 р., що має епіграф «Ой покину я своєю любові Верховину, а на славу Україну між степи долину», запитувала адресата: «Напшіть мені, коли ласка Ваша, чи справді буде існувати ще колись гуцульський театр або робітня, чи справді

я побачу мою любов Україну, Шевченкову могилу, Дніпр широкий та Чорне море? Ех, коли б се справдилось скоро, ще в марті, ото лобу було б поглянути, як то щодня будуть їти поклонитися нашому поетові Шевченкові та послухати пісень, які будуть співа-тися на концертах в його честь і славу».

Г. Гулейчук прекрасно розповідала на концертах гуцульські казки. Ось що писала відома письменниця Х. Алчевська, яка була присутня на одному з таких концертів у Харкові: «...На підмостки вийшла гуцулка не першої молодості, відзначалася не так красою, як здоров'ям. Круглолиця, весела, життєрадісна, вона цілком просто сіла на приготовлену для неї лавку і, звертаючись до публіки, сказала, що розкаже гуцульську казку. Ах, що це була за казка!.. Ні одна найбільш досконала декламаторка, ні одна найбільш талановита артистка не в силах була би відтворити тієї казки так яскраво, так прекрасно, як це дитя народу. Вона сама захопилася, пройнялася своїм оповіданням, і на лиці її яскраво відобразявся то переляк, то здивування, то відчай, то радість... Весь зал слухав цю казку, затаївши дихання і не зводячи очей з оповідачки, а вона все більше і більше одухотворялася, здавалося, готова була говорити безконечно».

Ремез Олекса (? — 1961) — український артист і режисер. 1911 р. їздив разом з Гуцульським театром в гастрольну подорож. О. Ремез пробував свої сили і в літературі — писав оповідання, новели і нариси.

Грудневий з'їзд — Г. Хоткевич має на увазі Всеросійський з'їзд залізничників, який відбувся в грудні 1905 року. Від залізничників Харківщини делегатом на цьому з'їзді був Г. Хоткевич.

Млака — псевдонім Сидора Воробкевича (1836—1903), українського письменника і композитора.

Підвисоцький Кость (1863—1904) — український театральний діяч, актор.

Лопатинський Лев (1868—1914) — український драматург з Галичини. Виступав також на сцені як актор.

Окуневський Теофіл (1858—1938) — український буржуазно-націоналістичний діяч, депутат сейму.

Минайлюк Дмитро Панасович — один з активних учасників Гуцульського театру, зараз — пенсіонер, живе в м. Косові, Івано-Франківської області. Написав спогади «Поруч з Гнатом Хоткевичем» (косівська районна газета «Радянська Гуцульщина» від 23 вересня 1965 р.), в якій розповів про деякі сторінки з історії цього театру.

Сінітович Михайло Федорович — селянин з села Красноїлі, грав роль Антося в драмі Корженівського «Верховинці». П. Хоткевич зі слів М. Сінітовича записала таку розповідь про Гуцульський театр: «Михайло Сінітович з Красноїлі — один з перших аматорів, які склали свої грейцери на фонд театру, розказав про подію в Чернівцях під час вистави «Верховинці». У залі Народного дому була присутня військова старшина — офіцери, комісар із староства. Їм не подобалася сцена, коли Антось, утікаючи з Паранею у свої рідні гори, скидав мундир зі словами: «Бувай здорова ти, царська шакаралупо, що тримала мене у своїх обіймах, мов черпаха. (Копач карабін ногою і до нього). і ти прощай, товаришу, може, колись плюнеш мені в очі — і розіб'єш лоб. Але мене кличе мати, там взиває мене помста, там кличе мене шум лісів!»

Військові запротестували проти такої сцени, і ця дія була заборонена...

Ремез був затриманий, і стояло питання, аби його вислати за межі Австрії; та скоро він вернув до Краснолі, ми дуже зраділи, бо любили його дуже, це був милий, щирий та справедливий чоловік».

Соломійчук-Юзенчук Юра (1857—1914) — культурно-освітній діяч на Гуцульщині.

Трильовський Кирило (1864—1942) — український культурно-освітній діяч ліберально-буржуазного напрямку, член радикальної партії.

Танасійчук — нині проживає в селі Зеленому, Верховинського району, Івано-Франківської області.

От кілька відомостей з «Діла».— В текст спогадів відгуки з газети «Діло» не вмонтовані. Їх у згаданій газеті було вміщено чимало. У замітці «Народний театр» «Діло» від 7 березня 1911 р. повідомляло про великий успіх цього театрального колективу, підкреслювалася його самобутність та наскрізь народний характер. Ця ж газета в номері за 16 березня писала, що гра гуцулів — «повна своерідних красот, котрих не може передати звичайний актор». В іншому номері «Діла» підкреслювалося, що «гра гуцулів свіжа й оригінальна, природність всього, що робиться на сцені, так підкупляє, що часом здається, ніби глядач сидить десь у Жаб'ю або що й дивиться гуцулів в житті».

Антонович Дмитро (1877—1945) — український буржуазно-націоналістичний діяч, історик театру.

Василь Мова (псевдонім Лиманський (1842—1891) — український поет і драматург. Його п'єсу «Старе гніздо і молоді птахи» Г. Хоткевич переробив, значно поліпшивши твір, надрукував окремою книгою і надіслав М. Садовському. П'єса була поставлена в Києві трупю М. Садовського, але без зазначення, що це переробка Г. Хоткевича. Це послужило причиною гострої суперечки між ними (див. «Отвертий лист» Г. Хоткевича в журналі «Українська хата», 1912, № 5, стор. 574—578).

С Л О В Н И Ч О К М А Л О З Р О З У М І Л И Х С Л І В

А

А р і д н и к — чорт.
А ф и н и — чорниці.

Б

Б а й — забава, набуток, гуляння.
Б а н н о — жаль; б а н у в а т и — тужити, жаліти.
Б а р т к а — топір.
Б а ю р — шнур, яким зав'язують бордюг — шкіряний мішок.
Б е г а р и к — довга жердина.
Б е з ч е с н о — нема часу, ніколи.
Б е н ь к а р т — хлопець.
Б е р в е н о — колода.
Б е с а г и — дві з'єднані між собою торби, в яких носять вантаж на плечах або перекидають через сідло на коня.
Б е ч к а — верба, лоза.
Б и р е ш (б и р і ш) — пастух волів.
Б і д а ш е ч к а — ласкаве звертання до дівчини.
Б і й н о (від «боятися») — страшно, лячно.

Б і р і в (б и р о в) — віт, старшина.
Б л е х о в а н и й — побитий (прикрашений) бляхою.
Б л е х і в к и — бляшаний посуд.
Б о в т и ц і, б о б р и к и — мосяжні, тобто бронзові прикраси для одягу.
Б о р д ю г — шкіряний міх.
Б о т е й — отара овець.
Б р и т и т и с я — голитися.
Б у д з — спеціально приготовлений сир.
Б у д ж е н и ц і — м'ясо.
Б у д з і к — годинник.
Б у к а т а — шматок, частина.
Б у р е ш і н н и к и (від б у р е ш к а — картопля) — картопляники.
Б у р л е к о м в и л а з и т и — боком лізти.
Б у р н у т и — бухнути.
Б у й н о — гордо.
Б у ч и н а — буковий ліс.

В

В а р е — невже, чи.
В а р в о д и т и — гарчати.
В а т р а — вогнище.

Вахляр — віяло.
Вбістати — обставити, оточити.
Вболікати — одягати.
Верем'є — добра погода (або погода взагалі).
Вибавлення — порятунок.
Видмо — привид, марево.
Вильце — деревце на весіллі, прибране паперовими квітами і стрічками.
Вимодовувати — вигадувати, показувати.
Вино — виноград.
Витиці — виті свічки.
Вицвекований — прикрашений гвіздками (цвяхами).
Від мене — чортovinня.
Відей, видів — мабуть, певно.
Відрочений — відкладений, відстрочений.
Відрухово — механічно.
Вірехтовувати — даватися комусь взнаки. (Я те вірехтую — я тебе провчу).
Встекла би-с — щоб ти сказилася.
Вкатушувати (від катуш — в'язниці) — ув'язнити.
Волощнна — Буковина.
Вонно (водно) — постійно, повсякчас.
Ворине — дерев'яна огорожа.
Вчудіє — чудо.

Г

Гавра — ведмеже лігво.
Гаджучка, гаджуга — молоденька смерічка.
Газда — господар.
Галиця підкаменна — гадюка, що сидить під каменем.
Гаракі — грубі, скручені, як линва, молоді деревця; ними прив'язують одну частину (талбу) дараби до другої.
Гарс — гаразд.

Гачі-крешеники — фарбовані штани домашньої роботи.
Гемблювати — торгувати.
Гледжине (від «глег») — процес ферментації молока, коли з нього роблять бринзу чи будз.
Гляба — важко, не можна.
Гміна — сільська управа.
Гонти — покриття на хату, маленькі дощечки.
Гордо-чукітно — гордо.
Готур — тетерев.
Гражда — спеціальна огорожа всього подвір'я.
Грань — жар, розжарене вугілля.
Грегит — каміння.
Грунь — хребет гори.
Гугля — верхній одяг з шерстяної домотканої матерії.
Гусленка — кисле молоко.
Густ — смак.
Гушма — пучок.

Д

Давина — сіно, що худоба лиш подавила, а не підмочила.
Дармовиси — прикраси від одягу.
Джіга — дрючок на кінці з гаком.
Дзьобня — сумка з шерсті, носитьця через плече.
Делінь — далі, потім.
Дий його кату — біс його батькові, щоб йому грець.
Діправді (зіправді) — справді.
Діймити — розуміти (нема тої дійми — то вам не під силу).
Домарета — ті, що сидять дома.
Дранкава — пашекувата.
Дурлей — недотепа, дурень.
Дуфати — клопотатися чимсь.

Ж

- Ж депати — бити.
Жереп — низька деревисто-повзуча рослина, зарослі.
Жєвко — живо, швидко.
Жєнувати — засоромлювати.
Жєчі — стріляти.
Живна серед а — страсна серед а перед великоднем.
Жирований — орнаментовий, інкрустований металом.
Жичити — позичати.

З

- Завостро — занадто, загостро.
Зáвод — сорт, рід.
Заворітниця — «одна часть вориння, спеціально зроблена, щоб розкладатися, заміняти ворота; тоді вона називається «струнка», а жердки на ній «заворітниці» (Г. Хоткевич).
Завороха — метушня, суета.
Загінки — місце, де нога згинається (ззаду коліна).
Загоров — в Угорщині.
Запасака — жіноча спідниця з шерстяної домотканої матерії.
Застайка — дашок луб'яний на кілках.
Зачерати — черпати, набирати.
Зашкалубина — щільна.
Збавити — зіпсувати.
Зблага — ввічливо, приємно.
Звергати — відкидати, відмовлятися. (Слова не звержеться — дотримає слова).
Згарда — жіноча нашійна прикраса.
Згура — сажа, бруд.
Законювати — причащати.

Зимарка (землепик) — «хата на зиму високо в горах; щоб не зносити вниз сіна, гуцул складає його там, де росте трава, а потім на зиму йде туди з худобою і живе в зимарці, доки скотина не поїсть сіна» (Г. Хоткевич).

- Злегати — родити. (Мирно злегати — щасливо народити).
Зурітнитися — зробитися неприємним комусь.

І

- Ігій на тебе — а щоб тебе (лайливе).
Ізвір — дике, непрохідне місце.
Ірстити — хрестити.

К

- Кагла — комин, димар.
Калай — бідний селянин, той, хто нічого не має.
Канцер — майстер.
Карабушка — коробка.
Катуш (від «кат») — в'язниця.
Кашаца — дерев'яне огородження берегів річки.
Келтунок — харчі, їжа.
Кертина — кріт.
Кємувати — тямити, пам'ятати.
Кєчка — зав'язь, якою прив'язують жердини до колів, коли роблять вориння.
Кивати — ворушити, займатися.
Киптар — короткий кожушок (без рукавів).
Кичера (кічера, течіра) — гора, покрита лісом.
Кібіцувати — упадати біля когось.
Кльоци — колоди.
Кобих — коли б, якщо б.
Кобтати — стукати.
Кокуцарі — від «кокуци», маленькі хлібці, що їх пе-

чуть перед великоднем у седу.

Колиба — курінь для пастухів.

Комісник — назва хліба.

Консолик із векелеї — паличка з дерев'яного грибового наросту.

Корнети — будити.

Котюга, кутюга — пес, собака.

Косичити — прикрашувати.

Краєник — краєн, земляк.

Крисаня — гуцульський капелюх.

Кріс (кресак, крис) — рушниця.

Крунутися — крутнутися.

Кучма — шапка.

Л

Лагідний (від «лагодитися») — готовий.

Лакомий — охочий.

Легінь — парубок.

Легкодушнички — «хлібчики, подавані за душу, щоб душі легко було» (Г. Хоткевич).

Лелько — ніжна форма звертання до батька.

Лешувати — блукати, ніпати.

Ліжник — шерстяна ковдра.

М

Маглювати — прасувати білизну.

Маржина — худоба.

Мельдувати — повідомляти, доповідати.

Метреса — коханка.

Мішети маржину — «на полонину виганяє маржину кілька газд; вони тоді називаються «мішенники» (Г. Хоткевич).

Моц — багато.

Мреч — мряка, туман.

Н

Навкимити — надокучити.

Навкирки — наперекір, умисне.

Найпуший — найгірший, останній.

Наладований — навантажений, наповнений.

Напередовець — перший, передовий.

Натерхований — (від «терх» — вантаж) навантажений.

Наяда — німфа, русалка.

Некрутація — рекруччина.

Ноша — одяг.

О

Облаз — стежка попід скелі.

Оборіг — приміщення для зберігання сіна (дає на чотирьох стовпах).

Обочі — схили гір.

Омкно — не по собі.

Оп'яца — скоромовкою вимовлені слова «во ім'я отця».

Опецок — частина печі.

Опровадити — спорядити похоронний ритуал.

Оребок (орібок) — пташка з породи куріпок.

Оруда — справа. (За орудов — у справі).

Оршак — почет.

Оседок — житло гуцульське, все господарство гуцула.

Острова — дерев'яний стовбур, який обкладають сіном, щоб воно сушилося.

Остругви — ремінці від постолів.

Оферта — пропозиція.

Оцкнутися — прийти до себе, опам'ятатися.

П

Панити — прикрашати («От ніби робить тебе, як пана». — Г. Хоткевич).

Паскевник (або доріник) — дерев'яна посудина, в якій святять на великдень біля церкви «паску».

Пацьорки — намисто.

Перенний — передній, перший, головний.

Пизьма — ненависть, злоба.

Писанчери — «хлопчики, що ходять поздоровляти з великоднем, а їм за те дають писанки» (Г. Хоткевич).

Пиштрикнути — перестрибнути.

Під — горище.

Підкпивати (від «кпипи» — жарти, насмій) — підсміюватися, жартувати над кимось.

Плай — дорога (стежка) в горах.

Плебанія — будинок священника.

Плите — кам'яна плита.

Плови — великі дощі.

Плюта — дощова погода (пора).

Побойк — здрібніла назва (від «побій» — дах).

Подавнички — булки.

Позлітка — сухозлітка.

Полонина — так називають пасовисько в Карпатських горах.

Покмітити — помітити.

Полокати — полоскати.

Порекло — прізвисько, ім'я.

Потетко — мала пташина.

Похатей-латанник — жebraк.

Пресло — «частина церковного паркана; кожна така частина належить одній сім'ї, що має наглядати за цілістю» (Г. Хоткевич).

Претати — збирати, нагороджувати.

Претелик — приятель.

Привите — назва похоронного обряду над умерлим.

Пригісне — частунок.

Прикучнути — заховатися.

Приріхтувати — приготувати, підготувати.

Прислопити — приголомшити.

Приспорити — придбати.

Причка — притичина, пригода.

Пробувати — перебувати, знаходитися.

Прровергати — пробуджувати.

Протес — стовп.

Пугар — чарка.

Пудний (від «пуджети (пужети)» — лякати) — страшний.

Путеря — сила.

Пструг (струг) — форель.

Пушка — рушниця.

Р

Раква — дерев'яна посудина на масло або бринзу.

Раташ — стежка, витоптана вісьцями.

Регулямін — розпорядок дня.

Реколекції та соборчики — збори духовних осіб.

Рускати — ганяти, шукати.

Русти — плакати, ревіти.

С

Саландарі — «іронічна назва всяких приношень попівських» (Г. Хоткевич).

Сапіна (цапіна) — спеціальний інструмент для лісових робіт.

Сигла — темний, густий ліс.

Сикурация (від «асекюрація») — страхування майна.

Симбриля — плата.

Склакавалочок — «в домовину напроти лица вмерлого гуцули вставляють кавалочок скла «для душі» (Г. Хоткевич).

Скруцак титню — «на Гуцульщині лист тютюну бережуть поскручуванням, звідси й «скруцак» (Г. Хоткевич).

Смерічче (від «смерека») — назва дерева з породи шпилькових.

Смуччий — чортівий; «смуччі очі» — бісові очі.

Сночі — вчора ввечером.

Сокотити — стерегти.

Сотониця — жіночий рід від «сатана».

Спасти зі світу — звести зі світу, вбити.

Спирати — боронити, забороновати.

Співник — спільник.

Сповенити (від «повінь») — залити чимсь (водою, кров'ю тощо).

Спóчене — спітніле.

Справунок — справа.

Спрахтити — збити, звести когось зі світу.

Стóкмити — домовитися.

Стричок — зашморг.

Стрóмий — стрімкий.

Стрюба — стрільба, рушниця.

Т

Тандйта — старі речі, хлам.

Теркіла (терх) — вантаж, тягар.

Терміть — строк.

Тобівка — шкіряна сумка.

Тратити (від «страта») — вішати.

Трембіта — гуцульський музичний інструмент.

Трепота — страх, жах, трепіт.

Трудний хóдом — втомлений дорогою, подорожжю.

Туск — туга, журба, сум.

У

Уберя — одяг.

Убочі — схили гір.

Уймається — обставати, виручати з біди.

Уклете — проклин, прокляття.

Уплітки (заплітки) — спосіб укладати (уплітати) волосся.

Утіль — ззаду. (З-за тилу — з чорного ходу).

Ф

Фанте — лахи, старе вбрання.

Фарнути — кинути.

Фестунок — фортеця, оборонна споруда.

Фівкати — свистати.

Флекев — парубок.

Флеша — пляшка.

Флоера — сопілка.

Фузія — рушниця.

Фурт — постійно, раз у раз.

Х

Хавка — рот, пелька.

Хитар — границя, межа.

Хіхлата — пухка, пишна, кучерява.

Ходити óблудом — бути наче неприкаяним.

Храбуст — сушняк.

Ц

Цара — край.

Царинка — зелена полянка.

Цингель — курок у вогнестрільній зброї.

Ч

Чередінниця — відьма, чарівниця.

Чепраги — мідні застібки.

Чічений (від «чічка» — квітка) — гарний. (Дзьобик чічений — означає лезо бартки, топірця).

Чучуріна — назва рослини.

Чуркало — джерельце.

Ш

Шимкнути — зашелестіти, легенько зашуміти.

Шпиткий — поганий.

Штудерувати — комбінувати, мудрувати.

Шувар — очерет.

Шульок — кукурудзяний початок.

Шутер — дрібне каміння.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Стор.

Група українських письменників на відкритті пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві. (<i>Фото 1903 р.</i>) . . .	160—161
Гнат Хоткевич серед учасників Гуцульського театру. (<i>Фото 1910—1911 р.</i>)	160—161
Гнат Хоткевич. (<i>Фото 1913 р.</i>)	320—321
Гнат Хоткевич. (<i>Фото 1925 р.</i>)	320—321

З М І С Т

КАМІННА ДУША. Повість	5
--	----------

ГІРСЬКІ АВВАРЕЛІ

З гір потоки!	299
Два шуми	303
Збуджена	306
Самітна смерічка	309
Село	311
Д'горі!	315
Черемош	319
Повінь	323
Життя	327
Злочин природи	333
Трембіта	336
Кішня	339
Пожарище	342
Недобудована плебанія	350
Гуцул	354
«Поліціян»	358
Дві дячихи	362
Марод	369
Жаль за горами	374

ГУЦУЛЬСЬКІ ОБРАЗИ

Дарабов	381
У корчмі	412
Ранок	425
Почерез верхи	433
Блуд	442
Чарівна палиця	451
Потомок Довбушів	456
За Юріштаном	466

СТАТТІ ТА СПОГАДИ

Гуцульський театр	493
Гуцульські картини Ф. Павтша	498
Спогади з театральної діяльності	501

ПРИМІТКИ	579
---------------------------	-----

Словничок малоозроумілих слів	595
--	-----

Список ілюстрацій	601
-----------------------------	-----

ГНАТ МАРТИНОВИЧ ХОТРЕВИЧ
Сочинення в двух томах

Том второй

(На українском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. І. Корженевич*
Художник *А. Ф. Пономаренко*
Художній редактор *Б. Л. Тулін*
Технічний редактор *Б. А. Зіскіндер*
Коректор *Л. Г. Лященко*

Виготовлено на Київській книжковій фабриці
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, вул. Воровського, 24.

Лінотиписти: *І. С. Соловйов, С. С. Поліщук*
Верстальник *А. П. Демченко*
Друкарі: *І. Я. Молочний, М. В. Григор'єв, І. К. Слизовський*
Палітурники: *В. І. Жарукова, М. А. Пилипенко, В. І. Кочерга.*

БФ 00220. Здано на виробництво 13/1 1966 р.
Підписано до друку 27/VІ 1966 р.
Папір № 1. Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 18,875.
Умовн. друк. арк. 31,710+2 вкл. Облік.-видавн. арк. 31,835.
Ціна 1 крб. 24 коп. Замовл. 81. Тираж 10000.

1КРБ.17кОН.